Jaarg. 35. — Dl. 60. — Afl. 1

STUDIËN

Godsdienst, Wetenschap, Letteren.

DIRECTIE: MAASTRICHT, TONGERSCHE STRAAT 53.

INHOUD.

UTRECHT,
P. W. VAN DE WEIJER
1903.

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

STUDIËN.

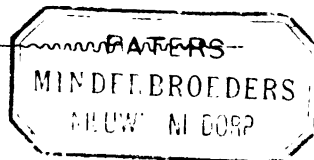
Godsdienst, Wetenschap, Letteren.

NIEUWE REEKS.

....

Vijf en Dertigste Jaargang

ZESTIGSTE DEEL.

UTRECHT,
P. W. VAN DE WEIJER
1903.

INHOUD VAN DEEL LX

Blz.

UIT DE PERS.

Het herstel der Hierarchie in de Nederlanden.

DE BISSCHOPPEN.

Het herstel der bisschoppelijke hierarchie kon op tweeërlei wijze geschieden: door de uitvoering der conventie van 1827 of „overeenkomstig de beginselen der grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden." Stiet de eerste wijze op onoverkomelijke hindernissen, gesteld door den onwil der regeering en door de sinds 1827 gewijzigde toestanden, tot de tweede was men te Rome aanvankelijk minder geneigd. Een lange officiëele correspondentie 1), sedert 9 December 1851 tusschen den pauselijken internuntius te 's Gravenhage en de Nederlandsche regeering gevoerd, leidde eerst den 16. October 1852 tot het gewenschte gevolg 2). Men werd het eens, dat wanneer de H. Vader „vrijelijk zal hebben geregeld de bisschoppelijke hierarchie der Katholieke Kerk, zoo als dit hem oirbaar zal voorkomen, in dit geval en door het feit alleen dier organisatie, de regeering der

1) Wij hopen die later te ontleden.

2) Handelingen van de regeering en de staten-generaal over de grondwetsbepalingen nopens de godsdienst. I Deel, Schiedam, 1853, bl. 152—172.

Nederlanden wederkeerig ontheven zal zijn van de verbintenissen, welke voortvloeien uit de overeenkomsten van 1827 en 1841 en dat deze overeenkomsten zullen ophouden van kracht te zijn en als ten eenemale vervallen zullen worden beschouwd" 1).

Zoowel Belgrado als de minister van buitenlandsche zaken, Mr. H. van Sonsbeeck, verheugde zich over den gunstigen uitslag der correspondentie; en de laatste des te inniger, wijl hij, gedreven door een vurig verlangen naar de organisatie, de onderhavige zaak wenschte te voltooien, alvorens de portefeuille neer te leggen 2). Deze loffelijke begeerte werd echter de oorzaak eener onregelmatigheid, die, zonder een groote inschikkelijkheid des H. Vaders, de voorbereiding der kerkelijke organisatie lang had kunnen vertragen. Immers in de laatste paragraaf der laatste nota van den 16. October 1852 drukt Van Sonsbeeck *officiëel* de tevredenheid der regeering uit, „dat Mgr. de internuntius wel officieuselijk heeft willen mededeelen, dat de H. Stoel alvorens tot de reorganisatie der Katholieke Kerk over te gaan, voornemens is, daarvan en van het tijdstip, wanneer ze zal tot stand komen, aan de Koninklijke regeering kennis te geven" 3). Natuurlijk deed Belgrado nog denzelfden dag zijn beklag, waarop Van Sonsbeeck bekende, *dat overhaasting en het verlangen nog vóór zijn aftreden de overeenkomst te sluiten, hem er toe hadden gebracht, aan Belgrado's algemeene persoonlijke uiting omtrent de mogelijkheid eener voorafgaande mededeeling een officiëele tint te geven* 4). Niet

---

1) T. a. p. bl. 171.

2) Van Sonsbeeck trad af den 16. October, denzelfden dag, waarop hij de laatste nota onderteekende.

3) Handelingen enz. T. a. p. bl. 173. Over het avis préalable of de voorafgaande mededeeling hopen we elders te handelen.

4) Arch. Nunt. Belgrado aan Antonelli, 18 October 1852.

minder protesteerde de internuntius bij Van Sonsbeecks opvolger Van Zuylen van Nyevelt.

Zoude echter de wellicht ondoordachte uiting van Van Sonsbeeck te Rome geen achterdocht wekken? Dit verhoed en daarmee alle vertraging in den gang der organisatie te hebben voorkomen, is de verdienste van Mgr. Belgrado. Hij rekende met het volste vertrouwen op de gewone inschikkelijkheid van den H. Stoel, en schreef den 18. October 1852 naar Rome: „Het is niet wenschelijk, dat men het verlangen en de aanvraag der regeering om een voorafgaande mededeeling voor het oogenblik openlijk bestrijdt. Dit toch kon aanleiding geven tot nieuwe uitvluchten en nieuwe nota's. En veilig kan men veronderstellen, dat die nota's, gezien de nieuwe minister van buitenl. zaken en de kwaadwilligheid van eenige invloedrijke personen, de zaak geen goed zouden doen. Men zou derhalve de vraag om een voorafgaande mededeeling, mijns inziens, stilzwijgend voorbij moeten gaan en liever de organisatie zelf zoo spoedig mogelijk voorbereiden en invoeren 1).

Hier te handelen over de circumscriptie der bisdommen, ligt niet in ons plan. Alleen zij vermeld, dat in October 1852 die zaak nog niet beslist was. Dit blijkt duidelijk uit bovenvermeld schrijven van Mgr. Belgrado, waarin gezegd wordt, dat in Mei 1852 een plan van circumscriptie, door den internuntius en Mgr. Zwijsen opgesteld, naar Rome was gezonden. Volgens dat plan zouden er vier bisdommen in Nederland worden opgericht: Haarlem, Den Bosch, Breda en Roermond. Een der twee eerste moest de metropolitaan-zetel zijn. Voor Haarlem pleitte, volgens Belgrado, vooral de aanwezigheid van rijke kerkelijke fondsen, waar-

1) Belgrado aan Antonelli, 18 October 1852.

door zelfs de oprichting van een metropolitaan kapittel mogelijk werd. „'s Hertogenbosch echter, zoo gaat hij voort, bezit een heerlijke kathedraal en tot vicarius apostolicus Mgr. van Gerra, die onder elk opzicht een voorrang verdient, ook indien het den H. Vader mocht behagen, Mgr. Zwijsen volgens diens nederigen wensch in het vicariaat van 's Hertogenbosch te laten en niet te verplaatsen naar elders." En wat verder dezelfde redeneering hervattend, „ik wil mij thans onthouden, zegt hij, iets over de toekomstige bisschoppen in 't midden te brengen. Op één zaak slechts wensch ik de aandacht te vestigen. Indien namelijk het ingezonden plan van circumscriptie mocht doorgaan en de tegenwoordige vicarii apostolici bisschop werden in hun eigen vicariaat, dan bleef er alleen nog maar over in het bisdom Haarlem te voorzien. Indien ik in die veronderstelling gevraagd werd, wie voor dien zetel het meest geschikt is, zou ik zooals reeds eenige maanden vroeger in een vertrouwelijk schrijven aan den secretaris der propaganda, wederom wijzen op den achtenswaardigen, vromen, geleerden en algemeen geachten geestelijke, aan wien, naar mijn inzicht, de H. Vader het diocees van Haarlem veilig kon toevertrouwen" 1). Uit alles blijkt, dat met dezen laatste de toekomstige bisschop van Haarlem, president van Vree werd bedoeld.

De daarmee in verband staande omschrijving der bisdommen had geen gevolg. Men helde te Rome meer en meer over naar het voorstel van Mgr. van Wijkerslooth, „om een diocees te Haarlem en een ander te Utrecht te vestigen. Hij had dit, zoo berichtte men in die dagen uit de eeuwige stad, „hier aangeraden, ten einde gelijktijdig het Jansenismus den nek in te slaan". Veranderde het circumscrip-

1) Nunt. Arch. 18 Oct. 1852.

tieplan van Belgrado 1), in de door hem voorgestelde candidaten kwam geen wijziging.

In 't begin van November 1852 verhief ook Mgr. Zwijsen zijn machtige stem ter aanbeveling van Van Vree. Meer was er zeker niet noodig, om den verdienstelijken president te Rome in aanzien te brengen. Den 13. November werd dan ook reeds door Fr. Lurasco uit Rome aan Dr. W. Cramer gemeld, dat zijn gesternte altijd hooger rees. „De president van Vree, zegt hij, schijnt vroeger te Rome niet bekend geweest te zijn; thans is hij het wel en zelfs zeer gunstig. Daartoe heeft, zoo ik geloof, vooral bijgedragen zijn heldere uiteenzetting van de quaestie aangaande het huwelijk van Lipman 2).

De dringende bede van Mgr. Belgrado, om „de organisatie der Nederlandsche kerk zoo spoedig mogelijk voor te bereiden en in te voeren," vond bij den H. Vader een gewillig oor. Reeds in 't begin van December toch was het toekomstig episcopaat van Nederland zoo goed als bepaald.

„Ik heb heden (12 Dec. 1852) een brief van den 4. Dec. uit Rome ontvangen, zoo meldt Mgr. Zwijsen vertrouwelijk aan Van Vree. Onze zaken staan zeer gunstig; in den loop van deze week wordt een tweede vergadering der cardinalen daarover gehouden. Mijn brief van den 5. November is opgenomen onder de stukken, welke gedrukt en aan de vergadering voorgelegd worden. Mijn correspondent schrijft mij, dat de benoeming van den persoon door mij aanbevolen 3) ook de goedkeuring van onzen minister le comte Liedekerke wegdraagt en voegt er bij: Mgr. Barnabò apprécie de la même manière que moi la conduite de Mr. le comte. Ce prélat m'a encore assuré, que les vicaires

1) De oorzaken worden elders besproken.

2) Nagelaten papieren van Dr. Cramer, correspondentie Lurasco.

3) President Van Vree.

apostoliques actuels, en devenant Diocésains, ne seront pas changés de résidence. — Zoodat waarschijnlijk in de maand Januarij of in het begin van Februarij ik het genoegen zal mogen hebben UEw. als mijn collega te feliciteeren. Ik zal onzen vriend Van Nispen ook bericht geven. Overigens schrijf ik aan niemand, en verzoek UEw. dringend *die tijding voor zich* te houden. Mgr. B(elgrado) schijnt geen bericht te hebben ontvangen. Immers ZDH. heeft mij niets laten weten" 1).

Den 20. December 1852 werd te Rome de zaak van het herstel der hierarchie beslist. Nadat reeds vroeger de onderhandelingen tusschen den internuntius Belgrado en den minister van buitenlandsche zaken en verdere stukken gedrukt aan de kardinalen waren verzonden, belegde Z. H. Pius IX op genoemden datum een vergadering met elf kardinalen, die omstreeks zes uren duurde. In alle punten aangaande het episcopaat in Nederland kwam de vergadering overeen. De Paus alleen beslist: aldus neemt hij aan, wijzigt of verwerpt. Ditmaal nu werd alles aangenomen, wat de kardinalen hadden voorgesteld. De hierarchische regeling had „haar volkomen beslag gekregen. Zoodat Mgr Barnabò den volgenden dag aan Fr. Lurasco kon zeggen: „La cosa è terminata," de zaak is geëindigd.

Vol blijdschap berichtte Lurasco de heuglijke gebeurtenis aan Dr. Cramer te Amsterdam. „Waarschijnlijk zijt gij de eerste die dit nieuws ontvangt. Misschien ook gelijktijdig Mgr. Belgrado." Mgr. Barnabò zeide ook, „dat men aan Van Sonsbeeck 2) voor het welgelukken dezer zaak veel te danken had; dat hij de onderhandelingen met veel be-

1) Archief van het bisdom Haarlem. Hierarchie.

2) Tijdens de onderhandelingen met de regeering minister van buitenlandsche zaken.

kwaamheid geleid had.” De meening van den Nederlandschen gezant te Rome, graaf de Liedekerke, was, gelijk Lurasco eraan toevoegde, dat Van Sonsbeeck dit „misschien niet uit een katholiek oogpunt had doorgezet, maar uit een politiek; vooreerst om zich een meerderheid (!?) in de Kamer daardoor te verwerven, en dan om de katholieke provinciën nauwer aan het gouvernement te verbinden.” Wat daarvan zij, zeker meende Lurasco aan Dr. Cramer te kunnen melden, dat, niettegenstaande de zaak was beslist, „het latijnsche officiëele document, waarmede de herstelling van het episcopaat in Nederland den volke wordt aangekondigd,” met veel zorg en zonder overijling zal worden gesteld. Het kon daarom nog wel verscheidene dagen duren,” alvorens het in Holland zou zijn 1).

Hierin vergiste zich echter Lurasco, want het zou nog maanden duren. De oorzaak der vertraging scheen hierin te liggen, dat er nog half December in Holland informaties waren gevraagd, die eerst half Januari te Rome werden ontvangen 2). Dat die informaties niet liepen over de omschrijving der bisdommen, weten wij met zekerheid uit een schrijven van kardinaal Fransoni. Hij gaf namelijk den 30. December aan Belgrado verlof, over de oprichting der bisdommen een voorafgaande mededeeling te doen aan het gouvernement 3).

Den 19. Januari was de laatste inlichting in de eeuwige stad ontvangen. „Het antwoord is nu uit Holland hier aangekomen, schreef Lurasco, en *tutto è terminato* zei mij Mgr. Barnabò. Zal nu de bul spoedig gepubliceerd worden, vroeg ik. Aanstaanden zondag wordt het geheel weer aan den

---

1) Nagelaten papieren van Dr. Cramer. Correspondentie. Lurasco, 22 en 27 Dec. 1852.

2) T. a. p. Brief van 27 December.

3) Hierover zal later elders uitvoeriger worden gehandeld.

Paus meegedeeld; verder blijft het niets anders dan een materiëele bemoeiing" 1).

In Januari 1853 werd het Mgr. Zwijsen door berichten uit Rome altijd duidelijker, dat er plan bestond, om hem het aartsbisdom Utrecht *voorgoed* en dat van 's Hertogenbosch *tijdelijk* op te dragen. Hij haastte zich bij de propaganda tegen dat plan zijn bezwaren te opperen, en verzocht dringend, dat men van zijn benoeming tot aartsbisschop zou afzien. Uit een schrijven van Van Son kan men opmaken, hoe hij vooral deed uitkomen, dat de last van het aartsbisdom alléén de schouders van één man reeds te zwaar zou drukken. „Want te Utrecht, zegt hij, moet alles gecreëerd worden: er zijn noch woning voor den bisschop, noch seminarie, noch fondsen: in één woord alles ontbreekt er" 2).

Toch was men te Rome van een ander gevoelen. Want den 10. Februari antwoordde Mgr. Barnabò, de secretaris der propaganda, dat Zijne Heiligheid de geopperde bezwaren tegen het plan der benoeming tot titularis van Utrecht in overweging genomen, doch niet zwaarwichtig genoeg had gevonden, om aan het verlangen van Mgr. Zwijsen te voldoen. Hieruit volgt, zoo schrijft de laatste aan pres. Van Vree, „dat ik de beide diocesen tijdelijk zal administreeren. Ik ben intusschen blijde iets bepaalds te weten en geef de zaak geheel aan de Voorzienigheid over. Ik heb dagelijks gebeden en vele goede zielen laten bidden, dat Gods wil in mij volbracht worde. Ik heb mijn bezwaren ingeleverd en gereclameerd, en in weerwil van dit alles wordt de zaak tegen mijn wil beslist. Ik erken hierin den wil Gods — *amen*. Houd dit alles voor U" 3).

1) T. a. p. Brief van Lurasco, 19 Januari 1853.

2) Arch. van het bisdom 's Bosch. Papieren van Son, Corresp. 27 Febr. 1853.

3) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie, 23 Febr. 1853.

Wijl er destijds in sommige kringen, zooals het kamerlid Van Nispen aan Zwijsen schreef, een gerucht liep, dat de aartspriester Hartman van Utrecht aartsbisschop zou worden, was het oorbaar, dat ook deze inlichting ontving. Na reeds vroeger bij Hartman vermoedens omtrent zijn toekomstige waardigheid te hebben geuit, meldt Mgr. Zwijsen thans als officieus zeker, dat het aan de Voorzienigheid heeft behaagd, hem op den aartsbisschoppelijken zetel van Utrecht te plaatsen. „Ik had gaarne gezien, zegt hij, dat aan een der geestelijken dier gewesten die eer was te beurt gevallen; en ik heb dan ook pogingen aangewend, dat die eervolle, doch zwaarwichtige last niet op mijn schouders mocht gelegd worden. Edoch, ik heb in mijn pogingen niet mogen slagen, en aanzie dus die bestemming als een werk van de goddelijke beschikking, waaraan ik mij onderwerp, betrouwende op zijn bijstand, en op de goede gezindheid der geestelijken en geloovigen van het nieuwe aartsbisdom, waarvan ik in de gelegenheid geweest ben in mijne betrekking als vice-superior ad interim vroeger bewijzen te mogen ontvangen" 1).

Wel is het merkwaardig, dat Mgr. Zwijsen nu reeds de hoop uitdrukte, eens het aartsbisschoppelijk bestuur van Utrecht aan andere handen te mogen toevertrouwen en zelf zich te bepalen bij het bestuur van het bisdom Den Bosch. „Ik zal doen wat ik kan," zoo schrijft hij reeds vóór zijn benoeming tot het aartsbisdom vertrouwelijk aan Van Son, „in de hoop, dat wanneer de zaken in Utrecht wat geregeld zullen zijn, ik in het diocees, waaraan ik door zoo vele affectiën en relatiën verbonden ben, zal mogen blijven" 2).

---

1) Arch. van het bisdom 's Bosch. Dagregister 1852—1854, 15 Maart 1853.

2) Arch. van het bisdom 's Bosch. Papieren van Son, Correspondentie, 27 Febr. 1853.

Al meer en meer werd het intusschen bekend, wie de Nederlandsche kerk als bisschoppen zouden besturen. Lurasco te Rome hoorde het half Februari uit den mond van kard. Fransoni zelf. „Aartsbisschop te Utrecht, Mgr. Zwijsen, zeide deze; bisschop van Haarlem Van Vree; Den Bosch vooreerst nog onder het bestuur van Mgr. Zwijsen; de vicarissen van Breda en Roermond bisschoppen" 1). Natuurlijk haastte zich Lurasco het belangrijke nieuws naar Dr. Cramer te Amsterdam over te brieven. „In weerwil van het geheim, dat nog moet bestaan, laat hij volgen, ziet ge dat men al aardig achter de waarheid komt. Ik laat het aan uw eigen oordeel over, om mijn bericht mede te deelen aan wien gij goedvindt" 2).

Met een vurig verlangen zag men thans het toekomstig consistorie te gemoet. Reeds half Februari meldde men uit Rome als zeker, dat het den 4. Maart zou worden gehouden. Een paar dagen later was alle zekerheid wederom geweken, en noemde kardinaal Fransoni den 4., den 7. of den 14. De waarheid lag ook hier in het midden: want het voor ons land zoo gewichtig consistorie vergaderde op den 7. Maart.

„De hooge stem van Pius IX heeft zich doen hooren," schreef Lurasco daags daarop uit Rome, „ze heeft het woord over de kerk in Nederland uitgesproken!... En zoo is dan deze zoo hoogst gewichtige zaak, waarnaar de katholieken van Nederland zoo verlangend uitzagen, ten laatste gelukkig beslecht. God geve, dat zij ons land heil aanbrenge, de katholieken nog vromer, nog trouwer in de vervulling hunner plichten make; den protestanten tot stichting strekke"! 3).

Wat een onbeschrijfelijke geestdrift het bericht van het

---

1) Papieren van Dr. Cramer, Corresp. Lurasco, 23 Febr. 1853.
2) T. a. p. 23 Febr. 1853.
3) T. a. p. Brief van 8 Maart 1853.

herstel der hierarchie onder de Nederlandsche katholieken verwekte, leert ons het antwoord op Lurasco's schrijven. Allen stemden in met den jubelkreet, die er opging uit Dr. Cramer's dankbaar gemoed: „Geloofd zij God in den Hooge, roept hij uit, en vrede op aarde aan allen, die van goeden wille zijn. Verheerlijkt zij zijn heilige naam, om de onuitsprekelijke weldaad ons geschonken — eene weldaad, waarnaar wij niet opgehouden hebben te verzuchten, maar die zoo groot is, dat wij nooit hadden durven verwachten haar ons nu reeds geschonken te zien. Van het gevoel, dat ons allen hier vervult, kunt gij U nauwelijks een denkbeeld maken. De priesters, welke ik dezer dagen gezien heb — zij zouden mij haast willen omhelzen van vreugde; blijdschap en dankbaarheid tintelen op het gelaat van alle katholieken, en menige traan van erkentelijkheid wordt gestort om het heil dat ons te beurt valt" 1).

„Je n' ose presque pas croire à notre bonheur! roept graaf Du Chastel op zijn beurt uit; Une hiérarchie complète; le vieux et saint siège de St. Willibrord rétabli! Que Dieu a été bon pour nous! nous, des vers de terre, nous avons été ses humbles instruments, et il a béni nos efforts" 2).

Hoezeer verblijdde Mgr. Zwijsen zich niet over het herstel der hierarchie! Maar al werd ook zijn vreugde niet weinig verhoogd, omdat het doel van zijn streven, president van Vree „in Holland als bisschop benoemd te zien," thans bereikt werd, toch was ze niet onvermengd, omdat hij zijn eigen benoeming voor Utrecht betreurde. „Jammer maar, schrijft hij 14 Maart aan Van Vree, dat de geheele missie, met uitzondering van een klein gedeelte,

---

1) Papieren van Dr. Cramer, Corresp. met Lurasco, 17 Maart 1853.

2) T. a. p. Corresp. van Graaf Du Chastel, 22 Maart 1853.

niet onder UEW's. bestuur gebracht is. Dit was voor de katholieke zaak in Holland wenschelijk, ja zeer nuttig geweest, en dan had ik *altijd* hier kunnen blijven. Dan, ik houde mij overtuigd, dat het God aldus wil en laat alles verder aan Hem over" 1).

Ofschoon Mgr. Zwijsen nog geen felicitatiën aannam en de aartspriesters prees, dat zij wijselijk hadden gewacht „met hunne felicitatiën in persoon te komen aanbieden" 2), drukt hij toch zelf aan president van Vree zijn dank voor diens gelukwenschingen uit, en wenscht ook hem wederkeerig geluk met zijn aanstaande verheffing en voegt erbij dat die verheffing hem „zeer aangenaam" is.

President Van Vree echter was er niet in geslaagd, een plechtige bijna publieke felicitatie te voorkomen. Den 6. Maart toch noodigde Belgrado aartspriester Van der Haagen uit, om met de ZeerEerw. heeren Quant en De Mol, den pastoor van Warmond en pater Goofers den president te gaan feliciteeren. Hij vreesde, dat anders geestelijken en leeken hen voor zouden zijn 3).

Wat wonder, dat Van Vree met zijn positie verlegen was en zijn hart uitstortte bij Mgr. Zwijsen. Deze begrijpt dan ook niet, „hoe Belgrado zoo onhandig heeft kunnen zijn", aan Van Vree een deputatie te zenden, om hem te feliciteeren als bisschop van Haarlem. „Het is zeker, gaat hij voort, dat UEW. bisschop zal worden, maar onze benoemingen zijn nog niet geschied, althans wij dragen daarvan vooralsnog geen officiëele kennis. Ik vrees, dat die handeling, — welke volgens schrijven van Van Nispen, euvel

1) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie, Brief van 1[illegible] Maart 1853.

2) Arch. van het bisdom 's Bosch. Dagregister 1852—1854, 15 Maart 1853.

3) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie. Brief van Belgrado 6 Maart 1853.

door de regeering, aangezien zij nog geen bericht van de organisatie heeft bekomen 1), wordt opgenomen, — de uitvoering der organisatie nog lang kan vertragen en zeker zal het ministerie daarover ongunstig gestemd worden. De regeering kan gemakkelijk een of ander punt vinden, waartegen zij zwarigheid oppert en aanleiding neemt, om te Rome ophelderingen te vragen en alzoo de uitvoering te vertragen, totdat de tijdsomstandigheden haar veroorloven, om de zaak te laten rusten en ze eindelijk te begraven" 2).

Deze door Mgr. Zwijsen gekoesterde vreeze steunde op een verhaal van het toenmalig kamerlid jonkheer J. A. C. A. van Nispen van Sevenaar. Deze was op zekeren avond ten hove genoodigd en hoorde er van Van Sonsbeeck en van den minister van justitie, Mr. M. P. H. Strens, dat Mgr. Belgrado den president Van Vree geluk gewenscht had op grond van particuliere berichten, die overeenkwamen met de depêches, die hij reeds vroeger uit Rome had ontvangen. Men vreesde, dat dit alles door den Koning euvel zou worden opgenomen 3).

Intusschen werkte men te Rome aan de breve, die eindelijk half Maart gereed lag. Men hoopte ze den 14. dier maand te kunnen verzenden. Dat viel echter tegen. Want toen men den H. Vader het eerste exemplaar aanbood, wilde Z. H. twee woorden volstrekt geschrapt hebben, om den zin, dien men hier te lande wat scherp zou vinden, te verzachten 4). Mgr. Barnabò trok derhalve alle exemplaren in Eén was er intusschen aan den Nederlandschen gezant ge-

1) Die voorafgaande mededeeling hopen wij elders uitvoerig te behandelen.

2) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie, 14 Maart 1853.

3) T. a. p. 14 Maart 1853.

4) Deze woorden waren *gladius ac furor*, en stonden tusschen de woorden haeresis en florentissimis. Vgl. de officiëele uitgave die wij thans hebben, p. 5, reg. 5 en 6 van boven.

geven, met aanbeveling echter, het eerst twee dagen later te verzenden. Toen men zich nu naar de legatie spoedde, om de afzending te beletten, bleek het te laat, omdat de gezant het exemplaar op den dag der ontvangst terstond aan de regeering had opgestuurd. Hij beloofde evenwel, de vergissing in zijn correspondentie en vooral door een spoedige opzending der verbeterde breve zoo goed mogelijk te herstellen. Men werkte zoo snel, dat deze laatste reeds den 18. Maart voltooid lag 1). Door het ongunstig weder op de zeereis van Civitavecchia naar Marseille vertraagd, bereikte de apostolische breve met de benoeming der bisschoppen eerst den 4. April 's Gravenhage.

Met groote vreugde bericht Belgrado nog denzelfden dag de aankomst der stukken en voegt er voor de vier bisschoppen de hartelijkste gelukwenschen bij. „Het is de bedoeling des H. Vaders, zoo vervolgt hij, dat de zaak der hierarchie zoo spoedig mogelijk een voldongen feit worde; en ik voeg daarbij, dat de politieke toestand des lands eischt, eerst de hoofdzaak en later de bijzaken te behandelen: de hoofdzaak echter is de inbezitneming der zetels en de regeling der zaken, die betrekking hebben op de diocesen" 2). Een overleg met den nieuwbenoemden aartsbisschop van Utrecht beval Belgrado ten zeerste aan.

Zonder dralen antwoordt Mgr. van Vree den 5. April. De verschillende gevoelens te vertolken, die zijn gemoed overstelpen, is hem onmogelijk. Met alle katholieken jubelt hij van vreugde om het groote geluk, dat aan de Nederlandsche kerk is ten deel gevallen. Groot is zijn dankbaarheid voor Pius IX, die met zooveel welwillendheid en lief-

---

1) Papieren Cramer, Correspondentie Lurasco, 18 Maart 1853.

2) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie, Belgrado aan Van Vree, 4 April 1853.

de, met zooveel kracht en beleid het herstel der hierarchie heeft voltooid, die hem zelf tot een der zetels verhief. Denkt hij echter aan de waardigheid, die hem wacht, dan wordt hij door vreeze bevangen, neergedrukt door den zwaren en gevaarlijken last, die op zijn zwakke schouders gaat rusten. Onbegrensd is echter zijn vertrouwen op de Voorzienigheid Gods 1).

Voor den 6. April had Belgrado in zijn brief van den 4. belet gevraagd. Mgr. Van Vree antwoordt, dat het hem een zeer groote eer zal zijn, Z. Excellentie op dien dag te ontvangen. Hoe gaarne zou de internuntius zelf aan Mgr. Van Vree de officiëele stukken ter hand hebben gesteld! Er rees echter een beletsel in die woelige dagen. Daarom bood graaf Duchastel, die gaarne een der eersten den nieuwen bisschop wilde feliciteeren, zich aan, om Belgrado's plaats te vervullen. Hij werd dus den 6. April de drager van een pakket, dat inhield: 1º. De breve *Ex qua die arcano*, die de kerkelijke hierarchie in Nederland herstelt; 2º. De apostolische brieven, waarbij de aftredende aartspriesters tot Protonotarii apostolici worden benoemd; 3º. De apostolische brieven, waarbij Mgr. Van Vree tot bisschop van Haarlem wordt verheven; 4º. Een officiëel schrijven van kardinaal Fransoni, prefect der propagande, aankondigend de oprichting der vijf zetels van Nederland 2).

De stukken, voor de andere bisschoppen bestemd, zouden Mgr. Zwijsen worden ter hand gesteld. Ten dien einde zond deze professor Deppen, den lateren coadjutor van Den Bosch, naar Den Haag, om daar het belangrijke pakket in ontvangst te nemen. Onderweg zou hij afstappen bij den deken van Warmond, daar Mgr. van Vree ontmoeten, „om

1) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie, Van Vree aan Belgrado, 5 April 1853.

2) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie, een dubbel schrijven van Belgrado aan Van Vree, 5 en 6 April 1853.

met hem te overleggen omtrent de bezitneming van het diocees; hetgeen dadelijk bij procuratie behoort te geschieden, zegt Mgr. Zwijsen. Een circulaire kan later afgezonden worden, gaat hij voort; wat er dan ook van kome, wij hebben de hierarchie in uitvoering" 1).

Nauwelijks was professor Deppen uit 's Gravenhage te Tilburg terug, of Mgr. Zwijsen haastte zich de officiëele stukken te doen geworden aan de bisschoppen van Breda en Roermond. „Eindelijk, zoo luidt de aanteekening in het bisschoppelijk archief te Breda, eindelijk kwam op dezen dag (9 April) omstreeks tien uur voor den middag de vicepastoor van Tilburg, A. J. H. van Heck, in het seminarie te Hoeven aan, om in naam van Mgr. Zwijsen, benoemd aartsbisschop van Utrecht, aan onzen bisschop een brief van Belgrado en den prefect der propaganda met de officieele stukken te overhandigen" 2).

Op denzelfden 9. April kwam J. E. Bogaers, oud-professor der dogmatiek te Roermond en destijds pastoor van Groot-Linden, bij Mgr. Paredis aan, om hem in naam van Mgr. Zwijsen de reeds genoemde documenten ter hand te stellen 3).

Alle bisschoppen hadden thans hun officieele benoeming. Reeds is boven gemeld, dat volgens de bedoeling des H. Vaders de zaak spoedig haar beslag moest krijgen. Den 4. April raadpleegde Mgr. van Vree hierover Mgr. Zwijsen. Deze nu ontbood zijn geleerden en ervaren vriend, den oud-minister J. B. van Son naar Tilburg. Wat daar werd overlegd en geadviseerd 4) zou weldra tot uitvoering komen.

---

1) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie. Zwijsen aan Van Vree, 5 April 1853.

2) Arch. van het bisdom Breda. Acta Vic. ap. Bred. ab. anno 1846, fol. 249 ss.

3) Arch. van het bisdom Roermond. Administratio Vicariatus, 1841—1853.

4) Wij spreken daarover elders uitvoerig.

Den 21. April nam Mgr. J. Zwijsen per procuratie bezit van den aartsbisschoppelijken zetel van Utrecht. Nog denzelfden dag vertrok Belgrado van Utrecht naar Haarlem, om Mgr. Jacobus van Vree den 22. April te installeeren. Den 25. stelde hij Mgr. Joannes van Hooydonk in 't bezit van het bisdom Breda, den 27. April Joannes Augustinus Paredis in dat van Roermond.

Het is hier wel de plaats de eerbiedwaardige mannen te gedenken, die na het gelukkig herstel der hierarchie het eerst den herdersstaf voerden over de Nederlandsche kerk.

Op den voorgrond rijst de machtige gestalte van Mgr. Joannes Zwijsen, door J. B. van Son genoemd „un Prélat, appelé à juste titre l'âme de tout ce qui s'est fait les trente dernières années pour l'église des Pays-Bas" 1).

Geboren in het welvarend dorpje Driel den 28. Augustus 1793 verried Joannes Zwijsen reeds vroeg een hooge bestemming. „Er steekt iets in dien knaap", zeide de pastoor van Berlicum tot den vader. Dit besliste over de toekomst: Joannes ging op studie. Na aan de Fransche school van De Reek bij Ravenstein, aan de latijnsche van Uden en Helmond te hebben vertoefd, trad de voortreffelijke knaap in October 1810 als leerling in het seminarie te Herlaar. Onder de uitmuntende leiding van den president Antonius van Gils, den primus van Leuven en „getrouwen aan God en geweten" 2), onder de professoren Gaspar Moser en Smits, legde Zwijsen den wetenschappelijken grondslag van zijn veelbewogen leven, en werd daarna den 20. December 1817 door Mgr. de Méan tot priester gewijd. In het jaar 1818 assistent te Vucht en vooral te Tilburg, toonde

1) Archief van het bisdom 's Bosch. Papieren Van Son, Correspondentie Wilmer en anderen: Vluchtige proeve van een levensschets van Mgr. Zwijsen.

2) Allard, *Antonius van Gils.* 's Hertogenbosch 1875.

hij de gave van bestuur in het dresseeren der dartele jeugd. Tot kapelaan te Schijndel benoemd grifte Zwijsen zijn karakteristieke persoonlijkheid onuitwischbaar in aller geheugen. Best roemt er nog heden op hem van 1828—1832 als pastoor te hebben bezeten. Hier herbergde hij tijdens de Belgische onlusten den graaf van Schimmelpenninck, die later de aandacht van Willem II vestigde op den onvergelijkelijken roomschen pastoor. Wat Zwijsen als herder van Tilburg deed voor zijn parochianen, als vriend van den prins van Oranje en na 1840 van Willem II, voor de kerk van Nederland toonde de H. Vader door hem te verheffen tot coadjutor van Mgr. den Dubbelden; dat toonde ook de geestdriftige dankbaarheid der katholieke Tilburgers bij Zwijsens consecratie tot bisschop van Gerra.

Mgr. Joannes Zwijsen was de man der Voorzienigheid voor de Nederlandsche kerk. Toegerust met een groot verstand en een ruimen blik, wist hij het goede te kiezen. Begiftigd met een onverzettelijken wil, voelde hij zich krachtig genoeg het ten uitvoer te leggen. Tegenstand prikkelde zijn fieren moed. Het doorschouwde en goedgekeurde plan trots de hachelijkste moeilijkheden door te zetten, was hem een genot. Zwijzen was bij voorkeur de man van de daad. Daarom stelde God hem aan 't hoofd der Nederlandsche Kerk in een tijdsgewricht, dat er aan daadkracht behoefte was: De voorschriften der bul van den 4. Maart 1853 moesten worden uitgevoerd, gansche bisdommen georganiseerd, dekenaten omschreven, dekens benoemd, de parochiale indeeling gemaakt, seminaries opgericht; het kostte Zwijsen niets. Hij was een reuzennatuur, die den eersten stoot gaf met een kracht, welke nog heden in den frisschen gang der Nederlandsche kerk gevoeld wordt. Toch maakte ook deze hoedanigheid juist hem meer geschikt voor de eerste impulsie, dan voor de verdere leiding, omdat menige ondergeschikte op den duur niet

bestand is tegen de toepassing van zulk een arbeidsvermogen.

Zelden is er een bisschop geweest, die zoozeer het vertrouwen zijns Konings en des Pausen genoot. Hiervoor pleit, dat hij in 1847 tot internuntius bij ons Hof en vicesuperior der Hollandsche missie ad interim werd benoemd; dat hij van Pius IX de opdracht ontving, een nieuwen bisschop voor den opengevallen zetel van Luxemburg te benoemen; dat hij tot den aartsbisschoppelijken zetel van Utrecht werd geroepen. 's Pausen vertrouwen in Mgr. Zwijsen werd niet beschaamd.

De geestelijkheid en de geloovigen boezemde Mgr. Zwijsens groote persoonlijkheid, eerbied in en liefde. „Ik heb nooit voor eenig bisschop meer eerbied gehad dan voor Mgr. Zwijsen," hoorde ik een eenvoudig man zeggen, die voortdurend met hem verkeerde. Men beminde hem als een vader; als een vader, die zijn liefde toonde meer door daden dan door woorden. Immers, met wat een werkdadige liefde heeft Mgr. Zwijsen zijn onderhoorigen bemind! Het onderwijs is hem onnoemelijk veel verschuldigd: getuige zijn onsterfelijke stichtingen te Tilburg, die hij beminde als den appel van zijn oog; getuige het feit, dat er geen stad, bijna geen dorp in zijn twee bisdommen werd aangetroffen, waar niet de behoeftige degelijk en onder godsdienstig opzicht gewaarborgd onderricht kon erlangen.

„Voeg hierbij," aldus de oud-minister van Son, „de met angstvallige nauwkeurigheid ontworpen en overal ingevoerde reglementen op het parochiaal kerkelijk beheer, op het armwezen, op de kerkelijke visitatie, op wat al niet? de hernieuwing van een aantal kerkgebouwen, de schepping van parochiën door het toenemen der bevolking onvermijdelijk geworden, het dagelijksch bestuur, uitgebreide briefwisseling, raadpleging en afdoening van zaken" 1).

1) *Katholieke Illustratie*, 1867—1868, bl. 239.

Die onvermoeide ijver, die werkdadige liefde won hem aller harten. Wat verslagenheid heerschte er dan ook onder zijne kinderen, toen men hoorde van de smartelijke gebeurtenis, den snooden aanval op zijn geheiligden persoon! De nog bewaarde telegrammen en berichten en vragen getuigen van een heilige verontwaardiging, een kinderlijke droefheid, een diepgevoeld medelijden 1).

Steun in dien arbeid, troost in dat lijden vond Mgr. Zwijsen in zijn roerende, innige godsvrucht. Hij had een kinderlijk vroom gemoed, een zeer teeder geweten. Het trof den meest ongevoelige, in een zoo krachtig karakter zoo groote nauwgezetheid, een zoo eenvoudig geloof, een zoo vurige liefde tot de H. Moeder-Maagd te vinden. 's Hertogenbosch dankt aan zijn onbezweken pogen den terugkeer van het wonderbeeld der zoete Lieve-Vrouw, die overvloedigen zegen uitgestort heeft over het bisdom van Den Bosch en den gevierden opperherder Joannes Zwijsen.

„Zoo staat zijn beeld voor ons," zegt Dr. Schaepman, „een man van vorstelijk karakter, van hoogepriesterlijk geloof, van kinderlijke vroomheid. Een strijder, vol moed en overtuiging, vol fierheid en kracht, nooit den strijd zoekende, maar ook nooit terugdeinzend, altijd gereed en altijd gewapend, den vrede zoekend, maar niet om de rust. Van weekheid onder welken vorm ook was geen spoor in hem. Daar zijn schaduwen in deze verschijning, maar het geheel is licht. Hij had zijn menschelijk deel van kleine gebreken, maar zonder kleingeestigheid. De onafscheidelijke indruk van zijn optreden, van zijn woorden en daden was die van een waarachtige grootheid, gebiedend en tevens versterkend, die gehoorzaamheid vorderde, maar ook een vertrouwen inboezemde, dat het volgen vrijwillig maakte

1) Archief van het bisdom 's Bosch. Aanslag op Mgr. Zwijsen.

en het voortgaan ligt. Men erkende in hem de echte wijsheid, die het leven en al zijn duizend verwikkelingen en verwarringen heeft bespied, en toch den breeden, open, helderen blik heeft behouden. Het is waar, de rijkste ervaring leert niet alles, de helderst en verst ziende geest heeft nog altijd een begrensden horizon. Maar zijner was de wijsheid, die over den aardschen gezichtseinder heen den loop der dingen volgt tot waar zij treden in het licht van het eeuwig recht. In dat streven, en met geheel zijn wil, naar het rechte altijd en overal lag zijn kracht, de kracht, die hem zoover boven allen verhief, dat hij nooit onedelmoedig was, nooit zelfzuchtig, die hem onafscheidelijk verbonden bleef met een verheven matigheid, waardoor zijn plannen tot levende daden werden, tegen de stormen der werkelijkheid bestand" 1).

Wel schittert Gods wijsheid in de roeping van zulk een man tot het hoogepriesterlijk ambt, in de verheffing van een zoo machtig organisator tot den metropolitaan-zetel der Nederlandsche Kerk.

Heeft het gansche katholieke Nederland, vooral het aartsbisdom en het bisdom van 's Hertogenbosch onnoemlijk veel aan Mgr. Zwijsen te danken, ook op het bisdom Haarlem rust de plicht eener bijzondere erkentelijkheid. Want Mgr. Zwijsen vooral was het, die de benoeming van Haarlems eersten bisschop, Mgr. van Vree heeft aanbevolen en doorgezet. Met het volste recht kon hij aan dezen berichten: „Mijn streven, om UEerw. in Holland als bisschop benoemd te zien, zal dan vervuld worden... Ik wensch UEerw. geluk met uw aanstaande verheffing, die mij zeer aangenaam is" 2).

---

1) *Onze Wachter*, Jg. 1877, II bl. 264—265.

2) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie. Zwijsen aan Van Vree, 14 Maart, 1853.

Wel had Mgr. van Vree die onderscheiding verdiend; want geheel zijn verleden was een voorbereiding tot het episcopaat.

Hij werd geboren den 8. Februari 1807 te Rhenoy in Gelderland. Of een eenvoudig grijsaard in het opwassend knaapje, dat zooveel aanleg, leerzaamheid en vromen ernst vertoonde, toen reeds den toekomstigen bisschop zag? Zeker werd er later gezegd:

„Vervuld is 't lang geleên ontboezemd zienerwoord:
Het nederig Rhenoy brengt eens een bisschop voort."

In 1822 begon de jonge Van Vree zijn studiën in het seminarie te Kuilenburg. Eerst de vier eerste klassen had hij voltooid, toen in 1825 de Nederlandsche regeering het seminarie sloot en Van Vree „ter wijde wereld" instiet. Wij hebben elders uit zijn eigen bekentenissen verhaald, hoezeer de veelbeloovende leerling aan het seminarie gehecht, hoe droef hij bij de laatste prijsuitdeeling van den 25. Augustus te moede was.

Hetgeen men te Kuilenburg aanteekende over Van Vree's driejarig verblijf, zijn even zoo vele lofspraken. Zijn vlugge geest, onvermoeide werkzaamheid en stipte plichtsbetrachting stempelden hem tot een voorbeeldig student 1).

De volgende vier jaren wijdde hij in zijn geboorteplaats, als „in een soort van ballingschap", aan zijn geliefkoosde studien: humaniora, wijsbegeerte en godgeleerdheid. Na de opening der seminariën in den herfst van 1829 trok Van Vree naar 's Heerenberg en werd den 28. Juli 1831 door Mgr. Droste Vischering priester gewijd.

Te Schalkwijk en Naarden, waar hij achtereenvolgens

---

1) De Tijd van 8 Februari 1861.

korten tijd stond als kapelaan, bleef zijn gedachtenis in zegening. Den 9. Mei 1834 diende Mgr. van Wijkerslooth het H. Vormsel en de Priesterwijding toe te Amersfoort en vond er Van Vree, die eerst kort geleden in de parochie van den aartspriester Vermeulen was geplaatst. Aanleg en persoonlijkheid des jeugdigen priesters boeiden Mgr. van Wijkerslooth zóózeer, dat hij hem vroeg voor zijn eerst onlangs opgericht instituut van onderwijs te Katwijk. „Monseigneur, antwoordde de aartspriester, gij vraagt mij de schoonste bloem van mijn district." Wat wonder, dat aan zulk een man reeds na een vierjarig professoraat de gansche directie van het collegie werd toevertrouwd? Slechts vier jaren mocht Katwijk directeur van Vree bezitten. Want toen in 1842 de groote seminariën Warmond en 's Heerenberg vereenigd werden, was hij wederom de „providentiëele persoon," die als president deze thans zoo uitgebreide inrichting zou besturen.

Zijn invloed in het seminarie was groot. Groote vereering en liefde, zoowel van professoren en theologanten, vielen hem ten deel. Een necrologium roemt zijn positieven geest, die aan de studiën van het seminarie een practische richting gaf en tegelijkertijd de harten der jongelingschap vormde, om in den strijd des levens, aan plicht geboeid, vast te staan in de vervulling der heilige bediening 1).

Buiten het seminarie werd Van Vree om zijn kunde en doorzicht veler vraagbaak en raadsman. Niet weinig droegen hiertoe zijn geschriften bij, waarin men zijn grondigheid, scherpzinnigheid van geest en helderheid van oordeel leert waardeeren. Van geleerdheid en slagvaardigheid getuigen de drie *Brieven* over het onderwijs, gericht tegen professor Siegenbeek van Leiden. Moest er een adres ge-

1) Tijd van 2 Februari 1861.

richt worden aan den H. Vader of aan de tweede Kamer, de hooge geestelijkheid vertrouwde op de vaardige pen van Van Vree 1). Hij was medestichter van *De Katholiek.*

Als van zelf moest derhalve, bij het herstel der hierarchie in onze gewesten, het oog der kerkelijke overheid vallen op den voortreffelijken president van Warmond. Zou hij, die reeds zoo velen had gevormd voor de geestelijke bediening, zoo velen had voorgelicht met wijzen raad, niet de meest geschikte bisschop zijn voor den herstelden zetel van Haarlem?

Op den 15. Mei, dat jaar het pinksterfeest en tevens de eerste schoone lentedag, werd Mgr. van Vree in de kapel van het seminarie te Haren geconsacreerd. De verheven plechtigheid gaf den zwager van den nieuwgewijde, den heer Poelhekke, wat later de volgende dichtregels in de pen:

„Natuur ontwaakt; gelijk Jaïrus' dochter
Herrees, toen eens des Heeren ademtogt er
Nieuw leven inblies. 't Heerlijkst Pinksterfeest
Daagt met de Lente. De ongeschapen Geest
Stort zevenvoudig licht op Neêrland neder
En — zegent de oude Bisschopzetels weder.
Hoor!.... Van den trans van Harens kweekschool klinkt
De klank eens klokjens, zilverrein. Daar zinkt
Een kleine schaar in stil en zoet verblijden,
Om 't outer, dat een Bisschop zal zien wijden.
Hij komt.... De zalving vloeit zijn slapen af,
Zijn hand omklemt den gouden Herderstaf,
De gouden Bisschopsmijter kroont zijn schedel,
De ring van goud huwt Hem aan Haarlems zetel.
Het blij *Te Deum* dreunt en stijgt omhoog;
En tranen van genot ontvloeien 't oog." 2)

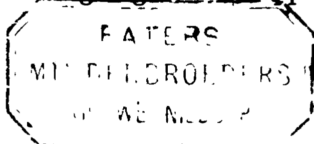
1) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie.
2) Katholieke Nederlandsche Stemmen van 9 Febr. 1861.

Ontzaglijk veel heeft Mgr. Van Vree in den korten tijd van zijn episcopaat gewerkt. Tweehonderd zestig jaren was Haarlem zonder bisschop geweest. Zware stormen waren over het bisdom heengegaan. Veel moest er opgericht, hersteld, gewijzigd en geregeld. Onoverkomelijke moeilijkheden moesten getrotseerd en overwonnen.

Hij was een vader der armen. Zijn eerste bezoek, als bisschop aan Amsterdam gebracht, was aan de armen gewijd. Waar het de armen gold, leende Mgr. van Vree altijd een open oor en een hulpvaardige hand. Getuige is de congregatie, wier doel is de verzorging van arme, hulpelooze en verstooten meisjes; getuige ook het gesticht voor gevallen vrouwen, dat in de nabijheid van Leiden door hem is tot stand gebracht, nadat Mgr. Belgrado de grondslagen had gelegd.

Kort moeten we zijn omtrent hetgeen Mgr. van Vree deed ter regeling van zijn bisdom. De parochiën werden verdeeld, kerk- en armbesturen geregeld, het kathedraal kapittel opgericht, de katechismus voor het bisdom Haarlem herzien. En de vermoeiende bisschoppelijke visitatiën! Wij kunnen zeggen, dat het zware werk Mgr. Vree's schijnbaar krachtige, maar reeds ondermijnde gestel ten eenenmale gebroken heeft en gesloopt. Is het dan wonder, dat Pius IX hem, op zijn reis naar Rome, herhaaldelijk met nadruk toevoegde: *Ottimo Vescovo!* en met eeretitels overlaadde? Volmondig zal een ieder met het Haarlemsch kapittel getuigen, „dat er geen ander te vinden was, die méér of wat beter of wat voortreffelijker is gedaan zou hebben."

Gaarne voltooien wij deze schets met de lofspraak door den vicaris-kapitulaar aan Mgr. van Vree gebracht: Hij was „die apostolische man, die sedert de herstelling der bisdommen hier te lande, gedurende acht jaren, den herderlijken staf in deze bisschoppelijke kerk heeft gedragen met al het verheven gezag van den opperpriester, maar ook

met al de teedere bezorgdheid van een liefdevolllen vader. Den goddelijken Stichter navolgend heeft hij zijn leven ten beste gegeven voor de hem aanvertrouwde kudde" 1).

Den 11. April 1853 gaf Mgr. van Vree aan Mgr. van Hooydonk kennis van zijn verheffing op den zetel van Haarlem. „Geve de Hemel, zoo voegde hij bescheiden erbij, dat ik aan de weer opgerichte kerkprovincie en hare herders niet tot oneer moge zijn! De gedachte, dat ik de medebisschop word van zoo ervarene en in allerlei moeilijkheden beproefde bisschoppen, is voor mij hoogst bemoedigend. Ik zal bedreven stuurlieden boven en naast mij hebben; 't zal mij aan raad of leiding niet behoeven te ontbreken" 2).

Zonder eenige vreeze voor overdrijving kon Mgr. van Vree aldus spreken tot zijn medebisschop Van Hooydonk. Want reeds 26 jaren had deze als administrator apostolicus het vicariaat van Breda in de grootste moeilijkheden met krachtig beleid en wijze voorzichtigheid bestuurd.

Mgr. Joannes van Hooydonk had bij het herstel der hierarchie reeds zijn 71ste jaar bereikt. Hij werd geboren te Ulvenhout den 2. Augustus 1782. De eerste grondslagen zijner wetenschappelijke vorming legde van Hooydonk aan de latijnsche school te Oosterhout, en studeerde wijsbegeerte en godgeleerdheid in het seminarie op den IJpelaar. Dat hij uitmuntend was in zijn studiën, kan men opmaken uit het feit, dat hij, priester gewijd te Amsterdam den 15. December 1808, reeds in Juni 1809 tot professor in het groot seminarie werd aangesteld. Toen het seminarie in

1) Vgl. voor het bovenstaande De Katholiek, D. 39, bl. 64 vv.; De Tijd van 2, 5, 7, 8 en 9 Februari 1861; Katholieke Nederlandsche Stemmen van 9 Februari 1861.

2) Arch. van het bisdom Haarlem. Hierarchie.

1817 van IJpelaar naar De Hoeven overging, aanvaardde Van Hooydonk de leiding als president. Gedurende de tien jaren, dat hij aan het hoofd der inrichting stond, heeft hij overvloedig gewerkt en de dankbare herinnering van het bisdom Breda ten volle verdiend. Hij was de man der leiding en opvoeding. Men bewonderde zijn diepe geleerdheid, veelzijdige bekwaamheid, groote menschenkennis. Met achting en eerbied roemde men zijn priesterlijke deugd, teedere godsvrucht, nederigen eenvoud en minzamen omgang. Zoo hoog schatte vicaris Adrianus van Dongen zijn verlichten raadsman en krachtigen medewerker, dat hij hem tot zijn opvolger bestemde. En werkelijk benoemde Leo XII bij breve van den 7. Januari 1827 president Van Hooydonk tot apostolisch administrator van Breda.

Deze verheffing was een zegen voor het vaak zwaar beproefde vicariaat. Wel ontving Van Hooydonk van Rome de buitengewone volmacht, het H. Vormsel toe te dienen; in de volheid van zijn priesterschap kon hij eerst werken, toen hij, ten gevolge der onderhandelingen in 1841, kort daarop de bisschoppelijke wijding ontving 1). Getrouw aan de zinspreuk van zijn wapen: *Simpliciter et confidenter*, kwam Mgr. Van Hooydonk door zijn *eenvoud en godsvertrouwen* alle moeilijkheden des bestuurs te boven. Hoe dierbaar hij was aan het vicariaat, getuigt het verlangen van geestelijkheid en volk, om hem bij het herstel te mogen hebben als bisschop van het bisdom Breda 2). Aan dien billijken wensch werd voldaan. Gepreconiseerd den 4. Maart 1853 nam hij den 25. April bezit van den bisschoppelijken zetel.

---

1) Zie de uitvoerige beschrijving in De Godsdienstvriend. Deel, 48, bl. 308—319.

2) Arch. van het bisdom Breda. Acta vic. apost. Bred. ab. anno 1846, fol. 161—162.

Veertig volle jaren heeft Mgr. Van Hooydonk als vicaris en bisschop de kerk van Breda bestuurd. *Eenvoud en vertrouwen* kenmerkte zijn daden. Met immer jeugdige kracht voerde hij den herderstaf. Hoeveel kerken zijn door hem gesticht, vergroot of verfraaid? hoeveel parochiën opgericht? Wat een moeite en zorg kostte hem de regeling van het Zeeuwsch gedeelte des bisdoms! In 1839 werd, onder zijn leiding, het sedert 1830 te Oudenbosch bestaande collegie voor het bisdom aangekocht en den 5. October 1853 tot klein seminarie verheven. Oorsprong, groei en bloei gingen met zware geldelijke offers gepaard. Blijvende bewijzen van zijn uitgebreiden apostolischen arbeid noemde zijn opvolger Van Genk „zoovele godsdienstige inrichtingen, zoo voor onderwijs als voor de verpleging van zieken, de opvoeding van weezen en verzorging van armen en behoeftigen. Zoovele heilige missiën, immer toenemende godvruchtige vereenigingen, broederschappen, enz.: waardoor hij zich in aller harten een onvergankelijk gedenkteeken heeft gesticht, en zijn naam voor immer in dankbare zegening zal voortleven" 1).

Nog zijn we echter niet ten einde van alle goeds, dat Mgr. Van Hooydonk in het bisdom Breda heeft verricht. In 1858, op het feest der Onbevlekte Ontvangenis, kwam het kathedraal kapittel door de benoeming der kanunniken tot stand. Om de geestelijkheid zoo nauw mogelijk te verbinden met het middelpunt van eenheid en waarheid, verving Van Hooydonk de oude *Pastoralia* en *Ritualia* door het *Rituale Romanum.* Een allernuttigst en leerzaam werk heeft hij in zijn *Pastorale Brieven* en Mandementen nage-

---

1) Circulaire aan de geestelijkheid, Katholieke Nederl. Stemmen van 9 Mei 1868.

laten, dat alleen tot 1853 vierhonderd bladzijden roerende vermaningen en onderrichtingen bevat 1).

Zoo leeft Mgr. Van Hooydonk in de eerbiedige gedachtenis der zijnen voort als een man naar Gods hart; als een beleidvol en voorzichtig bestuurder; als een eenvoudig, beminnelijk en hoogst weldadig priester, een wijs en moedig verdediger der rechten van Gods kerk; een volijverig en bezorgd herder voor zijne kudde, een waar vader voor zijne geestelijkheid. *Suis praefuit ac profuit Pastor et Pater: als een herder en een vader heeft hij de zijnen bestuurd en met zegeningen overladen.* Deze woorden van het fraai grafmonument in de kapel van het seminarie te Hoeven zijn de juiste vertolking van zijn bestuur.

Was men in de baronie van Breda aanvankelijk bevreesd dat het vicariaat, gelijk door het concordaat van 1827, zoo ook thans door de organisatie van 1853 bij een ander bisdom zou worden gevoegd, dezelfde bezorgdheid heerschte in Limburg. Maar ook hier, zooals in Breda, duurde de verontrusting niet lang. Gaarne leende de H. Vader gehoor aan den smeekbrief der Limburgsche dekens, die den veelgeliefden vader Joannes Augustinus Paredis tot bisschop verzochten van het hernieuwde bisdom Roermond 3). Hij werd voor Limburg de man der Voorzienigheid.

Te Bree in de Kempen zag J. A. Paredis het levenslicht den 28. Augustus 1795. De tyrannieke kerkvervolging van een Napoleon kon zijn roeping niet doen wankelen. Na zijn

1) Collectio Epist. Pastor., Decretorum aliorumque documentorum etc. Vicariatus Bredani. Collectio I, Gestel St. Mich. 1901.

2) Zie voor het bovenstaande Neerlandia Catholica, bl. 215—222; Krüger, Kerkelijke gesch. van het bisdom Breda, II, bl. 435 vv. De Tijd van 16 Mei 1868.

3) Arch. van het bisdom Roermond. Stukken betreffende de oprichting des Kapittels.

voorbereidende studiën bij den pastoor van Ophoven te hebben voltooid, trad hij in het seminarie te Luik. Toen reeds schitterde zijn helder verstand. In 1821, den 7. April, ontving hij de H. priesterwijding uit de handen van Mgr. De Méan en trad reeds den 11. Mei van hetzelfde jaar op als kapelaan te Roermond. Bijna tien jaren lang had Roermond van zijn zwaren arbeid genoten, zich aan zijn priesterlijke deugden gesticht, toen hij den 1. Januari 1827 benoemd werd tot rector der hulpkerk van O. L. V. in 't Zand. Nog hetzelfde jaar, den 23. November, ging Paredis als pastoor naar Herkenbosch, om echter den 11. Mei 1830 als pastoor-deken van St. Christoffel naar Roermond terug te keeren en er zes en vijftig jaren onafgebroken te werken.

Paredis was de man des vredes. In de voor Limburg zoo hachelijke tijden na de scheiding van 1830 en wederom in 1848 wist hij de voorzichtigheid met de eenvoudigheid zóó te paren, dat gansch Limburg zijn invloed onderging en rustig bleef. In 1848 drukte Willem II zijn hooge tevredenheid uit en prees Paredis, dat hij de geloovigen tot rust en kalmte had gebracht en de geestelijken tot medehelpers in het werk des vredes had gemaakt 1).

Het was dan ook op het verlangen van den ridderlijken Willem II, van geestelijkheid en volk, dat Paredis in 1840 tot vicaris apostolicus van Limburg werd benoemd. Op den dag zijner consecratie tot bisschop van Hirene i. p. i. den 30. Juni 1841 schonk de Koning aan den *Engel des Vredes*, zooals hij hem noemde, het commandeurskruis van den Nederlandschen Leeuw.

Men verhaalt, dat een arme vrouw den uiterst vrijgevigen kapelaan van St. Christoffel, toen nog niets de oprichting

1) Arch. van het bisdom Roermond, Corresp. Belgrado, 23 Juli 1848.

van dien zetel deed vermoeden, na een ruime aalmoes als toekomstig bisschop van Roermond aanwees.

Wat daarvan zij, zeker wees een talentvol dichter 1) Paredis aan bij de consecratie met deze verdiende lofspraak:

„Hij rijst: — zijn schedel blinkt met onbewolkter stralen
Dan zelfs de gouden zon, wanneer haar de eerste dag
In Edens zegenrijke dalen
De onoozelheid beschijnen zag.
Hij rijst: — wie is hij, die den schedel
Hier als de trotsche ceder beurt,
En, door zijn deugd en kennis edel,
Laag als 't Egyptisch roosje geurt?
Wie is die sterveling door al het volk geprezen?
Die man naar Godes hart? die eedle Tempelvorst,
Die als Apostel uitgelezen,
Hier, Roerstad! staf en mijter torscht?
Wie is die voor zich zelven kleine
Maar groot voor ieder wie hem zie?
't Is Augustinus Paredis." 2).

Groot was de loopbaan van Mgr. Paredis door den langen duur; groot door de waardigheid, die hij bekleedde; groot vooral door de werken, die hij tot stand bracht.

Zijn gansche persoonlijkheid droeg den stempel van ouderwetsche eenvoudigheid. Men meende in hem een bisschop der eerste eeuwen te zien: eenvoudig en groot; toegerust met een geloof, om bergen te verzetten; met een godsvrucht, teeder en krachtig tevens; met een zich nooit

1) De eerw. van Roosmalen uit Schijndel, later missionaris op Curaçao en vroegtijdig overleden.

2) Het bisdom van Roermond en de bisschop van Hirene, of verzameling van lofgedichten, jaarschriften enz. ter gelegenheid van de plechtige zalving van Z. D. H. J. A. Paredis. Roermond, 1841.

verloochenende opgeruimdheid des harten; een bisschop zooals de beroemde kerkvergadering van Nicea of Ephese er vereenigd vond.

Toch blonk uit dezen eenvoud een helder, juist oordeelend en diep verstand ons tegen, dat zonder omwegen doordrong tot de waarheid, deze vertolkte zonder ijdel vertoon en in moeilijke vraagstukken altijd het juiste woord wist te vinden.

Is het wonder, dat die man reeds van den beginne af zijn aandacht wijdde aan een der eerste vereischten in een bisdom: den bloei van het katholiek onderwijs? dat zijn scherpe maar practische blik den nevel der toekomst doorschouwde en eer dan anderen de volstrekte noodzakelijkheid van bijzonder hooger en middelbaar onderwijs inzag? Om niet te gewagen van het groot seminarie in het oud Karthuizerklooster te Roermond, dat reeds den 19. October 1841 werd geopend, wijzen wij vooral op het klein seminarie te Rolduc, dat in 1843 begon en weldra een normaalschool ontving, zelfs een hoogere burgerschool, „welke in vollen bloei stond twintig jaren vóór dat het rijk de zijne opende." Dit alles was Mgr. Paredis niet voldoende. Nog vóór het herstel der hierarchie, stichtte hij in 1851 het bisschoppelijk collegie van Roermond; en in 1852 opende hij, als om de onuitputtelijkheid van zijn zielenijver en zijner middelen te toonen, het bisschoppelijk collegie te Weert. Voor deze inrichtingen zal Limburg of liever geheel Nederland den stichter in dankbare herinnering blijven gedenken.

Moeilijk is het te zeggen, wat Mgr. Paredis was voor zijn geestelijkheid. Hij had bijna allen tot priester gezalfd; kende allen van nabij, hun talenten, geaardheid en inborst, hunne priesterlijke deugden en menschelijke gebreken; hij beminde allen met een vaderlijke liefde; fier was hij op zijn uitmuntenden clerus, voor wiens vorming hij niets had

gespaard. Zijn goedheid, gemeenzaamheid en vriendelijkheid deed niet in 't geringste afbreuk aan zijn gezag; integendeel, de genegenheid, die deze goede herder inboezemde, verhoogde den eerbied aan hem verschuldigd en maakte vaak een bevel overbodig.

Wat een weldaad moet zulk een herder geweest zijn voor een kudde, die aanvankelijk nog de jammerlijke sporen van oorlogen en revolutie vertoonde. Mgr. Paredis heeft orde gebracht in de verwarring; hij is de schepper van het bisdom geweest. De statuten van het bisdom Roermond zijn een gedenkteeken zijner wijze voorzichtigheid; de officia propria getuigen van zijn ijver en godsvrucht. Wat een kerken werden gebouwd gedurende de zes en veertig jaren van zijn bestuur? hoeveel andere hersteld en verfraaid?

Wij eindigen met zijn liefde voor de reguliere communauteiten te vermelden. Ten allen tijden vonden zij in hem een raadsman en beschermer. Toen de storm van den Kulturkampf de Duitsche religieuzen als schipbreukelingen op zijn strand wierp, met welke gulheid en godsdienstige gastvrijheid heeft Mgr. Paredis toen die ballingen ontvangen? In het bisdom vonden ontelbare geloofsbelijders onder zijn vaderlijke hoede een tweede vaderland 1).

Slechts een flauw beeld vermochten wij in het bovenstaande te schetsen van de bisschoppen, die door Pius IX in 1853 aan Nederland zijn geschonken. Moge er echter uit blijken, dat niet het feit van het herstel der hierarchie alleen, maar ook de schitterende deugden en talenten der mannen, die door Gods Voorzienigheid geroepen werden tot het episcopaat, er toe bijdroegen, dat de ontwaakte kerk van

1) Neerlandia Catholica p. 268 ss. De Tijd van 21 Juni 1886; Courrier de la Meuse van 19 Juni 1886.

Nederland een schitterende toekomst te gemoet ging. Mogen op dit gouden feest allen dank brengen aan God, die onze Kerk herstelde en toevertrouwde aan zoo uitmuntende herders.

P. ALBERS.

Op weg naar Rome.

Een der merkwaardigste, in deze jonge eeuw verschenen boeken is wel dat van H. Bremoud: *De ongerustheid op het punt van godsdienst.* 1) De geheime, doch hoogst aantrekkelijke geschiedenis eener ziel, die tot den godsdienst komt of dien terugvindt, heeft hij tot stof zijner studie gekozen. Om niet bij beschouwingen in de lucht te blijven, stelt hij ons eenige bekende personen voor, bij wie het begon te dagen, zoodat men hunne bekeering te gemoet zag, en onderzoekt van anderen den toestand hunner ziel na den overgang tot de Katholieke Kerk. Zeer juist en keurig betitelt hij daarom zijn boek: *Aubes et lendemains de conversion.* Toch is de schrijver de eerste om te erkennen, dat zijn studie niet de zielkundige raadselen oplost, welke bekeering zoowel als niet-bekeering ons voorleggen. „De bekeerling," zegt hij, „weet meestal zelf niet volkomen juist, langs welken weg hij kwam; en ondanks zijn wensch om oprecht te zijn, zal hij zich zelf bedriegen, waar het aankomt op eene klare voorstelling van de redelijke gronden voor zijn stap.

De meeste bekeerlingen laten zich niet uit over hunne bevindingen, sinds zij den drempel der waarheid overschre-

1) H. Bremond, S. J. *L'Inquiétude religieuse.*

den. In en buitenshuis staan nochtans nieuwsgierigen genoeg, die wenschen te vernemen, hoe zij nù over hunne bekeering denken. Hebben zij volkomen vrede gevonden, en is alle onrust bedaard? Hadden zij de Kerk, die hen aantrok, in de verte niet te schoon, te volmaakt gedacht, en mengt zich geen zweem van teleurstelling in de ietwat wrange vreugd hunner offers?

Dewijl Bremond zijne voorbeelden meest uit Engeland kiest, is het minder te duchten, dat een zijner landgenooten zich in zijne schilderij voelt aangeduid, en wint de studie in belang, daar sommige groepen der Engelsche kerk dichter bij ons schijnen te staan dan Fransche Hugenooten of Dordtsche Calvinisten, ja zelfs een groot gedeelte van 't Engelsch gebedenboek aan de liturgische gebeden der Roomsche Kerk is ontleend.

I

Jaren terug werden de namen van Dr. Pusey en Newman in éénen adem genoemd. Sinds hun studietijd te Oxford waren zij vrienden en bleven het, toen Newman, Anglikaansch geestelijke doch ongehuwd, en Pusey bovendien godgeleerde, professor in 't Hebreeuwsch en vader van vier kinderen was. Newman doopte er twee van. Wat later klouterde de jongen op zijn knie; Newman zette zijn bril beurtelings op den neus van het kind, dan op dien van zijn zusje, en zij gierden het uit van de pret.

Dr. Pusey vertaalde Augustinus' *Belijdenissen.* Hij leefde vroom en godsdienstig als zijn vriend; droeg met bewonderenswaardige onderwerping den dood zijner kinderen, doch als zijne echtgenoote haar gegronden twijfel omtrent de echtheid van haar doopsel openbaart en met aandrang verlangt te worden overgedoopt, laat Pusey het er twee jaren bij zitten. Wel was hij zelf in 't onzekere over de

geldigheid van dien doop, maar vond het zoo hard toe te geven, dat zijne vrouw jaren lang als ongedoopte had geleefd. „Dit feit teekent Pusey geheel," zegt Bremond. „Hij laat zich leiden door 't gevoel. Zullen wij ooit de waarheid vinden, indien we ons, als van nature afkeeren van elke meening, die wij zouden wenschen, dat niet de ware was? Zoo durft Pusey geen minuut vermoeden, dat de Anglikaansche kerk niet die van Christus zoude zijn."

In Newman zat meer draad van redeneering. „Indien dit doopsel twijfelachtig is", herhaalde hij Pusey, „dan moet de toestemming van den bisschop gevraagd om deze vrouw over te doopen. Nu waren de bisschoppen niets in Pusey's schatting, terwijl Newman, als van nature Roomsch, hun gezag erkende. Toch eindelijk won de laatste zijn pleit, en diende zelf, op Paaschdag 1838, aan de echtgenoote van zijn vriend het H. doopsel toe. Haar twijfel was nu opgelost, en Pusey zond, met een brief van hartelijken dank, zijn vriend een Benediktijner-uitgaaf van Gregorius den Groote ten geschenke.

Wie Pusey's leven nagaat, zijn innige vroomheid ziet. zijn nederig en verstorven leven, zijne aalmoezen; wie zijne brieven leest en hem hoort bidden, moet aannemen, dat deze man niet dan te goeder trouw kon dwalen. Wat heeft hem, dien zijne beste vrienden zoo dicht bij Rome dachten, op den drempel der waarheid tegengehouden? Waar ligt de verklaring dier onbegrijpelijke vasthoudendheid, waarmede hij, toen zijne liefste vrienden, Newman zelfs, den grooten stap deden, zich aan de dwaling vastklemde? Bremond vindt geene andere oplossing dan in eene fout of krankheid van Pusey's geest. Hart en wil kunnen altoos overwonnen worden, doch het verstand is somtijds aangetast door eene geheime, maar ongeneesbare ziekte. Dan laat het eene opgevatte idee nooit meer los, ziet nooit zijne dwaling in. Er zijn van die kalm-hardnekkigen, die

u met groote, verwonderde oogen aanstaren, alsof zij uwe redeneering niet in staat waren te volgen. De mogelijkheid, dat zij, gelijk ieder ander, zich bedriegen konden, of dat een ander de zaak juister inziet dan zij, gaat hun verstand te boven. Hoezeer ook in den omgang bescheiden en ootmoedig, de behoefte om na te gaan, op welken grond hunne overtuiging rust, is hun volkomen vreemd; voor elken gegronden twijfel sluiten zij het oog. Indien zulke menschen in dwaling zijn opgevoed, ware hun bekeering een grooter wonder van Gods almacht dan de herleving van een doode uit zijn graf.

Zulk een man was Pusey, daarom is hij nooit Roomsch geworden. Hij heeft zelfs nooit getwijfeld; waar hij een onoverkomelijk bezwaar ontmoette, zocht hij een zijpad er langs. Bremond vergelijkt hem bij eene moeder, niet te weekhartig om haar kind, dat misdaan heeft te straffen; maar volstrekt blind voor zijne fouten: wat mijn kind doet, kan niet verkeerd wezen. Zulke blinde liefde droeg Pusey zijne kerk toe. Zijn leven lang heeft hij feiten ontmoet, die ten gunste van Rome spraken. Deze had hij behooren te onderzoeken, te wegen, als bezwaren tegen de Anglikaansche kerk moeten beredeneeren, doch voor de gedachte, dat zijne kerk niet die van Christus was, bleek zijn geest ontoegankelijk.

Newman, zijn vriend, bezat een helder, open verstand. Zonder moeite zag hij den schakel, die twee gedachten verbindt. Pusey daarentegen zag de twee gegevens eener sluitrede, doch haar noodzakelijk gevolg ontsnapte hem; deze zwakheid van geest, gevoegd bij de blinde genegenheid voor zijne kerk, hield hem gevangen in de dwaling.

De fout in Pusey's redeneervermogen kwam het duidelijkst aan 't licht bij den overgang tot de Katholieke Kerk van Newman, zijn boezemvriend. Eerst had hij zich verbeeld, dat hetgeen hij eene wreede behandeling der bis-

schoppen ten aanzien van Newman noemde, dezen tot het dreigen met een wanhopigen stap had geleid. Hij zelf had Gods woord tot eenigen geloofsregel, bisschoppelijk gezag bestond voor hem niet. Toen evenwel Newman in kalme overtuiging zijn stap had gedaan, moest Pusey ofwel zijn vriend veroordeelen, die de Engelsche kerk verliet, of de kerk, door zijn vriend verlaten. Hij veroordeelde geen van beiden. De kerk was en bleef de goddelijke bruid van Christus. „Ik voor mij,'" schreef hij, „vertrouw in onze kerk meer dan ooit." En Newman, zijn vriend, was volgens hem in de hand van Gods voorzienigheid het werktuig om de kerk van Rome van hare dwaalleer te zuiveren.

Wie zee bouwt met een lek gestooten vaartuig en nergens aan den gezichteinder een zeil ontwaart, doet wel onvermoeid aan 't pompen te blijven en, zooveel hij kan, de grootste gaten te stoppen. Hij moet van den nood eene deugd maken en bereikt misschien nog de haven. Wanneer echter een stevig gebouwd schip met volle zeilen in zijne onmiddellijke nabijheid komt, en de bemanning hem wenkt en toeroept, dat zij hem in haar goed vaartuig op wil nemen, is het dan geen onverklaarbare dwaasheid den dood te trotseeren op de zinkende kiel? „Dr. Pusey heeft nooit anders gedaan," zegt Bremond, en hoevelen volgen nog zijn voorbeeld!

Is hier nog goede trouw aannemelijk?

Pusey's deugd en voorbeeldig leven antwoorden bevestigend. Beweren, dat hem de gave des geloofs ontbrak, is stout. Hij was gedoopt en geloofde vast, maar zijn geloof was bekrompen en onvolledig, het bracht hem niet tot een redelijken dienst van God.

Heeft God hem wellicht niet de dubbele genade geschonken: zijn licht te zien en er in te wandelen?

Dit woord van een bekeerling uit veel later tijd (1878) brengt mij tot een onlangs te Londen uitgegeven boek,

onder den titel: *Wegen naar Rome* 1), dat Bremond's belangrijke studie toelicht en aanvult.

Kardinaal Vaughan, de aartsbisschop van Westmnister, leidt het in met de verzekering, dat deze zielkundige en godsdienstige mededeelingen van vijf en zestig ontwikkelde mannen en vrouwen, onafhankelijk van elkander aangaande hun terugkeer tot de Roomsch-Katholieke Kerk gedaan, even natuurlijk de aandacht trekken moeten als tot velerlei en uiteenloopend nadenken voeren.

„Het feit, dat er een godsdienstige overtuiging bestaat, die bij machte is in 't gemoed van menschen, de een na den ander en toch geheel van elkaar los staande, een omkeer te weeg te brengen, welke in maatschappelijke orde vaak op groote verliezen en in 't zieleleven niet zelden op een doodstrijd komt te staan, zulk een feit bewijst, dat er nog menschen leven, die gelooven en hopen in de onzichtbare dingen en alles slijk achten om Christus te winnen.

„Hier is een schetsboek van zielstoestanden tijdens het zoeken naar waarheid.

„De laatste stap, de overgang tot de Katholieke Kerk, mag eenvoudig schijnen, eer die stap gedaan wordt, is er wellicht een menschenleven besteed in merkbaar of onmerkbaar voortgaan, stilstaan, twijfelen en zoeken. De bekeerling kan melding maken van een woord, dat in zijne ziel sloeg, van eene gedachte als een lichtstraal, doch hij kan zich zelven geen klare rekenschap geven, veel minder anderen 't verhaal doen van de ontkieming en den groei van dat geestelijk leven, welks vrucht nu de openlijke overgang is.

„Wie in de bladzijden van dit boek," besluit de kardinaal, „de gave des geloofs meent te vinden, wordt te leur

---

1) *Roads to Rome.* London Longmans Green and Co 1901.

gesteld. Deze vindt hij in geen boek ter wereld, zelfs in 't Evangelie niet. Het goddelijk geloof is een bovennatuurlijke gave, die rechtstreeks van God komt, doch voorwaarden veronderstelt om te kunnen ontvangen worden. Gewoonlijk zijn deze: medewerking, gebed, ootmoed en zelfverloochening."

Dit belangwekkend boek bewijst mede de juistheid van kardinaal Newman's woord: „Meestal wordt de mensch niet tot de waarheid gebracht door eene sluitrede, welke zijne meening wederlegt; en het bewijs, dat hij iets ongerijmds vasthoudt, vindt gemeenlijk niet den kortsten weg tot zijn hart."

II

Lord Brampton schreef in antwoord op de uitnoodiging van den verzamelaar: de redenen, waarom hij Katholiek werd, bloot te leggen, dat hem daartoe tijd en vooral lust ontbrak, dewijl hij er zich niet voor in staat voelde. „Ik moet alzoo te leur stellen hen, die naar de beweegredenen vragen, waarom ik, op reeds gevorderden leeftijd, dien gewichtigen stap deed. Het zij hun genoeg te weten, dat ik tot de rijpe overtuiging ben gekomen, dat de waarheid, welke alleen ik zocht, te vinden was in de Katholieke Kerk. Ik overwoog de zaak ernstig en met zorg bij me zelven, zonder door iemands invloed bewerkt te zijn. Het besluit, waartoe ik kwam, en dat mijn geweten me zegt juist te zijn, heeft me eene onverstoorbare voldoening gebracht." 1)

Een ongenoemde was opgevoed in de leer der Engelsche Kerk. Aan de hoogeschool van Cambridge liet hij zich

1) *Roads to Rome*, p. 13.

vangen door het Wij-weten-van-God-niets-systeem of Agnosticisme, en student in de medicijnen te Londen, had hij voor hoogere bespiegelingen geen lust, maar tevens weinig tijd.

Jaren daarna deden zich twee vragen bij hem voor.

1°. Bestaat er eene geopenbaarde godsdienst? en

2°. Zoo ja, is dan die godsdienst het Christendom?

Op beide vragen vond hij een bevestigend antwoord. Bovendien bleek het hem, indien het Christendom iets aan de menschen te melden had, moest het van de apostelen afkomstig en voor alle plaatsen en tijden wezen. Waar zou ik dit vinden? Niet in het Protestantisme, dat zoo goed als stervend is. Zou ik het vinden in den groep der Engelsche kerk, die den naam Protestant verwierp en beweerde Katholiek en Apostolisch te zijn? Onbetwistbaar was het, dat deze om hunne bewering te staven, de geschiedenis vervalschten en, om er een schijn van waarheid aan te geven, de Roomsche kerkelijke plechtigheden naaapten.

„Ik keerde mij dienvolgens tot eene kerk, die de feiten van gisteren niet loochende, noch geloofsstukken en kerkgebruiken, die zij pas veroordeeld had, aanvaardde om zich eene houding te geven. Aan die Roomsche en Katholieke Kerk heb ik mij ten laatste onderworpen, overtuigd, dat zij de oorspronkelijke opdracht had ontvangen, Gods openbaring aan de menschen bekend te maken. In haar schoot heb ik, God zij dank! duurzame zekerheid en rust gevonden." 1)

In deze beide bekeerlingen niets van Pusey's blind, onberedeneerd vasthouden aan de Engelsche kerk. Zoodra de twijfel daagt, of deze de waarheid bezit, gaan zij er op in,

---

1) *Roads* etc. p. 6.

gebruiken hun verstand, onderzoeken met ernstige bezorgdheid, of zij wellicht dwalen, vinden de waarheid en omhelzen die met blijdschap. Dat die twijfel rees, was hunne redding, daarom zei Newman van de Anglikanen: „Zoolang zij niet twijfelen, zijn ze niet veilig." 1) Kardinaal Manning getuigde na zijne bekeering, dat hij tot op zijn vijftigste jaar geen twijfel had gekend.

Edward Berdoe verhaalt, dat hij van nature godsdienstig was aangelegd en steeds grooten zin gevoelde voor wetenschappelijk onderzoek en strenge redeneering. Het verlangen naar kennis en groote lust in vergelijkende godsdienststudie bracht hem tot grondig onderzoek van het Anglikanisme en den Katholieken godsdienst. Na jaren van ernstig nadenken kwam hij tot de erkenning, dat de rechtsgronden, waarop de Katholieke Kerk zich beriep, onafwijsbaar waren. Toen omhelsde hij deze Kerk en vond voldoening voor zijne rede, troost voor zijn hart. „Nu," schrijft hij, „is mijne ziel blijde, en mijn verstand overtuigd. Men heeft dikwijls beweerd, dat de rede geen standpunt kan vinden tusschen alles of niets, Agnosticisme en den Katholieken godsdienst. Ware ik geen Katholiek, ik zou Boedist wezen, maar alles overboord werpen, kan ik niet, dewijl ik Jezus Christus beschouw als het grootste feit in de geschiedenis der menschheid. Hij was, wat Hij beweerde te zijn, ofwel de grootste bedrieger. Doch Hij was meer dan mensch, en de Katholieke Kerk kent Hem, sprak met Hem en spreekt nu met een gezag, dat geen andere kerk opeischt noch zich durft aanmatigen. Dit dwingt mij gehoorzaamheid af. Al 't overige is drijvend zand." 1).

Sir Henry Bellingham in Ierland geboren, was naar

---

1) *To be at ease is to be unsafe.*

1) *Roads* p. 9.

streng staatskerkelijke beginselen opgevoed, maar leefde te midden van arme, eerlijke Katholieken. Hun eenvoudig geloof en godsvrucht stichtten hem, doch het trof hem evenzeer, dat de hoogere standen zoo weinig indruk op hun arme broeders maakten. Te Oxford kwam hij min of meer onder den invloed der Hooge-Kerk, dewijl hij daar veel van de plechtigheden der Ieren terugvond. Bij een uitstap naar het vaste-land trok het zijne aandacht, dat de bisschoppelijke kerk, in welke hij was opgevoed, de enge grenzen van haar eiland niet overschreed. Zij kon derhalve niet de Kerk zijn, die alle volken onderwijzen moet. Deze gedachte was voor hem hoofdzaak, de rest moest van zelf volgen. Bij de Katholieken van goeden stand vond hij 't geloof en den godsdienst der arme Ieren, en bij zijne geloofsgenooten leerde hij tot zijne beschaming inzien, dat hun geloof eigenlijk meer in haat tegen Rome dan in een bepaald omschreven leer bestond. „Eerst", zegt hij, „hinderde mij hunne manier van spreken, later walgde ik er van en voelde mij gedrongen te gaan onderzoeken. Velen mijner kennissen te Oxford zag ik tot de Katholieke Kerk overgaan, doch toen een Protestantsch geestelijke en lid van 't St. Johns-college deze post en heel zijn maatschappelijk bestaan aan zijn geloofsovertuiging ten offer bracht, begon ik de zaken anders in te zien, en ik denk altijd, dat mijne bekeering grootendeels aan dezen Richard Clarke te danken is." 1)

Hoe deze zelf tot de kennis der waarheid kwam, heeft hij nooit uitvoerig meegedeeld en is 10 Sept. 1901 onverwachts overleden. Twee jaren na zijn overgang, in 1871, trad hij in de Sociëteit van Jezus. Later bevond hij zich te Roehampton in het huis zijner orde, toen een jong ge-

---

11) *Roads* p. 8.

leerde, Eric Ransom derwaarts kwam. De oratoriaan P. Gordon had hem den raad gegeven:

„U heeft te veel gestudeerd. U moet bidden. Ga eene afzondering houden in 't novitiaat der Jezuïeten."

Geheel tegen P. Gordon's verwachting in, volgde Ransom zijn raad en kwam in die stille eenzaamheid tot besef, dat zijn uitstel van bekeering dwaze lafheid was geweest. Hij verhaalde zijne geschiedenis aan P. Clarke, die hem in de retraite als gids was toegewezen, en verklaarde nu te gelooven of althans te willen gelooven al wat de Katholieke Kerk leerde.

P. Clarke haalde een stuivers-Catechismus voor den dag en zei:

— „Dan moet u dit boekje maar eens met aandacht lezen."

— „Neen!" lachte Ransom, „dat ken ik wel. Ondervraag me liever uit Perrone's *Godgeleerde voordrachten*."

— „Volstrekt niet!" was het kalm bescheid. „Eerst den kleinen Catechismus! Ik dacht wel, dat u daar tegen op zou komen, maar ik behandel u juist als P. Coleridge mij deed, toen ik bij hem kwam om Roomsch te worden." 1)

Bezitten wij alzoo geen verder bekeeringsverhaal van P. Clarke, heerlijke bladzijden over geloof en bekeering vinden we hier en daar in zijne werkjes.

„Het geloof," schreef hij, „is niet door onderzoek of navorsching te bekomen, maar blijft gave van God. 't Is een voorrecht, dat in zekeren zin alleen aan de kinderen der Katholieke Kerk toekomt. Toch kunnen zij, die buiten deze Kerk staan, aan dit geschenk deelachtig worden, indien zij genade en licht niet vrijwillig afstieten. Misschien was het bij het doopsel in hen uitgestort, en hebben zij het niet verbeurd. Wellicht ook heeft God te midden van

1) *Roads* etc. p. 142.

hunne onwetendheid en vooroordeel hun goeden wil gezien en hun de genade geschonken een akte van geloof en onderwerping aan Zijn gezag te verwekken.

„Het geloof is als eene teere plant, die onder gunstige omstandigheden tot een sterken en krachtigen boom opgroeit. Aan alle gedoopte Christenen verleent God de noodige genade voor eene akte van geloof, en geeft die vóór alle andere. Heeft de mensch dit geloof in zijn hart, dan gloeit daar de vonk, die met Gòds hulp tot eene vlam kan worden aangeblazen.

„Een leven van lang-volgehouden, vrijwillige zonde is meestal oorzaak van 't verlies des geloofs. De zonde verzwakt het, zoodat het weldra niet meer bestand is tegen de bezwaren der twijfelzucht; ofwel het kwijnt weg en verdwijnt ten laatste geheel. Geene ramp ter wereld is te vergelijken met dit verlies, waar nochtans ontelbaren toe gekomen zijn. Alleen een wonder van Gods barmhartigheid vermag deze ongelukkigen te redden.

„'t Verlies van geloof is steeds een gevolg van hoogmoed. De hoovaardige wil zich niet onderwerpen, doch zijn eigen weg gaan. Het geloof eischt onderwerping en bakent ons den weg af. Het geloof vordert, dat wij steunen op God. Hoogmoed steunt alleen op zich zelven. Het geloof vraagt onderdanigheid, en het eigenlijk wezen der hoovaardij is opstand tegen God." 1)

III

Gretig in *Roads to Rome* bladerend, trof mij de kranige brief van een voormalig luitenant bij 't Indisch leger, nu priester der Roomsche Kerk.

1) *Faith and hope*, by Richard F. Clarke S. J. *London, Catholic Truth Society.*

„Toen ik er aan dacht Katholiek te worden," schrijft hij, „bekommerde ik mij geenszins om de bezwaren, die naar ik meen anderen bekeerlingen in den weg staan, als de H. Mis in 't Latijn, de Verëering van Maria en de heiligen of dienaren Gods, de Anglikaansche wijdingen, aflaten, volksdevoties en dergelijke. Ik beschouwde al deze dingen als zijtakken. Voor mij gold éene hoofdvraag: Wat en waar is de Kerk van God?

De Hoog-anglikaan en de Katholiek beiden stemden hierin overeen, dat de Kerk een zichtbaar lichaam is, eene stad op den berg gebouwd.

Nu kon men van dit zichtbaar lichaam drie dingen beweren:

1°. Dit zichtbaar lichaam heeft een zichtbaar hoofd, den Paus.

2°. Dit zichtbaar lichaam heeft verschillende hoofden, de bisschoppen; maar dan is 't een veelkoppig monster.

3°. Dit zichtbaar lichaam heeft geen zichtbaar hoofd, en dan is 't een wanschepsel of een verminkt lijk.

Ik moest mij dus bepalen tot n° I en kwam tot de vraag: Waar is de Kerk van God?

Beweert nu de Anglikaansche Kerk die zichtbare kerk met het zichtbaar hoofd te zijn?

Neen, zij wil eene kerk, niet *de* Kerk wezen. De Grieksche dan? Evenmin. Want indien zij er aanspraak op deed gelden *de* Kerk te zijn, zou zij haar eerste plicht verzuimen, dewijl zij de volkeren niet tracht over te halen om tot haar te behooren. Met één woord zij gaat niet uit om alle volkeren te onderwijzen, zij predikt het Evangelie aan alle schepselen niet. Zoo bleef alleen de Roomsche Kerk. Omtrent de plaats, die zij inneemt, kan geen twijfel bestaan. Een zichtbaar lichaam is zij met een zichtbaar hoofd. Zij maakt aanspraak de éene, algemeene Kerk te zijn. Zij tracht onder alle volken leerlingen te winnen. Zij onder-

neemt de prediking van 't Evangelie aan alle menschen; landaard of geographische grenzen beperken haar niet. Er bleef mij alzoo geen uitweg open; ik was gedwongen toe te geven als haar onvervreemdbaar recht, dat zij van den eenen Goddelijken leeraar de opdracht ontvangen had den menschen alle waarheid te leeren. Ik gaf toe en werd als haar kind opgenomen.

„Of dit menschelijkerwijs aangenaam was? Volstrekt niet.. Ik ging uit, gelijk Abraham, die niet wist, waarheen hij ging. Het was een opbreken; een scheiden van vrienden; een beginnen opnieuw. En toen? De eerste vier dagen voelde ik mij verbaasd en bijna beschaamd. Nu ben ik inderdaad Roomsch-Katholiek, zei ik me zelve, is dit mogelijk? Zoo was het Zondags, nu bijna acht en twintig jaren geleden. Donderdags daarna diende kardinaal Manning mij het H. Vormsel toe, en op dien dag werd ik een gevoel van geluk gewaar, dat mij onder de wisselingen en voorvallen van dit leven niet meer verlaten heeft. Ik kende de vreugd en de vrede van te gelooven." 1)

Een priester van de orde des H. Dominicus bekent, dat het geloof hem overstraald heeft als een verblindend licht. Zijne kindsche jaren had hij gesleten in een kring, waar gesprekken, boeken en preeken zulk een haat tegen het Pausdom ademden, dat hij als elfjarige knaap bij het zien van een priester of een kruisbeeld verachting en afschuw in zich voelde opkomen. Zonder tegenzin besteedde hij zijn zakgeld aan de ondersteuning en zijn tijd met vreugde aan de lezing van anti-paapsche schotschriften. Nooit anders dan kwaad had hij van de Katholieke Kerk gehoord en gelezen. Hij stelde zich haar voor als een spotprent en de Katholieken als schelmen of onnoozelen. Een gesprek als

1) *Roads* etc. p. 3.

kind opgevangen over de onpersoonlijkheid van God en den duivel had hem alle besef van verantwoordelijkheid aan eene hoogere macht benomen, en van dien tijd af bad hij niet meer.

Twee malen had hij, alleen om Newman te zien, eene Hoogmis bijgewoond, doch geen anderen indruk er van ontvangen, dan dat hij al wat hij zag onbegrijpelijk en onzinnig vond.

Op zijn 16de jaar woonde hij weer eene Hoogmis bij, en de preek, daar gehouden, was inderdaad zeer onbeduidend, en de priester verre van welsprekend. „En ziet," verhaalt hij, „onder *deze* preek kwam het geloof in mij ! Ik bevond op eens, hoe weet ik niet, dat ik geloofde in dien godsdienst, waarvan ik zoo weinig kende; dat ik Katholiek was met het pijnigend vooruitzicht van de onaangenaamheden, welke deze verandering na zich zou sleepen. Ik verliet de kerk, het hoofd in een maalstroom, doch even zeker van de waarheid der Katholieke Kerk als op den dag van heden en volkomen bereid om er alles voor op te geven. Dien avond deed ik voor 't eerst, sinds mijn achtste jaar, weder een avondgebed, en 's anderendaags kocht ik Katholieke boeken en begon ze vlijtig te lezen."

Hoe meer hij las, hoe meer hij zich bevredigd voelde. Weldra kon hij rekenschap geven van zijn geloof, maar de onschokbare overtuiging bezat hij, eer de lezing begon.

Toch beefde hij bij de gedachte, dat hij in een staat van overspanning of opgewondenheid mocht verkeeren, en het duurde eene poos, eer hij den moed gevoelde voor zijne geloofsverandering uit te komen. Toen hij dien stouten stap waagde, regende het bezwaren, brieven en aanvallen, die hij beantwoorden en staan moest. Onder de hem toegezonden boeken was Littledale's *Plain reasons*, dat den doorslag geven moest en hem voorgoed van alle Roomsch-gezindheid genezen. Doch de weerlegging van dit smaadschrift

door Ryder kwam hem in handen, en Littledale miste niet enkel doel, doch sterkte hem in zijn geloof.

„Achttien maanden na dien onvergetelijken Zondag," besluit P. Robert Bracey, „was ik Katholiek!" 1)

Naar 't getuigenis van meer dan een bekeerde is de *Plain reasons* een door en door valsch boek. Herhaalde malen zijn de onwaarheden, die het bevat, door Katholieke auteurs aangetoond, en niettemin wordt het door de Engelsche geestelijken als deugdelijk verweerschrift verspreid. Vijftien jaren na Ryder's antwoord noemde een hunner het nog een hoogst nuttig boek.

Ter verduidelijking en tevens als een proef van Anglikaansche polemiek laat ik hier volgen, wat de heer Sutcliffe in zijn bekeeringsverhaal over Littledale schrijft.

„Zijn boek, *Duidelijke redenen om niet Roomsch te worden*, gaf mij een stoot voorwaarts. Ik vond het eene onbeschaamde opeenhooping van onwaarheden, verkeerde voorstellingen en oneerlijke aanhalingen. Ik kwam hier in een open brief voor uit en haalde aan van bl. 48: „Het is onmogelijk eene enkele ernstige waarschuwing tegen het gevaar dezer zonde (van beeldendienst) veel minder een eerlijk verbod en veroordeeling er van te vinden in welke populairen Roomschen Catechismus of handboek der leer ook."

„Ik haalde daarop zeven antwoorden aan uit den goedgekeurden Engelschen Stuiver-Catechismus. De eerste vijf gebieden de aanbidding van den eenen, waren, levenden God en verbieden de valsche goden of afgoden te vereeren of aan welk schepsel ook de hulde te geven, die aan God alleen toekomt. De twee laatste antwoorden regelen het gebruik der afbeeldingen bij de Christenen. 188 „Wij moeten aan relieken, kruisbeelden en godsdienstige voorstellingen

1) *Roads* etc. p. 12.

eene mindere en betrekkelijke eer bewijzen, dewijl zij tot Christus en Zijne heiligen in betrekking staan en ons aan hen doen denken.

„189 Wij mogen de hulp van relieken of beelden niet inroepen, want zij kunnen ons noch zien, noch hooren, noch helpen."

Dr. Littledale schreef terug: „Ik herhaal gewoon mijne woorden: 't Is onmogelijk enz. Indien mijne lezers den Stuivers-Catechismus willen inzien, vinden zij mijne beschuldiging bewezen, namelijk dat de indruk, welke men op het kindergemoed maken wil, neerkomt op de verzekering, dat men praktisch op geen andere wijze het tweede gebod breken kan, tenzij door volstrekt Heidensche gebruiken; en dat op eenig misbruik in dit punt, waar de Christen zich aan kon schuldig maken, geenszins gewezen wordt."

Hij voegde er bij: „In mijn boek heb ik aangetoond, dat de Katholieken inderdaad beelden en voorstellingen aanbidden," en bood aan in zijn boek elke dwaling, die hem ter kennis mocht worden gebracht, te verbeteren.

Sutcliffe antwoordde: „Hier kan ik alleen op zeggen, dat blijkbaar geen aardsche macht *in staat is*, hem eene dwaling ter kennis te brengen, anders had hij toch zeker moeten opmerken, dat juist de praktijk, die hij in zijn brief aanhaalt, te weten voorstellingen of beelden te aanbidden, op de aangehaalde plaatsen met evenveel woorden verboden wordt." 1)

IV

De bekeering van Newman in 1845, en vier jaren later die van Manning, hadden beiden eene strooming naar de

1) *Roads* etc. p. 260—262.

Katholieke Kerk gewekt. Toen de kalmte was teruggekeerd, bleef de High-Church, die het meest van de Roomsche Kerk behouden heeft, voortdurend veld winnen, terwijl de andere groepen aan getalsterkte en geloofsleer verloren.

't Kan geen verwondering baren, dat de volkomen tegenstrijdigheid tusschen hetgeen in den boezem der Engelsche kerk geleerd en geloofd werd, menigeen tot nadenken bracht. Newmans geschriften, die ook na diens bekeering met liefde en waardeering in Engeland werden gelezen, toonden aan, dat leeringen met elkander in strijd niet slechts geduld werden in de Engelsche kerk, doch zelfs op bisschoppelijk gezag gepredikt en aangenomen, en dat het overnemen van Roomsche leerstukken en plechtigheden niet anders was dan eene soort van minnelijke schikking tusschen Rome en 't Protestantismus, een middenweg, die geen der beide partijen vermocht te bevredigen.

Zoo erkent James Britten als kind zijner kerk geleerd te hebben, dat onze Heer eene Kerk gesticht had en gebouwd op de Apostelen, terwijl Hijzelf de hoeksteen was. Aan deze Apostelen had Hij machten toebedeeld, waardoor zij in staat waren Zijn werk voort te zetten. Zij bezaten de macht der zonden-vergeving en der consecratie van het brood en den wijn; bovendien konden zij de van Hem ontvangen machten op hunne opvolgers overdragen. De apostelen waren de leiders der Kerk, en deze had te bepalen, wat moest geloofd worden. Zij kon niet dwalen, dewijl Christus volgens Zijne belofte met haar bleef tot het einde der wereld; zij werd geleid door den H. Geest, die haar alle waarheid leerde; zij en niet de Bijbel had de opdracht van God om te onderwijzen. Verder, dat God Zijne genade voornamelijk door de sacramenten mededeelde aan de ziel, en dat het doopsel de vlek der erfzonde wegnam.

„Wat de wezenlijke tegenwoordigheid van Christus in de H. Communie betreft," gaat hij voort, „kan ik getuigen,

dat ik na mijn overgang niets in mijn geloof had te veranderen. De boeken, die ik als Anglikaan gebruikte, kon ik even goed gebruiken als Katholiek, want bijna uitsluitend waren ze samengesteld uit Katholieke geschriften. De heerlijke gezangen van St. Thomas over de Eucharistie waren mij zoo goed bekend als de andere, oude en nieuwe hymnen der Katholieke Kerk.

„Ik had geleerd, dat de Kerk uit drie vertakkingen bestond: de Anglikaansche, de Grieksche en de Roomsche, en de drie samen vormden de Katholieke Kerk. In Engeland vertegenwoordigde de Anglikaansche Kerk de Katholieke, en zoo had de Roomsche hier niets te doen. Toch erken ik dankbaar, dat ik in mijn St. Barnabas-parochiekerk nooit eene preek tegen de Roomschen, of zelfs maar een liefdeloos woord over hen, heb gehoord."

Nu stelle men zich den aldus opgevoeden James Britten voor, achttien jaar oud, student in de medicijnen, den eersten Zondag in de kerk van Highwycombe. Zijn oog werd al pijnlijk getroffen door het tafeltje met een rood kleed gedekt onder het raam in 't koor; doch zijne verbazing kende geen grenzen, toen een in 't zwart gekleede spreker optrad ten behoeve der Zondagsscholen. Hij hoorde opsommen wat daar *niet* aan de kinderen werd geleerd. Zij leerden hen *niet*, dat zij door het doopsel herboren werden, *noch* dat de geestelijken de plaats der Apostelen bekleedden, *noch* dat zij de macht bezaten om de zonden te vergeven, *noch* dat Christus wezenlijk tegenwoordig was in de Communie. „Ik geloof in de wezenlijke *niet*-tegenwoordigheid!" hoorde hij een buurman verklaren. Zij leerden hen *niet* de waarde der goede werken. James Britten vroeg zich af, „wat dan den kinderen *wel* geleerd mocht worden, toen de spreker tot de verklaring kwam, dat de voorbeschikking en zaligheid-

door-'t-geloof-alleen den kinderen werden ingeprent. 1)

Toen hij later een priester ontmoette, die vrienden, hooge post en al wat het leven kon veraangenamen op de roepstem des Meesters had verlaten, leerde hij van dezen wat nog aan zijne kennis der Katholieke Kerk ontbrak. Hij begreep als nooit te voren, dat het eerste kenteeken van Gods Kerk eenheid moest wezen, en deze was in de Engelsche kerk verre te zoeken.

„En na eene worsteling, die alleen begrijpen kan, wie ze zelf doorleefde, werd ik in die *Eene* Kerk opgenomen, 26 Mei 1867." 2)

Dit volslagen gemis aan eenheid van leer bij eene uitwendig vaak getrouwe nabootsing der Katholieke praktijken, bracht een ander bekeerling, James Crawford Bredin, tot het harde woord: „Er mogen ketterijen bestaan, die op dieper gronden steunen dan de Anglikaansche, weinigen zijn zoo verachtelijk". 3)

Niet zelden hoort men Anglikaansche geestelijken beweren, dat de geschiedenis het volstrekt onmogelijk maakt tot de Roomsche Kerk over te gaan. Zekere Chapman nam de proef, doch verklaarde openlijk, dat de geschiedenis hem geen enkel bezwaar had opgeleverd. 4) Daarentegen belijdt de Hoogw. W. R. Bronlow, bisschop van Clifton, hoe de studie der geschiedenis hem voornamelijk tot de Katholieke Kerk bracht. Irenaeus en Vincent van Lérin maakten diepen indruk op hem; vervolgens de geschiedenis der hervorming van Engeland; de geweldige scheuring onder Elisabeth; de volkomen onmacht der Anglikaansche bisschoppen om een punt der Katholieke leer, als het doopsel, de Eucharis-

1) *Roads* etc. p. 20.
2) Ib. p. 24.
3) Ib. p. 16.
4) Ib. p. 24

tie, de vrijspraak, de ingeving der H. Schrift en de eeuwigheid van Hemel en Hel te verdedigen; — en toch is dit alles in de geschiedenis te vinden, tot de overgave der sleutels van 't Koninkrijk der Hemelen aan de Engelsche kroon toe. Hiertegenover stelde ik de houding der Pausen op elke bladzij eener geschiedenis van 1800 jaren. Zonden, ergernis, misbruik van macht en dergelijke schokten mij geenszins; zij deden des te klaarder uitkomen, dat eene instelling, die dit alles overleeft, Goddelijk moet wezen." 1)

In dienzelfden zin teekent P. Richard Clarke bij Mattheus VII, *Uit hunne vruchten zult gij ze kennen,* aan: Ondanks de gebreken en zonden der Katholieken en de groote deugd van vele Protestanten, hoe verschillend de uitkomst? In de Katholieke Kerk, als lichaam beschouwd, een onafgebroken overlevering van heiligheid, in de Engelsche kerk eene onwederhoudbare daling naar beneden!" 2)

„Zwart op wit de beweegredenen uiteen zetten, die me tot de Katholieke Kerk hebben geleid, is moeilijk of liever ondoenlijk", schrijft de Benedictijn Bede Camm. „De *introitus* der Mis op dien derden Zondag na Pinksteren, toen ik eindelijk het lang gezochte licht vond, scheen mij toen, en schijnt me nòg de volle waarheid uit te drukken. *De Heer is mijn beschermer geworden.* Alles was Zijn werk, niet het mijne. Uit de benauwde gevangenis der ketterij heeft Hij me in de ruimte geleid, *eduxit me in latitudinem,* in de vrijheid van de kinderen Gods. Hij heeft mijne moede voeten op de rots gezet en mijne schreden geregeld, en waarom? Dit is Zijn geheim, *Salvum me fecit quoniam voluit me,* Hij redde mij, omdat Hij mij wilde. Hoe kon Hij me willen, mij, zoo nuttelooze, zoo onwaardige? 't Was Zijn

---

1) *Roads* etc. p. 28.
2) R. Clarke S. J. *Ministry of Christ.*

geheim, geheim Zijner voorbeschikkende liefde, die ik alleen kan bewonderen en aanbidden."

Langen tijd was Bede Camm door twijfel heen en weer geslingerd, twistens-moe, ziek van inspanning. Telkens en telkens weer had hij de geheele geloofskwestie ter zijde gezet, lusteloos en onvoldaan. In 't begin van zijn verblijf te Oxford was er nog geen wolkje aan de lucht, kende hij geen twijfelingen; bij de studie van Kerk-geschiedenis en de negen-en-dertig artikelen rezen zij op in menigte. Hij verwierp ze als bekoringen, zij kwamen terug. Toen hij diaken gewijd, in eene Londensche gemeente aan den arbeid kwam, benauwden zij hem in zulke mate, dat hij schier geen adem meer kon halen. Het heele systeem der Anglikaansche kerk leek hem een ellendig *fiasco*. Nu 300 jaren lang beweerde deze kerk een tak van Gods Kerk te zijn, en het volk wist dit niet, geloofde niets, was eigenlijk heidensch. Alle besef van zonde was bij de menschen weg, zij wisten van geen berouw, verplichting van mis hooren op Zondag en Paaschcommunie waren hun onbekend. Elken Zondag werd in eene Protestantsche kerk, vlak bij de zijne, zonder genade veroordeeld, wat hij heilig hield. Eenheid van geloof ontbrak gelijk eenheid van leer; zelfs onder de geestelijken zijner kerk was oneenigheid aangaande de gewichtigste punten als scheuring, boete-sacrament, wezenlijke tegenwoordigheid en eeuwige straf. De bisschoppen waren tot den laatste toe, op een of meer punten der Katholieke leer ketter. Onder de geestelijken werd ketterij niet enkel geduld, maar goedgekeurd, en 't volk had allen afschuw er van verloren. Bede Camm leed onder dit alles, maar huiverde bij de gedachte een sprong in 't duister te wagen, waarvan men verzekerde, dat het een daad van afval of moedwillige scheuring zijn zou. Toen begon hij te lezen, Newman, Manning en Faber; deze hielpen hem, doch meer Allnatt's *Cathedra Petri*, en de reeks der aldaar aangehaalde

Vaders maakte diepen indruk op zijn gemoed. Vroeger was gemeenschap met de Kerk van Rome steeds de proefsteen der zuivere leer, waarom nu niet? Eene plaats uit Augustinus zette zich onuitroeibaar vast in zijne ziel. „*Alles kan buiten de Katholieke Kerk, behalve zalig worden.* Men kan eereposten bekleeden, het Sacrament hebben, Alleluia zingen, Amen antwoorden, 't Evangelie houden, in den naam des Vaders, des Zoons en des H. Geestes gelooven en preeken, doch nergens, tenzij in de Katholieke Kerk, kan men de zaligheid vinden." (*Sermo ad Caesar. Ecclesiae plebem* nº. 6). 1)

„Wanneer ik dan", betuigt Bede, „den blik naar Rome wendde en haar zoo vast, zoo onoverwinlijk, zoo rustig-kalm, zoo onwankelbaar in hare leering zag; niets toegevend aan ketterij, zeker van haar recht, onwrikbaar den loop der eeuwen door — dan verbeeldde ik me, dat op haar en haar alleen die andere woorden sloegen van Augustinus: *Zij is de heilige Kerk, de eene, de Katholieke Kerk, die tegen alle ketterijen strijdt. Strijden kan zij, overwonnen worden nooit. Alle ketterijen zijn van haar uitgegaan; als onnutte ranken weggesneden van den wingerd, zij blijft in haar wortel, in haar wingerd, in hare liefde.* De poorten der hel overweldigen haar niet." 2)

„En nog folterden mij angst en vreeze, nog zag ik niet klaar. Eindelijk nam ik eenige dagen rust en ging op reis. Neerknielend in eene kloosterkerk, hoorde ik de monniken in 't *Credo* zingen: *Et unam Sanctam, Catholicam et Apostolicam Ecclesiam.* 3) Bij dien zang dreven de wolken weg van mijne ziel, en het licht des geloofs bestraalde me voor-

---

1) Ed. Migne. *Augustini op* IX p. 689.
2) *De Symbolo ad Catechum.*
3) Ik geloof in éene, heilige, Katholieke en Apostolische Kerk.

goed. Ik zag toen; de wijze waarop kan ik niet beschrijven, maar als de blindgeborene *weet ik ééne zaak, dat ik blind was en nu zie.* Ik zag, dat ik tot dan toe niet geloofd had in de *eene* Kerk. Ik zag, waarin de eenheid der Kerk wezenlijk bestaat, en dit ziende, juichte ik en dankte God."

Eene bekeering is derhalve en moet altoos zijn het werk van God. Geen lezen van vele boeken, geen redetwisten zullen ooit de ziel voeren tot het Goddelijk licht des geloofs, zoolang Gods licht niet schijnt, blijft het donker. Nochtans aan de ziel, die nederig zijne genade zoekt en er ernstig om bidt, zal God ze niet weigeren. 1) Had niet de H. Ambrosius reeds gezegd: *Het heeft God niet behaagd Zijn volk door redeneerkunde zalig te maken?* 2)

„Kardinaal Newman was onder God de voornaamste bewerker van mijne bekeering," getuigt de Eerw. Carson — en hoevelen in Engeland zeggen hem dit erkentelijk na! — „Ik studeerde ijverig in zijne werken, en in eene zijner preeken vond ik eene plaats, die mij voorkwam den sleutel te geven zijner eigene geloofsverandering. Hij zegt daar, dat er geen redelijke middenweg kan bestaan tusschen een goddelijken leeraar en de ongewisse leiding van 't onvaste eigen oordeel en veranderlijk gemoed. Wij staan voor de keuze: òf een Wij-weten-van-God-niets-systeem met al zijne pijnlijke onbeslistheid, of de veilige haven der Katholieke Kerk. Daar is ons geen goddelijke openbaring gegeven, waarvan de Kerk niet de draagster is. Waar anders toch moest een profeet worden gevonden?"

Deze woorden klonken mij toe, als het *neem en lees* tot Augustinus. Elke openbaring of bekendmaking van den goddelijken wil voor allen veronderstelt inderdaad een ver-

---

1) *Roads* etc. p. 29—32.

2) Non in dialectica complacuit Deo salvum facere populum suum.

kondiger, die ze overbrengt en met goddelijk gezag bekleed, bekwaam is ze elken mensch in 't bijzonder mee te deelen. Deze behoefte aan een goddelijk leergezag, dat mij van Godswege Zijne onvervalschte leer verkondigt, zag ik in de Katholieke Kerk, en in haar alleen vervuld." 1)

Eene schitterende ontwikkeling dezer gedachte geeft George Tyrrell in zijn heerlijk boek: *Hard Sayings* p 443 2). „Wij zoeken een geheimzinnig lichaam, dat aanspraak durft maken het werk voort te zetten van Hem, die leeren kwam, niet de weinigen maar de millioenen; niet de geleerden, maar de ongeletterden; die hen niet de aardsche wetenschap onderwees noch de wijsheid van menschen, maar de wijsheid van God en de geheimen des hemels; en die dienvolgens niet leeraarde gelijk de schriftgeleerden door redeneering en woordenstrijd, doch met gezag als God; van het verstand geen bescherming, maar onderwerping eischende, de toestemming des geloofs, en niet de schiftende goedkeuring der rede.

„Wanneer wij naar zulk eene Kerk uitzien, wijzen onze eigen oogen, wijzen vriend en vijand naar Rome. Want, dat zij eene leer verkondigt en die als Goddelijke waarheid wil aangenomen zien, is onloochenbaar en tevens haar onderscheidingsteeken. Wij zien daarin het merkteeken van Christus, anderen dat van den Anti-christ. Doch allen te gader geven toe, dat het bij de Roomsche Kerk duidelijk is en bij haar alleen. Ook andere kerken beweren ware tolken van het Christendom te zijn, want alleen hierin ligt de rede van bestaan eener Kerk. Doch in hare bewering is zekere bescheidenheid; zij maken geen aanspraak op onfeilbaarheid, geven de mogelijkheid van dwaling toe. Zij

---

1) *Roads* etc. p. 38.

2) *Hard Sayings, a selection of meditations and studies* by George Tyrrell S. J. London Longmans Green 1898.

gunnen den tegenstander het recht eener eigen meening. Doch Rome alleen maakt aanspraak op levende onfeilbaarheid, beweert niet slechts waar te zijn, doch zeker waar en alleen waar.

„Om deze reden slaan al hare bestrijders tegen haar de handen ineen. Wie ook gelijk moge hebben, zij heeft onfeilbaar ongelijk. Zij is de Ismaël van het Christendom; een teeken van tegenspraak voor allen. Doch terwijl deze opeenhooping van smaad voor zoovelen het afdoend bewijs is van haar bedrog, is het voor ons juist het merkteeken der wonden van Christus."

„O, lang gezochte en laat gevonden voldoening der oogen en vreugde van 't hart!" roept Newman uit, „de waarheid na zooveel schaduwen, de volheid na zooveel voorsmaak, te huis na zoovele stormen! Hoe kunt gij twijfelen, of de Katholieke Kerk de boodschapster is, die gij zoekt?... Komt tot haar, arme zwervers, tot haar, want zij is het, en zij alleen, die u den zin kan verklaren van uw leven en 't geheim uwer bestemming!" 1)

W. VAN NIEUWENHOFF.

---

1) *Discourses to mixed Congregations*, p. 281.

Het Oude Testament van Origenes.

Sinds het jaar 1895 duurt onze gedachtenwisseling met den groninger hoogleeraar Dr. G. Wildeboer over de geschiedenis van den oudtestamentischen Canon 1). In den beginne liep het geschil over „den *joodschen* Canon omtrent het begin onzer jaartelling," m. a. w. over de vraag: of het Jodendom in en vóór Christus' tijd, zoowel in Palaestina als elders, de deuterocanonische boeken onder zijne heilige schriften rekende. Althans voor het meerendeel dier boeken meenden wij met groote waarschijnlijkheid bevestigend te moeten antwoorden. Wildeboer integendeel antwoordt ontkennend, al „kunnen enkele" dier boeken ook volgens hem in „den synagogalen dienst" gebruikt zijn 2).

Reeds in 1897 evenwel heeft onze hooggeachte tegenstander ook den oudtestamentischen Canon der oude christelijke

1) Wie de gedachtenwisseling in haar geheel wenscht te volgen, raadplege: *Studiën*, deel 45, bl. 415—484; *Theol. Studiën*, 1897, bl. 159—177; *Stud.*, d. 49, bl. 341—379; *Theol. Stud.*, 1898, bl. 194—205; *Stud.*, d. 51, bl. 468—493; *Theol. Stud.*, 1899, bl. 185—195; Het ontstaan van den Kanon des Ouden Verbonds door dr. G. Wildeboer, 3e druk (Groningen, 1900); *Studiën*, d. 56, bl. 75—84; *Revue biblique*, X, bl. 328—331; 413—423; Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling *Letterkunde*, 4e reeks, deel V, bl. 134—163; *Stud.*, deel 59, bl. 44—47.

2) Vgl. *Stud.*, deel 56, bl. 76.

Kerk in het geding gebracht 1). Met name hebben de uitingen van Origenes omtrent den joodschen zoowel als den christelijken Canon zijner dagen herhaaldelijk een punt van bespreking gevormd. En hier vooral heeft nadere studie van het onderwerp ons hoe langer hoe verder van onzen tegenstander verwijderd.

Het geldt hier allereerst de door Origenes 2) medegedeelde lijst van Bijbelboeken. In het laatste artikel van Wildeboer 3) lezen we daaromtrent het volgende:

Van Kasteren is niet met ons van oordeel, dat Origenes den Joodschen Canon volgt.

Hij heeft er reeds vroeger op gewezen, dat het plaatsen van Ruth en Klaagliederen, niet in den derden bundel, dien der Kethoebim, maar achter een historisch en profetisch boek onafhankelijkheid van de Joodsche theorie bewijst en vooral het opnemen van Baruch en den Brief van Jeremia. Ons is het voorgekomen, dat de *telling* van 22 boeken de hoofdzaak is, en dat de rangschikking, benevens de opname van Baruch en den Brief slechts een volgen der *Christelijke gewoonte* mag genoemd worden, terwijl alleen het achteraanstellen van Esther in de lijst op een bewuste kritiek wijst.

Het zou ons, eerlijk gezegd, bevreemden, als de leden der Koninklijke Academie, vooral bij de mondelinge voordracht der bijdrage, deze regelen begrepen hebben. „Onafhankelijkheid van de Joodsche theorie” eenerzijds en „een volgen der *Christelijke gewoonte*” anderzijds zijn immers geen denkbeelden die tegenover elkander staan of elkander uitsluiten. Er dient hier in meer dan één opzicht scherper onderscheid gemaakt.

Vooreerst staat het vast, dat Origenes ter bedoelde plaats

---

1) *Theol Stud.* 1897, bl. 175; 1898, bl. 204; vgl. *Stud.* 51, bl. 484—492.

2) *Comm. in Ps.* I (Migne, 12, 1084).

3) Verslagen..., bl. 139 v.

de boeken opgeeft, die *de Joden* zijner dagen als Heilige Schrift erkennen. Dit verklaart hij herhaaldelijk. Het zijn „de 22 boeken volgens de Joden” en „volgens de overlevering der Joden”. *Rechters* en *Ruth* zijn „bij hen” één boek; I en II *Koningen* eveneens: „*bij hen* één (boek) *Samuel*.” Op dezelfde wijze vermeldt de lijst nog III en IV *Kon.*, I en II *Paral.*, I en II *Esdras*, en eindelijk „*Jerem.* met *Klaagl.* en den *Brief*” — telkens „in één boek”, waar ongetwijfeld even als te voren onder verstaan is; παρ' αὐτοῖς, *bij de Joden*.

Dat hij zelf, of de christelijke Kerk in het algemeen, deze zelfde boeken, *en geene andere*, als haar Bijbel erkende, *zegt* hij zeker *niet*. Reeds de nadruk dien hij hier op de joodsche overlevering legt doet het tegendeel vermoeden. Toch meent Wildeboer die stelling te mogen verdedigen: Origenes „hield ter laatste instantie de berichten der Joden voor beslissend' 1). En hier zijn wij zeer beslist van andere meening. In dien zin ontkennen wij dat Origenes „den Joodschen Kanon volgt.”

Wanneer de hoogleeraar ons verder laat beweren, dat ook sommige bijzonderheden van zijn *joodschen* Canon „onafhankelijkheid van de Joodsche theorie” bewijzen, vergt die uitdrukking eenige toelichting. Hij bedoelt hier de theorie van den Talmud, *Baba Bathra* 14*b*, in hoofdzaak door het latere Jodendom en vervolgens ook door de Protestanten overgenomen. Doch ook in deze theorie zijn verschillende punten te onderscheiden:

1o. *Welke* boeken rekende zij tot de H. S.? Kort gezegd: die welke wij thans de protocanonische heeten, of het joodsch-protestantsche Oude Testament.

2o Hoe worden die boeken *samengevoegd* of *geteld?* Zóó dat het aantal 24 bedraagt.

---

1) Verslagen..., bl. 150.

3°. Hoe wordt die Canon *verdeeld?* In de *vijf* boeken der *Wet, acht* „profetische" boeken en *elf* hagiographa (ketoebim, schriften).

4°. Hoe worden de afzonderlijke boeken in iedere afdeeling geordend?

Vraagt men nu, inhoever de lijst van Origenes met deze talmudische theorie overeenkomt, dan is het antwoord: In geen enkel punt volkomen.

1°. De lijst bevat *al* de boeken van *Baba Bathra*, maar voegt er „den Brief" van Jeremias bij, waaronder hoogstwaarschijnlijk mede *Baruch* te verstaan is. Als aanhangsel worden ook nog de Macchabaeërboeken genoemd.

2°. Door *Ruth* bij *Rechters*, en *Klaagl.* met *Baruch* en den Brief bij *Jeremias* te rekenen komt Origenes slechts tot het getal 22.

3°. Daardoor zijn mede twee boeken van den derden bundel naar den tweeden verplaatst, — zoodat hij ook blijkbaar eene andere *indeeling* onderstelt.

4°. De volgorde wijkt evenzeer van die der *borajta* af: zelfs de drie afzonderlijke bundels zijn bij Origenes niet uit elkaar gehouden.

Van de theorie, die Wildeboer „*de* Joodsche theorie" noemt, en die wij liever de talmudische heeten, was Origenes dus in alle opzichten onafhankelijk. Niettemin deelt hij „de overlevering der Joden" mede. Wildeboer zelf verzekert: „Het bericht steunt op kennis van het oorspronkelijke, die hij alleen van de Joden kan hebben geleerd" 1). En zoo ligt het besluit voor de hand, dat er destijds naast de bekende talmudische theorie nog eene *andere* joodsche theorie gangbaar was. Men mag met Wildeboer de telling van 22 boeken daarbij „de hoofdzaak" noemen; met die telling

---

1) Kanon[3], bl. 78.

ging evenwel noodzakelijk eene andere *indeeling* gepaard: de Profetenbundel werd in die telling grooter, de Schriftenbundel kleiner dan in de talmudische theorie. Men vindt verder deze „hoofdzaak" later bij den H. Hiëronymus als *joodsche* overlevering terug, en lang vóór Origenes en vóór de *borajta* van *Baba Bathra* ontmoeten wij haar bij den joodschen geschiedschrijver Josephus. Zoodat deze *andere* joodsche theorie verweg de oudste papieren heeft.

Voor Wildeboer integendeel schijnt het als vanzelf sprekend vast te staan, dat de drieledige indeeling van den joodschen Canon van den beginne af onveranderlijk dezelfde geweest is, die wij in den Talmud vinden, m. a. w. dat tot den Profetenbundel sinds 200 vóór Chr. altoos dezelfde boeken werden gerekend. Budde 1) en Strack 2) mogen daarmede instemmen, — een overtuigend bewijs hebben wij ook bij hen niet gevonden. Indien wij de gegevens van Origenes en Josephus niet kenden, zou de bewering nog in de lucht hangen. Ze bleef dan een sprong in het duister van 2 eeuwen na tot 2 eeuwen vóór Christus. Nu het ongeveer gelijktijdige getuigenis van Origenes en het veel oudere van Josephus voor ons liggen, wordt zij geheel onhoudbaar 3).

Of „de opname van Baruch en den Brief slechts een vol-

---

1) Der Kanon des A. T., bl. 11 vv. De gissing — want het is enkel eene gissing — van Budde (bl. 14), dat Josephus, waar hij van de talmudische theorie afwijkt, de Zeventig volgt, kan hoogstens het vraagstuk *verplaatsen*. Ook de Zeventig vertegenwoordigen eene *joodsche* overlevering, die veel ouder is dan de Talmud. En *Baba Bathra* zelf schijnt ons eene herinnering aan de vroegere verbinding van *Ruth* met *Rechters* en van *Klaagl.* met *Jer.* te bewaren, inzoover daar telkens beide boeken aan eenzelfden *schrijver* worden toegekend.

2) Herzog's Real-Encyklopadie, 3e uitg. IX, bl. 755 (art. Kanon).

3) Vgl. *Stud.*, deel 45, bl. 439—445; deel 49, bl. 349—357.

gen der *Christelijke gewoonte*", m. a. w. eene onjuistheid mag genoemd worden, doet hierbij minder ter zake. Ons blijft intusschen die meening zeer onwaarschijnlijk voorkomen. De redenen waarop wij onze zienswijze grondden 1) heeft Wildeboer onaangeroerd gelaten

Van meer belang is de andere vraag, die wij boven reeds even aanstipten: Hield Origenes den joodschen Canon, dien hij mededeelt, ook voor zijn *Christelijken* Canon? Wij hebben op die vraag beslist *neen* geantwoord, en ons gevoelen op verschillende plaatsen uitvoerig toegelicht 2). Ziehier in het kort samengevat, en met nog een paar bemerkingen aangevuld, wat wij daaromtrent beweerden, en wij durven er bijvoegen: bewezen.

1°. Vooreerst heeft Origenes, zoowel als de andere kerkelijke schrijvers der eerste eeuwen, de staande gewoonte van zoowel de deutero- als de protocanonische boeken als H. S. aan te halen. Dit wordt door niemand ontkend, en ook door Wildeboer uitdrukkelijk toegegeven. *In de practijk* erkent hij dus voortdurend een veel ruimeren Canon dan den joodschen van 22 boeken.

Tegenover Wildeboer is het van belang op de beteekenis van dit erkende feit te wijzen. Waar het andere oude schrijvers geldt, ontgaat hem die beteekenis niet. Bij Philo van Alexandrië verluidt niets van eene „theorie" omtrent den omvang van den Canon, niets van een criterium, waarvolgens hij de heilige boeken van gewoon menschenwerk onderscheidde. „Maar de feiten omtrent zijn Bijbelgebruik zijn ondubbelzinnig" zegt de hoogleeraar 3). En uit dit practisch

1) Deel 45, bl. 448 v.

2) Deel 51, bl. 482—488; d. 56, bl. 80—84; Rev. Bibl., X, bl. 413—423.

3) Theol. Stud., 1897, bl. 169.

gebruik wordt dan zonder eenige aarzeling de theorie afgeleid. De Wet haalt hij verweg het meest aan: dus „stond de Wet voor hem het hoogst" 1). „Uit de apocriefen (de *deuteri*) citeert hij nooit" 2). Dus kan hij „in geen geval aangehaald worden als getuige voor den zoogenaamden Alexandrijnschen „Kanon." „De zoogenaamde deuteri rekent hij blijkbaar niet tot den Kanon 3). Men ziet: hier wordt niet enkel uit het aanhalen, maar zelfs uit het niet-aanhalen geredeneerd — hoewel anderzijds, waar het *libri proti* geldt, weer erkend wordt, dat het niet-aanhalen eigenlijk niets bewijst, want „het kan toevallig zijn" 3).

Ligt in dit laatste blijkbaar reeds een meten met twee maten, — waar het Origenes geldt, komt er een derde maat bij. Hier is geen spraak van niet-aanhalen, van een *argumentum e silentio*, gelijk bij Philo. Neen, Origenes citeert allerduidelijkst en onbetwistbaar de *libri deuteri* als H. Schrift, eene lange rij van werken door, zonder eenige weifeling of eenig voorbehoud. En toch wordt hier de beteekenis van dit erkende *feit* plotseling eenvoudig gelijk nul gesteld. Origenes moet eene „theorie", eene „theologische overtuiging" hebben, die juist het tegenovergestelde is van zijn Bijbelgebruik, en dit laatste is niets anders dan... éene reusachtige inconsequentie.

---

1) Kanon³, bl. 36.

2) T. a. pp. Geheel juist is deze bewering niet. Vgl. Studiën, 49, bl. 366—368. Behalve de daar aangehaalde plaatsen, waar de *deuteri* niet *uitdrukkelijk* als H. Schrift worden aangehaald, vergelijke men het fragment door Kardinaal Pitra (*Analecta sacra*, II, 312) medegedeeld (bij Strack, in Herzogs *Real-Encykl.*³, art. *Kanon des A. T.*, bl. 750). Hier wordt *Eccli* 12,10 aangehaald als een λόγιον, een term die bij Philo gewoonlijk een Bijbelwoord aanduidt, en dien Ryle (*Philo and Holy Script.*, bl. XVI) door „Oracle" vertaalt.

3) Theol. Stud., 1898, bl. 202.

4) *Ibid.*, 1897, bl. 169.

Mij dunkt, om zóó iets den geleerden Alexandrijn ten laste te leggen, mag een gezonde critiek wel zeer overtuigende bewijzen vragen voor die „theologische overtuiging." En het éénige bewijs, waarop men zich beroept, is de zooeven besproken plaats, waar Origenes den Canon *der Joden* beschrijft, en van *zijn* christelijken Canon met geen enkel woord rept.

Daarenboven, wie in de werken van Origenes naar zijne „theorie" of „theologische overtuiging", m. a. w. naar zijn *criterium* ter onderscheiding van gewijde en ongewijde schriften zoekt, vindt geheel iets anders.

2°. Dit onderzoek kan uitgaan van het feit, dat hij, met betrekking tot den Canon, slechts *twee* soorten van boeken kent, — wij kunnen zeggen: canonieke en apocriefe 1). Het woord κανονικός is hem nog onbekend; hij spreekt, gelijk alle Vaders, van „heilige Schriften, heilige boeken,

---

1) Onjuist is wat Dr. August Zöllig, *Die Inspirationslehre des Origenes*, (Strassburger Theol. Studien V, 1), bl. 85 schrijft: „*Unter dem gesichtspunkt der allgemeinen Geltung oder Kanonizität* teilt Origenes sämtliche in Betracht fallende Bücher in drei Klassen ein, die echten, die unechten und die gemischten." Wáár is, dat Origenes (*In Joannem*, 13 17; Migne 14, 424) van de „Prediking van Petrus" zegt: „Men zou dienen te onderzoeken of dit boek echt of onecht of gemengd is": ποτερόν ποτε γνήσιόν ἐστιν, ἢ νόθον, ἢ μικτόν. Maar de woorden zelve zeggen duidelijk genoeg, dat hij dit boek hier niet onder het oogpunt der *canoniciteit* maar der *echtheid* of *genuiniteit* beschouwt. *Ieder* boek is natuurlijk óf *echt*, d. i. van den schrijver wiens naam het draagt, óf *onecht*, ondergeschoven, pseudepigraphisch, geheel van een anderen schrijver, óf *gemengd*, d. i. ten deele echt, maar met latere inschuifsels of toevoegsels vermeerderd, geïnterpoleerd. Al moge nu bij een boek, dat gelijk de „Prediking van Petrus" op naam van een Apostel staat, het vraagstuk der echtheid met dat der canoniciteit in nauw verband staan, toch zijn beide begrippen zeer verschillend. En met den Canon des *Ouden* Verbonds kunnen deze woorden van Origenes in geen geval in betrekking gebracht worden.

goddelijke boeken, ingegeven boeken" enz.; zeer dikwijls ook van „openbare" boeken, met de woorden: ἐνδιάθηκος, φανερός, κοινός, δεδημευμένος, — τὰ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις φερόμενα. In de oude latijnsche vertalingen beantwoorden daaraan: *in canone, canonicus, canonizatus, manifestus, publicus, regularis, vulgatus, ecclesiasticus, — in Ecclesiis tenetur.*

Voor de tweede soort gebruikt hij de woorden ἀπόκρυφος en ἀποῤῥήτος, — in de vertalingen *secretus*. Maar dikwijls ook worden zij door de ontkenning van het canonieke karakter aangeduid: non in canone, non in auctoritate, ἐν ταῖς ἐκκλησίαις οὐ πάνυ φέρεται enz.

3°. Tot welke van beide klassen rekent hij nu de *libri deuteri?* Stellig niet tot de tweede. Een tiental boeken, o. a. *Henoch*, de *hemelvaart van Moses* — en *van Isaïas*, de *Testamenten der twaalf Aartsvaders* enz., worden op verschillende plaatsen door hem aangehaald, doch *nooit* als „heilige schrift", en bijna altijd als „apocrief", en met de bemerking, dat zij weinig of geen gezag hebben, of geïnterpoleerd en vervalscht zijn. De *deuterocanonica* integendeel haalt hij veel dikwijlder aan, (den *Ecclcus* meer dan 70 maal), maar *nergens* als „apocrief", of met eenig voorbehoud omtrent hun canoniek gezag 1). Integendeel. Niet enkel afzonderlijke plaatsen dier boeken gebruikt hij „als heilige Schrift", — wat wij Wildeboer hoorden toegeven — maar *Tobias, Judith, Wijsheid* (en *Ecclcus ?*) rekent hij uitdrukkelijk tot de „goddelijke boeken", den *Brief van Jeremias* (met *Baruch*) plaatst hij zelfs in den *joodschen* Canon, de *Macchabaeërboeken* voegt hij daaraan als aan-

---

1) Over *De Princ.* 4.33 vgl. *Revue bibl.*, t. a. p., bl. 419. Bij de vroeger door ons vermelde apocriefen, die Origenes aanhaalt. kan een *Libellus duodecim prophetarum* gevoegd worden (*In Cant.* I, 13; Migne 13, 143). Hij wordt niet uitdrukkelijk als apocrief vermeld.

hangsel toe, de deuterocanonische fragmenten van *Daniël* (en de boeken *Tobias* en *Judith*) verdedigt hij uitdrukkelijk in een afzonderlijk geschrift, den Brief aan Julius Africanus.

Zóó getuigen al zijne werken van eene welgevestigde overtuiging, die de deuterocanonica van de apocriefen scheidde en met de canonieke boeken of de Heilige Schrift verbond.

4o. Vraagt men dan verder, waarop die overtuiging gegrond was, naar welken regel of leiddraad hij bij de scheiding van canonieke en apocriefe boeken te werk ging, dan geven verschillende plaatsen zijner werken weer een duidelijk antwoord. Bij ontkenning zoowel als bevestiging.

Als men bij Wildeboer leest, dat hij zijne theorie „aan de Joden ontleende" 1), of „ter laatste instantie de berichten der Joden voor beslissend hield,' kan men gevaar loopen om of zijn ernst of zijn kalmte te verliezen. Zou de hoogleeraar dan den Brief aan Africanus niet kennen? Daar verdedigt Origenes de canoniciteit der Daniëlfragmenten (voorzoover ons bekend de eenige *deuterocanonica*, waaromtrent in die dagen door een Christen twijfel was geopperd) en in het voorbijgaan mede die van *Tobias* en *Judith*. Het denkbeeld, om in Canonvragen het gezag der rabbijnen te volgen, komt daar werkelijk ter sprake, — maar met vlijmende ironie. „Het is zeker tijd — zoo klinkt de uitroep — om de handschriften die in de kerken in gebruik zijn ter zijde te leggen, en de Broederschap voor te schrijven, dat zij de H. Boeken, die zij in handen heeft, wegwerpe, en bij de Joden ga soebatten, dat die ons hunne zuivere boeken, waarin geen verdichtsel is, mededeelen"! Dit behoeft toch waarlijk geen nadere toelichting.

---

1) Verslagen.... bl. 144.

Met de woorden: „de handschriften die *in de kerken in gebruik* zijn," heeft hij ons hiermede reeds op *zijn* criterium gewezen. „De Voorzienigheid — zoo gaat hij voort — geeft in de H. Schriften stichting aan al de kerken van Christus, en zou Zij dan geen zorg hebben gehad voor „de vrijgekochten voor wie Christus gestorven is", Dien God, de liefde zelve, ofschoon Hij Zoon was, „niet gespaard, maar voor ons allen overgeleverd heeft, om met Hem ons alles te geven"? En hiermede is in dezen samenhang toch duidelijk gezegd: Wie in de Canonvraag de beslissing bij de Joden gaat zoeken miskent de Voorzienigheid en de Liefde Gods, die ons, Christenen, met Christus *alles* gegeven heeft, en dus aan *de Kerk*, tot wier stichting Hij de H. Boeken bestemde, zeker de kennis van den waren Bijbel niet onthouden kon.

In denzelfden zin herhaalt hij dan het woord van *Spr.* 22, 28: Verplaats niet de aloude grenspalen, die *de vaderen* gesteld hebben", m. a. w.: Houd U aan de overlevering der Kerk. Dit beginsel strekt hem tot baken naar rechts en naar links. Gelijk hij het hier gebruikt om een deuterocanonisch stuk te verdedigen, zoo gebruikt hij het elders 1) om de apocriefe boeken af te wijzen. Dit is toch waarlijk iets anders dan „de berichten der Joden voor beslissend houden."

Ter laatst aangehaalde plaats toont het zinverband nog op geheel bijzondere wijze, hoezeer het Origenes met dit vasthouden aan de kerkelijke overlevering ernst was. Hij erkent daar volmondig, dat sommige *apocriefe* boeken (geene *deuteri*, zooals Wildeboer thans zelf toegeeft,) door „apostelen en evangelisten" in het Nieuwe Testament worden aangehaald. Maar zal hij op dien grond deze boeken

1) Prol. in Cant. (Migne, 13, 83 v.)

als Heilige Schrift erkennen? Hij denkt er geen oogenblik aan: „Zelfs op dezen grond is voor de apocriefen geen plaats in te ruimen." Het gebruik dat sommige gewijde schrijvers van deze boeken gemaakt hebben moet wijken voor de overlevering der Kerk: „De grenspalen door de vaderen gesteld mogen niet overschreden." Dàt is zijn criterium.

Ter oplossing van het bezwaar bemerkt hij dan verder: „Het kan immers zijn, dat apostelen of evangelisten, van den H. Geest vervuld, geweten hebben, wat uit die geschriften te aanvaarden, en wat te wederleggen was: voor ons echter, wien de geest niet zoo overvloedig geschonken is, zou het niet zonder gevaar zijn, ons iets dergelijks te vermeten" 1). Wildeboer teekent hierbij aan:

(Origenes) weet er.... geen raad mede, dat N. Tische auteurs boeken als deze als H. Schrift citeeren. En van daar zijn uitvlucht: „deze waren door den H. Geest verlicht en konden daardoor het ware van het valsche onderscheiden; bij mij zou dat vermetelheid zijn." Heeft mijn tegenpartij daarin recht, dat het aangehaalde woord niet op een zoogenaamd deuterocanonicon slaat, het blijft een uitvlucht van den Kerkvader..... 2)

1) Sed ne sic quidem locus apocryphis dandus est: non enim transeundi sunt termini quos statuerunt patres nostri. Potuit enim fieri, ut apostoli vel evangelistae sancto Spiritu repleti sciverint quid assumendum ex illis esset Scripturis, quidve refutandum. Nobis autem non est absque periculo aliquid tale praesumere, quibus non est tanta spiritus abundantia. (Het grieksch ontbreekt.)

2) Verslagen..., bl. 145. Vroeger (*Theol. Stud.* 1899, bl. 193; *Kanon*[3], bl. 79) heeft W. deze plaats van Origenes gebruikt om te betoogen, dat Origenes (en andere „patres") den joodschen Canon onderzochten, om daaruit hun christelijken Canon te leeren kennen. Thans houdt hij alleen nog staande, dat de „uitvlucht" van Origenes, „de leer van een *traditie* der Kerk omtrent den O. Tischen Kanon grootelijks in gevaar brengt."

Met deze woorden evenwel schijnt de hoogleeraar juist den tak af te zagen, waarop hij gezeten is. Hoe meer het nl. zou blijken, dat Origenes met het bezwaar „geen raad weet", en dat zijne oplossing niet meer dan „een uitvlucht" is, — des te klaarder zou tevens uitkomen, dat hij met beide handen zijn *criterium* vasthoudt, m. a. w.: dat ook tegenover zeer ernstige bezwaren onwrikbaar bij hem vaststaat: „de grenzen, door de vaderen gesteld, mogen niet overschreden."

Nog duidelijker evenwel is de plaats, die wij uit zijn commentaar op Matthaeus (ser. 46 s.) aanhaalden. Met het oog op *Mt.* 24, 26 zegt hij daar: „Wanneer de ketters tot bevestiging hunner leugentaal geheime en niet openbare Schriften aanhalen, schijnen zij te zeggen: Zie, in de eenzaamheid is het woord der waarheid. Want de geheime Schriften worden met recht „eenzaamheid" genoemd: daarin gelooven of weinigen, of niemand. Doch zoo vaak zij canonieke Schriften aanhalen, *waarin alle Christenen samenstemmen en gelooven*, dan schijnen zij te zeggen: Zie, in de woningen is het woord der waarheid. Wij evenwel moeten hen niet gelooven, noch ons verwijderen van de *eerste en kerkelijke overlevering* noch anders gelooven dan zooals *de kerken Gods* ons *bij opvolging hebben overgeleverd* 1). Wat zij beweren *omtrent de Schriften* en de geheimen tot bewijs [des geloofs], daarin vervat, gelooft hunne woorden niet. Want de waarheid is gelijk aan een bliksem die van het oosten uitgaat en tot in het westen schijnt: zoo is de waar-

---

Daarop hopen wij later terug te komen. Hier vragen wij enkel naar de meeningen van Origenes, niet naar hare waarde of onwaarde

1) Of wel: zooals men ons door de opvolging der kerk Gods heeft overgeleverd: quemadmodum per successionem ecclesiae Dei tradiderunt nobis. De grieksche tekst is verloren.

heid der *Kerk Gods*... Maar *de Kerk alleen* onttrekt noch woord noch zin van dezen lichtglans, noch voegt er iets als profetie aan toe."

Die woorden, erkent Wildeboer 1), „schijnen... een eind aan alle tegenspraak te maken." En de onbevooroordeelde lezer oordeele, of het enkel *schijn* is. De „kerkelijke overlevering" — wat „bij opvolging" overgeleverd is, — waarin „alle Christenen samenstemmen" — „de waarheid der kerk Gods" en van deze „alleen", — de waarheid, „als de bliksem schitterend van het oosten tot het westen" — dit klinkt anders dan „de berichten der Joden."

En vergeten wij niet, dat deze theorie, om zoo te zeggen, in *al* zijne werken te voorschijn treedt, wijl zij ten grondslag ligt aan de boven aangeduide terminologie. Zijn richtsnoer is de leer en overlevering der Kerk, — en deze kent hij uit de „samenstemming aller Christenen", „van oost tot west", nl. uit het algemeen, openbaar en ambtelijk gebruik, dat de Kerk van de gewijde Schriften maakt. Vandaar dat een „heilig boek" hetzelfde is als een „openbaar boek": φανερός, κοινός, δεδημευμένος, ἐν ταῖς ἐκκλεσίαις φερόμενος, *manifestus, publicus, vulgatus, ecclesiasticus, qui in ecclesiis tenetur*, enz. Het openbaar gebruik „in de Kerken" is hem wel niet de bron, maar toch het teeken en bewijs van hun goddelijken oorsprong en goddelijk gezag. En waar dit bewijs ontbreekt, bij een *verborgen* of *geheim*, niet-openbaar geschrift, ἀπόκρυφος, ἀποῤῥήτος, *secretus*, d. i. „in de Kerken niet in (openbaar) gebruik", — daar ontbreekt ook het goddelijk gezag, en is het boek *non in auctoritate*.

Kortom de „theorie" of de „theologische overtuiging" van Origenes, de maatstaf dien hij ter onderscheiding van

1) Verslagen.... bl. 144.

canonieke en apocriefe geschriften aanlegde, is uit het geheel zijner talrijke werken even duidelijk als zijn practisch Bijbelgebruik. En het blijft ons eenvoudig een raadsel, hoe men, met deze gegevens voor oogen, hieromtrent nog eenigen twijfel kan koesteren.

Bovenstaand betoog hebben wij verleden jaar, in eenigszins andere orde, in de Revue biblique 1) voorgesteld, en, volgens eene uitdrukking van Wildeboer, „met tal van citaten van Origenes' werken gesteund". Een antwoord daarop was de reeds meermalen aangehaalde studie van den groninger hoogleeraar in de „Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen," met den titel: *De Kerkvader Origenes en de Kanon des Ouden Verbonds.*

Niet zonder voldoening hebben we daar ervaren, dat onze kundige tegenstander in de 30 bladzijden, aan het onderwerp gewijd, geene enkele aanmerking gemaakt heeft op de juistheid onzer aanhalingen of op onze verklaring der teksten van Origenes, of op de logische waarde onzer redeneering met betrekking tot ons eigenlijk onderwerp: de meeningen van Origenes. Alleen omtrent de plaats uit den Matthaeuscommentaar die wij boven in haar geheel vertaalden, lezen wij bl. 144 het volgende:

...Ik ga niet veel ... twisten over de exegese dezer aanhaling... Dienaangaande merk ik alleen op, dat de Kerkvader in deze plaats volstrekt niet opnoemt, *welke* boeken volgens de traditie der Kerk kanoniek zijn. Het kan op zich zelf zeer goed mogelijk zijn, dat hij hier dacht aan de 22 boeken, waarvan hij in zijn Psalmencommentaar gewaagt.

Tot antwoord hebben wij slechts dit *op zich zelf* te on-

---

2) L'Ancien Testament d'Origène (*Rev. bibl.* X, bl. 413—423.)

derstrepen. Zeker indien wij de plaats „op zich zelf" mochten beschouwen, indien wij van elders niets over Origenes' meeningen wisten, kon men de *mogelijkheid* niet uitsluiten, dat hij den *joodschen* Canon, in zijn Psalmencommentaar medegedeeld, tevens voor den *christelijken* Canon hield. Maar nu wij uit zijne werken met besliste zekerheid weten, dat hij de *deuterocanonica* niet als apocrief en wel als Heilige Schrift beschouwde, — nu is zelfs die *mogelijkheid* beslist uitgesloten. —

Eene andere tegenwerping hadden wij ons zelven gesteld: „Zal men mogelijk een tegenbewijs zoeken in het feit, dat Origenes *verklaringen* of *aanteekeningen* geschreven heeft op de meeste boeken van den joodschen Canon, en niet op de *libri deuteri?*" Wijl Wildeboer zoo scherp tusschen practijk en theorie onderscheidt, hebben we daartegen allereerst opgemerkt, dat hij op zijn standpunt met dit bezwaar weinig zou kunnen aanvangen: het is aan de practijk ontleend, — en hij verbiedt ons immers, uit de practijk van Origenes zijne theorie of „theologische overtuiging" af te leiden. Doch verder schijnt ons het feit zelf licht te begrijpen, — ook in de onderstelling dat de deuterocanonica voor Origenes met den joodschen Canon op ééne lijn stonden. Eerstens kan men aannemen, dat hij verklaringen der *deuteri* minder noodig achtte, wijl zij gemakkelijker te verstaan zijn, — gelijk hij vermoedelijk om dezelfde reden op *Ruth* en *Esther* geen commentaren heeft geschreven. En tweedens waren de boeken die door de Joden verworpen werden reeds daarom van weinig of geen belang voor den pennestrijd met de Synagoge. En deze was het hoofddoel van Origenes' Schriftstudiën. Althans van zijn tekstcritisch reuzenwerk, de *Hexapla*, getuigt hij het uitdrukkelijk. Daar heeft hij nauwkeuriger dan iemand vóór of na hem den joodschen Bijbel zijner dagen bestudeerd èn in den grondtekst èn in de grieksche vertalingen der Joden; niet

evenwel omdat hij de joodsche overlevering boven de christelijke stelde, maar, volgens zijn eigen woord, „om in redetwist met de Joden zich niet van getuigenissen te bedienen die zij niet in hunne boeken hebben."

Van dit tweede antwoord, of liever van deze tweede vermoedelijke reden, waarom Origenes bij voorkeur de *libri proti* bestudeerde, maakt Wildeboer geen gewag. Van de eerste zegt hij bl. 142:

Het antwoord... zal toch wel niemand bevredigen. Zijn inderdaad de Wijsheid van Salomo, de Spreuken van Jezus Sirach enz. zooveel duidelijker dan het Bijbelsche Spreukenboek, dat zij geen nadere toelichting behoeven?

Om op deze vraag een met redenen omkleed antwoord te geven, zou men een boek dienen te schrijven. Doch men begrijpt, dat het hier rechtstreeks niet de vraag geldt, of die boeken zooveel duidelijker *zijn*, maar of Origenes ze voor zooveel duidelijker *hield*. En dit laatste weten wij uit zijn eigen getuigenis. Ook in het woord Gods — zegt hij 1) — bestaat een geestelijke „melkspijs: eene duidelijker en eenvoudiger leer, zooals het zedekundig onderricht pleegt te zijn, en die gewoonlijk wordt medegedeeld aan hen die de studie der godsdienstleer beginnen en de eerste beginselen eener redelijke ontwikkeling ontvangen. Houdt men voor dezen uit de *goddelijke boeken* eene lezing, waarin niets duisters schijnt te zijn, dan luisteren zij met graagte, zooals bijv. naar het boek *Esther*, of *Tobias* of ook *Judith* of de geboden der *Wijsheid*."

Deze overtuiging, dat de *libri deuteri* over het algemeen gemakkelijker te verstaan zijn dan de andere, meestal oudere boeken, stemt verder met de gewoonte der Kerk van

---

1) In *Num.* hom. 27, 1 (Migne, 12, 780).

Alexandrië, waar juist deze boeken ter voorlezing aan de geloofsleerlingen gebruikt werden: eene gewoonte, die wij uit Athanasius 1) en Pseudo-Athanasius 2) kennen, en waarop ook buiten twijfel de aangehaalde woorden van Origenes doelen. Het doet hierbij weinig ter zake, of deze gewoonte, zooals wel het meest voor de hand ligt, aan de vermelde overtuiging haar ontstaan te danken had, — of omgekeerd, uit andere beweegreden ontstaan, de theoretische overtuiging deed geboren worden, of althans bevestigde. Het is ons hier voldoende dat die overtuiging bij Origenes bestond.

Dezelfde meening vinden wij overigens elders terug. Met name de „Spreuken van Jezus Sirach" werden in de kerkelijke lezing zóó veelvuldig gebezigd, dat het boek, naar men meent 3), daaraan den naam van *(liber) ecclesiasticus*, het *kerkelijk* boek bij uitstek, ontleende. Maar desondanks was in de 6e eeuw aan Cassiodorius nog geen commentaar op den $Eccl_{ucs}$ bekend. En reeds Cassiodorius zelf meent zulks juist uit de meerdere duidelijkheid van het boek te moeten verklaren: „Het is zoo helder en zoo goed latijn, zegt

---

1) Ep. fest. 39 (Migne, 26, 1177).

2) Synopsis S. Scr. (Migne, 28, 289).

3) Cornely. *Introd. II*, 2, bl. 238; Knabenbauer, *Comm. in Ecclcum.*, bl. 1. Geheel zeker schijnt ons intusschen deze meening niet. *Liber ecclesiasticus* kan ook beteekenen: een boek, dat niet door de Synagoge maar door de Kerk als H. Schrift erkend wordt. In dezen zin schijnt Rufinus (*In Symb.* 37 s.; Migne, 21, 374) de deuterocanonica als *libri ecclesiastici* te onderscheiden van de *libri canonici*, die ook de Joden aannemen. Wanneer hij dan van de eersten zegt: „Legi quidem in Ecclesiis voluerunt, non tamen proferri ad auctoritatem ex his fidei confirmandam," schijnt de bedoeilng te zijn: Men kan zich op deze boeken *tegenover de Joden* niet beroepen. Of minstens zullen de „maiores," op wie Rufinus zich beroept, aldus te verstaan zijn.

hij, dat de tekst zich zelf tot verklaring dient. Werd de leer maar even licht in goede daden omgezet als zij spoedig door het verstand begrepen wordt" 1)!

Eindelijk nog dit: al moesten wij, bij gebrek aan gegevens, de vraag, waarom Origenes op de *deuteri* geene commentaren schreef, geheel onbeantwoord laten, dan zou daardoor het bovenstaande betoog nog niets van zijne kracht verliezen. *Ruth* en *Esther* verkeeren hier in hetzelfde geval als de *deuterocanonica*. En het zal toch wel niemand invallen, ze op dien grond uit den Canon van Origenes te schrappen. Overigens hoorden wij boven ook *Esther* noemen onder de boeken „waarin niets duisters schijnt te zijn."

Ziedaar letterlijk alles wat onze kundige tegenstander tegen ons betoog over den oudtestamentischen Kanon van Origenes heeft ingebracht, ten minste alles wat met dit onderwerp eenig rechtstreeksch verband houdt. In de werken van den geleerden Alexandrijn heeft hij blijkbaar vergeefs naar een volzin gezocht, die onze opvatting omtrent zijne practijk of theorie zou weerspreken. En dienvolgens heeft hij de gedachtenwisseling weder op geheel ander gebied overgebracht. In plaats van te vragen of het Bijbelgebruik van Origenes overeenkomt met de theorie *van Origenes*, vraagt hij of het „steunt op de *traditie der Kerk* 2)." Deze „traditie der Kerk" zou enkel den talmudischen Canon van 22 boeken erkend hebben. Het bewijs hiervoor wordt echter niet bij Origenes gezocht, maar in „het vervolg der historie": in de handschriften der Zeventigen, — in „latere

1) Cuius tanta claritas tantaque latinitas est, ut sibi textus ipse commenta sint. Atque utinam quam cito mente capitur, tam facile actuum qualitate reddatur! (De Instit. div. litt. c. 5; Migne 70, 1117).

2) Verslagen ..., bl. 143.

Conciliebesluiten", — in den Canon der „oude Syrische Kerk," die „de deuterocanonica niet erkende", — vooral in de bekende uitingen van den H. Athanasius, den H. Cyrillus van Jerusalem en den H. Hiëronymus, — eindelijk in „het gedrag" der zestiende-eeuwsche godgeleerden kardinaal Ximenes en Cajetanus 1). En uit al die latere schrijvers, die van Origenes met geen enkel woord gewagen, wordt dan ten slotte afgeleid, dat ook Origenes „ter laatste instantie de berichten der Joden voor beslissend hield."

Wij hopen later tijd en gelegenheid te vinden, om althans op een of ander punt van dit betoog terug te komen. De „traditie der Kerk" is ten slotte ook voor ons van meer belang dan de meening van Origenes. Hier kunnen wij volstaan met de opmerking, dat geheel het verdere betoog dit laatste vraagpunt eenvoudig niet raakt. Voor een oogenblik aangenomen, dat de „traditie der Kerk" vóór en na Origenes geweest zou zijn wat Wildeboer verlangt, dan kan dit niets veranderen aan de *feiten* die in de werken van Origenes voor ons liggen: dat hij doorloopend de deuterocanonica als Heilige Schrift gebruikt, — dat in zijne werken geen spoor te vinden is van hetgeen Wlideboer voor de „traditie der Kerk" houdt, — dat hij met betrekking tot den Bijbel slechts *twee* soorten van boeken kent, —dat hij ook in theorie de *deuteri nooit* tot de apocriefen, maar voortdurend tot de „heilige boeken" rekent, — dat hij de canoniciteit der Daniëlfragmenten uitdrukkelijk en uitvoerig verdedigt, — dat hij met name een beroep op de leer der Synagoge met vlijmende ironie verwerpt, — en dat hij, door geheel zijne terminologie te kennen geeft, en bovendien herhaaldelijk en met onmiskenbare duidelijkheid verklaart, in het Canonvraagstuk geen anderen maatstaf aan te leg-

---

1) Vgl. Studiën, d. 59, bl. 46.

gen dan de *overlevering der Kerk*. Als het geheele betoog van Wildeboer onaantastbaar was, zou daaruit nog alleen te besluiten zijn, dat Origenes zich in *dit laatste punt* vergist heeft, m. a. w. dat hij in werkelijkheid niet de kerkelijke overlevering volgde.

Langs den weg, hier door Wildeboer bewandeld, zou men met dezelfde logica kunnen bewijzen, dat ook de Kerkvergadering van Trente „de berichten der Joden voor beslissend hield," en dat de katholieke Kerk ook thans nog alleen den protestantsch-joodschen Canon van 24 boeken kent. Qui nimium probat nihil probat. En veel beters was trouwens niet te verwachten van een historisch-critisch onderzoek naar de meeningen van een ouden schrijver, dat de eigene werken van dien schrijver met zeven zegelen gesloten houdt, om enkel na te gaan, wat anderen, één, twee, drie tot dertien eeuwen later over het onderwerp gedacht hebben.

Onder de pen van een verdienstelijk geleerde is zoo iets slechts denkbaar als een laatste redmiddel voor een oude, geliefkoosde, maar hopelooze stelling.

Dit oordeel over de methode van zijn betoog klinkt hard, maar het schijnt door de waarheid gevorderd. En de oprechte hoogachting voor een altijd welwillenden en hoffelijken bestrijder mag het recht eener onbewimpelde zakelijke uiteenzetting niet verkorten.

Maastricht, 22 nov. 1902.

J. P. VAN KASTEREN S. J.

Het Labarum van Constantijn.

Het zal wel niemand verwonderen, dat Constantijn I, onder wiens regeering de Kerk van Christus een schitterende en volkomen overwinning op het heidendom behaalde, ten allen tijde door vurige bewonderaars hemelhoog is verheven en door gezworen vijanden van den christelijken godsdienst tot een huichelaar zonder persoonlijke religieuze overtuiging gemaakt is. De reden echter van dit prijzen en laken moeten wij niet alleen leggen in het feit, dat Constantijn's overwinning tevens die der Kerk geweest is, maar ook ten deele in den stijl, waarin het eerste en meest volledige levensbericht des grooten alleenheerschers is opgetrokken.

Bisschop Eusebius van Caesarea heeft het eerst de regeeringsdaden van Constantijn in zijn „De vita beatissimi imperatoris Constantini" 1) opgeteekend, en omdat hij in innige vriendschapsbetrekking met den keizer leefde, was hij in staat, tot in de kleinste bijzonderheden mede te deelen, wat Constantijn zelf in de laatste jaren van zijn bestuur verhaalde.

Echter kan men bij slot van rekening niet ontkennen,

---

1) Migne PP. Gr. 20.

gelijk ook Bardenhewer 1) aanmerkt, dat Eusebius van tijd tot tijd eerder lofredenaar dan geschiedschrijver schijnt te zijn, of zooals Boissier 2) het uitdrukt, dat de panegyricus ons bij wijle verontrust.

Maar niet enkel zijn er in ons midden opgestaan, om verzet aan te teekenen tegen den overvloedigen lof, die Constantijn hier wordt toegezwaaid, maar ook om de geloofelijkheid van eenige wonderbare feiten, door Eusebius te boek gesteld, in twijfel te trekken.

In 1896 verscheen van Funk's hand in het Theolog. Quartalschrift 3) een opstel, getiteld: Constantin der Grosze und das Christentum, waarin deze Duitsche geleerde de kruisverschijning, zooals Eusebius haar verhaalt, aan een strenge critiek onderwerpt.

Wij zullen op onze beurt onderzoeken of deze critiek geheel en al steekhoudend is. Tot beter begrip wenschten wij eerst de voornaamste gebeurtenissen van dien tijd voor het geheugen te brengen.

Keizer Diocletianus had in 305 met den anderen Augustus, Maximianus Herculius, de regeering nedergelegd. Een der twee Caesars, Constantius Chlorus, werd Keizer van Spanje, Gallie en Brittanië terwijl de Caesar Galerius alle overige landen voor zich behield. Galerius benoemde nu tot Caesars Severus voor Italië en Africa en zijn neef Maximinus voor Asië, terwijl Maxentius, de zoon van Maximianus, en Constantijn, de zoon van Constan-

1) Kirchenlexikon, Hergenröther—Kaulen i. v.
2) G. Boissier. La Fin du Paganisme. Tome I, p. 16
3) Vgl. Abhandlungen und Untersuchungen, II 1899, p. 1—23.

tius Chlorus, voorbij gegaan werden. Maar reeds in 306 werden Maxentius te Rome en Constantijn, wiens vader ondertusschen overleden was, in Brittanië tot Keizer uitgeroepen. Galerius erkende Constantijn, terwijl tegen Maxentius een leger in het veld werd gebracht. In 307 echter vermoordde dit leger zijn aanvoerder den Caesar Severus, en liep naar de partij van Maxentius over 1).

Toen ,ontbrandde de strijd tusschen Constantijn en Maxentius, die Constantijn persoonlijk had beleedigd en zich in Rome door zijn geweldenarijen uiterst gehaat maakte. Funk noemt dezen strijd een waren godsdienstoorlog 2).

Constantijn trok in 312 met zijn leger Italië binnen en versloeg Maxentius eerst bij Turijn en daarna bij Saxa Rubra, een mijl van Rome gelegen 3).

Maxentius verstond de kunst niet zijn vijfmaal sterkere troepenmacht te benuttigen 4). Hij werd den 28. October 312 bij de Milvische brug, tegenwoordig Ponte Molle, verslagen en verdronk op zijn vlucht in den Tiber.

Door deze overwinning werd Constantijn heer en meester van Italië en Afrika en was tevens het tijdstip aangebroken dat de Kerk van Christus zich vrijelijk kon uitbreiden.

Constantijn was in zijn hart reeds Christen, ofschoon zijn doopsel eerst in 337 valt.

De wonderbare gebeurtenis nu, waaromtrent ons twistgeding met Funk hangende is, verhaalt Eusebius ongeveer

---

1) Vgl. Hergenröther—Kirsch, Handbuch der Kirchengeschichte 1902 p. 274 vlg.

2) Abhandlungen. T. a. p.

3) Dr. Ploetz. Auszug aus der Geschichte, p. 166.

4) Vgl. Kirchenl. i. v.

als volgt 1): Eenigen tijd voordat Constantijn het beslissende gevecht zou beginnen, was hij besluiteloos en ongerust. De meeste Keizers, die vóór hem regeerden en die de beste verwachtingen van de hulp hunner goden koesterden waren op ellendige wijze omgekomen. Alleen zijn vader, Constantius Chlorus, die een geheel andere levensbeschouwing was toegedaan, die zijn leven lang éénen God gediend had, was door dien God gevrijwaard tegen alle gevaren. Dit alles bedenkende begon ook Constantijn, die in zijn jeugd den God der Christenen had leeren kennen, in dit hachelijk oogenblik diens bijstand af te smeeken. Terwijl hij zoo bad verscheen den Keizer een wonderbaar teeken, hem door God gezonden. In den namiddag, terwijl de zon reeds naar het westen begon te zinken, aanschouwde hij en zijne soldaten met hem, boven de zon een glanzend kruis aan den hemel; daaronder las hij de woorden: τουτῳ νικα! Groot ontzag maakte zich van allen meester. Constantijn echter begreep niet wat dit lichtbeeld beteekende. Doch 's nachts ontving hij de noodige verklaring. Met hetzelfde kruis in de hand, stond Christus in zijn droom vóór hem: „Naar dit model, zult gij een veldteeken vervaardigen" klonk het goddelijke voorschrift.

Den volgenden morgen deed Constantijn gelijk hem bevolen was en ziedaar derhalve den oorsprong van het beroemde Labarum, althans volgens Eusebius' Vita Constantini.

De afleiding van het woord Labarum is onzeker. Waarschijnlijk echter stamt het af van het Celtische Lab = opheffen; met dit stamwoord schijnt samen te hangen het Baskische Labarra; zóó noemden, volgens vele geschiedvorschers, de Galliers hunne veldteekenen. (De quantiteit van *Lăbărum* blijkt duidelijk uit:

---

1) Vgl. Migne PP. Gr. T. a. p.

Christus purpureum gemmanti textus in auro
Signabat labarum 1).

Sommigen spreken lieven van Labārum; Gregorius Naz. leidt het van het Latijnsche labor af; Praefecti laborum zijn dan de wachters, die aldoor den nieuwen standaard moesten omgeven. Bij Sozomenos en in de Acten van het tweede Concilie van Nicea wordt het Λάβωρον genoemd 2).

Het veldteeken kunnen wij ons op de volgende wijze voorstellen 3). Een lange speerschacht met goudblik beslagen; in 't midden een dwarsspriet; boven het aldus gevormde kruis, tusschen een krans van goudsieraden en edelsteenen, het monogram van Christus, bestaande uit de door elkander geslingerde Grieksche letters X en P. Van den dwarsbalk golfde neder een purperen baan, even breed als lang, kunstig geborduurd en dragende bovenaan de afbeeldsels van Constantijn en zijn beide zonen.

* * *

Laat ons nu overgaan tot het beschouwen der opwerpingen, door Funk tegen dit verhaal ter sprake gebracht. Vooraf zij echter gezegd, dat deze geleerde geschiedvorscher als historisch zeker anneemt, dat Constantijn persoonlijk het christendom begunstigde en ook zelf als den eenig waren godsdienst beschouwde. Constantijn's wreedheid, zijn verregaande verdraagzaamheid voor heidensche instellingen, het behouden van den heidenschen titel „Pontifex Maximus," al die beschouwingen, waarmede Burckhardt 4) tracht te

---

1) Prudentius contra Symmach.
2) Vgl. Real-Encyklopaedie, F. K. Kraus i. v.
3) Kirchenlexicon, i. v.
4) Burckhardt, Die zeit Constantins d. Gr.

bewijzen dat Constantijn altijd heiden gebleven is in leven en denken, weerlegt hij op de meest volledige wijze.

Tegen den miraculeuzen oorsprong echter van het Labarum, heeft Funk eenige bedenkingen.

Vooreerst: Constantijn gebruikte dit teeken op bijgeloovige manier; God nu dit misbruik voorziende kon hem niet hebben aangezet tot iets, dat tot bijgeloovige aanwending gelegenheid gaf. Wij lezen n.m. bij Eusebius 1) dat, wanneer Constantijn's soldaten op de vlucht sloegen, het aanbrengen van het Labarum voldoende was om den moed wederom te doen opleven en de vijanden terug te dringen. Zóó wondergroot was de kracht, uitgaande van dit teeken, dat de vaandrig door geen werpspies getroffen werd, terwijl eens zelfs hij, die bevreesd voor het onstuimig voortrukken des vijands het Labarum aan een anderen soldaat had overgegeven, aanstonds daarop werd neergeveld.

De tweede opwerping luidt aldus: Eusebius schreef zijn Hist. Eccl. na 323, dus een vijftien jaar na Constantijn's overwinning op Maxentius. In deze geschiedkundige tafereelen verhaalt hij wijd en breed de zegepraal van den eersten Christelijken Augustus. Over de miraculeuze verschijning echter, die Constantijn en zijn krijgers zouden gezien hebben, geen enkel woord. Wij lezen daar alleen, dat hij, alvorens het gevecht te openen, den God des hemels en diens Zoon Jezus Christus aanriep en dat de Hemel hem deed zegevieren 2).

Ten derde: Ook Lactantius, of wie de schrijver van het werk „de mortibus persecutorum” moge wezen, schetst den kamp tusschen Maxentius en Constantijn. En toch het visioen in de lucht ontbreekt ook hier. Alleen spreekt hij

---

1) Eusebius, V. C. 2. 7—9. Migne.
2) Migne. PP. Gr. 20. Hist. E. IX. 9.

van een droomgezicht, waarin de Keizer aangemaand wordt de schilden zijner soldaten met het monogram van Christus te voorzien 1).

En eindelijk: alle andere levensbeschrijvingen steunen op Eusebius' „de vita Constantini" n.m. Socrates, Sozomenos enz. Rufinus meldt alleen dat Constantijn het kruis in een droom zag en dat Engelen des hemels hem de heilzame aanwending ervan aanduidden. Ook Nazarius, die in 321 een lofrede op Constantijn hield, spreekt wel van engelen, maar zwijgt over het luchtbeeld.

Ziedaar in 't kort Funk's bezwaren.

Een aannemelijke verklaring van Eusebius' verhaal, in overeenstemming gebracht met alle andere berichten, meent hij alleen op de volgende wijze te kunnen erlangen.

Hij kan zich niet aansluiten bij hen, die dit verhaal in letterlijken zin verstaan, evenmin als hij kan medegaan met degenen, die het ten eenenmaal voor een vroom sprookje houden. De waarheid ligt in het midden en Funk zal ze ons aanwijzen. In omtrek geschetst, komt zijn verklaring der groote gebeurtenis, door Eusebius vermeld, op het volgende neer.

Niet plotseling maar langzamerhand heeft Constantijn zich bekeerd. Terwijl zijn vader, Constantius, als Caesar Spanje, Gallie en Brittanië bestuurde, vertoefde Constantijn als gijzelaar voor de trouw zijns vaders, aan het hof van Diocletiaan, gelijk Mozes, zoo vergelijkt Eusebius, aan het hof van den Egyptischen tyran, van wiens juk hij eenmaal het Israëlitische volk zou bevrijden. Constantijn had den God der Christenen van zijn vader 2) leeren kennen,

1) Migne PP. L. 7. Lact. 1. 44.

2) De H. Helena blijft hier buiten rekening, wijl zij waarschijnlijk eerst later den waren godsdienst omhelsde. Trouwens verstooten als zij was leefde zij ver van het hof, waar de dochter van Maximiniaan hare plaats bij Constantius had ingenomen.

ofschoon deze eigenlijk geen Christen was; hier in Diocletiaan's paleis zag hij van nabij de slechtheid van het heidendom en de frissche levenskracht van het christelijk geloof, ondanks vervolgingen immer opluikend tot nieuwen bloei. Toen hij, bij den dood zijns vaders tot Augustus was uitgeroepen en met zijn leger op ging rukken tegen Maxentius, besefte hij in welk gevaar zijn onderneming verkeerde. Kroon en leven stond op het spel. Zijn tegenstander beschikte over een vijfmaal talrijker strijdmacht. Men begrijpt dat hij op dat oogenblik al het menschelijke wantrouwende, naar hoogere hulp uitzag. Men zou zich moeten verwonderen, aldus letterlijk Funk, als hij anders gehandeld had. Zijn lange ervaring had hem de kracht van den vervolgden godsdienst bewezen. Eén omstandigheid slechts deed hem aarzelen: waarom werden de Christenen, die een Almachtigen God dienden, door zooveel lijden voortdurend getroffen? 't Een en ander vereischte ernstige overweging. Nu gaat Funk aldus voort: Bij zulk een tweestrijd in zijn binnenste lag het voor de hand, dat hij een of ander opmerkelijk luchtverschijnsel tot oplossing zijner twijfelingen ten eigen bate moest aanwenden. Dit phenomeen kan meer of minder op het Christelijk monogram geleken hebben: zijn waren vorm kunnen wij niet vaststellen. 't Is genoeg, dat de Keizer geloofde het zóó te mogen verklaren, dat de God der christenen wilde, dat zijn teeken een onderpand der zege zou zijn.

Op deze hier aangegeven wijze, meent Funk, vindt Eusebius' verhaal een ongedwongen en aannemelijke verklaring. Wat Eusebius mededeelt, zoo gaat hij voort, behoeft niet als een uitvinding beschouwd te worden, noch van den Keizer noch van zijn biograaf. Geconcretiseerd in een luchtverschijnsel stelde Constantijn, in later jaren, zich de psychologische crisis van het jaar 312 voor. Wij hebben hier te doen met een geschiedenis, verklaard door gebeurtenissen,

die volgden. Hier valt historische waarde niet te loochenen, al is het geheel omhangen met het gewaad der legende. Om de werkelijke stemming van Constantijn is dit wonderbaarlijk kleed later geweven en omdat die werkelijk doorleefde stemming ons door dat luchtphenomeen zoo mooi wordt uitgebeeld en ook omdat door die legende de toenemende bloei van het bevrijde Christendom wordt belichaamd, verdient Eusebius den dank van het nageslacht.

Bisschop Eusebius van Caesarea verdient dank en na deze welwillende woorden, doet Funk hem eerbiedig uitgeleide en behoedzaam wordt de deur achter den kerkvoogd gesloten.

* * *

Van de bedenkingen door Funk tegen Eusebius in het midden gebracht komen er ons drie minder zwaarwichtig voor.

Constantijn heeft van het Labarum een bijgeloovig gebruik gemaakt, derhalve kan Christus hem dit overigens heilvolle veldteeken niet gegeven hebben. Aan deze bedenking kunnen wij allerminst eenigen grond toekennen. Immers hoe dikwijls maakt de mensch geen misbruik van gunsten, hem door God bewezen? Mag men daarom twijfelen aan een goddelijke schenking? Vervolgens, welk nut beoogde God hoofdzakelijk, door het verleenen der overwinning aan Constantijn? Was het niet de zich uitbreidende heerschappij van zijn rijk hier op aarde, meer dan het geven der oppermacht aan Constantijn? En ten slotte: is het wel zoo duidelijk dat Constantijn het Labarum op bijgeloovige wijze benuttigde of zijn het zijne heidensche soldaten die het als een talisman aanwendden?

Wij willen met de afwijzing dezer opwerping niet beweren, dat Constantijn's geest niet min of meer naar het bijgeloovige overhelde. Dat hij vóór zijn strijd met Maxentius

waarzeggers raadpleegde, dat hij in 321, negen jaar na de nederlaag van Maxentius een wet uitvaardigde, voorschrijvende: „dat men, als de bliksem in een openbaar gebouw was geslagen, de waarzeggers moest ontbieden, om ze ouder gewoonte raad te vragen en dat men hun antwoord den Keizer zou melden.” Dit alles ontkennen wij niet, maar wie kan hieruit bewijzen, dat God hem niets op wonderbare wijze had kunnen openbaren? Overigens Funk zelf gebruikt dit bezwaar, gelijk de Romeinen hun lichtgewapende ruiters: zij openden alleen het gevecht en trokken zich na gelukte poging achter de zwaargewapenden terug.

Het antwoord op Funk's laatste tegenwerping kan kort zijn, daar wij op zijn gezag gaarne aanvaarden, dat behalve Lactantius alle overige levensbeschrijvers op Eusebius steunen.

En nu het hoofdbezwaar.

Lactantius in zijn „de mortibus persecutorum” en Eusebius in zijn Historia Ecclesiastica schijnen van geen visioen aan den hemel iets vernomen te hebben. Eusebius verhaalt wel dat de Romeinen na Constantijn's zegenrijken triumftocht in Rome ,ter eere van hun held een standbeeld deden oprichten. Het stelde Constantijn voor, met het Labarum in de hand en op het voetstuk stonden de woorden: „Hoc salutari signo, quod verae virtutis insigne est, vestram urbem tyrannicae dominationis jugo liberatam servavi 1) enz.” Eusebius kende dus het Labarum. Hij heeft het met eigen oogen kunnen zien of een ooggetuige heeft het hem in alle bijzonderheden uitgeteekend; vanwaar anders zijn minutieuze beschrijving? Ook de Romeinen moesten het opmerken als iets bijzonders. Het had den Romeinschen adelaar verdrongen. Iedereen moest in Constantijn's

---

1) Euseb. H. E. IX. 9.

overwinning een buitengewone tusschenkomst, van welke macht dan ook, erkennen. De christenen van Rome eischten natuurlijk voor hun God den roem van den dag op. Onder den standaard van Christus had Constantijn zijn vijanden overwonnen. Maxentius, omkomende in de wateren van den Tiber, zagen zij voorafgebeeld door Pharao, die het voortvluchtige volk der Hebreeën achternazettende met heel zijn schitterend leger door de Roode zee verzwolgen werd. „Cantemus Domino"! zoo klonk het ook door Rome; en welk teeken bewees hun de wondermacht des Heeren? Wel, de doorelkander geslingerde beginletters van Christus naam, fier prijkende waar nog kort geleden diezelfde naam bespot en gelasterd werd. „Hoe heeft onze Augustus dat teeken ontvangen? Wie hem de heilaanbrengende kracht ervan geopenbaard?" Deze en dergelijke vragen moesten door een ieder gesteld worden en de soldaten van Constantijn konden hierop een volledig antwoord geven; zij waren immers de gelukkige ooggetuigen van het hemelwonder geweest. En toch Eusebius zwijgt er over in zijn Hist. Eccl. en Lactantius evenzeer..

Niemand zal de grondige redelijkheid dezer opwerping ontkennen. Maar toch rijzen hier niet minder ernstige tegenbedenkingen, tenminste tegen de laatste conclusiën van Funk.

Vooreerst stellen wij dit voorop: het Labarum dagteekent van het jaar 312. Het staat in zoo innige betrekking met Constantijn, dat geen geschiedschrijver tot heden toe gedurfd heeft het ontstaan van het monogram aan een ander veldheer toe te schrijven. Constantijn heeft het doen vervaardigen. Hij heeft er de grootste kosten aan besteed om door bekwame goudsmeden en juweliers te doen weergeven in edele metalen en edelsteenen het Labarum, juist zóó als hij het zelf gezien had. Een bijzondere wacht moest het

aldoor in 't gevecht omgeven; zelf heeft hij het altijd als een hemelgeschenk beschouwd.

Nu zeggen ongeloovige historici: het was een uitvinding van zijn eigen geest, een krijgslist, gelijk de Macedonier Philippus er een aanwendde in den oorlog tegen de Phociers. In zijn hart bleef Constantijn een volslagen heiden. Neen zegt Funk: Constantijn's bekeering is in dien tijd tot stand gekomen en het was een innig-gemeende bekeering, alleen de wonderbare luchtverschijning is niet historisch te bewijzen en zelfs onaannemelijk.

Het standpunt, dat wij tegen Funk wenschen in te nemen is dit.

Wij geven toe dat het visioen boven de zon, zooals Eusebius het in zijn V. C. mededeelt, niet als historisch zeker kan bewezen worden; zelfs ontveinzen wij ons de moeilijkheid eener redelijke oplossing der hoofdopwerping niet. Maar wat wij Funk niet toegeven is het volgende: Funk beweert: Een bovennatuurlijk luchtverschijnsel heeft niet plaats gehad *dus* heeft Constantijn het Labarum niet onmiddellijk van God ontvangen; het is slechts een natuurlijk gevolg van een min of meer psychologisch proces.

Dat Funk's critiek hier in het onderspit is zal wel niemand ontkennen.

Immers de schrijvers, op wie hij zich beroept verhalen van een wonderbare tusschenkomst des Hemels. Lactantius spreekt niet over een verschijnsel in de lucht, maar wel lezen wij daar ter plaatse: „Maxentius' troepenmacht was sterker en toen het op strijden aankwam, hadden eerst zijne soldaten de bovenhand, totdat later Constantijn overwon. *In zijn slaap werd hij aangespoord om een hemelsch teeken* te hechten op de schilden der krijgers en zóó slag te leveren."

Ook de heidensche Rhetor Eumemius, door Funk binnen het krijt gevoerd, spreekt van een overwinning, door God

zelf beloofd. Nazarius zegt dat een legio Engelen den eersten Christen-Keizer in het gevecht hielp.

Al deze berichten, waarop Funk zich beroept om de onwaarschijnlijkheid der namiddag-verschijning te bewijzen, zijn alle met Funk's psychologische verklaring in strijd. Gevoegd bij het bericht van Eusebius in zijn V. C., doen zij overtuigend blijken, dat Constantijn op wonderbare wijze bijgestaan is. *Hoe* Constantijn door God op het denkbeeld gebracht is het Labarum te doen vervaardigen, doet hier niets ter zake. Het moge in een droom gezien zijn, Christus zelf moge hem verschenen zijn: een wonderbaar feit moet hier geconstateerd worden en Funk, die zich op genoemde schrijvers beroept om de luchtverschijning te ontkennen, wordt door diezelfde schrijvers gelogenstraft, wanneer hij alles door een psychologisch proces wil verklaren. De waarheid lag volgens hem in het midden, de lezer oordeele nu of Funk haar gevonden heeft.

Wij houden vooralsnog vast aan een bijzondere ingrijping van God in de gebeurtenissen van 312.

Wat nu te zeggen van het luchtverschijnsel zelf?

Dat Lactantius er over zwijgt geeft geen voldoenden grond om het feit te loochenen. 't Zou een gevaarlijke en tevens onredelijke stap zijn op den weg der critiek, uit zulk zwijgen te besluiten dat een feit niet heeft plaats gehad. Blijft derhalve over de omstandigheid dat Eusebius zelf in zijn H. E. van deze heele zaak niet rept.

Daartegenover blijft staan het verhaal, zooals het daar ligt in de V. C., voor welks waarheid Constantijn zelf onder eede borg bleef, zooals Eusebius uitdrukkelijk getuigt.

Wie zal hier het pleit beslissen?

Misschien is de stelling van H. Stevenson 1) wel het best

---

1) Real-Encykl. Kraus. i v.

te verdedigen. Deze werpt eerst de volgende bedenking op: Men zou kunnen vragen waarom Eusebius zelf in het begin van zijn verhaal zegt, dat het feit der verschijning in de lucht zóó buitengewoon en wonderbaar is, dat, wanneer niet Constantijn maar een ander het had verhaald, men hem niet geloofd zou hebben; maar dat de Keizer zelf het zijn biograaf onder eede bevestigd heeft; — dit alles zou immers niet noodig geweest zijn, indien „duizenden sol„daten als getuigen hadden kunnen optreden. Nu gaat de begaafde leerling van de Rossi aldus door: Alwie echter „het geheele verhaal van Eusebius, in zijn verband, scherp „bekijkt, zal moeten bekennen, dat de aangehaalde woor„den betrekking hebben op het visioen, dat de Keizer ge„durende den nacht had."

Maastricht.

A. B.

Uit de Pers.

THEOLOGIAE DOGMATICAE INSTITUTIONES auctore P. Mannens, s. theol. doctore tom. II. Ruraemundae, Typis J. J. Romen et Fil. 1902.

Prof. Mannens is onder het schrijven van dit tweede deel zijner *Institutiones* één oogenblik verstrooid geweest. En moge men dit weinig noemen, in aanmerking genomen de aanzienlijke tijdruimte van vele maanden, voor de uitgave van zulk een werk vereischt, in een zoo degelijk geleerde is het niettemin *eens* te veel.

Die verstrooiing verraadt no. 451. Bleef daar den schrijver de pas door hem bewezen stelling, dat alle menschen van één stamvader voortkomen, wel scherp voor den geest staan? Hoe komt dan ter wederlegging van het bezwaar, dat de verscheidenheid van talen voor meer stamvaders schijnt te pleiten, aanstonds het *soortverschil* ter sprake? Ik lees: „verum diversitatem linguarum nullo modo indicare diversitatem speciei vel ex hoc solo liquet"...

Doch er wordt, als ik den opponent goed begrijp, door hem niet beweerd, dat verschil in talen getuigt van afstamming uit wezens van een *andere* soort, maar van *verschillende* individu's binnen *dezelfde* soort.

Hoe kon eenige regels verder Prof. Mannens vrede nemen met de volgende redeneering: „praeterea etiam ex eo, quod omnes et soli homines facultate loquendi pollent, haud leve colligitur argumentum eos ex communi parente ortum ducere." Ik vermoed, dat de professor dit bewijs nimmer uitvoe-

rig verklaard heeft. Want raakt men er aan, dan valt het ineen. Uit het bloote feit, dat alle menschen en alléén de mensch het spraakvermogen bezit, valt bij geen mogelijkheid te beslissen, of het menschdom uit één enkelen stamvader, dan wel uit twee, drie of meer is voortgekomen. Had God in den beginne twee menschenparen geschapen, wat ongetwijfeld had kunnen geschieden, dan zouden de nakomelingen van beide evengoed het spraakvermogen bezeten hebben als thans, nu wij weten, maar van elders, dat feitelijk Adam de stamvader van het geheele menschelijk geslacht geweest is. Wel sluit de eenheid van spraakvermogen alle afstamming van eene diersoort, welke dan ook uit. Doch iets anders behelst de stelling: *alle menschen, die geboren zijn, stammen van menschen niet van dieren*, iets anders deze tweede: *alle menschen, die geboren zijn, stammen van één menschenpaar en niet van twee of drie.* Toen Prof. Mannens bovenstaande regelen schreef, moeten die beide stellingen een oogenblik door hem verwisseld zijn. Ik kan het mij anders moeilijk verklaren.

Moeilijk, want Prof. Mannens is niet iemand, wien het overigens aan scherpzinnigheid en helder inzicht ontbreekt. Elke bladzijde van de vijfhonderd, die het werk beslaat, getuigt, dat hier een godgeleerde aan het woord is, wien elk vraagstuk duidelijk voor den geest staat, die zijne stof volkomen beheerscht en bovendien de gave bezit zijne kennis aan lezers en hoorders mede te deelen. Kortom — want tot veel bijzonderheden afdalen acht ik overbodig — dit tweede deel kenmerken al de goede hoedanigheden, die ik verleden jaar in het eerste geprezen heb. Ik geloof niet, dat iemand, die van het eerste deel kennis nam, mij beschuldigen zal, toen overdreven in lof en aanbeveling geweest te zijn. En ik vrees thans geen tegenspraak, als ik beweer, dat dit tweede deel in alles het evenbeeld is van zijn voorganger.

Welke stof er ongeveer behandeld wordt, mag wel bekend geacht worden aan diegenen, die in godgeleerde werken belang stellen. De titel geeft aan „tractatus de Deo uno, de Deo trino, de Deo creante et elevante, de Verbo incarnato." En welke belangrijke vraagstukken in deze tractaten gesteld worden? Dat weet ook iedereen, die eenigermate op de

hoogte is. En hoe die vraagstukken door Prof. Mannens worden beantwoord? Laat ik allen schijn van partijdigheid mijden en zeggen: sla het werk open, lees en vergewis u. 't Is de moeite waard, én wijl hier een man het woord voert, die buiten verdenking ligt onder den invloed van een of andere theologische school te staan, welke verdenking niet elkeen zoo gemakkelijk ontkomt, én wijl de degelijkheid van dezen godgeleerde een gezonde behandeling waarborgt.

Wie dan gelezen heeft, zal begrijpen, hoe er ook, laat ik zeggen, meer persoonlijke redenen bestaan, waarom ik het verschijnen van dit tweede deel met ingenomenheid begroet. Wij weten allen, hoe het gezag van een of ander godgeleerde de voor een gevoelen aangevoerde argumenten op zich zelf noch versterkt noch verzwakt. Maar we weten ook, hoe instemming van iemand, die geacht kan en moet worden onverschillig en onpartijdig zijn onderzoek aan te vangen, die, blijkens het werk door hem geleverd, zich volstrekt niet door den eersten den besten laat overhalen om aanstonds met hem akkoord te gaan, — hoe diens instemming toch wel iets zegt voor de deugdelijkheid der geleverde argumenten. Hij maakt het bewijs niet sterker, maar getuigt in dit geval, dat het geen sterkte meer behoeft, wijl het in zijn oog sterk genoeg *is*.

Slechts op een paar stellingen wil ik meer uitdrukkelijk de aandacht vestigen, omdat die twee, vooral de eerste, mij toeschijnen een middelpunt te vormen, waarom zich verschillende andere en zeer belangrijke vraagstukken bewegen, wier oplossing in dezen of genen zin wordt beheerscht door de oplossing dier hoofdkwestie's. Vooreerst acht Prof. Mannens de leer der praedeterminatio physica onhoudbaar en wel omdat de vrijheid van den wil met haar in botsing schijnt te komen. „Haec decreta praedeterminantia videntur tollere libertatem voluntatis creatae; nobis enim videtur esse contradictio in terminis voluntatem natura prius quam seipsam determinet esse a Deo determinatam ad unum, et nihilominus hanc voluntatem se ipsam libere determinare ad actum" (no. 153.)

Vervolgens verwerpt de schrijver ook beslist het gevoelen dergenen, die meenen, dat de menschelijke natuur van Christus

niet haar eigen geschapen bestaan heeft, maar in het ongeschapen bestaan van het Woord deelt.

„Censemus. non posse admitti illam non paucorum theologorum unionis hypostaticae explicationem, secundum quam humana Christi natura careret propria existentia, et existeret per existentiam Verbi." (no. 649).

Teekenend ook is de vermaning toegevoegd aan het einde van no. 241: „Caveant praesertim concionatores ab exaggeratione in hac re, ne nimis minuendo numerum electorum auditoribus desperationem injiciant."

Kortom overal toont zich de schrijver een zelfstandig denker, die wars is van alle partijdigheid, eerst na grondig onderzoek zijne overtuiging heeft gevestigd, doch dan ook niet schroomt die overtuiging frank en vrij uit te spreken. V.

SUMMA THEOLOGICA ad modum commentarii in Aquinatis Summam praesentis aevi studiis aptatam auctore Laurentio Janssens S. T. D. Tom. V. Tractatus de Deo-Homine pars altera. III. Q. XXII—LIX. Herder, 1902.

De uitlegging der vragen, die de H. Thomas in zijne *Summa* over het geheim der Menschwording stelt, zou, zoo schreef Dom Janssens in het begin van het vierde deel van zijn commentaar, twee deelen vorderen. In het eerste zouden behandeld worden de vragen over den *God-mensch*; in het tweede die over den *Verlosser*.

Over het eerste deel hebben wij gesproken. 1)

Ook in dit deel blijft de geleerde Benediktijn getrouw aan

---

1) *Studiën*, D 58, bl 297

de eenmaal gekozen wijze van uiteenzetting, verklaring en aanvulling der leer van den H. Thomas. De volgorde is die, welke de H. Schrift aangeeft: wat vóór, bij en na de geboorte des Heeren geschied is, wat zijn verborgen en openbaar leven, zijn lijden en dood, zijne verrijzenis en verheerlijking betreft, wordt geleidelijk, zóóals het zich ontwikkelde, uiteengezet en toegelicht.

De vier of vijf in het werk verspreide verhandelingen over de Moeder des Heeren — over hare onbevlekte ontvangenis, de maagdelijkheid en verhevenheid van haar moederschap, over haar dood en ten-hemelopneming — zouden een lijvig boekdeel vormen. De eerste is zeer omvangrijk en geeft over dat dogma uit Schriftuur en Overlevering, Vaders en godgeleerde het beste. Ook de twee volgende zijn met veel zorg en nauwkeurigheid bewerkt. In de vierde en vijfde blijkt vooral de voorzichtige bescheidenheid van den geleerden schrijver; nochtans aarzelt hij niet als zijne meening te kennen te geven dat de ten-hemelopneming van Maria als geloofswaarheid door de Kerk verklaard zou kunnen worden.

Op dit en verschillende andere punten moge men het gevoelen van den schrijver niet deelen, toch zal men volgaarne zijn even degelijk als veelomvattende kennis bewonderen en eerbied hebben zoowel voor de onbevangenheid van zijn oordeel als de bezadigdheid, waarmede hij het uitspreekt en er de gronden voor blootlegt.

CASUS CONSCIENTIAE ad usum confessariorum compositi et soluti ab Augustino Lehmkuhl S. J. Vol. I. Herder, 1903.

Het tweede deel der *Casus* van P. Lehmkuhl, dat vóór het eerste verscheen, hier 1) aankondigend, aarzelden wij niet,

1) *Studiën*, D. 59, bl. 93.

„om de bekende degelijkheid van den omzichtigen Moralist," reeds toen het geheele werk „warm aan te bevelen." Wij vreesden wel niet ons daardoor aan eenige roekeloosheid schuldig te maken, maar wij hebben toch niet zonder voldoening gezien dat er ook werkelijk geen reden tot vreezen bestond.

Herhalen wij wat wij toen zeiden over de inrichting van het werk: P. Lehmkuhl stelt een *Casus* op en neemt daaruit aanleiding tot meestal twee of drie vragen, wier beantwoording dient om alles beknopt aan te voeren wat voor eene oplossing noodig of nuttig is. Hierdoor wordt zijn werk, op zichzelf reeds, een vrij volledig handboek voor de praktische studie der Moraal. Intusschen verzuimt de schrijver niet daar, waar 't pas geeft, te verwijzen zoowel naar zijn eigen groot leerboek als naar andere schrijvers en studiebronnen.

Wij mogen hier nog bijvoegen dat het doorwerken van het eerst verschenen deel ook anderen tot een genoegzaam eensluidend oordeel gebracht had. De twee deelen bevatten XVI en 1150 blz. de prijs is M. 12.80 geb. 16.80.

INSTRUCTIO PASTORALIS jussu et auctoritate Rmi Dni Franscisci Leopoldi episc. Eystettensis iterum aucta et emendata. Editio quinta. XXIV 628. MK. 8. Herder, 1902.

Raymundus Antonius, bisschop van Eichstatt, schonk in 1768 aan zijne geestelijkheid bovenstaand pastoreel Onderricht. Volgens zijne bedoeling moest het eene Handleiding zijn voor de geestelijken van zijn diocees in het regelen hunner eigen levenswijze, het uitoefenen hunner heilige bediening en het besturen en verzorgen van hunne onderhoorigen. Sinds werd zij meermalen aangevuld en herdrukt. Nu onlangs liet zijn opvolger Franciscus Leopold ze herzien om ze, volgens de jongste besluiten van den H. Stoel, de nieuwste bepalingen van

het kerkelijk recht en de regeltucht onzer dagen — met inachtneming der van kracht gebleven plaatselijke overleveringen en gebruiken, te wijzigen.

Deze vijfde uitgave geeft de meeste zoo niet alle verordeningen, die, in verschillende tijden over de herderlijke bedieningen gegeven, hier en daar verspreid liggen, bij elkander. Bovendien, de geleerde bewerkers verzuimden niet, door aanhalingen en verwijzingen aan den voet der bladzijden, rijke bronnen aan te wijzen voor eigen studie en onderzoek.

Zoo is er in deze Handleiding weinig of niets van al wat den geestelijke voor zijne bediening, in het algemeen, dienstig zijn kan, onaangeroerd gebleven: zoodat zij door allen met nut en groot voordeel geraadpleegd zal worden. Intusschen dient in het oog gehouden dat zij rekent met de bijzondere gewoonten en gebruiken van de aloude kerk van den H. Willibald, de diocees waar zij, volgens de beschikking van haar grijzen bisschop, kracht van wet heeft.

PRECES GERTRUDIANAE sive vera et sincera medulla precum potissimum ex revelationibus B.B. Gertrudis et Mechtildis excerptarum. Editio nova, accurate recognita et emendata a monacho ordinis S. Benedicti. MK. 1.40 geb. MK. 2. Herder, 1903.

De geleerde Benediktijn, die ons deze nieuwe uitgaaf bezorgde der Gebeden grootendeels uit de openbaringen der H.H. Gertrudis en Mechtildis getrokken, zegt ons in zijne voorrede dat zij door een zeer vroom man het eerst in 1670, te Keulen bij Guil. Friessen, ter perse werden gelegd. Sinds werden zij daar en elders meermalen herdrukt.

In 1709 vorderde de Congregatie van den Index, door haar besluit van 4 Maart, eenige veranderingen in het overigens

door allen hooggeprezen boekje. Deze verordening komt in de laatste uitgaaf van den Index (Rome 1900) niet voor. Toch nam de bewerker ze in acht, 1) liet weg en verbeterde wat minder nauwkeurig scheen en gaf u, wat uit de echte openbaringen van de H.H. Gertrudis en Mechtildis genomen is, na nauwlettende vergelijking, volgens de uitgaven der Benediktijnen van Solesmes. Deze worden ook gevolgd bij de aangifte der aanhalingen. In de plaats der door de H. Congregatie verworpen Litanieën, zijn de thans in de Kerk goedgekeurden opgenomen.

Over den vromen zin en de godvruchtigheid der *Preces* is niets meer te zeggen; daartoe zijn ze te gunstig bekend, en te lang en te algemeen gezocht geweest.

ANARCHIE MORALE et crise sociale par Lucien Roure, Paris, Librairie Delhomme et Briguet, 1902.

Naar het uiterlijk schijnt de wereld zeer beschaafd en welvarend; niet zoo naar den geest, hier is woestheid en armoede. Wij weten niet meer van waar wij kwamen en waarheen wij gaan; — de kennis van wat deugd, recht en plicht is werd weggewischt uit ons gemoed, dat er toch niet buiten kan.

Het natuurlijk gevolg daarvan is dat de maatschappij in hare grondslagen siddert. Want zóó wijd en breed, zóó heftig als thans zijn noch dwaalleer hier, noch opeischingen daar, noch lusten ooit opgetreden. Dit moest zoo komen omdat het leven en streven der maatschappij rijst en daalt met den stand

---

1) Dit loffelijk voorbeeld van eerbiedige nauwlettendheid moge bijv. bidprentjes weren zooals dat van *L. Turgis et Fils Pl. 718 à Paris*, waarop volgens „Decret... van 10 April 1821" nog als geldig wordt aangegeven wat reeds door Paus Leo XII, althans gedeeltelijk, werd ingetrokken.

der kennis van de waarheid en dezer eerbiediging door hare leden. Waar de zedelijke band der beginselen den mensch niet meer tegenhoudt moet onvermijdelijk de samenleving op haar kant komen.

Aan de uiteenzetting dezer waarheden heeft P. Roure indertijd vele bladzijden der *Etudes* besteed. Uit deze min of meer op zichzelf staande en verspreide artikelen heeft hij nu een boek samengesteld, waarin hetzelfde betoog, maar met meer orde en eenheid en beter afgerond geleverd wordt.

De gang is ongeveer deze: het onderwijs van den staat zonder God is voor de zedelijke vorming der jeugd niet enkel waardeloos, maar verderfelijk; want het kweekt ten aanzien van deugd en plicht wil- en karakterloozen zonder houvast. Daarom zag men zich in Frankrijk weldra gedwongen op avontuur uit te gaan ter opsporing eener aannemelijke zedenwet. Natuurlijk zonder gevolg. De zedenwet van particulieren, naturalisten en idealisten is willekeur zonder vastheid.

In het vijfde hoofdstuk volgt dan de vaststelling der zedenwet, die altijd waar, altijd vast en voor allen bindend blijft, omdat zij in overeenstemming is met de orde gewild en bepaald door den oppersten wetgever.

In de vier volgende hoofdstukken komt het nihilisme van Tolstoï, zijn quiétisme, de leer van het socialisme en hare ontwikkeling ter sprake. Het laatste hoofdstuk eindelijk wijst, naar aanleiding en dikwijls met de woorden der encycliek *Graves de Communi* en andere pauselijke stukken, waar het middel tegen de nooden der maatschappij te vinden en hoe aan te wenden is.

P. Roure is niet breedsprakig, verre van daar; hij zegt helder en duidelijk, met de rustige bescheidenheid der waarheid en met overtuiging, wat hij bedoelt.

EEN KLEIN GEMOEDSBEZWAAR. Naar het Engelsch van Mevrouw Wilfrid Ward, door Albertine Smulders Met een woord vooraf door H. Ermann S. J. Twee deelen. Leiden, J. W. van Leeuwen, Uitgever en Antiquar. Boekhandel, Hoogewoerd 89.

't Is niet de zucht om anderen tegen te spreken, die mij doet zeggen dat „*One pour Scruple*" van Mevr. Wilfrid Ward de uitbundige loftuitingen niet verdient, waarmede het hier en elders begroet is. Eene eerste lezing stelde mij te leur: er gingen meerdere weken voorbij, voordat ik het boek nog eens, te beginnen met het „woord vooraf" doorlas; maar... ik werd niet voldaan. Ondanks de lang niet nuttelooze aanduidingen van P. Ermann, bleef het eerste deel mij hier onduidelijk, daar onbelangrijk, het heeft veel, schijnbaar althans, van onzeker, onbestemd zoeken en tasten naar den weg. Deze blijkt eindelijk gevonden; want in het tweede deel is van aarzeling zoo goed als geen spoor meer; de geschiedenis ontwikkelt zich goed, de teekening der karakters is vast en het verhaal spannend genoeg, bijwijlen zelfs aangrijpend. Alleen reeds om dit tweede deel verdiende het werk vertaald te worden.

En de vertaling? Deze is zeer goed; maar zou ik mogen meenen dat Albertine Smulders in het eerste deel meer te worstelen had met hare taak dan in het tweede? In dit stuitte ik niet op eene redeneering als deze (I, 16): „hij meende... dat Janet... het jongmensch in een verkeerd licht zag, hem beter dacht dan hij was, want ongetwijfeld was hij zeer godsdienstig" — op vaagheden als (I, 38): „zij kon die laatste uren niet boven het alledaagsche verheffen" en (I, 17): „zij vonden het

gezelschap zoo slecht op zijn gemak, dat overdrijving hierin moeilijk zou zijn."

Wat ik meer aanstipte is van nog minder belang, zoodat ik gerust kon zeggen dat de vertaling zeer goed is.

De Voorloopers der Modernen. II.

Bij de nasporing der invloeden, die uit het buitenland op onze Moderne Poëzie gewerkt hebben, zullen wij op de eerste plaats onze aandacht wijden aan den invloed der Fransche Litteratuur. 't Is wel waar, dat de Nieuwegidsers bij voorkeur eenige Engelsche dichters uit het begin der XIXe eeuw als hun geestelijke vaders erkennen, maar die dichters hadden, zooals Taine verklaart, reeds eenigermate den invloed ondergaan van de litteraire strooming, die zich in de tweede helft der XVIIIe en in de eerste jaren der XIXe eeuw in Frankrijk geopenbaard had, en in Engeland zich vrijer had kunnen voortbewegen dan in Frankrijk, waar zij aanvankelijk door de gebeurtenissen der Revolutie en van het Eerste Keizerrijk eenigermate gestremd werd. De oorsprong van de hervorming der Litteratuur in de XIXe eeuw ligt dus meer in Frankrijk dan in Engeland, en ook afgezien daarvan, is de invloed der Fransche Litteratuur op onze Moderne Poëzie veel algemeener dan die der Engelsche. Daarom zullen wij met een overzicht der Fransche Litteratuur beginnen, maar ons natuurlijk meer bijzonder bepalen bij de bespreking van die punten, waardoor onze Moderne Poëzie aan de Fransche Litteratuur verwant is. En om die punten op te sporen, zullen wij weer niet hooger opklimmen dan de XVIIIe eeuw. Strikt geno-

men moet de oorsprong van eenige litteraire beginselen en theorieën wel veel vroeger gezocht worden, maar wanneer wordt aangetoond, dat zij reeds in de XVIIIe eeuw in zwang waren, zal hun moderniteit reeds voldoende gekarakteriseerd zijn.

I

Evenals hier en elders was ook in Frankrijk op het bloeitijdperk der Litteratuur in de XVIIe eeuw een periode van verval gevolgd. Verzenmakers zonder tal hadden de plaats van dichters ingenomen, en de banale gedachten en gevoelens hunner verzen werden uitgedrukt in vormen, die meerendeels waren overgenomen van dichters uit het bovengenoemde tijdvak. Voltaire vergeleek die verzenmakers bij raven, die elkander eenige zwaneveeren betwisten, welke zij uit de Litteratuur der vorige eeuw geroofd, en zoo goed zij konden op hun eigen zwarte staarten hadden vastgehecht. 't Is wel waar, dat er nu en dan eenige dichters opstonden, die zich boven het gros dier verzenmakers verhieven, maar zij waren niet in staat, om door hun voorbeeld de Fransche Poëzie, in haar geheel genomen, uit haar toestand van verval omhoog te beuren. Van een streven naar individualiteit, waardoor de dichters hunne werken teekenden met den stempel hunner persoonlijkheid als mensch en kunstenaar, was over het algemeen weinig te bespeuren, veel minder nog van een overigens weinig loffelijk streven naar subjectiviteit, waardoor zij ofwel hunne onderwerpen aan hun eigen persoon of leven ontleenden, of in hetgeen zij verhaalden of beschreven, hun eigen geheel persoonlijke ideeën of stemmingen vertolkten, met weinig of geen achtergrond van algemeen menschelijke denk- en gevoelswijze. In hunne karakterschetsen bepaalden zij zich vooral bij het algemeen menschelijke, en voor zoover zij daaraan door

bijzondere trekken een persoonlijk aanzien gaven, trachten zij zooveel mogelijk te voorkomen, dat die trekken aan een bepaalde, scherp omlijnde individualiteit herinnerden. In hunne natuurbeschrijvingen streefden zij vooral naar objectiviteit en nauwkeurigheid van voorstelling. Daarbij denke men slechts aan gedichten als *les Saisons* van Saint-Lambert, *la Peinture* en *les Fastes* van Lemierre, *l'Agriculture* van Rosset, *les Mois* van Roucher, *les Jardins* van Delille en andere gedichten uit de school, naar den laatste genoemd. Altemaal beschrijvende gedichten, grootendeels samengesteld uit conventioneele metafora's, vergelijkingen en parafrasen, waardoor ons veeleer een stoffige en levenlooze natuur wordt getoond, die aan de verbeelding des dichters, dan een frissche en levende, die aan aanschouwing der werkelijkheid is ontleend.

Dat algemeen en objectief karakter der Litteratuur werd omstreeks het midden der XVIIIe eeuw door een streven naar individualiteit en subjectiviteit in verschillend opzicht gewijzigd, en de stoot daartoe ging aanvankelijk vooral uit van eenige bekende prozaschrijvers 1). De eerste van dezen was J. J. Rousseau, die op al wat hij schreef en dichtte den stempel zijner individualiteit drukte, en in de personen, door hem verdicht, zijn eigen ideeën en strevingen belichaamde. Blijkt dat nog weinig uit zijn *Discours* en zijn *Lettres*, waar hij nog tastend zijn weg schijnt te zoeken, des te meer komt dat uit in zijn *Julie ou la Nouvelle Héloïse* en in zijn *Emile*, waarvan het eerste, ondanks zijn protest, in hoofdzaak slechts als het romantisch verhaal zijner eigen liefdesgeschiedenis wordt beschouwd, en het tweede zijn levenservaring als huisonderwijzer bevat. En het allermeest blijkt dat uit zijne *Confessions*, waar

1) Zie hierover F. Brunetière. *L'évolution de la Poésie lyrique en France au XIXième siècle.*

alleen sprake is van hemzelf. „Ik onderneem een taak," zoo schreef hij aan het begin van dat boek, „waarvan geen voorbeeld bestaat, en waarvan de volvoering door niemand nagevolgd zal worden. Ik wil aan anderen een mensch toonen in heel de waarheid zijner natuur, en die mensch zal ik zelf wezen." Nu is er, dunkt mij, op de verzekering, dat hij geen voorganger of navolger gehad heeft, wel wat af te dingen, maar wat de verregaande intimiteit der *Confessions* betreft, is zijn voorbeeld ongetwijfeld slechts tot zekere hoogte nagevolgd. Maar wanneer wij dit buiten beschouwing laten, moet erkend worden, dat de werken van Rousseau, maar vooral zijne *Confessions* op de subjectiviteit van de Litteratuur der XIXe eeuw veel invloed hebben uitgeoefend, en ten gevolge hebben gehad, dat zich vooral van 1800—1850 in de Fransche Litteratuur openbaarde wat Brunetière „le débordement du moi" genoemd heeft — een overstrooming, die haren hoogsten waterstand bereikt heeft in de gedichten van de Musset en de dramatische Poëzie van Victor Hugo.

Wat de liefde tot de natuur en de daarmee in verband staande natuurbeschrijving betreft, moet vooreerst worden opgemerkt, dat de natuurtafereelen van Rousseau, en later die van andere schrijvers en dichters, zich vooral hierin van die der bovengenoemde dichters onderscheidden, dat zij geen doodsche scheppingen der verbeelding waren, die met het klatergoud van allerlei conventioneele vormen waren bedekt, maar dat zij, hoewel min of meer geïdealiseerd, aan aanschouwing der werkelijkheid ontleend, en ook uitgebeeld waren met woorden en uitdrukkingen, die onmiddellijk door die aanschouwing waren ingegeven. In de werken van Rousseau zijn de beschrijvingen gewoonlijk nog slechts vluchtige schetsen, die een ondergeschikte plaats innemen, in die van Bernardin de Saint-Pierre daarentegen en van Chateaubriand zijn het meermalen breed uitgewerkte tafe-

reelen, die een zelfstandig karakter hebben gekregen. Bernardin de Saint-Pierre gaf aan zijne natuurbeschrijvingen ook een krachtiger coloriet dan Rousseau; Chateaubriand volgde hem daarin niet alleen na, maar toonde ook veel gevoel voor het geheimzinnig donker van een schemerenden achtergrond, en was misschien de eerste, zegt Brunetière, die den mensch als middelpunt der natuur beschouwde. Beider woorden en uitdrukkingen zijn gewoonlijk ook meer individueel, meer teekenend en schilderachtig dan die van Rousseau. Maar evenals de schetsen van dezen, zoo getuigen ook de tafereelen van Chateaubriand en Bernardin de Saint-Pierre van de subjectieve stemming des schrijvers, een stemming, die bij de twee eerstgenoemden dikwijls van melancholischen aard is, en bij Chateaubriand bovendien een vaag-droomerig karakter vertoont 1).

Naast de individualiteit en subjectiviteit van natuurbeschrijving moet ook het goddeloos en zedeloos karakter vermeld worden, dat door de Litteratuur van de tweede helft der XVIIIe eeuw als een weinig benijdenswaardig erfstuk aan die der XIXe is overgedaan. Op godsdienstig gebied was het verval reeds voorbereid door het scepticisme van Voltaire, het deïsme van Rousseau, het sensualisme van de Condillac, het materialisme en de anti-godsdienstige strekking der Fransche philosophie in 't algemeen, en die van de schrijvers der Encyclopedie in het bijzonder. En wat door al deze oorzaken vooral op godsdienstig gebied was uitgewerkt, werd door de geschriften van Rousseau op zedelijk terrein verricht. Het streven van dien philosoof, om zoowel de maatschappij als het individu tot den primitieven toestand terug te voeren, had voor beiden, niettegen-

1) Zie over dit alles behalve het bovenvermelde werk van Brunetière, ook Sainte-Beuve. *Chateaubriand et son groupe littéraire sous l'empire.*

staande Rousseau dwaselijk beweerde het tegenovergestelde doel te beoogen, zeer betreurenswaardige gevolgen. En onder zijn werken hebben vooral de *Nouvelle Héloïse* en de *Emile* daartoe het meeste bijgedragen. Het eerstgenoemde boek, een roman in brieven, die een liefdescorrespondentie bevatte en beschouwingen over de menschheid, de natuur, den Staat, het leven enz. werd door Christophe de Beaumont, aartsbisschop van Parijs veroordeeld, wijl het gif der ontucht, dat naar de bewering des schrijvers door dat boek bestreden moest worden, er integendeel door bevorderd werd. Zijn *Emile*, waarin hetzelfde doel werd nagestreefd in beschouwingen over de opvoeding, gaf aanleiding dat het Parlement van Parijs, het openbaar gerechtshof dier stad, een bevel uitvaardigde, om den schrijver gevangen te nemen, en zijn boek te verbranden. Slechts een overhaaste vlucht kon de uitvoering van dat bevel, voor zoover het den schrijver betrof, voorkomen.

Zoo was dus het verval op godsdienstig en zedelijk gebied reeds ingetreden, toen de Fransche Revolutie uitbrak, die het voltooide, en later gevolgd werd door de Revoluties van '30 en '48, die het in sommige opzichten nog verergerden. De noodlottige nawerking daarvan openbaarde zich in den loop der XIXe eeuw ook in de Litteratuur in 't algemeen, en meer bijzonder in de Poëzie. Om zich daarvan te overtuigen, leze men slechts de gedichten van Joseph Delorme (Sainte-Beuve), de Vigny, Béranger, de Musset, Mad. Ackermann, Victor Hugo, Leconte de Lisle, Sully Prudhomme, Baudelaire, Richepin en anderen. Ongeloof en haat tegen God en godsdienst, hooghartig verzet tegen de bestaande wereldorde, Pantheïsme, Boedhisme, Scepticisme, Cynisme, Materialisme, levensmoeheid en een onverzadelijke zucht naar de zinnelijke genoegens der liefde — ziedaar de voornaamste bestanddeelen der levens- en wereldbeschouwing, welke die dichters, allen te zamen ge-

nomen, in een grooter of kleiner gedeelte hunner werken geopenbaard hebben. En de meesten zijn bovendien met een Pessimisme besmet, dat bij elk van hen een min of meer verschillend karakter vertoont: hooghartig en misanthropisch bij de Vigny, hopeloos-mistroostig bij de Musset en Sainte-Beuve, Boedhistisch bij Leconte de Lisle, fatalistisch bij Sully Prudhomme, demonisch bij Baudelaire.

Daarmee hebben wij dus reeds verschillende eigenschappen opgespoord, die uit de Poëzie der XVIIIe eeuw in Frankrijk op die der XIXe zijn overgeplant — een streven naar Individualisme en Subjectivisme, een voorliefde voor natuurbeschrijving en verschillende kenmerken van godsdienstig of zedelijk verval. Al die eigenschappen zijn uit de Fransche Poëzie der XIXe eeuw op de latere litteraire stroomingen van dat land en elders overgegaan. Zoo zijn ze ook opgenomen door de Moderne Poëzie ten onzent, en vooral door die der Nieuwegidsers. Maar alvorens dat omstreeks '80 en later geschiedde, waren eenige dier eigenschappen door latere litteraire stroomingen zoowel in Frankrijk als in Engeland en Duitschland belangrijk gewijzigd, en waren er nog andere aan toegevoegd. Dat alles zal langzamerhand blijken, wanneer wij onze beschouwingen over dit onderwerp voortzetten.

II

Het voornaamste feit in de geschiedenis der Fransche Poëzie in de XIXe eeuw is de Romantische beweging geweest, maar om die litteraire strooming juist te beoordeelen, moeten wij beginnen met onderscheid te maken tusschen de Romantische school in 't algemeen, en de Romantiek, gelijk zij als letterkundig stelsel werd opgevat door Victor Hugo, en door dezen wel niet in al zijn werken, maar toch in een groot deel daarvan in practijk is gebracht. Het

streven der Romantische school openbaarde zich vooral door behandeling van verschillende onderwerpen met daarmee gepaard gaande ideeën en stemmingen, die gedeeltelijk aan de Poëzie der XVIIIe eeuw geheel vreemd waren, of geheel anders door haar werden opgevat en beschouwd — een behandeling, die zich bovendien kenmerkte door een krachtiger werking van gevoel en verbeelding, dan in het onmiddellijk voorafgaand tijdperk der Litteratuur. De Romantiek van Victor Hugo nam dat alles in zich op, maar bepaalde er zich niet bij, wijl haar eigenaardig karakter bestond in de verheffing van de persoonlijke willekeur des dichters tot hoogsten en eenigen wetgever op litterarisch gebied, een willekeur, die zich vooral openbaarde door een bandelooze overheersching van verbeelding en gevoel over verstand en rede, met al de daarmee gepaard gaande betreurenswaardige gevolgen 1).

Tot de Romantische school in het algemeen behooren ook verschillende der boven reeds genoemde dichters, en daarom vertoont hun Poëzie, behalve de zooeven vermelde kenmerken, nog andere eigenschappen, die meer bijzonder het gevolg zijn van de Romantische beweging uit het begin der XIXe eeuw. Wanneer wij die beweging dus in haar voorbereiding, haar begin en ontwikkeling nagaan, zal daardoor de karakteristiek van eenige der bovenvermelde dichters nog belangrijk worden aangevuld, en zal ook beter blijken, in welk opzicht Hugo's Romantiek zich van de Romantische school onderscheidt.

Het Romantisme werd in de eerste jaren der XIXe eeuw voorbereid door eenige boeken van Mad. de Staël en Chateaubriand. Eerstgenoemde gaf in 1800 haar werk uit *de la Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions*

---

1) Zie over dat verschil G. Longhaye *Le Fond du Romantisme* Etudes 1900.

sociales, en iets later Chateaubriand zijn *Atala*, zijn *René* en zijn *Génie du Christianisme*. In het eerstgenoemde boek van Mad. de Staël werden de volgende stellingen ontwikkeld. „De Litteratuur staat in het nauwste verband met de deugd, de vrijheid, den roem en het geluk der volkeren. Een streven naar vooruitgang, neergelegd in den boezem der menschheid, een noodzakelijke wet van ontwikkeling tot hoogere volmaaktheid, waaraan het geheele menschelijke geslacht onderworpen is, heeft overal en ten allen tijde zoowel het peil der zeden, als dat der Litteratuur verhoogd. Die vooruitgang is onbeperkt en onweerstaanbaar, en zal evenzeer het voorrecht der toekomst wezen, als zij dat van 't verleden geweest is. Zij moet gelijken tred houden met den vooruitgang der maatschappelijke instellingen, dat wil zeggen, met de bevestiging van het Republikeinsch gouvernement en de Republikeinsche zeden, en zal tot kenmerkend karakter hebben de zegepraal van het ernstige over het luimige en van den geest van 't Noorden over dien van 't Zuiden." 1)

Door de laatste woorden werd te kennen gegeven, dat de toekomstige Litteratuur een somber-droefgeestig karakter zou hebben, en in verband daarmee beweerde de schrijfster omtrent den tijd, waarin zij leefde, dat „de melancholie de waarachtige inspiratie van 't talent was, en dat een schrijver, die met dat gevoel niet bezield was, nooit grooten roem zou verwerven." Wat echter in 't bijzonder de „Poëzie der verbeelding" betrof, voorspelde zij, dat deze in Frankrijk geen voortgang meer zou maken. „Men zal in de Poëzie philosophische ideeën of hartstochtelijke gevoelens uitdrukken, maar de menschelijke geest is in onzen tijd tot die hoogte gestegen, die geen illusies meer toelaat, noch een enthou-

---

1) Zoo wordt de inhoud van dat boek saamgevat door Vinet *Etudes sur la littérature Française au dix-neuvième siècle.*

siasme veroorlooft, dat in staat is, om tafereelen en fabels te scheppen, die geschikt zijn, om den geest te treffen. Het Fransch genie heeft op dat gebied nooit veel totstandgebracht, en tegenwoordig kan men hetgeen de Poëzie reeds geschapen heeft, alleen nog vermeerderen door de nieuwe gedachten, waarmee de tijd ons zal verrijken, uit te drukken in een schoone taal." Het eerste gedeelte dezer voorspelling is door de bovenvermelde werken van Chateaubriand en de latere Fransche Litteratuur grootendeels gelogenstraft, maar is in verband met hetgeen boven gezegd is, toch in zoover bewaarheid, dat er in de Litteratuur, naast een voorliefde voor antieke en middeleeuwsche onderwerpen, ook een streven naar nieuwe ideeën en onderwerpen ontstond, die een ernstig of melancholisch karakter hadden — een streven, dat zich in een deel der latere Romantische Poëzie geopenbaard heeft.

De werken van Chateaubriand bereidden het Romantisme nog in andere opzichten voor. Het pseudo-klassicisme der XVIIIe eeuw vertoonde een modern-heidensch karakter, en was er om die reden niet in geslaagd, aan het godsdienstig gevoel, dat ondanks het bovenvermelde toenemend bederf op godsdienstig en zedelijk gebied, bij een groot deel van het Fransche volk nog voortleefde of sluimerde, bevrediging te schenken. Maar zie, daar verschijnt *le Génie du Christianisme*, dat de aandacht vestigde op de Poëzie, de schoonheid en de wonderbare levenskracht van het Katholicisme. Het was geschreven in een dichterlijken stijl, en gloeide op iedere bladzijde van hooggestemde geestdrift voor de Katholieke Kerk met haar verheven leer, hare Sacramenten, haren eeredienst en den weldadigen invloed, door haar uitgeoefend op kunsten en wetenschappen. Dat er meer gevoel dan overtuiging uit die bladzijden sprak en dat er op het gebied van geschiedenis, philosophie en theologie verschillende dwa-

lingen en onjuistheden werden verkondigd, is reeds meermalen gezegd, maar verhindert niet, dat het schrijven van dit boek op dàt tijdstip een daad van hoogen, ridderlijken moed is geweest. Het verwekte een storm van protest, waarbij alles te baat werd genomen, om de heilzame gevolgen, die het ondanks zijne gebreken, zou kunnen voortbrengen, tegen te gaan. Chateaubriand liet zich daardoor echter niet ontmoedigen, maar schreef later nog zijn *Martyrs*, om een der stellingen van 't *Génie du Christianisme* nader te ontvouwen en te bewijzen. Het Christendom, zoo had hij gezegd, was meer geschikt voor de ontwikkeling der karakters en voor het spel der hartstochten in het Heldendicht dan het Heidendom; en het wonderbare, door dien godsdienst ter beschikking van den dichter gesteld, was voor dezen beter bruikbaar dan het wonderbare der heidensche mythologie. Dit bewees hij door zijn *Martyrs*, waarin hij door het verhaal der roemrijke daden van twee echtgenooten-martelaars een tafereel ontrolde van den strijd der eerste Christenen, en de overwinning beschreef, die door de geloovigen op de machten des afgronds behaald werd. Zoo werden dus reeds door deze werken van Chateaubriand de oogen van dichters en schrijvers geopend voor de onuitputtelijke bronnen van schoonheid en Poëzie, die de Christelijke godsdienst te hunner beschikking stelde. Maar zoowel door hun Christelijk karakter als door tal van onderwerpen uit de Grieksche en Romeinsche, Oud-Christelijke en Oostersche oudheid sloten beide werken zich aan bij de Christelijke Renaissance der XVIIe eeuw. En dat alles is, evenals de lust tot natuurbeschrijving, op de latere Romantische school, die, wat een deel van den inhoud harer Poëzie betreft, gelijksoortige kenmerken vertoonde, wederom niet zonder invloed gebleven. Maar wijl het karakter van het Romantische zich niet alleen, en zelfs niet op de eerste plaats geopenbaard heeft door de behan-

deling van bepaalde onderwerpen, maar ook en vooral door zekere eigenschappen van inhoud en vorm, die in verband staan met de werking van gevoel en verbeelding, moet Chateaubriand, die terecht als een voorlooper van het Romantisme beschouwd wordt, er ook in die punten invloed op uitgeoefend hebben. En dat is ook inderdaad het geval geweest.

Chateaubriand, zoo heeft de Lamartine gezegd, was „une grande sensibilité littéraire," en daaraan moet worden toegeschreven, dat in al zijn uitingen, zelfs in die van godsdienstigen aard, het gevoel de overhand heeft, en de persoonlijke stemming des schrijvers meestal op den voorgrond treedt. In het bijzonder is dat gebleken uit het karakter en de geschiedenis van René, den jongen man met zijn droomerig-melancholieke stemming, die walgend van zich zelven, naar de wilden van Amerika vluchtte. Deze René, die, zooals Chateaubriand zelf bekend heeft, een personificatie is van een zielstoestand, dien hij doorleefd had, is de peter geweest, die het latere Romantisme ten doop heeft gehouden, en het als erfstuk zijn melancholie en zijn subjectivisme heeft geschonken. En daarbij heeft Atala hem tot zekere hoogte ter zijde gestaan.

Bij die overheersching van het gevoel kwam in de werken van Chateaubriand ook een vrijer en krachtiger werking der verbeelding, dan in het voorafgaande tijdperk der Litteratuur. Deze toonde zich niet alleen hierdoor, dat de schrijver bij de bespreking van verschillende onderwerpen, waarvan hij geen voldoende wetenschappelijke kennis bezat, aan zijn verbeelding soms den teugel vierde, maar ook daardoor, dat zijn werken werden geschreven in het zoogenaamde dichterlijke Proza, een stijl, die wel hybridisch was, maar toch het voordeel had, dat hij straalde van schittering en kleur, en vrij was van de rhetorische vormen en den mythologischen klinkklank der XVIIIe

eeuw. Ook daardoor heeft Chateaubriand dus den weg gebaand voor de latere Romantici, in wier werken datzelfde zinnelijk vermogen zich vrijer en krachtiger dan in de XVIIIe eeuw geopenbaard heeft. Maar in dit opzicht was zijn litteraire hervorming een voortzetting en ontwikkeling van hetgeen Rousseau en Bernardin de Saint-Pierre vroeger reeds ondernomen hadden, en sloot zij zich, gedeeltelijk althans, ook weer aan bij de Litteratuur der XVIIe eeuw.

Zoo hebben wij dus uit de bovenvermelde werken van Mad. de Staël en Chateaubriand verschillende kenmerken opgedolven, die zich bij de vroeger reeds vermelde aansluiten, en in verband met deze laatste oorzaak waren, dat de Fransche Litteratuur uit de eerste helft der XIXe eeuw van die der XVIIIe belangrijk verschilde. In vorm en inhoud beide door een zucht naar vooruitgang, die zich openbaarde in een zoeken naar iets nieuws, dat gepaard ging met een hernieuwde belangstelling in het oude. Die zucht bleek in den vorm door een stijl, die, strevend naar een individualiteit, gelijk zich vroeger ontwikkeld had, zich had losgemaakt uit de windsels der conventioneele vormen, en bij Chateaubriand zich zelfs verheven had tot een dichterlijk Proza, met veel overheersching der verbeelding; in den inhoud door een subjectieve stemming van droefgeestigen aard, door godsdienstig gevoel, door liefde tot de natuur en tot onderwerpen uit de Grieksch-Romeinsche, de Oud-Christelijke en de Oostersche beschaving en geschiedenis. Een groot deel van dien inhoud wordt echter, min of meer gewijzigd, teruggevonden in de Poëzie der Romantische school, maar wijl die onderwerpen, hoewel van uitheemschen aard, toch in de Litteratuur der XVIIe eeuw reeds in zwang waren, is de Romantische Poëzie, waarin naast de bovenvermelde, ook onderwerpen uit de Middeleeuwsche geschiedenis van Frankrijk behandeld werden, met den naam van „Nationaal Romantisme" be-

stempeld. En daartegenover wordt dan het „Exotische" gesteld, dat zich vooral openbaarde door vertalingen of navolgingen van Duitsche of Engelsche dichters en schrijvers, en meermalen ook onderwerpen behandelde uit de Middeleeuwsche geschiedenis van andere landen 1).

De Duitsche Litteratuur werd in Frankrijk vooral bekend door middel van het in 1810 verschenen werk *de l' Allemagne* van Mad. de Staël, de vrucht van twee reizen, door de schrijfster naar Duitschland gemaakt. Daarin vestigde zij de aandacht harer landgenooten op het maatschappelijk, godsdienstig en zedelijk leven van dat land, op zijne instellingen en gebruiken, zijn kunsten, zijn wetenschappen en zijn Litteratuur. Wat deze laatste betreft, openbaarde zij hun, behalve de werken der groote meesters, ook de Duitsche Romantiek, die van 1799—1800 te Jena ontstaan was. Deze stelde zich ten doel, om gelijk F. Schlegel, een der voormannen, het uitdrukte, tegenover „dem einseitig verstandesmäszigen, rationalistisch aufklärenden Geiste des achtzehnten Jahrhunderts ein neue, von echter Poësie erfüllte und durchdrungene Lebensauffassung entgegenzustellen." Daarom kenmerkte deze Romantiek zich vooral door een streven, om eenheid te brengen tusschen Poëzie en leven. De Romantische Poëzie, zoo zegt dezelfde schrijver, is een „progressive Universalpoësie". Haar bestemming is „niet alleen alle gescheiden dichtsoorten weer te vereenigen, en de Poëzie met de Philosofie en de Rhetorica in verband te brengen, maar zij wil en moet ook Poëzie en Proza, genialiteit en critiek, kunstpoëzie en natuurpoëzie vereenigen of te zamen smelten, de poëzie levend en maatschappelijk, het leven en de maatschappij

1) Zie hierover *La Quinzaine* 16 Mei 1902. Les deux Romantismes.

poëtisch maken." De voornaamste dichters en schrijvers dezer Romantiek, die een individueel en philosophisch-aesthetisch karakter draagt, zijn de gebroeders Friedrich en August Wilhelm Schlegel, von Hardenberg (Novalis), Tieck, Wackenroder enz.

Naast deze oudere Duitsche Romantiek ontstond iets later te Heidelberg een jongere, die een meer nationaal-historisch karakter vertoonde, en zich bij sommige dichters ook kenmerkte door een polemische strekking tegen de Napoleontische overheersching. Haar voornaamste dichters waren Achim von Arnim, Clemens Brentano, von Kleist, Rückert, de la Motte-Fouqué enz. De gebroeders Grim bevorderden hun dichterlijken arbeid door hunne historische nasporingen omtrent oude sagen en mythen.

Ofschoon nu deze laatste groep meer nationaal-historische onderwerpen behandelde, komen hare dichters overigens toch in den inhoud hunner Poëzie met die der vorige groep vrijwel overeen. Met dit voorbehoud kan men dus zeggen, dat alle Duitsche Romantici er naar streefden, om een dieper blik in natuur en leven te slaan, dan vóór hen de school van Matthisson gedaan had, en daardoor tevens door te dringen in de geheimen der harmonie tusschen natuur en leven. De onderwerpen van historischen aard werden dikwijls ontleend aan de geschiedenis, het leven en het ridderwezen der Middeleeuwen, hetzij van Duitschland zelf of van Spanje, Italië en van het Oosten. Al die onderwerpen gaven vrij spel aan de phantastische verbeelding der dichters, en stelden velen hunner ook in de gelegenheid, om hun voordeel te doen met de Katholieke en dikwijls mystiek getinte levens- en wereldbeschouwing der Middeleeuwen.

Uit dit alles blijkt dus, dat Mad. de Staël Duitschland bezocht in een tijdperk, waarin de Romantische beweging nog wel in haar begin was, maar toch reeds een opgewekt letterkundig leven had verwekt; en hare beschouwingen

over de Duitsche Litteratuur, hoewel niet door allen gedeeld, hebben toch op de Fransche van de eerste helft der XIXe eeuw, eenigen invloed uitgeoefend. Ook was zij de eerste, die in Frankrijk het woord Romantisme gebruikte in de beteekenis van Poëzie, „waarvan de zangen der Troubadours het begin zijn geweest, en die geboren is uit ridderschap en Christendom." 1)

Bij den invloed der Duitsche Litteratuur, door tusschenkomst van dit werk van Mad. de Staël op de Fransche uitgeoefend, voegde zich weldra die der Engelsche, die uitging van Shakespeare, Ossian, Byron en Walter Scot, en zich vooral openbaarde in navolgingen of vertalingen hunner werken en in stemming. De romans van den laatste vooral werden in Frankrijk druk vertaald en gelezen, en vermeerderden er die voorliefde voor Middeleeuwsche onderwerpen, die door het voorbeeld der Duitsche Litteratuur reeds was opgewekt, en in verschillende werken van latere Romantici aan het licht kwam.

Veel krachtiger evenwel en vooral veel noodlottiger, was de invloed, door Byron op de Fransche Litteratuur dier dagen uitgeoefend. Wat deze van Voltaire, Rousseau en Chateaubriand's René in zich had opgenomen, werd door hun latere landgenooten met woekerwinst terugontvangen. Zijn sombere, hooghartige, wereldbestormende helden vertoon-

1) Vroeger was het woord „romantisch" echter al in andere beteekenissen gebruikt: in de XVIIe eeuw als synoniem van „Romanesk", en in de taal van J. J. Rousseau in de beteekenis van „schilderachtig". Zie o. a. Petit de Julleville. *Le Théatre en France.* Deze beteekenissen hebben dus niets te maken met die van roman (romantisch) als geheel of gedeeltelijk verdicht verhaal in proza of poëzie, vooral van liefdesavonturen. Etymologisch is het woord afgeleid van „romaansch". Romaansche talen zijn die talen, welke afkomstig zijn van 't Latijn. De voornaamste zijn het Fransch, het Italiaansch, het Spaansch en het Provençaalsch. Zie Littré. *Dict. in voce.*

den zich aan de verhitte verbeelding van de jongeren dier dagen als dichterlijke personificaties van den grooten wereldveroveraar, die kort te voren was gevallen, en verwekte in hen een stemming, die het poëtisch Bonapartisme is genoemd. En de bovenvermelde Fransche dichters, die, hoewel niet ten volle instemmend met de verderfelijke, maar gedeeltelijk reeds verouderde levens- en wereldbeschouwing der XVIIIe eeuw, toch evenmin of nog minder de Katholieke van Chateaubriand, en later die van de Lamartine wilden huldigen, zij vonden in het Scepticisme, het Pessimisme en de oververzadigde gemoedsstemming van den satanischen Lord een levensbeschouwing, die hoewel niet minder verderfelijk dan die der XVIIIe eeuw, toch, zooals boven reeds gebleken is, meer moderne bestanddeelen bevatte.

Daarmee waren dus onder het Consulaat, het Keizerrijk en in de eerste jaren der Restauratie zoowel uit Frankrijk zelf als uit het buitenland alle voedingsstoffen te zamen gebracht, die het letterkundig leven in Frankrijk tot vernieuwden bloei konden brengen; maar toch zou het nog tot 1820 duren, vóór er een dichtbundel verscheen, die althans in enkele opzichten als de eerste openbaring dier nieuwe richting kon worden beschouwd, en zelfs tot 1823 vóór zich in letterkundige kringen de gisting vertoonde, die tot de Romantiek van Victor Hugo heeft geleid.

De oorzaak dier vertraging lag wederom in den politieken toestand van Frankrijk. De tijd van 't Keizerrijk was op politiek terrein die der heerschappij des gewelds, en op 't gebied des geestes die der positieve wetenschappen en der materialistische philosophie. Voor dichterlijke idealen was schier geen plaats meer, en de Lamartine heeft er later aan herinnerd, hoe die „heerschappij van cijfer en sabel" hem en andere jonge dichters in de ontwikkeling en openbaring van hun talent belemmerd heeft. En nu moge het waar zijn, dat hetgeen de Lamartine daarover geschreven heeft,

wat al te donker gekleurd is, de geschiedenis der letteren van die dagen bewijst toch, dat de politieke toestand, al heeft hij het vuur der Poëzie niet uitgedoofd, het toch evenmin gevoed heeft. En toen Napoleon bij zijn laatste poging, om zijn verloren troon en heerschappij te heroveren, te Waterloo voor goed werd overwonnen, was de vernedering en verwarring, waarin het land aanvankelijk verzonken lag, wel in staat, om bij een aantal dichters een patriottische stemming te wekken, maar niet om voor de ontboezeming dier stemming nieuwe dichterlijke vormen te scheppen. Daarom werd er door Casimir Delavigne en andere dichters wel veel over Frankrijks voormalige grootheid gezongen, en werden er nieuwe visioenen van toekomstige macht en welvaart opgeroepen, maar ofschoon de dichterlijke vormen, daarvoor gebezigd, dikwijls straalden van schittering en gloed, getuigden zij nog weinig van de heilzame uitwerking der nieuwe voedingsstoffen, die aan den dorrenden stam der XVIIIe-eeuwsche Poëzie waren ten koste gelegd. En al mochten die gedichten de uiting zijn van de patriottische stemming, waarin het Fransche volk in die dagen verkeerde, zij beantwoordden niet aan het dieper schuilend godsdienstig gevoel, dat bij een groot gedeelte van dat volk nog sluimerde, en in de ontgoocheling en vernedering, die nu zijn deel was, weer ontwaakte en luider begon te spreken. Dat gevoel straalde veeleer uit de gedichten, die in 1820 onder den titel van *Méditations poétiques* door den destijds 28-jarigen de Lamartine zonder naam van den dichter werden uitgegeven, en een geestdrift verwekten gelijk vroeger het *Génie du Christianisme.* En wie zal zich daarover verwonderen, indien hij bedenkt, welk een tijd het Fransche volk doorleefd had, en in welke stemming het toen verkeerde! Na den bloedstroom der Revolutie doorwaad te hebben, was het door Napoleon's krijgsroem zoozeer verblind geworden, dat het hem door alle daden van list, van onrecht en geweld met geestdriftige be-

wondering gevolgd was. De sterkste legers van Europa had het onder zijn leiding verslagen en verstrooid, en in alle hoofdsteden van Middel-Europa had het zegevierend zijn intocht gehouden. Maar langzamerhand liet het zich, door oorlogsroem verblind, tot een roekelooze en bovenmenschelijke onderneming verleiden, en werd het herhaaldelijk verslagen en vernederd. Toen begon het te versmachten naar vrede en rust, en wilde het beproeven, om in een goed geordende samenleving, ver van alle krijgsgewoel, weer tot voorspoed en geluk te geraken. In die stemming kreeg het de Lamartine's *Méditations* in handen, waarin gezongen werd over God, over het Geloof en andere, daarmee samenhangende waarheden — herinneringen uit de kinderjaren, die in den roes der vervlogen grootheid wel uit geest en hart waren weggevaagd, maar in de ontgoocheling, die daarop gevolgd was, weer hare vroegere bekoorlijkheid begonnen terug te krijgen. 't Is waar, dat het Geloof, hetwelk uit die bladzijden sprak, evenals dat van Chateaubriand, wat de kennis der geloofsgronden betrof, meer op gevoel dan op overtuiging scheen te berusten, en dat er naast de teederste uitingen van Geloof en vertrouwen op de Voorzienigheid reeds eenige kreten van twijfelzucht en wanhoop werden geslaakt, die, hoewel zij een weergalm van 's dichters innerlijken zielestrijd konden wezen, ook twijfel konden wekken omtrent de oprechtheid van zijn geloofsbelijdenis. Maar als de hoorders op dien zacht ruischenden stroom van zwevende accoorden werden meegevoerd, dan ontzonk hun de moed, om den dichter over die wanklanken ter verantwoording te roepen, maar getuigde de stille ontroering, waarmee zij luisterden, alleen van de troostvolle en zielsverheffende gevoelens, die door vele zijner verzen in hun gemoed werden opgewekt.

Ziedaar dus de reden waarom de *Méditations* omstreeks 1820 zooveel indruk maakten, en al was die indruk om den

luchthartigen en bewegelijken aard van het Fransche volkskarakter bij velen niet van langen duur, hij vormde toch een troostvolle verademing in den maalstroom van dikwijls tegenstrijdige aandoeningen, die in de eerste helft der XIXe eeuw bij hen werden opgewekt. Maar behalve onderwerpen van godsdienstigen aard, werden in deze en andere gedichten van de Lamartine ook de natuur en de liefde bezongen, en däardoor heeft hij meer invloed op de latere Poëzie uitgeoefend, dan door de bovenbedoelde onderwerpen. Zijn beschouwing der natuur sloot zich in verschillend opzicht aan bij die der vroeger vermelde schrijvers, en vooral bij die van Bernardin de Saint-Pierre, maar bevatte ook eenige bestanddeelen, die bij deze en eenige andere voorgangers of in 't geheel niet of niet zóó als bij hem werden weergevonden.

De Lamartine beschouwde de natuur zoowel ten opzichte van God als van den mensch. Ten opzichte van God was zij voor hem een openbaring van diens almacht en goedheid; ten opzichte van den mensch een vertrouwde deelgenoot van al zijn lief en leed. De eerstgenoemde wijze van natuurbeschouwing was oorzaak, dat hij in vele schepselen en verschijnselen der natuur afstralingen der goddelijke eigenschappen zag; maar hoewel die natuurbeschouwing van de Lamartine meermalen een bron van verheffende gedachten is geweest, vertoonde zij ook een breede schaduwzijde. De termen, door den dichter gebezigd, om de verhouding van God tot de natuur uit te drukken, hebben in verband met het vaag en vlottend karakter zijner wijze van voorstelling aanleiding gegeven, dat hem langzamerhand, en vooral toen hij later ook tot sensualisme en rationalisme was vervallen, ernstige beschuldigingen van Pantheïsme zijn aangewreven. 't Is waar, dat de dichter daartegen met nadruk geprotesteerd heeft, en dat mannen van onverdachte rechtzinnigheid in 't Geloof getracht hebben

hem vrij te pleiten door zijn uitdrukkingen te vergelijken met die der heiligste en geleerdste mannen, op wie de Kerk kan roemen; maar ondanks dat alles kan moeielijk worden ontkend, dat ook de Lamartine willens of onwillens iets bijgedragen heeft tot de Pantheïstische natuurvergoding, die een der hoofdkenmerken is van de Moderne Poëzie.

Veel krachtiger evenwel is zijn invloed op die Poëzie geweest door zijn subjectieve beschouwing der natuur als vertrouwde deelgenoot van 's menschen gemoedsleven. De Lamartine was een hartstochtelijk minnaar van het stille, vreedzame landschap. Uren en dagen achtereen kon hij daar vertoeven, en leefde hij als 't ware in geestelijke gemeenschap met de boomen en de bloemen, de velden en de wateren, de rotsen, de holen en de bergen. In al die natuurdingen zag hij vertrouwelingen, die deel namen in zijn lief en leed, en wien hij wederkeerig de geheimste gedachten en gevoelens van zijn ziel pleegde toe te vertrouwen. En tot die gedachten en gevoelens behoorden in 't bijzonder de blijde en droevige ervaringen zijner liefde voor Elvire, de geheimzinnige schoone, die hij ons nergens beschrijft, maar die als een telkens terugkeerende, wazige schim door een groot gedeelte zijner verzen henenzweeft. Dat streven om de natuur tot vertrouwde zijner liefdesemoties te maken spreekt vooral uit *Le Lac*, waar hij in de laatste strofen alle natuurdingen bezweert, om de herinnering te bewaren aan den laatsten avondstond, dien hij op de wateren van dat meer met Elvire heeft doorgebracht.

O Meir! o rotsen en gij grotten, donkre dreven,
Wier jonkheid nooit veroudt, wier schoonheid nooit verging,
Bewaart gij van dien nacht, den zaligste uit mijn leven
Van 't minst de erinnering.

Bewaar haar, lieflijk Meir! in ieder uwer baren,
In elk vergeet-mij-niet aan uw bemosten zoom,

In al de rotsen, al de wilde rozelaren,
Zich badende in uw stroom!

Zij âame in 't windgesuis en 't ruischend bladgewiegel.
Zij klinke in elke spaan, die op uw golfjens danst,
Zij blinke in elke ster, die uw kristallen spiegel
Met zilver overglanst!

De riethalm die er trilt, de zefiers die er dwalen,
Het zonlicht dat er gloeit, de schuimvlok die er spat,
Al wat men hoort of ziet, moge eindeloos herhalen:
„Zij hebben liefgehad." 1)

Uit deze en andere verzen van de Lamartine blijkt bovendien, dat de lezing van Goethe's *Werther* en Ossian's gedichten, die hij, naar zijn eigen bekentenis, gewoonlijk op zijn wandelingen bij zich droeg, op zijn stemming niet zonder invloed is gebleven. Door die stemming en de daarmee gepaard gaande natuur- en liefdesbeschouwing is de Lamartine verwant aan de Romantische school, en heeft hij op de latere Poëzie veel invloed uitgeoefend, maar die verwantschap met het Romantisme heeft niet ten gevolge gehad, dat de Lamartine zich bij de Romantici heeft aangesloten. Als dichter is hij altijd op zich zelven blijven staan, en heeft hij nooit tot een letterkundige groep of school behoord.

Verschilden de *Méditations* door hun inhoud dus in menig opzicht van de Poëzie der XVIIIe eeuw, door den vorm weken zij er nog meer van af. De Lamartine heeft later verhaald, hoe hij, na zijn dichtbundel aan een uitgever, die tevens dichter was, ter lezing te hebben gegeven, van dezen ten antwoord kreeg, dat hij bezwaar had, om dien bundel uit te geven, wijl de verzen in geen enkel

1) Vertaling van Ten Kate.

opzicht geleken op de Poëzie, waaraan men destijds in Frankrijk gewoon was. Voor zoover deze uitspraak in 't algemeen den inhoud betreft, is zij boven reeds verklaard, maar voor zoover zij meer bijzonder betrekking had op den vorm, heeft de Lamartine haar in het voorbericht van de uitgave van 1848 met de volgende woorden toegelicht: „Vóór mijn tijd was het, om verzen te kunnen genieten, noodig, dat men een handboek der mythologie onder zijn hoofdkussen had. Ik ben de eerste geweest, die de Poëzie heeft neergehaald van den Parnassus en aan de verdichte persoon, die de Muze genoemd wordt, in plaats van de lier met de zeven conventioneele snaren, de snaren van het menschelijk hart zelf heb gegeven, zooals zij aangeslagen en bewogen worden door de ontelbare trillingen der ziel en der natuur."

Zoo had dus zoowel het Proza als de Poëzie in Frankrijk in de eerste twintig jaren der XIXe eeuw reeds belangrijke wijzigingen ondergaan, toen zich het meer opgewekte letterkundig leven openbaarde, dat de Romantische beweging te voorschijn riep, en den weg bereidde voor Hugo's Romantiek.

In 1823 begonnen een aantal jongelieden van talent het tijdschrift *la Muse Française* uit te geven, dat maar één jaar bestaan heeft, maar in dien korten tijd toch genoeg heeft kunnen uitwerken, om de toekomst der nieuwe letterkundige beweging te verzekeren 1). Zijn inhoud bestond vooral uit lyrische en lyrisch-epische gedichten, drama's, historische verhalen en litteraire critieken. In de meeste letterkundige bijdragen openbaarde zich een jeugdige geestdrift voor de Poëzie des Christendoms, voor de Middel-

---

1) De bijzonderheden omtrent de litteraire beweging dier dagen zijn ons o. a. medegedeeld door Sainte-Beuve in een zijner opstellen over Victor Hugo.

eeuwen, de natuur en in verband met deze laatste vooral, ook een groote neiging tot sentimentaliteit. In de litteraire critieken werden, evenals later bij ons, de werken der vriendjes hemelhoog verheven, en die der oudere dichters op onbarmhartige wijze afgebroken. Maar evenmin als de Nieuwegidsers hebben ook de Fransche jongeren uit dat tijdvak een afgerond stelsel van litteraire aesthetica nagelaten, dat als hun program kan worden beschouwd. De voornaamste band, die hen te zamen hield, was niet van litterairen, maar van politieken aard. Bijna allen gaven zij voor, naar herstel en bevestiging van het monarchaal en kerkelijk gezag te streven, maar die band bleek niet krachtig genoeg, om de medewerkers van *la Muse Française* bijeen te houden. Het tijdschrift hield op te bestaan, maar de nieuwe litteraire beweging, die zich daardoor geopenbaard had, werd weldra krachtig gesteund door de *Globe*. Sainte-Beuve, die in dat tijdperk misschien het meest op den voorgrond trad, publiceerde daarin een deel zijner studies over de Pleiade der XVIe eeuw, en trachtte daardoor te bewerken, dat de Romantische school zich in verschillende punten van taal, rhythmus en versbouw bij die oudere litteraire beweging zou aansluiten. Dat streven werd wel is waar, voor zoover het ten minste een te ver gedreven hervorming der Fransche taal betrof, door andere redacteurs van de *Globe* bestreden, maar voor het overige werd de Romantische beweging door dat tijdschrift in menig opzicht bevorderd.

Daarbij kwam, dat verschillende jongeren zich nu langzamerhand vereenigden om Victor Hugo, en een litterairen kring stichtten, die de *Cénacle* genoemd werd. De leden daarvan legden zich naarstig toe op de studie der Middeleeuwen, en werden daarbij voorgelicht door twee leden, van wie de één een schilder, de ander een bouwmeester was. Ook snuffelden zij veel in oude annalen, om geschikte

onderwerpen voor hunne gedichten te vinden. Die gedichten werden dan in hun bijeenkomsten voorgelezen, en daarbij werd natuurlijk druk geredetwist over Poëzie en Kunst. Ter afwisseling maakten zij wandelingen in het vrije veld, om hun gevoel voor de natuur te ontwikkelen, of klommen zij op den toren van de Nôtre Dame, om op de wiegelende golven der Seine den rooden weerschijn der ondergaande zon te bespieden.

De litteraire beginselen waarvoor de jongeren in die dagen streden, kunnen, bij gebrek aan een afgerond program, eenigermate worden afgeleid uit de Inleidingen, die Victor Hugo schreef voor eenige uitgaven en herdrukken van zijn *Odes et ballades.* De eersten dier Oden, omtrent het jaar '20 geschreven, vertoonen nog op verschillende plaatsen de nawerking der XVIIIe-eeuwsche Rhetoriek, maar de lateren bewezen, dat de practijk des dichters zich langzamerhand wijzigde; en dat zulks steunde op een eveneens gewijzigde theorie, bleek uit de bovenvermelde Inleidingen. Er moest in de Poëzie naar natuur en waarheid worden gestreefd, zoo lezen wij daar onder andere, en wat den inhoud betreft, op de eerste plaats ten opzichte van de studie van den mensch. Tot nog toe had men den mensch vooral weergegeven naar het beeld, dat door oudere dichters van hem gemaald was, en het gevolg daarvan was geweest, dat de traditioneele voorstelling van den mensch hoe langer hoe meer van de natuur was afgeweken. Daarom moest men tot de waarheid terugkeeren door den mensch te bestudeeren, zooals hij zich van nature voordeed. Ook bij de behandeling van historische onderwerpen moesten niet de min of meer verminkte tradities gevolgd, maar de bronnen bestudeerd worden. Daarenboven moest het onderwerp in overeenstemming zijn met de gewijzigde tijdsomstandigheden, en de anti-godsdienstige levensbeschouwing der XVIIIe eeuw vervangen worden door de Christelijke, die langzamerhand meer en meer ver-

breid werd. En dat alles moest niet weergegeven worden in vormen, die door anderen reeds gebruikt waren, gelijk vooral de afgesleten metafora's, maar door woorden en uitdrukkingen, die uit 's dichters eigen ziel waren opgeweld, en zijne gedachten met juistheid vertolkten.

Tot zoover bevatte het litteraire program van Victor Hugo dus verschillende wenken, die aan de Poëzie ten goede konden komen, maar weldra zou hij een letterkundig manifest uitvaardigen,dat een sterk sprekend revolutionnair karakter zou hebben. In 1827 gaf hij zijn drama *Cromwell* uit, dat vroeger reeds in de *Muse Française* was gepubliceerd, maar in het zooeven genoemde jaar, van een Inleiding, voorzien, opnieuw werd uitgegeven. Die Inleiding, later toegelicht en aangevuld door de Inleidingen der *Orientales* en van *Nôtre Dame*, is het manifest van Hugo's Romantiek geweest.

Het Romantisme, zoo verklaarde de meester, was „un fait d'âme" een zielsuiting. Hoe dit door hem en anderen werd opgevat, is ons o. a. verklaard door Brunetière 1). Die zielsuiting openbaarde zich als een emancipatie van het individu — een emancipatie, waardoor dat individu niet alleen vrij gemaakt werd van de overgeleverde regels der kunst, maar ook van de dwingelandij van het gezond verstand. Daarmee werd dus de persoonlijke willekeur des schrijvers of dichters tot eenigen en hoogsten wetgever op letterkundig gebied verheven. Die willekeur openbaarde zich in verschillende werken van Hugo door verstoring der onderlinge harmonie in de werking der geestelijke en zinnelijke vermogens; een harmonie, die voorschrijft, dat de zinnelijke, al wordt hun in de Poëzie veel meer vrijheid van uiting geschonken dan in het Proza, in beide

1) F. Brunetière. *Nouvelles questions de critique.* Er worden in de *Préface de Cromwell* nog verschillende andere quaesties besproken, maar hier beschouwen wij alleen dat gedeelte, dat het meest kenmerkend is voor Hugo's Romantiek.

gevallen toch ondergeschikt moeten blijven aan de geestelijke faculteiten. En de verstoring dier harmonie uitte zich bij Victor Hugo niet alleen hierdoor, dat verbeelding en gevoel de overhand kregen over verstand en wil, maar ook en vooral, dat zij daarbij tot de grootste buitensporigheden vervielen 1). Vandaar, wat de verbeelding betreft, die jacht op het ongewone, het monsterachtige en het leelijke; op vlammende beelden, schrille tegenstellingen en overlading van schreeuwende kleuren — eigenschappen, die voor een deel den invloed van Shakespeare verraden. Die jacht op tegenstellingen bespeuren wij ook in Hugo's natuurbeschouwing. „Evenals het Christendom," zoo zeide hij o. a. „zoo zal ook de Moderne Muze de dingen uit een hooger en ruimer gezichtspunt beschouwen. Zij zal gevoelen, dat niet alles in de schepping naar menschelijke wijze van beschouwing schoon is; dat het leelijke er bestaat naast het schoone, het misvormde naast het bevallige, het monsterachtige naast het sublime, het kwade naast het goede, de schaduw naast het licht; zij zal zich afvragen, of het beperkte en eindige verstand des kunstenaars zegevieren moet over het onbeperkte en oneindige verstand des Scheppers; of het den mensch wel voegt, het werk van God te verbeteren, en of de aldus verminkte natuur er schooner door worden zal." Daarom moesten natuur en leven door de kunst zooveel mogelijk met alle licht- en schaduwzijden worden weergegeven, en moest het leelijke niet vermeden, of slechts als ondergeschikt element worden gebruikt, om bij wijze van tegenstelling het schoone beter te doen uitschijnen, maar met het schoone op één lijn worden gesteld, ja, wijl het iets bijzonder karakteristieks heeft, zelfs bij voorkeur gezocht worden.

1) Zie hierover het bovenvermelde opstel van Longhaye en het uitvoerig werk van dienzelfden schrijver *Théorie des belles-lettres*.

De overheersching van het gevoel verried zich in de practijk vooral door een streven om het gemoed des lezers niet alleen te treffen, maar om het te schokken, te verscheuren en door allerlei tegenstrijdige emoties op pijnlijke wijze te kwellen. En door de wijze van opvatting en voorstelling als gevolg van de samenwerking van gevoel met verbeelding en verstand, moesten niet alleen de subjectieve stemming des dichters, maar ook zijn geheel persoonlijke ideeën en strevingen worden weergegeven. Dit laatste is een der hoofdkenmerken van Hugo's drama's, ofschoon de ideeën en strevingen daarvan, gelijk straks nog nader zal blijken, in den tijd waarin die drama's opgevoerd werden, *per accidens* ook de ideeën en strevingen vertolkten van een deel des Franschen volks. Overigens zij hier nog aan toegevoegd, dat Hugo al deze theorieën vooral verkondigde met het oog op het drama, en dat de invloed daarvan zich ook veel meer in de dramatische Poëzie en in den roman, dan in de lyrische Poëzie heeft getoond.

Bij dat alles kwam natuurlijk ook een hervorming van taal en rhythmus, maar gedeeltelijk sloot deze zich aan bij de theorieën der Pleiade, en wàs zij reeds vóór de *Préface de Cromwell* ingevoerd. Ook werd Hugo daarbij krachtig gesteund door Sainte-Beuve en andere Romantici. Wat de taal betreft, moesten de conventioneele vormen en dichterlijke uitdrukkingen der XVIIIe eeuw vervangen worden door andere, die frisscher en kleuriger waren, en vooral door het gewone, het juiste woord uit het dagelijksch leven. Hugo zelf heeft zich later te dien opzichte voorgesteld als den Danton en den Robespierre van een nieuw tijdvak. Hij tooide den dictionnaire met de roode muts, zooals hij het uitdrukte, en proclameerde voor alle woorden gelijkheid van rechten. Het verhevene of het platte, zoo beweerde hij, ligt niet in de woorden, die slechts teekens van ideeën zijn, maar in de

ideeën zelf, door de woorden aangeduid; en daar de hoogste wet der kunst bestaat in overeenstemming der uitdrukking met de gedachte, zou het gewone woord altijd waardig genoeg wezen. Bij deze hervorming in het gebruik der woorden kwam een wijziging in de regels omtrent het rijm, de caesuur en het enjambement.

Wat het rijm betreft, streefde Hugo vooral naar klankvolle en ongewone rijmwoorden, maar van meer belang was zijn invloed op het gebruik der caesuur, een term waardoor ook hier wederom slechts in 't algemeen een rustpunt in 't midden van het Alexandrijnsche vers wordt verstaan. Boileau had in zijn *Art poétique* de caesuur, die door Ronsard en de zijnen in navolging van de Antieken was ingevoerd, gehandhaafd.

> Que toujours dans vos vers | le sens coupant les mots,
> Suspende l'hémistiche | en marque le repos.

De strenge toepassing van dat voorschrift moest natuurlijk aan het Fransche vers een doodelijke eentonigheid schenken, en daarom hadden de groote meesters der XVIIe eeuw getracht, dat gebrek te verminderen. Dit deden zij soms door het vers in drie, in plaats van in twee deelen te splitsen, gelijk het volgende van Corneille:

> Toujours aimer | toujours souffrir | toujours mourir!

Over het algemeen waren dergelijke verzen echter zeldzaam. Liever dan het vers zoo te splitsen, namen de dichters der XVIIe eeuw hun toevlucht tot ondergeschikte caesuren, die geen vaste plaats hadden, tot verzwakking der caesuur in 't midden en tot verschuiving der caesuur met daarmee gepaard gaande verlenging der rhythmische periode. Maar dat alles had niet kunnen verhinderen, dat de rhythmus van het Fransche vers in de XVIIIe eeuw weer schromelijk eentonig was geworden, en ook daarin wilde

Hugo verandering brengen. Dat deed hij door van den Alexandrijn een *vers brisé* te maken, en daardoor, zooals hij zich uitdrukte, *le grand niais d'Alexandrin* te ontwrichten. De bijzonderheden omtrent den bouw van dat vers kunnen hier buiten beschouwing blijven, maar wat de plaatsing der caesuur betreft, werd voorgeschreven, dat er gewoonlijk weliswaar een caesuur na het halfvers moet zijn, maar dat het ter vermijding van de eentonigheid goed was, er een *vers de mesure ternaire* in te lasschen, dat uit drie gelijke of ongelijke deelen bestond. Maar, zoo zegt Lanson „de Romantici hebben nooit misbruik van dat vers gemaakt. Zij plaatsten het ongemerkt tusschen de klassieke Alexandrijnen, om deze laatste wat af te wisselen, en zij matigden zich in het gebruik van dat vers, om er des te beter partij van te kunnen trekken" 1).

Een andere praktijk, door de dichters der Pleiade van de Antieken overgenomen, was het gebruik van het enjambement, waardoor de gedachte niet aan het einde van 't vers wordt onderbroken, maar zonder verpozing op den volgenden regel overgaat en doorloopt. Malherbe had daar echter een stokje bij gestoken, en sinds dien tijd, zegt Boileau,

Les stances avec grâce apprirent à tomber,
Et le vers sur le vers n'osa plus enjamber.

Die woorden moeten echter niet zóó worden opgevat, dat het enjambement geheel in onbruik zou zijn geraakt. Bij Racine, La Fontaine en Chénier worden er verschillende gevonden. Maar ook in dat opzicht voerde de Romantische school meer vrijheid in, door het enjambement zoowel aan het einde als in het midden van 't vers te gebruiken. En de laatste manier bestond hierin, dat in een Alexandrijn,

---

1) G. Lanson. *Histoire de la littérature française.*

die in twee deelen gesplitst was, het woord dat onmiddellijk na de caesuur kwam, door zijn buitengewone waarde en klemtoon de beide deelen zoo innig mogelijk verbond 1).

Ziedaar de litteraire theorieën en praktijken der Romantische school van Victor Hugo. Er heerschte ongetwijfeld veel opgewektheid onder de jongeren dier dagen, en er waren zeker dichters onder van groot talent, maar ondanks dat alles heeft ook deze litteraire beweging weinig voortgebracht, dat blijvende waarde heeft. Sainte-Beuve, die een der leiders der beweging is geweest, heeft haar beteekenis voor de geschiedenis der letterkunde in de volgende bewoordingen saamgevat. „Wat men er van getuigen kan zonder te veel te zeggen, is, dat er uit die samenwerking van talenten gedurende vele jaren een rijke schat van lyrische poëzie ontstaan is, rijker dan Frankrijk vóór dien tijd zelfs had kunnen vermoeden; maar toch een Poëzie, die zeer ongelijk en middelmatig is. De meeste dichters hebben zich bandeloos overgegeven aan alle neigingen hunner natuur, aan alle aanmatigende handelingen van hun hoogmoed, ja zelfs aan de dwaasheden hunner ijdelheid. Zoowel de goede als de kwade eigenschappen zijn ruimschoots aan het licht gekomen, en de nakomelingschap zal aan 't schiften moeten gaan 2).

De Revolutie van 1830, die kort daarna uitbarstte, heeft voor de letterkunde dier dagen en in 't bijzonder voor de Poëzie noodlottige gevolgen gehad. Dit bleek vooreerst door de verwarring, die er door ontstond in het letterkundig leven. Ook Sainte-Beuve getuigt, dat reeds korten tijd na het uitbreken der Revolutie alle litterarische scholen uit-

---

1) Meer bijzonderheden over dat alles kan men o. a. vinden bij L. Mainard. *Traité de versification française.*

2) Sainte-Beuve *Causeries du lundi.* Tom. I.

eengeslagen en verstrooid waren. Beginselen en theorieën die vroeger door vele jongeren met ijver verdedigd waren, werden prijsgegeven, en vervangen door een litterarisch scepticisme, dat alles door twijfel en onzekerheid ondermijnde. Verschillende dichters wierpen zich bovendien in de branding van het politieke leven, en al vonden zij daar, evenals de Lamartine, langzamerhand als dichter geen smadelijken dood, de litterarische waarde hunner werken werd er over het algemeen door benadeeld. Slechts één is er, die door de gebeurtenissen van '30 geïnspireerd, verzen heeft geschreven, die zijn naam als dichter hebben gevestigd. De terugslag dier gebeurtenissen ontperste aan het gemoed van den 26-jarigen Auguste Barbier dien lavastroom van gloeiende jamben, waardoor hij in lyrisch-satyrischen dichtvorm de voornaamste hartstochten hekelde, die naar hij meende, de Revolutie te voorschijn hadden geroepen. Voor 't overige vervolgden eenige andere dichters, die vroeger gezamenlijk aan de Romantische beweging hadden deelgenomen, onafhankelijk van elkander, hun dichterlijke loopbaan, maar openbaarden zij in hun werken ook een geest van oproer en verzet, van rationalisme, scepticisme en sensualisme, die de kenmerken waren van hun tijd. Twee onder hen moeten hier met name vermeld worden: Victor Hugo, die vooral het sceptisch en revolutionnair karakter, en de Musset, die meer het godsdienstig en zedelijk verval van het tijdperk heeft geopenbaard.

De eerste had nog vóór de Revolutie in zijn *Hernani* en zijn *Orientales* de theorieën in practijk gebracht, die in zijn *Préface de Cromwell* waren ontwikkeld, maar de kwistige overvloed en de oogverblindende schittering van beeld en beschrijving in de *Orientales* hadden bij velen wel bewondering kunnen wekken voor het onmiskenbaar talent van den dichter, maar hunne gemoederen koud gelaten.

Dáár was alleen de verbeelding des dichters aan het woord, en had zijn hart niet gesproken. Maar de *Feuilles d'Automne*, in 1831 verschenen, herstelden het verstoorde evenwicht door een aantal gemoedvolle gedichten over het huisgezin, de liefde en de kinderen, waarvan er verschillende tot de schoonste behooren, die in eenige Litteratuur ter wereld over die onderwerpen geschreven zijn. Daarmee scheen Victor Hugo aan zijn eigen beginselen ontrouw te zijn geworden, maar de schoone beloften, in de *Feuilles d'Automne* besloten, werden niet vervuld. De volgende dichtbundels uit dit tijdperk vertoonden niet alleen in menig opzicht een letterkundig verval, maar getuigden ook steeds meer en meer van het toenemend Scepticisme, dat zich overigens reeds in eenige verzen van de *Feuilles d'Automne* had getoond, en den dichter altijd verder voortdreef in de richting van het Atheïsme.

Maar veel krachtiger, en vooral veel onbeschaamder dan dat Scepticisme, sprak uit verschillende drama's van dat tijdperk, Hugo's revolutionnaire geest van hoogmoed en verzet. *Marion Delorme, Le roi s'amuse, Lucrèse Borgia, Marie Tudor, Angelo, Ruy Blas* — altemaal openbaringen van den revolutionnairen geest des dichters, die geen ander doel hadden, dan het volk op te hitsen tegen het gezag, door vorsten, overheden en hooggeplaatste personen, grootendeels met verkrachting der historische waarheid door het slijk te sleuren, en al wat zedelijk verlaagd en verachtelijk was ten troon te heffen.

En bij die ophitsingen in revolutionnairen geest kwam op godsdienstig en zedelijk gebied de noodlottige invloed der gedichten van Alfred de Musset. Nog kort voor de Revolutie had deze op 19-jarigen leeftijd zijn *Contes d'Espagne et d'Italie* uitgegeven, die reeds een *succes de scandale* oogstten, maar weldra door andere nog schandelijker gedichten gevolgd werden. Daarin zien wij hem, zich bij voor-

keur vermeiend in 't verhaal van onzedelijke of onbetamelijke handelingen en voorstellingen; zich schaamteloos en hooghartig verheffend op zijn scepticisme, zijn ongeloof en zijn zedelijke verdorvenheid; zóó diep in hopeloos pessimisme verzonken, dat hij zelfs het blijde vooruitzicht verwenschte van nog ooit uit zijn ellende verlost te zullen worden; verzadigd en walgend van zich zelven, van de menschen en de maatschappij; alles bespottend en vervloekend wat anderen heilig en dierbaar is — en toch, ondanks dat alles, ook jammerend over de gruwelijke verwoesting, door ongeloof en zedenbederf in zijn hart aangericht; herhaaldelijk gekweld door de schrikwekkende gedachte aan het oneindige, aan God en de eeuwigheid, en ontvankelijk voor indrukken van alles wat den mensch naar ziel en lichaam waarlijk groot en gelukkig kan maken. Maar helaas, niets van dat alles heeft hij kunnen vinden. Als het verdwaalde paard, waarvan hij in zijn verzen verhaalt, hoe het versmachtend van dorst, den dood vond in het heete zand der woestijn, zoo heeft hij ook zelf, te midden van zijn afdwalingen nog versmachtend naar vrede en rust, naar geluk en ideaal, een geestelijken dood der ziel en een ontijdigen dood naar het lichaam gevonden in de zandwoestijn des levens, die hij voor zichzelf geschapen had, wijl alles om hem heen door zijn eigen schuld verdroogd was, en geen bron van rein genoegen meer voor hem kon wezen. Zelfs Sainte-Beuve, voor wien de atheïstische of zedelooze levensopvatting eens schrijvers niet spoedig een steen des aanstoots is, heeft naar aanleiding van *La coupe et les lèvres* bekend, dat hij versteld stond, toen hij bespeurde, hoe krachtig zich in het werk van een zoo jeugdig dichter de geest des tijds openbaarde „en ce qu'il a de brisé et de blasé, de chaud et de puissant en pure perte, d'inégal, de contradictoire et de désespérant."

Tegenover deze en andere Romantische dichters, die min

of meer eenzelfde geestesrichting waren toegedaan, stonden echter een aantal beter gezinde, die door Christelijk-monarchale beginselen geleid werden. Door vertalingen van vreemde dichters, door keus van onderwerp, door stemming of eigenschappen van den vorm bleven zij aan het Romantisme verwant, maar voor het overige bewogen zij zich in de richting, die door Chateaubriand en de Lamartine was aangewezen. De meest bekenden van hen zijn Soumet, Guiraud, Reboul, Turquety, de Beauchesne, Mad. Tastu en anderen.

Ziedaar in 't kort het verloop der Romantische beweging en de litteraire theorieën hunner voormannen. Wanneer men de buitensporigheden van Hugo's Romantiek buiten beschouwing laat, kan niet worden ontkend, dat de litteraire theorieën der Romantische school, gelijk straks nader blijken zal, op de latere litteratuur in Frankrijk en elders veel invloed hebben uitgeoefend. Maar daarbij moet natuurlijk, wat vooral den vorm betreft, weer rekening gehouden worden met meer moderne opvattingen omtrent vele punten, en met den aard en het karakter van den versbouw in de verschillende talen. Ook werkten er ten onzent evenals elders nog andere invloeden dan de Fransche, en ontstond daardoor een kruising van verschillende theorieën omtrent sommige punten. En zoo komt het, dat ook in onze Moderne Poëzie de nawerking der Fransche Romantiek in verschillend opzicht en vooral in woordenkeus, rijm en versbouw wel te herkennen valt, maar door andere oorzaken min of meer gewijzigd is. En afgezien daarvan moet hier nog de nawerking van twee litteraire stroomingen in Frankrijk worden vermeld, die in verschillend opzicht met de Romantiek verwant zijn: de eerste als een eenigszins gewijzigde voortzetting daarvan, de tweede als een gedeeltelijke reactie tegen beide. Die litteraire stroomingen zijn die der *Parnassiens* en der *Décadents-Symbolistes,* die beide veel meer dan de Romantiek zelf, op

twee verschillende groepen onzer Moderne dichters een onmiddellijken invloed hebben uitgeoefend.

III

De Fransche Romantiek was, vooral bij dichters van den tweeden rang, door onhandige navolging van de Lamartine en van Engelsche Romantici, langzamerhand tot duldelooze sentimentaliteit en subjectiviteit van voorstelling vervallen. Er was in haar Poëzie slechts spraak „van liefdesgeschiedenissen, van minnaars en minnaressen; van achtervolgde dames, die flauw vielen in afgelegen pavilloens; van postillons, die op wisselplaatsen vermoord werden; van paarden, die halfdood werden gereden; van sombere wouden, van onrust in de gemoederen, van eeden, snikken, tranen en kussen; van bootjes in den maneschijn en nachtegalen in de boschjes; van heeren, die zoo dapper waren als leeuwen, zachtzinnig als lammertjes, deugdzaam zooals zij 't nooit zijn, die altijd goed gekleed gingen, en tranen met tuiten weenden 1).

Tegen die sentimentaliteit en de daarmee gepaard gaande subjectiviteit van voorstelling kwamen eenige Fransche dichters omstreeks 1860 in verzet. Zij wilden een krachtige en objectieve kunst, en meenden die te vinden in de *Poèmes antiques* en de *Poèmes barbares* van Leconte de Lisle. Deze was een dichter, die aan den vorm zijner verzen en vooral aan de plasticiteit van voorstelling een buitengewone zorg besteedde. De laatste eigenschap dankte hij vooral aan zijn langdurige studie en zijn talrijke vertalingen der Helleensche Poëzie. De jongeren, die vol bewondering tot hem opzagen, stichtten een litterairen kring en volgden den mees-

1) Flaubert. *Madame Bovary.*

ter vooral in diens streven naar een volmaakten vorm. Tot dien kring behoorden Dierx, Glatigny, Anatole France, Henri Houssaye, Frédéric Plessis, Villiers de l'Isle Adam, Mendès, Silvestre, Coppée, Sully Prudhomme en de Hérédia. Later, toen Leconte de Lisle bibliothecaris van den Senaat geworden was, werd er een tweede kring gevormd, waartoe ook enkele letterkundigen behoorden, die later tot de *Décadents-Symbolistes* zijn overgegaan. De voornaamsten hunner waren de Vicomte de Guerne, Paul Bourget, Pierre de Nolhac, Haraucourt, Henri de Régnier, Robert de Montesquou, Edmond Rostand enz. 1) Andere bekende dichters, die naar het schijnt geen leden dier clubs zijn geweest, zijn Théophile Gautier, Théodore de Banville en Josephin Soulary. Zij werden *Parnassiens* genoemd, een naam die ontleend schijnt aan een verzameling hunner gedichten, die in 1866, 1869 en 1876 door den uitgever Lemerre onder den titel *Le Parnasse Contemporain* werd uitgegeven. In hunne bijeenkomsten ten huize van Leconte de Lisle disputeerden zij over Poëzie en kunst, en lazen zij elkander hunne gedichten voor. Als geestdriftige voorstanders der theorie van „l'art pour l'art", ontzegden zij den dichter het recht tot moraliseeren, slingerden hun anathema's tegen „l'art prêcheur", en verklaarden, dat de kunst haar doel in zich zelf had, en niet verlaagd mocht worden tot middel. Die kunstopvatting was ook oorzaak, dat zij in tegenstelling met de Romantici streefden naar een „impassibilité olympienne", of zooals het tegenwoordig heet, naar volstrekte objectiviteit van voorstelling, waardoor niets van de persoonlijke meeningen en gevoelens des dichters uit diens Poëzie mocht blijken. Dan eerst, zoo meenden zij, zou er

---

1) Zie hierover *Leconte de Lisle intime d'après des notes et des vers inédits.* Revue des Deux Mondes 1895.

een waarachtig kunstwerk ontstaan. In dien geest zegt ook de Banville, „dat men zich bijna nooit een goed werkman toont, wanneer men schrijft onder den indruk van een waar gevoel, en op het oogenblik zelf, waarop men dien indruk ondergaat." Die volstrekte objectiviteit is echter in de Poëzie een hersenschim, en ook door de Parnassiens niet bereikt; maar zooals de Banville veronderstelt, kan zij althans tot zekere hoogte verkregen worden, wanneer de dichter zijn gemoed niet uitstort onder den onmiddellijken indruk der aanschouwing, maar wacht, totdat hij in een betrekkelijk kalme gemoedsstemming gekomen is. In die stemming vooral schijnen de Parnassiens hunne gedichten geschreven te hebben, en zoo trachtten zij zooveel mogelijk tot objectiviteit van voorstelling te geraken, of althans meer de objectieve stemming hunner tafereelen, dan hun eigen subjectieve stemming weer te geven. Daarbij werd aan de plastiek, meermalen ook aan de kleurschakeering hunner tafereelen en aan de uitbeelding der onderdeelen een buitengewone zorg besteed, en in dit opzicht is 't karakter van de Poëzie der Parnassiens juist geteekend door Théophile Gautier in de Inleiding tot zijn *Emaux et Camées*. „Deze titel," zoo zegt hij, „geeft het voornemen te kennen, om onderwerpen van beperkten omvang weer te geven nu eens op een gouden of koperen plaat, met levendige kleuren van émail, dan weer met de schijf des graveurs van kostbare steenen op agaat, cornaline of onyx". In het algemeen kunnen de gedichten der Parnassiens daarom het best bij goudsmids- of juweliers-werk vergeleken worden, maar de afgoderij van den schitterenden vorm heeft bij verschillende dichters, helaas, ten gevolge gehad, dat zij zich minder, of in het geheel niet bekommerden om den inhoud. En wat het overige gedeelte van den vorm hunner gedichten betreft, sloten zij zich weer in zoover bij de Romantici aan, dat zij zich in navolging van Victor Hugo beijverden, om het Fransche vers nog

leniger, zwieriger en klankvoller te maken, om nieuwe sneden en rhythmische perioden in te voeren, zeldzame en klankvolle rijmen, ongebruikelijke of verouderde maar welluidende en schilderachtige woorden en uitdrukkingen uit het dagelijksch verkeer of technische termen van bepaalde kunsten, wetenschappen en handwerken te gebruiken. Wat eindelijk de keus hunner onderwerpen betrof, sloten zij zich deels bij Leconte de Lisle, deels bij de Romantici aan, zoodat zij niet alleen onderwerpen uit de Grieksch-Romeinsche of Oostersche geschiedenis en beschaving, maar ook tafereelen uit de natuur en het dagelijksch leven behandelden. Dat alles is natuurlijk oorzaak geweest, dat de Poëzie der Parnassiens, zoowel wat inhoud als vorm betreft, bij verschillende dichters groote overeenkomst vertoont, maar dat verhindert toch niet, dat er in de visie van het onderwerp en in de onderdeelen van den vorm, die de vrucht der verbeelding zijn, een zekere individualiteit van opvatting en voorstelling kan worden opgemerkt, waardoor de verzen van de dichters dezer school zich onderling onderscheiden. Ten slotte laat ik hier, om een voorbeeld van hun dichttrant te geven een natuurtafereel van Théophile Gautier volgen, getiteld *Paysage d'Egypte.*

A l'horizon que rien ne borne,
Stérile, muet, infini,
Le désert, sous le soleil morne
Déroule son linceul jauni.

Au-dessus de la terre nue
Le ciel, autre désert d'azur,
Où jaimais ne flotte unc nue,
S' étale implacablement pur.

Le Nil, dont l'eau morte s'étame
D'une pellicule de plomb,
Luit, ridé par l'hippopotame
Sous un jour mat tombant d'aplomb,

Et les crocodiles rapaces
Sur le sable en feu des îlots
Demi-cuits dans leurs carapaces,
Se pâment avec des sanglots.

De Poëzie der Parnassiens is op de Moderne Poëzie in 't algemeen en in 't bijzonder op een gedeelte der Moderne dichters ten onzent niet zonder invloed gebleven. De bovenvermelde leer van „de kunst om de kunst" is, zij 't ook meer in theorie dan in practijk, een der hoofdpunten van het program der Moderne litteraire aesthetica geworden, en het streven naar plastische of schilderachtige voorstelling van beschreven of verhaalde tafereelen is, ook door de Nieuwegidsers, hoog gewaardeerd en nagevolgd. Maar wat de objectiviteit van voorstelling betreft, die met eenige andere eigenschappen van inhoud en vorm door sommige andere Modernen zijn nagevolgd, moet juist het tegenovergestelde worden getuigd, daar die objectiviteit in strijd is met het streven der Nieuwegidsers, om ook door de wijze, waarop zij hunne tafereelen voorstellen, hun eigen subjectieve gemoedsstemming te verzinnelijken. Een der dichtbundels, die het meest de gal van Kloos in beroering hebben gebracht, zijn de *Orchideeën* van Couperus, die om het grootste gedeelte zijner verzen tot die Modernen gerekend moet worden, die in tegenstelling met de Nieuwegidsers, ook in objectiviteit van voorstelling de Fransche Parnassiens hebben trachten na te volgen. Kloos vindt die verzen „om helsch te worden". Overigens zij hieraan toegevoegd, dat Couperus zelf in een zijner romans zijn gedichten, om hun gebrek aan leven en gevoel, zoo krachtig mogelijk veroordeeld heeft, en het gevolg dier zelfcritiek is geweest, dat hij zich als dichter den doodsteek heeft gegeven, om als romanschrijver een krachtiger leven te kunnen leiden. Om echter zoowel van zijn gedichten als van die der overige Nederland-

sche Parnassiens een denkbeeld te geven, citeer ik hier het begin van zijn *Moorsche Koopman. Een Venetiaansch tafereel.*

De azuren lucht ziet in de azuren zee,
De glinstrig-gulden golven glijden glippend,
Zoo licht als teed're feëenvoeten trippend,
In murmlend schuim langs marmertrêe op trêe.

De gondel doemt, met stralend gouden steven
En purpren wimpel, wapprende aan heur top,
Uit scheemlend-blauw verschiet al schittrend op,
Gelijk een zwaan, die zwierig aan komt zweven.

Er treedt een tal van maagden op 't terras,
Die wenkend met heur witte sluyers wuiven...
Daar zien zij 't scheepjen schomlend nader schuiven,
Zich spieglend in den sparkelzieken plas...

Tot traag der roeiers slagen zich verslappen....
En vorstlijk fier, verrijzende op de plecht,
Gebiedt een ebbenzwarte Moor zijn knecht
De boot te meren aan de marmertrappen.

Een sneeuwen burnous sliert zijn schoudren af;
Een chalcedoon bevestigt haar van voren;
En zilvren ringen trillen aan zijn ooren
En lachend steunt hij op een elpen staf.

Zijn oogen flikkren zacht als gitten starren;
Zijn tanden glinstren met ivoren gloed,
Nu grac'lijk hij de schoone maagden groet
Die in de zoele schaûw der zuilen marren...

IV

Het streven der Parnassiens naar objectieve voorstelling der realiteit heeft van '70—'80 in Frankrijk een reactie in 't leven geroepen, die tot het tegenovergestelde uiterste vervallen is, dat wil zeggen tot subjectivisme en idealisme Het eerste openbaarde zich vooral door een streven, om de geheel persoonlijke stemming des dichters zooveel mogelijk weer te geven door rhythmus en klank; het laatste door

de idee, die met die stemming gepaard gaat, te verzinnelijken door woorden, beelden en tafereelen, die voor een deel louter scheppingen der phantasie zijn. Deze dichterschool bestaat uit drie groepen, maar wijl de Poëzie der dichters, die om deze of gene overheerschende eigenaardigheid meer bijzonder tot een dier drie afdeelingen moet gerekend worden, gewoonlijk ook kenmerken der beide andere vertoonen, zijn die groepen niet door scherp afgebakende grenzen van elkander gescheiden. Wat evenwel de kern hunner litteraire theorieën betreft, kunnen zij toch afzonderlijk beschouwd worden, te meer, daar zij ook afzonderlijke namen dragen, waardoor die kern eenigermate wordt aangeduid. Men spreekt namelijk van *Ecole décadente*, van *Ecole évolutive instrumentiste* en van *Ecole symboliste*. Alle dichters dier groepen worden echter meermalen weer *Décadents* of *Déliquescents* genoemd; woorden, die oorspronkelijk scheldnamen waren, waardoor te kennen werd gegeven, dat die dichters de Poëzie door hunne praktijken in verval brachten, maar die later door sommigen als strijdleus en herkenningsnaam zijn aangenomen. De voornaamste dezer dichters zijn Paul Verlaine, Stephane Mallarmé, Arthur Rimbaud, Jean Moreas, Gustave Kahn, Henri de Régnier, Laurent Tailhade, Charles Morice en onder de Belgen, die in 't Fransch dichten, George Rodenbach, Arthur Verhaeren en Maurice Maeterlinck 1).

Als hoofdkenmerk der *Ecole décadente* wordt gewoonlijk

1) Met deze opsomming wil ik niet te kennen geven, dat alle gedichten der opgenoemde dichters naar de hier verkondigde beginselen zijn vervaardigd, maar wijl ik deze litteraire strooming hier in 't algemeen beschouw, acht ik het overbodig daarover in bijzonderheden te treden. Om diezelfde reden maak ik ook geen onderscheid tusschen nog levende of reeds overledene dichters, maar voeg ik er alleen aan toe, dat deze litteraire beweging, wat althans de praktijken der *Ecole décadente* en die der *évolutive-instrumentiste* betreft, in Frankrijk zoo goed als verloopen is.

aangegeven, dat zij een buitengewone waarde hecht aan de muziek der verzen. In verband daarmee beschouwt zij de dichterlijke uitdrukking als de resultante van twee factoren: van het muzikaal gehalte en van de beteekenis der woorden, maar kent zij aan het eerstgenoemde de meeste kracht toe voor de uiting der stemming. Daarom veroorloven de dichters dezer groep zich allerlei vrijheden, om het muzikaal gehalte hunner verzen te verhoogen. Tot dat doel streven zij vooral naar een oneven aantal syllaben met onregelmatige sneden; schrijven verzen met vrijen rhythmus en van willekeurige lengte, gelijk b.v. van drie tot dertien, ja zelfs tot zeventien syllaben; onderdrukken het rijm of vervangen het door een assonnance enz. Daarmee gaan willekeurige vrijheden in de taal gepaard. Zij smeden nieuwe en dikwijls gedrochtelijke woorden of uitdrukkingen, brengen verouderde termen weer in gebruik, geven aan bestaande woorden een anderen uitgang, veroorloven zich allerlei vrijheden in woordvoeging en zinbouw, ja wijzigen zelfs de logische aaneenschakeling der gedachten — alles met het doel, om ook door rhythmus en klankgehalte de stemming zoo getrouw mogelijk te vertolken, en door woord en beeld ook alle werkelijke of ingebeelde, en dikwijls samengestelde impressies weer te geven. Andere dichters dezer school bedienen zich wel is waar ook van de bovenvermelde middelen, maar hechten bovendien een geheel buitensporige waarde aan de uitwerking van bepaalde klankeffecten en beweren, dat zekere klanken hen steeds een daarmee overeenstemmende, en altijd bij dien klank terugkeerende kleur of tint voor de verbeelding roepen. Anderen gaan nog verder en verzekeren, dat deze of gene kleur of tint hen bovendien herinnert aan den klank van een of ander muziekinstrument, en dat die klank weer overeenkomt met een bepaalde gemoedsstemming. Daarom is aan deze dichtergroep de naam van *Ecole évolutive-instrumentiste* gegeven.

Het vermogen om klanken als kleuren te zien, wordt *audition colorée* genoemd, en is naar getuigenis van zekeren dr. Laurent, die er een bijzondere studie van gemaakt heeft, een neuropathische aandoening, die evenals het oproepen van idealistische visioenen door het gebruik van opium veroorzaakt of verslimmerd kan worden. Dr. Suarez de Mendoza, een ander Fransch geneesheer, geeft er de volgende omschrijving van. „Het kleurengehoor is een vermogen tot associatie van geluiden en kleuren, waardoor elke objectieve gehoors-gewaarwording van voldoende sterkte, ja zelfs de herinnering daaraan, bij zekere personen een al of niet stralend beeld kan opwekken of wegvagen; een beeld dat onveranderlijk terugkeert bij denzelfden letterklank, bij dezelfde toonkleur van stem of instrument, bij dezelfde intensiteit of hoogte van toon." 1)

Die aandoening, zij moge dan inderdaad bij sommige dichters aanwezig, of valschelijk voorgewend zijn, is in beide gevallen natuurlijk van zeer subjectieven aard, en daaraan is het toe te schrijven, dat ieder dichter voor zijn kleurengehoor een eigen systeem heeft. In 1892 waren er ongeveer evenveel systemen als dichters, dat wil zeggen vijf en twintig. Rimbaud, die hiermee veel naam gemaakt heeft, gaf het volgende schema aan de hand: a - zwart, e - wit, i - blauw, o - rood, u - geel. Bij zwart meent hij het orgel te hooren; bij wit de harp, bij blauw de viool, bij rood de trompet en bij geel de fluit. Op zich zelf beschouwd, is dit echter een systeem, dat in de lucht hangt, zoolang de gehoorindruk niet aan één bepaalde stemming, zielstoestand of handeling verbonden

1) Overgenomen uit H. Martin. *Névrose en poésie.* Etudes 1898 I.

wordt. Het orgel, zoo meent Rimbaud derhalve, drukt eentonigheid, twijfel, eenvoud uit; de harp een klare, kalme gemoedsstemming; de viool hartstocht en gebed, de trompet glorie en eerbetuiging, de fluit ongekunsteldheid en stille vreugde. En wie nu volgens dit systeem de proef op de som wil nemen, en b.v. een gedicht wil vervaardigen, dat een stemming van jubelende vreugde uitdrukt, zal in het aangegeven recept gewaar worden, dat voor die stemming de trompet het aangewezen instrument is. Aan den koperen klank van dat instrument beantwoordt het rood, en aan die kleur de letterklank O. Zorgt de dichter dus, dat zijn vers goed van o-klanken voorzien is, dan drukt hij daardoor alleen reeds de vereischte stemming uit. Maar voor andere dichters zijn de letters weer met andere instrumenten, kleuren en stemmingen verbonden. Volgens Verlaine drukt de o-klank een stemming van droefgeestigheid uit. Daarom beweert hij door de volgende regels de melancholische stemming van den herfst weer te geven.

Les sangl*o*ts l*o*ngs
Des vi*o*l*o*ns
De l'*auto*mne
Blessent m*o*n coeur
D'une langueur
M*o*n*o*t*o*ne.

Al deze bestanddeelen van klank en rhythmus worden ook wel met den naam van symbolen aangeduid, maar dan heeft het woord symbool de beteekenis van *moyen de suggestion.* Voor de Moderne Symbolisten heeft dat woord echter een geheel anderen zin. In hoever hun symbolisme van dat der klassieken verschilt, kan terloops niet voldoende worden uiteengezet. Slechts volgen hier eenige beknopte opmerkingen over de Moderne Symboliek op zich zelf beschouwd.

De Symbolisten, die zich bij voorkeur op de Vigny en

Baudelaire beroepen, geven den naam van symbool aan een voorwerp, verschijnsel, tafereel, gebeurtenis of persoon, die aan de natuur, het maatschappelijk leven, de geschiedenis, de sage, de mythologie of andere soortgelijke bronnen ontleend en min of meer geïdealiseerd zijn of idealistische kunstscheppingen zijn, die met de innerlijk-stoffelijke vormen der verbeelding, aan vroegere waarneming der werkelijkheid ontleend en door dat vermogen bewaard, door den dichter zijn samengesteld. In beide gevallen wordt het beeld echter niet voorgesteld om zichzelf, maar om uit kracht eener werkelijke of ingebeelde overeenkomst of verwantschap en in verband met de bovenvermelde *moyens de suggestion* een algemeene idee, een gedachtenreeks of een persoonlijken toestand des dichters en een daarmee gepaard gaande subjectieve stemming te symboliseeren. Maar ofschoon die symbolen, gelijk boven gezegd is, aan verschillende bronnen ontleend kunnen zijn, toonen de Fransche Symbolisten toch een bijzondere voorliefde voor symbolen uit de natuur, en beroepen zij zich, om die voorliefde te verklaren, gewoonlijk op eenige verzen van Baudelaire, waardoor die symboliek, of liever die harmonie der natuur verkondigd wordt.

La nature est un temple où de vivants piliers,
Laissent parfois sortir de confuses paroles,
L'homme passe à travers de forets de symboles,
Qui l'observent avec des regards familiers.

Comme de longs échos qui de loin se confondent
Dans une ténébreuse et profonde beauté,
Vaste comme la nuit et comme la clarté,
Les parfums. les couleurs et les sons se répondent.

Door deze verzen wordt zoowel de harmonie der natuur met het zieleleven der menschen als die der verschillende natuurdingen onderling verkondigd, en in beide opzichten, maar vooral in het eerste, zijn zij voor de Moderne

Symbolisten een wenk geweest, die op het karakter hunner Poëzie veel invloed heeft uitgeoefend. In de nasporing van die harmonie der natuur gaan zij over het algemeen veel verder dan de klassieken, maar een groot deel van hetgeen zij zien, of meenen te zien, bestaat meer in hun grillige en dikwijls ziekelijk overspannen verbeelding dan in de werkelijkheid. Daarbij komt nog, dat de reden, waarom die schepselen en verschijnselen der natuur als symbolen gebruikt worden, dikwijls op een zéér subjectieve opvatting berust, en het gevolg van dat alles is natuurlijk, dat het symbool, wanneer de overeenkomst of verwantschap daarvan met idee of toestand door den dichter zelf niet wordt aangeduid, niet zelden onzeker of duister van beteekenis wordt. Nu is dit een eigenschap, die aan alle symbolische Poëzie in meerdere of mindere mate eigen is, en daarom voor de klassieken ook een reden geweest is, om er betrekkelijk zelden gebruik van te maken. Voor de Fransche Symbolisten is die eigenschap echter juist een oorzaak, waarom zij er zich vooral toe getrokken voelen. De groote bekoorlijkheid dier Poëzie ligt volgens hen in de onzekerheid van beteekenis, die niet door aanduiding van het gesymboliseerde, maar door een reeks van gissingen langzamerhand verdreven moet worden. „Wie een voorwerp noemt," zegt Mallarmé, „vernietigt drie vierde van het genot eens gedichts, wijl dat genot juist verkregen wordt door het voordeel om het (gesymboliseerde) langzamerhand te raden. Het moet door gissingen worden opgeroepen. Het is de voortreffelijke toepassing dezer manier, die het symbool vormt, en hierin bestaat, dat een voorwerp bij gedeelten wordt opgeroepen, om een zielstoestand te vertolken, of omgekeerd een voorwerp wordt gekozen, om daaruit door een reeks van ontcijferingen een zielstoestand af te leiden." Zoo meenen de Fransche Symbolisten beter het doel der Poëzie te bereiken, die naar hun opvatting „geen duide-

lijke ideeën en scherp omlijnde beelden moet oproepen, maar, evenals de muziek, vage en onbepaalde impressies moet veroorzaken, waardoor zwevende schimmen worden opgeroepen, en de ziel in een zoete droomerij verzinkt."

In dienzelfden geest spreken ook andere dichters en critici, maar het is billijk, hieraan toe te voegen, dat er ook onder de latere dichters eenige geweest zijn, die in theorie daartegen geprotesteerd hebben, en ook symbolische gedichten hebben geschreven, die van dat gebrek geheel of gedeeltelijk vrij zijn. Om een voorbeeld van hun symboliek te geven, citeer ik hier een gedicht van Verhaeren, welks beteekenis, hoewel niet geheel duister, toch met recht onzeker en vaag kan worden genoemd.

Parmi l'étang d'or sombre
Et les nénuphars blancs
Un vol passant de hérons lents
Laisse tomber des ombres.

Elles s'ouvrent et se ferment sur l'eau
Toutes grandes, comme des mantes;
Et le passage des oiseaux, là-haut,
S'indéfinisse ailes ramantes.

Un pêcheur grave et théorique
Tend vers elles son filet clair,
Ne voyant pas qu'elles battent dans l'air
Les larges ailes chimériques.

Ni que ce qu'il guette le jour, la nuit,
Pour le serrer en des mailles d'ennui
En bas, dans les vases, au fond d'un trou,
Passe dans la lumière, insaisissable et fou.

Een ieder zal, geloof ik, na de lezing van dit gedicht begrijpen, dat hier in 't algemeen de dwaasheid wordt aangeduid van het najagen van ijdele schimmen, maar wat de bijzonderheden betreft, zal hij moeielijk met zekerheid iets kunnen vaststellen. Nu is het waar, dat men ook bij oudere

dichters symbolische gedichten vindt, die slechts een algemeene waarheid verkondigen. Wie b.v. Schiller's *Pegasus im Joche* leest, zal ook uit dat gedicht niet veel meer dan een algemeene waarheid kunnen afleiden. Maar gewoonlijk zal de bedoeling des dichters zich ook niet verder hebben uitgestrekt, ook al sluiten de bijzonderheden zich, gelijk b.v. in het bovenvermelde gedicht van Schiller, zeer nauw bij de werkelijkheid aan. Zij dienen dan vooral tot inkleeding van het verhaal, en hebben geen bepaalde beteekenis ten opzichte van de hoofdgedachte. Maar bij de Fransche Symbolisten is dat meermalen wel het geval. Iedere trek van het verhaal of van de beschrijving moet die idee somtijds zooveel mogelijk in bijzonderheden toelichten. En datzelfde schijnt ook het geval te zijn in het bovenvermelde gedicht van Verhaeren. Dat kan ten minste worden afgeleid uit de omschrijving, die Vigié-Lecocq er van geeft. „Wij allen," zoo zegt hij, „doen hetzelfde als de bovenvermelde visscher. Met neergeslagen oogen werpen wij ons net in het slijk en het vuil, dat verborgen ligt onder het klatergoud van het Pharizeesche leven, en wij hopen in onze mazen eer, fortuin of liefde op te halen. Maar het denkbeeldig ideaal zweeft boven onze hoofden, en wij zullen het nooit zien, omdat wij onze oogen hardnekkig neergeslagen houden. De langzame reigers zweven altijd verder, en hunne schaduwen glijden voortdurend over den waterspiegel, waar iedere ziel verschijnt, en de mensch verkeert voortdurend in de illusie, dat hij eenmaal in zijn macht zal krijgen, wat onbereikbaar is en dwaas." 1)

Zulk een toepassing in bijzonderheden ligt echter niet altijd in de bedoeling des dichters. Ook bij de Fransche Symbolisten vindt men vele grootere of kleinere gedichten,

---

1) Vigié-Lecocque, *La poésie contemporaine.*

die blijkbaar slechts ten doel hebben, een algemeene waarheid of stemming weer te geven. Van dien aard zijn ook de Symbolische tooneelspelen van Maeterlinck's eerste periode, met hun modern-mystieken achtergrond, maar wijl deze voor een vluchtige bespreking minder geschikt zijn, zullen wij daarover niet in bijzonderheden treden.

In al die gevallen moet de bedoeling des dichters dus zonder nadere aanduiding door den lezer zelf uit het gedicht worden afgeleid, maar er worden bij de Fransche Symbolisten ook vele gedichten gevonden, waarin omtrent die beteekenis, en meer voornamelijk over de punten van overeenkomst tusschen symbool en werkelijkheid, in het gedicht zelf eenige wenken worden gegeven. Bedient de dichter zich daarbij van een aantal strofen of een sonnet, dan wordt het gesymboliseerde meermalen in de laatste strofe of terzine, soms in de beide laatste terzines medegedeeld. Zoo b.v. in de volgende strofen van Baudelaire, getiteld *l'Albatros* (de stormvogel).

Souvent pour s'amuser les hommes d'équipage
Prennent des albatros, vastes oiseaux des mers,
Qui suivent, indolents compagnons de voyage,
Le navire glissant sur les gouffres amers.

A peine les ont-ils déposés sur les planches,
Que ces rois de l'azur, maladroits et honteux,
Laissent piteusement leurs grandes ailes blanches
Comme des avirons trainer à côté d'eux.

Ce voyageur ailé, comme il est gauche et veule!
Lui naguère si beau, qu'il est comique et laid;
L'un agace son bec avec un brûle — gueule,
L'autre mime en boitant l'infirme qui volait.

Le poète est semblable au prince des nuées,
Qui hante la tempête et se rit de l'archer,
Exilé sur le sol, au milieu des huées,
Les ailes de géant l'empèchent de marcher.

Meermalen wordt het onderwerp, dat gesymboliseerd wordt, vooropgezet, en krijgt het geheel den vorm eener vergelijking met of zonder daarbij gebruikelijk voegwoord, maar van een vergelijking, die dikwijls zeer spitsvondig of gezocht is, en door den dichter blijkbaar meer gekozen is, om zijn lust tot beschrijving te boeten, dan om het onderwerp door het gekozen symbool op te helderen. Zoo b.v. geeft een der Fransche Symbolisten de volgende voorstelling van zijn hart:

Mon coeur est un beau lac solitaire qui tremble...
La lune y fait rêver ses pâleurs infinies,
L'aurore en son cristal baigne ses pieds rosés
Et sur ses bords en d'éternelles harmonies,
Soupire l'orgue des grands joncs inapaisés.

Een andermaal is het een even gezochte personificatie, die een schepping van 's dichters verbeelding is, gelijk de volgende personificatie der droefheid.

J'ai cru voir ma tristesse et je l'ai vue....
Elle était nue,
Assise dans la grotte la plus silencieuse
De mes plus intérieures pensées;
Elle y était le songe morne des eaux glacées
L'anxiété des stalactites anxieuses...

Eindelijk zij hier nog gewag gemaakt van die „correspondances", waardoor geen ideeën, stemmingen of toestanden des dichters, of algemeene waarheden gesymboliseerd worden, maar waardoor personen of zaken logisch met elkaar in verband gebracht worden om punten van overeenkomst, die geheel of grootendeelss slechts bestaan in de grillige en bandelooze verbeelding des dichters. In dit opzicht heeft vooral George Rodenbach een gevestigde reputatie. De volgende verzen, die niet de zonderlingste „correspondances" bevatten, die hij gemeend heeft te ontdekken, mogen daar nog een denkbeeld van geven.

Les cloches ont de vastes hymnes,
Si légères dans l'aube
Qu' on les croirait en robes
De mousseline.
Robes des cloches balancées
Cloches en joie et qui épanchent
Une musique blanche.
Ne sont-ce pas des mariées
Ou des Premières Communicantes
Qui chantent?

V.

De navolging der *Décadents-Symbolistes* is in onze Moderne Poëzie in verschillend opzicht waarneembaar, maar is ten aanzien van de theorieën en praktijken der *Décadents* veel algemeener dan ten opzichte van die der *Symbolistes.* Die navolging der *Décadents* vindt men zoowel bij de meeste Nieuwegidsers als bij verschillende jongeren. Een min of meer vrije rhythmus, verzen van ongelijke en willekeurige lengte, spelingen met rijm en assonnance, zinlooze herhaling van dezelfde woorden en klanken, zonderlinge door den dichter zelf vervaardigde woorden, gedrochtelijke beelden, opzettelijke verkrachting van taalwetten en andere halsbrekende toeren op het slappe koord der moderne litteraire aesthetica worden er in menigte vertoond. Luister slechts naar het volgende vers van Gorter, een der vele van dien aard, die verzameld zijn in zijn bundel *De School der Poëzie.* Gorter staat voor een groot water, of verbeeldt zich zulk een water te zien, en knijpt er dan het volgende vers uit.

Daar ligt dat water — dat schitterende water.
Zie hoe het schittert, het schitterspreekt, het schittertrompet-
tert in de lucht,
in de donzige, gonzige, fijne, satijne lucht —
dat droogzilvere, opzwemmende water,
in dat rondomblauwe, dronkkoude, dronkdiepe water,

't is een zee bleeksprekend schuim,
een woordenmond in 't ruim
schreeuwende door de(n) gonswind naar het hemelruim,
dat streefwater, dat geerwater, dat wilwelwater,
het valt al voorover met zijn onhoorbaar geschater
te plonzen, te lachen met het gezicht onder water —
O het oogt hoog, pijlend hoog, het overstroomt elkaar,
valt aan valt aan, ver en ver ,daar daar —
en nu ligt het weer schaterend uit te lachen
naar alle kanten, alsof ze wat zagen;
de lucht is boven wittig teer, rondom
valwolken en vergaande boomerijen om,
niet heel ver is het ál gestoomde nevel,
molens en boomen, even, even.

Gorter is onder onze Modernen de dichter die de praktijken der Fransche *Decadenten* het meest heeft nagevolgd, maar ook onder de andere voormannen der Nieuwegidsers zijn er eenige, die, al gaan zij in dat opzicht lang zoo ver niet als Gorter, in verschillende punten toch nauw aan die Fransche dichters verwant zijn.

Tot dezen moet op de eerste plaats Albert Verwey worden gerekend, van wien Kloos, gelijk wij reeds vernamen, getuigde, dat hij meer dan één ziel scheen te hebben. Daardoor werd te kennen gegeven, dat Verwey bij afwisseling gedichten schreef, die van verschillende litteraire theorieën getuigden, en wanneer wij de zonderlinge uitdrukking, door Kloos gebezigd om dat te kennen te geven, voor lief nemen, dan moet de decadenten-ziel van Verwey op de eerste plaats vermeld worden. Maar ook Kloos zelf heeft zich als dichter in dit opzicht een, helaas, maar al te treurige reputatie verworven. Na zijn eersten bundel *Verzen*, waarvan het eerste gedeelte het meest heeft bijgedragen, om zijn naam als dichter te vestigen, heeft hij zeer veel gedichten geschreven, die in klank en rhythmus, in woord en beeld den invloed der Fransche Decadenten verraden.

En wat Van Eeden betreft, ofschoon het meest eigenaar-

dig karakter van het grootste deel zijner Poëzie moet worden toegeschreven aan een andere oorzaak, die gedeeltelijk buiten het gebied der litteraire aesthetica ligt, getuigen toch ook zijn gedichten door een min of meer vrijen rhythmus door een betrekkelijk gematigd streven naar klankeffecten of zonderlinge woorden, en door eenige andere daarmee samenhangende eigenaardigheden, dat hun dichter vooral ten opzichte van het muzikaal gehalte der Poëzie bij de Fransche Decadenten ter school is gegaan. Overigens herinnere men zich, hoe Van Eeden, gelijk ik in mijn eerste studie door eenige citaten heb aangetoond, ook wat de theorie van dit gedeelte der Poëtiek betreft, nauw aan die Fransche dichters verwant is. De slotsom van dat alles is derhalve, dat de voormannen der litteraire beweging van '80, wat althans een deel hunner dichterlijke voortbrengselen betreft, in hunne theorieën en praktijken omtrent individueele uiting hunner gedachten en stemmingen door woord en beeld, door klank en rhythmus in meerdere of mindere mate den invloed der Fransche Decadenten hebben ondergaan.

De navolging der Fransche Symbolisten is minder algemeen dan die der Decadenten, en is, gedeeltelijk althans, ook minder noodlottig voor de Poëzie geweest. Zij is minder algemeen, omdat er betrekkelijk slechts weinig moderne dichters zijn, die bij voorkeur Symbolische Poëzie hebben gedicht, en gedeeltelijk minder noodlottig, omdat er onder die weinige dichters enkele gevonden werden, die, gelijk vooral het geval is met Mevr. Lapidoth-Swarth, door andere en betere invloeden voor de buitensporigheden der Fransche Symbolisten zijn behoed. Dit laatste kan echter weer niet worden getuigd van Gorter, die, evenals eenige jongere Modernen, zoowel de theorieën der Decadenten als die der Symbolisten in practijk heeft gebracht. Vele zijner verzen herinneren zoowel aan de

navolging der eersten als aan die der laatsten, maar in andere is een dier beide invloeden overheerschend. In het zooeven overgedrukte vers waren vooral de praktijken der Decadenten kenbaar, in het volgende daarentegen, dat gedicht is naar den trant van het bovenvermelde vers van Rodenbach, die der Symbolisten. Vóór ik het citeer, wil ik er echter even aan herinneren, dat Kloos vooral opgetogen is over de visie der natuur, die uit dit en andere soortgelijke verzen van Gorter blijkt. „Aller-opmerkelijkst en wonderbaarlijk is Gorter's visie van de natuur," zoo zegt hij. Gorter „wil geen impressie geven van de werkelijkheid, maar alleen ons de mooie dingen laten zien, die hij heeft in zijn eigen hoofd. En hij zet die mooie dingen uit zijn ziel in de werkelijkheid, dat de wereld er vol van hangt..." En om nu eens te laten zien, hoe „mooi" die dingen wel zijn, citeert hij het eerste gedeelte van een van Gorter's verzen, maar daar het tweede deel, als ik mij niet vergis, even „mooi" is, geef ik het hier in zijn geheel. Gorter zit op een marmeren steen in de zon, en „zet dan de volgende mooie dingen uit zijn ziel in de werkelijkheid."

De Zon. De wereld is goud en geel
en alle zonnestralen komen heel
de stille lucht door als engelen.
Haar voetjes hangen te bengelen,
meisjesmondjes blazen gouden fluitjes,
gelipte mondjes lachen goudgeluidjes,
lachmuntjes kletterend op dit marmer,
ik zit en warm m'er.

Kijk ze nu loopen wendend om me heen,
't lijkt wel een herfst op den witten steen,
een herfst van dorre en gele kraakbladen,
engelen in wevegoudgewaden,
zwevende guldvliezen,
neigende zonbiezen,
fluitende gouden zonnegeluiden,

ze leiden elkaar van uit het zuiden,
ze loopen over mijn marmersteen
in goudmuiltjes heen.
En 't lijkt of ze nu wel overal zijn,
de wereld is vol met een geelen goudwijn.

Ziedaar! Er zou ter verklaring van deze en andere verzen van Gorter heel wat geschreven kunnen worden. Van Deyssel b.v. spreekt naar aanleiding daarvan over observatie, impressie, sensatie en pure fantasie. Voorloopig zullen wij ons daar echter niet mee inlaten, maar ons eenvoudig neerleggen bij de meening van Kloos, waar deze zegt, dat Gorter's visie van de natuur „aller-opmerkelijkst en wonderbaarlijk" is.

Mariëndaal. P. ZEEGERS. S. J.

Wegen van anderen naar Rome.

Dr. Pusey heeft een boek geschreven, *Eirenicon* of vredesonderhandeling getiteld. Hier wordt in betoogd, dat de Roomsche, Engelsche en Grieksche kerken hare eigenaardigheden moesten opgeven en elkander ontmoeten op den gemeenschappelijken grond der Apostolische opvolging, om aldus weder te worden de ééne onverdeelde, Katholieke en Apostolische Kerk. De weigering der Katholieke Kerk om op deze uitnoodiging in te gaan, wekte de verontwaardiging van een student in de rechten, wiens moeder, eene vrome weduwe, hem in strenge, bijna Calviniste beginselen had opgevoed. Sinds zijn 16de jaar was hij met de Highchurch in kennis gekomen en milder gestemd. De lezing van 't Eirenicon riep echter al zijne vroegere vooroordeelen weer in het leven.

Een medestudent, die van streng Calvinist tot de Katholieke Kerk bekeerd was, noodigde hem uit de leer zijner kerk te onderzoeken; hij voorspelde hem ronduit, indien hij dit eerlijk en onpartijdig deed, hij zeker Katholiek zou worden. Lachend had de een-en-twintig-jarige geluisterd en verklaarde zich volkomen tevreden met hetgeen de Engelsche kerk hem bood. Gewoon nochtans het *hoor en wederhoor* te beoefenen, zou hij de beste boeken lezen, die van weerskanten waren geschreven. Vast besloten, met Gods hulp en de voorspraak der heiligen een hooger leven te

leiden, begon hij zijne studie met een gebed om licht van boven. Dewijl hij altoos geleerd had, dat de Katholieke schrijvers valsch en met zin-verdraaiing aanhalen, gaf hij zich de moeite al hunne aanhalingen na te slaan.

In de zes maanden aan deze studie besteed, zag hij hoe de Katholieke Kerk eerloos belasterd was door hare vijanden, die gedurende drie eeuwen, en helaas! met treurig welslagen, alle middelen hadden gebezigd om haar in een valsch licht te stellen. Hij erkende, hoe de Engelsche kerk gesticht en uitgebreid was door wreedheid, onrecht, misbruik van staatsmacht en moord; dat hij slechts een gedeelte der Katholieke leer had aangenomen, en dit nog enkel op grond van eigen protestantsch onderzoek, terwijl onze Heer geleerd had, dat wij Zijne Waarheid aannemen moesten op gezag eener Kerk, die tegen dwaling was gewaarborgd. Zoo kwam hij tot de vraag: Waar is die Kerk? En toen hij de kenteekenen der ware Kerk, gelijk de H. Schrift die aanduidt, onderzocht, was hij gedwongen den blik te slaan naar Petrus' Stoel, want *waar Petrus is, daar is de Kerk.*

Zijne rede was nu van het Goddelijk gezag der Kerk overtuigd, maar hij schrok terug bij de gedachte, dat hij nu afgesneden werd van alle gemeenschap met zijne hoog-Anglikaansche en zelfs Evangelische vrienden; en voor 't eerst in zijn leven kwam hij tot de bevinding, dat men overtuigd kon wezen, zonder te gelooven.

„Ik bad om licht," bekent hij, „en een heilig kloosterling bad mede en droeg het H. Misoffer voor mij op. De uitkomst was, dat hij binnen weinige dagen 't geluk had mij in de ééne, heilige, Apostolische Roomsche Kerk op te nemen.

„Sinds zijn er jaren verloopen; en hoezeer ik van nature een aartstwijfelaar ben in politiek, rechtszaken en historie, omtrent mijn godsdienst heb ik geen twijfel meer gekend.

Ik leef gelukkig; mijne vrouw is de kleindochter van een Schotsch officier, die van het Presbyterianisme tot de Katholieke Kerk was bekeerd. Mijn zoon beoefent de wetenschap aan eene Duitsche hoogeschool, en te midden van ongeloovigen, blijft zijn geloof krachtig levend. Onder leiding van een pater Dominicaan neemt hij trouw zijn godsdienst waar en vindt in de natuurwetenschappen niets met de Goddelijke openbaring in strijd.

„In allen ootmoed mag ik Paulus nazeggen:
God is een Vergelder voor wie Hem zoeken. Hebr. XI. 6. 1)

't Is opmerkelijk in deze bekeeringsverhalen te zien, hoe velen hun strijd alleen, of onder het oog van een vriend doorworstelen, zonder den moed te hebben een Katholiek, veel minder een priester te raadplegen. Geen wonder. Wie bij een Katholiek priester de waarheid zoekt, verwacht blijkbaar ze bij hem te kunnen vinden, terwijl de gedachte, dat de Roomsche Kerk de waarheid zou kunnen bezitten, bij velen niet opkomt of aanstonds wordt verworpen. De nu Benedictijn geworden John Chapman, leefde in een kring van Engelsche geestelijken, onder welken eenigen zeer ernstig van zin. Hij ging wekelijks ter Communie (Avondmaal) en las getrouw in „De navolging van Christus" Langzamerhand voelde hij een inwendigen drang naar God. Hij begon Katholieke boeken te lezen en kwam tot het besluit: Indien de Kerk van Rome gelijk heeft, heb ik ongelijk. Zijne vrienden waarschuwden hem, dat hij te streng redeneerde. Hij antwoordde hen alleen, zij mochten er eene eer in stellen niet-logisch te zijn, hem was dit onmogelijk.

Aan 't ander eind van Londen had hij een vriend, die dezelfde gemoedsbezwaren had. Samen deden zij tegen Pink-

---

1) *Roads to Rome* p. 50.

steren eene novene ter eere van den H. Geest. Zijn vriend werd in België op H. Sacramentsdag Katholiek, hij bezat den moed niet, te meer daar hij vreesde eene roeping tot den religieuzen staat in zich te voelen opkomen. Eindelijk, na een verblijf op eene badplaats, waar hij, om zijn vader gerust te stellen, eene lange lijst opmaakte van de boeken, welke hij vóór en tegen had gelezen, keert hij naar Londen terug. Aan 't South-Kensington station laat hij zijn reisgoed, gaat met kloppend hart aanbellen bij de paters Oratorianen en vraagt een pater.

„Daar kwam er een bij me" — verhaalt hij — „in de spreekkamer.

— „Ik kom," bracht ik nauw hoorbaar uit, „omdat ik sinds lang in de war ben aangaande de rechten der Kerk van Rome. Zou u me geen raad kunnen geven?"

„'t Was een verlichting voor me, toen de pater lachte en zei:

— „Ja, als u mij om raad vraagt, raad ik u natuurlijk aan Roomsch te worden."

„Ik lachte met hem mee, en wij waren op slag beste vrienden. Den volgenden dag, St. Nikolaas, deed ik mijne afzwering, daags er op mijne eerste H. Communie. Het geluk, dat mij toen overstroomde, was onuitsprekelijk. Ik heb sinds dien tijd vele beproevingen gehad, doch een twijfel tegen het geloof nooit." 1)

Den Eerw. Mathew Culley zat de neiging voor Rome min of meer in 't bloed. Hij was ten jare 1860 geboren in Northumberland, dat van alle Engelsche graafschappen het langst aan 't geloof der vaderen trouw is gebleven. Van zijne bloedverwanten waren er enkelen Katholiek gestorven, en naar men verhaalde, een priester van de orde der Pre-

---

1) *Roads to Rome* p. 56.

dikheeren in biddende houding voor het altaar dood gevonden. Zijne Hoog-kerksche moeder had hem een afbeeldsel gegeven van de Moeder Gods met haar Kind; 't hing op zijne kamer; ze had hem nooit aangezet om het te vereeren, en toch was hij nauwelijks veertien jaar, zijne moeder bijna twee jaren overleden, toen hij uit eigen beweging voor die beeltenis neerknielde en bad. Sinds een toevallig gekocht boek hem de manier van rozenkrans-bidden geleerd had, reeg hij zelf de vereischte koralen aan een snoer. Evenwel dacht hij aan geene geloofsverandering. Eerst, toen hij, student te Oxford, nu en dan de preeken in de Jezuïetenkerk bijwoonde, begon hij zich onvoldaan te voelen in de Hoog-kerk, welker leering geen samenhangend geheel bleek te zijn. Een zijner grootste bezwaren tegen de Katholieke Kerk was altoos de Paus. Waarom stond deze boven de bisschoppen? Waarom werd hem onfeilbaarheid toegeschreven? Vermoedelijk had hij zich van dit leerstuk eene verkeerde voorstelling eigen gemaakt uit Anglikaansche boeken. Hunne auteurs plegen toch de leer der Roomsche Kerk naar hunne onjuiste opvatting uiteen te zetten en dan als eene dwaasheid te wederleggen. Gelukkig voor hem, dat een uitstekend redenaar gedurende den herfst van 1878, in de Jezuïeten-kerk te Oxford over dit onderwerp een reeks van preeken hield. De algemeenheid der Roomsche Kerk en 's Pausen opperhoofdigheid stelde hij in een verrassend licht.

„Ik had geen onderhoud met dien redenaar", schrijft Rev. Matthew Culley, „maar zijne voordrachten waren mij van buitengemeen nut, en stap voor stap zag ik den weg open voor mij liggen."

En zonder een priester te hebben gesproken of ook maar een Katholiek over zijn bezwaren te hebben geraadpleegd, verzocht hij kanunnik Clarke hem in den schoot der ware

Kerk op te nemen. Dit geschiedde 21 April 1879, hij was achttien jaar oud. 1)

De Benediktijner pater Augustin Daniels verhaalt, hoe hij, aanvankelijk geneigd Anglikaansch geestelijke te worden, tijdens zijne studiën te Cambridge een omkeer in zijne godsdienstige meeningen gewaar werd. Twijfel aan de historische waarheid der Evangeliën deed hem van lieverlede afdrijven van het Christendom en bij de wijsbegeerte van Spinoza belanden. Toen hij in 1885 zijn graad behaalde, geloofde hij aan niets bovenzinnelijks meer en achtte het behartigen der wetenschap, mitsgaders de oplossing der sociale vraag, eigenlijk de eenig belangrijke levenstaak.

Toevallige omstandigheden brachten hem met Katholieken in kennis. Het machtig *Credo* hunner Kerk wierp een stralend licht op zijn pad, het schitterde hem in de oogen en verwarmde zijn gemoed; toch in de stellige meening, dat die tegenwoordige stemming uit enkel gevoel opwelde en zijn sociale plannen storen moest, werkte hij ze tegen en vervolgde zijn weg, tot hij aan de hoogeschool van Heidelberg de rede zijner twijfelingen belachelijk begon te vinden. Hij zag zich genoodzaakt te erkennen, dat het bestaan eener hoogere openbaring niet slechts mogelijk, doch zelfs redelijk was, en dat er geenszins strijd behoefde te bestaan tusschen de uitkomsten der wetenschap en eene Christelijke openbaring. Hij begon te bidden, en tot antwoord was het, of eene stem in zijn binnenste sprak: „Komt tot Mij, gij allen, die zwoegt en beladen zijt... en gij zult rust vinden voor uwe ziel." Het verlangen naar geloof rees op in zijn hart, en nu gaf hij er aan toe en begon de gronden te onderzoeken, waarop het goddelijk gezag en de bovennatuurlijke oorsprong van het Christendom steunen. De

---

1) *Roads*, etc. p. 64.

waarheid van 's Heeren verrijzenis was de hoofdvraag, die zijn aandacht trok. Enkelen zijner Duitsche vrienden erkenden, dat het geloof aan de Verrijzenis door de apostelen als de grondslag van alles werd verkondigd. Toch loochenden zij het feit. Dit voldeed hem geenszins. Het bestaan en de groei van het Christendom schenen hem te zwaarwegende feiten om geen anderen grond te behoeven dan visionnair zinsbedrog en vrome hersenschimmen van Jezus' eerste leerlingen en vrienden. Dit aan te nemen, bracht zooveel bezwaren mee, dat rede en gezond verstand beide de voorkeur dienden te geven aan de erkenning, dat het verhaal des Evangelies geschiedkundig bewezen is. Verder onderzoek leidde hem tot aanneming van de echtheid des geheelen Nieuwen Testaments. Daarin vond hij evenwel gelijk ieder ander menige plaats, moeilijk te verstaan en vatbaar voor meer dan ééne, zelfs met elkander strijdende verklaringen. Toen hij zich afvroeg, welke te kiezen, begreep hij, dat deze verklaring alleen de ware kon zijn, die ingegeven werd door den Geest, welken Christus beloofd had te zenden om Zijne volgers alle waarheid te leeren. Doch waar verbleef die geest? De Roomsche Kerk beweerde, dat in haar deze belofte vervuld werd, en sinds geruimen tijd gevoelde hij eene toeneiging voor haar. De wonderbare eenheid harer leer, de onovertroffen schoonheid van haar eeredienst 1) en haar roemrijk verleden hadden meermalen

1) In den *Nederl. Spektator* van 22 Nov. '02 no. 47 geeft de onkatholieke G. H. Hooijer eenige wonderschoone bladzijden onder den titel: *Santa Margherita.*

Wat ik er hier van overneem, toont duidelijk, hoe hij onder den indruk kwam van een patroonfeest in 't Katholieke zeeplaatsje.

„En om de gansche baai, door het stadje omarmd, wiegden groote witte vlaggen, in kwartieren verdeeld door een rood kruis, aan hooge masten boven het water, waarin de Heilige

tijdens zijne studiejaren indruk op zijn gemoed gemaakt. De intrede in hare gemeenschap was nochtans een stap van

---

Maagd met haar Kindeke en de heilige Margherita, staande op een draak, kleurrijk geschilderd op ieder doek, in wiegend gedein weerkaatsten. Wat hebben die katholieke feesten iets liefelijks en vriendelijks en innigs, als men ze zoo ziet vieren door de geheele bevolking van zulk een eeuwen oud stadje als één gemeenschappelijken jaardag. Wat krijgt die uitstalling van fluweel en zilver, van zijde en goud in alle kerken van zulk een klein visschersnest dan eene diepe beteekenis. Tusschen de machtige marmeren pilaren, overdekt met een netwerk van verguldsel, hangen de roode draperieën met breede glinsterende randen neder. Massa's en nog eens massa's bloemen tooien de altaren. Honderden en nog eens honderden van waskaarsen op zware zilveren kandelabers weerkaatsen hun zacht trillend licht in de ex-voto's, waarmede de wanden zijn bedekt en geven een aureool van tintelenden luister om de Mariabeelden, stralend van edelgesteente.

„Ziet, midden in Amerika heb ik een stadje bezocht van enkele honderden inwoners. Het was een gansch nieuwerwetsch centrum van verlichting en beschaving, een onder electrische lampen stralende temperance-town, waar geen sterke drank te krijgen was dan bij den apotheker op recept van den dokter. Zes kerken stonden er in, voor iedere honderd zielen een kerk ieder van een andre sekte. En bij het uitrijden naar den Mammouth-cave, heel in de vroegte, bood mijn neger-koetsier mij een slok uit zijn whisky-flesch aan.

„Hier in Santa Margherita staan ook zes kerken, maar allen onder hetzelfde kruis, allen gewijd aan eén godsdienst. Hier was het geen sekte-geest, die ze deed verrijzen. Wat ijdelheid en bigotterie, wat priesterdwang (?) en hoop op belooning hiernamaals kunnen er aan hebben medegewerkt, maar in hoofdzaak moet het toch wel geweest zijn de zielsbehoefte van de arme, in wereld-beschaving zoo achterlijke bevolking, die bij voor en tegenspoed, bij lief en leed het weinige, dat zij bezat, en de winst, die zij in haar netten ophaalde uit de blauwe zee, offerde aan de Moeder Gods en de beschermheilige van haar plaatsje, zij zelve 's-nachts verblijvende in kleine donkere hokjes en des daags onder het heerlijke hemelgewelf, al haar moois en al haar souvenirs ophangende in de groote pronkkamers voor allen te zamen.

zoo ver reikende gevolgen, dat hij voor een poos bleef aarzelen

Hij onderzocht nu de aanspraken der Anglikaansche kerk, en deze studie bracht hem dichter bij Rome, want de negen-en-dertig artikelen der Anglikanen hingen niet samen met hunne praktijk. De bisschoppen waren 't onder elkander wanhopig oneens omtrent de levensvragen der Christelijke openbaring, bovendien scheen de uitspraak dezer bisschoppen voor geestelijken noch leeken van beslissend gezag.

„Mijne vraag, wat ik gelooven moest om zalig te worden, bleef in de Engelsche kerk onbeantwoord, en ik had toch eene ziel zalig te maken en wist zeker, dat onze Heer Zijne belofte moest hebben vervuld; gelukte 't mij derhalve de ware Kerk te vinden, dan vond ik met onfeilbare zekerheid aangeduid, wat ik te gelooven had. Ik bad en woonde geregeld de mis bij, maar onderzocht tevens, waarop de zoogenaamde aanmatigingen van Rome steunden. Met elk punt bracht Gods genade mij de Roomsche Kerk dichter bij."

Reeds vroeger had Daniels een Benediktijn der abdij van Beuron leeren kennen. Toen nu Wilmers leerboek van den godsdienst hem in handen kwam, en hij daarin op deugde-

---

„Zou daar in Cave-town ook zulk een feest vol eendracht en godsdienstzin kunnen gevierd worden als hier, iets zoo gemoedelijk en poëtisch?

„Hier gevoelde ik wijding tusschen de groote schaar van schamele vrouwen, in de rijk versierde kerk neerknielend in vereering van haar Santa Margherita, haar patronesse, die voor achttien eeuwen den Satan bande uit haar hart en den marteldood met haar geloof verkoos boven weelderig leven met den heidenschen stadhouder van Antiochië. Dáar in het land van den dollar, in het koude, kille sekte-kerkje voelde ik weerzin, toen de man in den preekstoel mij als vreemdeling onder zijne hoorders uitkoos tot voorwerp van bekeering tot het geloof aan de bovenmenschelijkheid van een Amerikaanschen profeet."

lijke gronden de ongeldigheid der Engelsche priesterwijding bewezen zag, begreep hij niet langer te mogen uitstellen en schreef zijn vriend den Benediktijn, dat hij in de Kerk wenschte opgenomen te worden.

Het antwoord bevatte eene uitnoodiging om te Beuron zelve zich te komen voorbereiden tot dien gewichtigen stap. In de goede week van 1893 had zijn overgang plaats, en later schetste hij de omtrekken van den weg, langs welken het den Goeden Herder behaagd had een dwalend schaap te leiden tot den schaapstal, waarvan Hij de deur is. 1)

II

Niet zelden hoort men eene bekeering tot de Katholieke Kerk aan verzwakking van geestvermogens toeschrijven. Duffin Harris, een aanzienlijk Engelschman, komt tegen zulk beweren met beslistheid op; in geest- noch lichaamskracht wordt hij vermindering gewaar, en verhaalt uitvoerig, hoe hij er toe is gekomen. Zijne kindsche jaren sleet hij in streng godsdienstige omgeving, zij zagen veel Katholieken, doch de hatelijke en bittere toon, waardoor de gesprekken der Protestanten over hen zich veelal kenmerken, was in deze familie geheel vreemd. Op zijn twee-entwintigste jaar beschouwde hij de Anglikaansche kerk als een samenstel van vormen en schaduwen, waarvan niemand in staat was eene bevredigende verklaring te geven. Zoo kwam hij er toe twintig jaren ongeveer in twijfel zonder eenige beoefening van godsdienst te leven. Hij ondervond de waarheid van het woord: *halve wetenschap voert tot twijfel, volkomen en grondige wetenschap leidt tot geloof.* De werken der Engelsche wijsgeeren begonnen hem tegen te staan, en hij hervatte de lezing der Evangeliën; toen trof

1) *Roads* p. 71.

hem het diepgaand verschil tusschen de Bergrede en de zedekundige vertoogen of nationale zelfverheffing van de Engelsche kansels te vernemen. Eene reeks preeken, die hij in de paterskerk van Farmstreet volgde, de lezing van Katholieke boeken, meer nog van onbevooroordeelde protestanten als Leibnitz en Macaulay, brachten hem tot ernstig bijwonen der mis. Daar werd hij, wat Thackeray beschrijft, een soort van huivering gewaar, als in de nabijheid van iets heiligs, waar hij onmachtig tegenover stond. Hij ging zijn weg naar Damascus zoo goed als alleen. Wel raadpleegde hij priesters, doch meer om opheldering dan onderrichting te vragen, maar overal vond hij fijnvoelendheid en takt. Geen priester van Londen bezocht hem, ofschoon het aan twee of drie hunner bekend was, dat hij de Katholieke leer bestudeerde. Zijne Katholieke vrienden in Engeland en Frankrijk roerden nooit de snaar van godsdienst bij hem aan, en eerst later, na zijn overgang tot de Kerk bij P. Rickaby, 7 Mei 1898, kwam hij te weten, dat zijne Fransche vrienden gezamenlijk voor hem hadden gebeden.

„Ik heb,' schrijft hij, „van menig ernstig man gehoord dat zij teruggehouden worden van Roomsch-worden door vreeze voor die benauwende, griezelige biecht. Hoezeer ik redelijker te werk ging, moet ik toch bekennen, dat de gedachte aan eene algemeene biecht mij angst aanjoeg. Ik was drie en veertig, had weinig beter of slechter geleefd dan mijn buren en was in 't bezit van een schrikwekkend trouw geheugen, dat zich uitstrekte tot mijn negende jaar. Ik had me voorgenomen een biechtvader te kiezen, dien ik naar alle gedachte nooit zou terugzien. Op het laatste oogenblik brachten de omstandigheden mee, dat ik juist terecht kwam bij den priester, dien ik het best kende. Hij was het geduld, de goedheid en bemoediging in persoon, en in plaats van mij, zoo als ik verwacht had, vernederd

te voelen, ontwaarde ik een gevoel van verlichting en geluk, dat ik niet in woorden kan uitdrukken. Wanneer ik nu mijn biechtvader ontmoet, hij heeft Londen verlaten, spreken we over allerlei, zoo natuurlijk mogelijk en zonder zweem van bevangenheid, en ik vergeet geheel en al dat hij eens getuige is geweest van een reinigingsproces, waarmede ik 38 jaren gewacht had. Ik ga niet dikwijls genoeg biechten, maar beschouw de Biecht als een der onwaardeerbaarste zegeningen door God aan den mensch geschonken.

„Er blijft me weinig mee te deelen over. Moge het hier geschrevene anderen tot bemoediging zijn en hun den weg wijzen naar een inwendig geluk, welks bestaan zij niet vermoeden. Mijn verstand is voldaan; en brengt het leven beproevingen en oogenblikken van neerslachtigheid mee, de Kerk bezit ter genezing tallooze heilmiddelen, die allen uitgaan van Bethlehems kribbe en daar weer terugvoeren.

„Laat niemand zeggen, dat onderwerping slaafschheid is. Onderwerping onzer persoonlijke meening aan die van Christus plaatsbekleeder is niet meer slaafsch dan de ondergeschiktheid van een officier van lager rang aan zijn bevelhebber. Hij mag niet in staat wezen den toestand van alle zijden te overzien, maar hij gehoorzaamt, wetend, dat deze overste zijn land en zijn koning vertegenwoordigt. Zóó, wanneer Christus' stedehouder spreekt, een betwist geloofspunt duidelijk omschrijft, een zedelijken raad geeft of de wereld waarschuwt tegen bepaald gevaar, dan gehoorzaamt de Katholiek ootmoedig en blij, dewijl hij gelooft, dat God getrouw aan Zijne belofte is en, door den mond van Zijn plaatsbekleeder op aarde, de waarheid leert." 1)

Vol diepen zin is het woord, waarmede John Filmer, een

---

1) *Roads* p. 78—80.

priester geworden bekeerling, zijne geschiedenis opent. „Ik vrees weinig belangrijks of voor anderen dienstig van mijne bekeering te kunnen zeggen. Zij kan hierin worden samengevat: God gaf me de genade Zijn licht te zien en dan er in te wandelen.” 1)

Wanneer, en aan wie Hij die genade geeft, is het onnaspeurbaar geheim der goddelijke roeping: *de één zal genomen, en de ander zal achtergelaten worden;* Luc. XVII. 34. Velen zien het licht niet; te erkennen, dat zij in het duister dwalen, is reeds eene genade Gods. Doch het licht *willen* zien, is met de genade medewerken. Zoo mag de Eerw. Gorman 2) beweren, dat de middelen om de genade des geloofs te verkrijgen in de handen zijn van iedereen, die blijft bidden en zijn toevlucht neemt tot de nooit falende bescherming onzer Lieve Vrouw, de zetel der Wijsheid. Zóó wordt het Woord des Heeren vervuld: *Gij hebt deze dingen verborgen voor wijzen en scherpzinnigen, o Vader, en ze aan de kleinen geopenbaard,* Math. XI 25.

Van God is echter altoos de eerste stoot, waar de mensch van goeden wil, niet aan weerstaat. Die neiging tot gebed om licht, tot zoeken naar de waarheid; dat dagelijksch Wees gegroet en die kinderlijke godsvrucht tot Maria, sommigen bekeerlingen, jaren voor hun overgang gemeenzaam en dierbaar — zijn zoovele genaden. Wie met deze medewerkt, komt tot het licht.

Voor eene ongenoemde Engelsche dame kwam de genade door de kennismaking met Katholieken. Zij leerde hunne boeken kennen, en sinds was haar rustig vertrouwen in de Anglikaansche kerk gestoord. Het eerste Roomsche boek, dat zij aandachtig doorlas, was de *Inleiding tot een godvruchtig leven* van Franciscus de Sales. Bij het lezen viel

---

1) *Roads* etc. p. 83.
2) *Ib.* p. 109.

haar in: Indien deze goede bisschop nu leefde, en ik vertelde hem, wat machtigen indruk zijn boek op me maakt, zou hij zeker antwoorden: „Als mijn boek u zoo bevalt, waarom komt u dan niet tot mijne Kerk?"

Kort daarop vroeg zij haar Anglikaanschen geestelijke de juiste uiteenzetting van 't verschil tusschen de Katholieke en de Engelsche kerk.

Zijn antwoord: „'t Zijn twee takken van één boom, en die boom is de Kerk van Christus," voldeed haar voor eene poos. Toen zij evenwel niet lang daarna in een andere Engelsche kerk, voor het altaar knielde, zooals haar geleerd was, vernam zij, dat men gelachen had om die gekke dame, die zich verbeeldde in eene Roomsche kerk te zijn. Het schokte haar niet weinig te hooren, dat de Engelsche kerk toestond te gelooven aan de wezenlijke tegenwoordigheid van Christus gedurende den dienst, en ook dat het doopsel niet volstrekt noodzakelijk was.

Gods goedheid bracht haar verder door eenige preeken over den verloren zoon. Onder de lezing dier heerlijke bladzijden — de naam des auteurs was haar ontgaan — kwam zij op een avond tot de overtuiging, dat zij nooit eenig juist begrip had gehad van berouw; nooit ingezien, dat zij een zondig mensch was en tot God moest naderen in diepen ootmoed; maar zij wist niet, waarin dat naderen tot God eigenlijk bestond. Haar geestelijke, wien zij dit bezwaar meedeelde, ried haar bij hem te biechten. Geloofde deze man waarlijk, dat hij recht had biecht te hooren en van de zonde kon ontslaan? Zij stelde zich die vraag niet eens, maar volgde zijn raad en kwam tot gedeeltelijke rust. Doch hoe meer ze nadacht, hoe onzekerder haar die godsdienst werd, en zij nam het wanhopig besluit bij een echten, Katholieken priester te gaan biechten. Zij schafte zich een Roomsch gebedenboek aan, las biechtspiegel en schuldbelijdenis zorgvuldig over en meldde zich onbeschroomd

aan om hare biecht te spreken. De priester kwam, doch scheen iets te bemerken, dat niet in orde was; nauwelijks toch had zij hare bezwaren hem geopenbaard, of hij antwoordde: „U kan ik geen absolutie geven. Ga nu heen en kom een anderen keer terug!”

Beschaamd ging zij naar huis en geraakte bijna buiten zich zelve, toen zij begon te begrijpen, dat zij pogingen had aangewend om een Sacrament te stelen. Er bleef haar niet anders over dan te vragen in die Kerk te worden opgenomen.

Zij schreef aan den overste der Paulisten, P. Hekker, in de overtuiging, dat deze, zelf een bekeerling, de bezwaren, die zij had, gemakkelijker begrijpen zou. Hij was echter ongesteld, doch noemde haar twee zijner medebroeders, ten allen tijde bereid haar te woord te staan.

Onverwijld nam zij de proef. De spreekkamer, waar men haar binnen liet, was een hoogst ongezellig vertrek met naakte muren, geen kleed op den grond; twee stoelen, een tafel en een gipsen kruisbeeld aan den wand, was 't huisraad; scherp stak deze barre armoede af bij de weelderige kamers der Engelsche geestelijken.

Een priester trad binnen met de biret op het hoofd. „Hoe vreemd, en hoe lomp!' dacht ze, „dat die man met gedekt hoofd bij eene dame komt.” Niettemin vroeg ze

— „Vader, ik wenschte mij in uwe Kerk te doen opnemen. Onderwezen ben ik genoeg, maar enkele kleine punten van uw godsdienst zijn me nog niet duidelijk.”

— „Goed, kind, dan zullen we maar beginnen met de twaalf artikelen des geloofs.”

Dat ging te ver. Of zij die nog niet kende! Maar daar hielp niets aan, de priester bleef kalm, begon zijne uitlegging en sprak als een machthebbende.

Langzamerhand herkreeg ze haar moed, en voelde tegelijk

tegenzin om zich zoo maar als een kind te laten behandelen. Zij overviel den priester met allerlei vragen.

— „Ja, maar dat vagevuur, die nare steen des aanstoots! hield dat geen loochening van Christus' zoenbloed in? Wie was St. Jozef, en waarom maakte de Kerk zoo'n ophef van hem? En dan reliquieën? Kon hij, een beschaafd en ontwikkeld man, haar in ernst verzekeren, dat hij iets gaf om wat verdroogd gebeente? En de rozenkrans! Daar kwam ze nooit toe. Dat mocht ook alleen goed zijn voor oude vrouwen, die niet kunnen lezen.

Ondanks al deze bezwaren bleef zij den priester geregeld bezoeken, en telkens voelde ze hare tegenwerpingen wegsmelten onder zijn woord. Eindelijk wilde ze, alvorens verder te gaan, den geestelijke harer kerk, bij wien zij gebiecht had, eerlijk in kennis te stellen van haar voornemen. De priester vond het goed, en 's anderendaags, in het rijk-gemeubeld salon gezeten, verhaalde zij den geestelijke hare aanstaande geloofsverandering. Daar barste een storm los. De man bezat zich niet meer, stampte woedend op den grond en veroorloofde zich zoo onbehoorlijke taal tegen de Roomsche Kerk, dat zij zich afvroeg: Is hier nu een nederig en liefderijk Christen aan 't woord?" Eindelijk vloog als laatste pijl dit woord van zijn lippen: „U gaat uit een zindelijke kerk naar een vuile. Allerlei arm en schooierig volk komt in die roomsche kerken!"

Zij stond op en zei: „Ik lees in mijn Bijbel, dat Christus als kenteeken Zijner zending aangaf: den armen wordt het Evangelie verkondigd, nu ben ik blij eene Kerk te kennen, waar de armen welkom zijn. Ik heb de eer u te groeten.

Hij vergenoegde zich met haar de weinig verkwikkende boodschap na te roepen, dat zij nu regelrecht naar den duivel ging.

Toen zij dit alles omstandig aan haar Katholieken priester verteld had, vroeg hij:

„Is u gereed om het H. doopsel te ontvangen?"

Zij huiverde en begon te weenen.

Op dit oogenblik kwam een boodschap in de spreekkamer, dat een arme vrouw den pater verlangde te spreken. Toen deze zich in het belendend vertrek begaf, dacht de dame: „ik zou willen weten, hoe hij haar ontvangt. Jegens mij was hij vriendelijk, maar zij is arm.'

Ze meende, dat van deze proef alles voor haar afhing; en hoe weinig betamelijk zij zelve hare handeling vond, zij stond op en ging aan de half geopende deur der andere spreekkamer luisteren.

Toen zij daar echter de stem des priesters even gul en hartelijk hoorde klinken als straks bij haar, keerde zij terug en zei: „die man is een echt Christen, en zijne Kerk moet de ware zijn."

Na een poos kwam de priester weer binnen, en toen begon ze:

— „Nu is alles in orde. Ik bid u mij zoo dra mogelijk te doopen."

Weinige dagen later sprak zij hare biecht en werd in de Katholieke Kerk opgenomen.

— „Ik ga," schrijft ze, „de huiselijke stormen, die op mijn overgang volgden, voorbij. Eene lichte beproeving voorwaar, vergeleken bij de groote genaden mij geschonken. Twee en twintig jaren zijn er sinds verloopen, en nog is die priester mijn vriend. Twee mijner kinderen hebben zich aan God gewijd: eene in 't klooster, de ander aan 't altaar; Gode en zijn H. Moeder zij dank!" 1)

De Engelsche novellen-schrijfster, Miss Adeline Sergeant, begreep niet, hoe St. Thomas' hymnen ter eere van 't H. Sacrament in het *Prayer-book* der Anglikaansche kerk te

---

1) *Roads* p. 125.

pas kwamen, en bejammerde 't niet te behooren tot de kerk, welke Augustinus, Thomas van Kantelberg, Aquinas en More onder hare kinderen telde. Haar Engelsche geestelijke had haar eenig licht gegeven door te verzekeren, dat de gehoorzaamheid aan den Paus van Rome 't eenige punt van verschil tusschen hare kerk en de Katholieke uitmaakte. Zoo bleef dit dan ook haar grootste bezwaar.

In Maart 1899 bezocht zij 't Heilige Land, en toen zij bij het graf des Verlossers knielde, voelde zij zoo levendig de waarheid der Roomsche Kerk en 't belachelijke van 't verzet der Engelsche, dat zij nog niet begrijpt, waarom zij toen niet Katholiek is geworden. Sinds bad zij geleid te worden tot het ware licht.

Zij koesterde eerbied en genegenheid voor den geestelijke harer kerk, wien zij haar vertrouwen had geschonken, en was beducht zich tegenover hem, of de kerk, waarin zij was opgevoed, aan onoprechtheid schuldig te maken. Zoo kwam zij tot het wel wat vermetel gebed, dat zij, indien de Katholieke Kerk de ware was, zonder eenigen toeleg van haren kant, een priester treffen mocht, die haar onderrichten kon. Toch vond dit onedelmoedig gebed verhooring bij God, die de zielen bemint. Omstandigheden, geheel onafhankelijk van haren wil, brachten haar met een Katholiek priester in aanraking. Zij stelde hem vragen, en hij leende haar boeken. Nu echter begon de strijd voorgoed. Met den dag daalde de Anglikaansche kerk in hare schatting, en toch stond de overgang tot de Roomsche voor haar als eene verwerping van al wat zij lief had: hare kerk, die door hare hymnen en gebeden eene machtige bekoring op haar bleef uitoefenen; hare vrienden en haar Vaderland. Toen troostte haar een lichtstraal: Indien de Katholieke Kerk, gelijk zij nu door Gods genade gelooven moest, de ware is, dan vond zij nu de Kerk voor alle landen en volken, en om God was zij toch bereid vrienden, bloedverwanten, mee-

ningen en neiging op te geven. Zij had een gevoel, of zij zich aan de golven prijs gaf, maar vertrouwde vast in de armen van Gods eindelooze liefde te worden opgevangen.

Toen eindelijk, 23 October 1899, haar overgang in de kerk van Farmstreet geschiedde, meenden hare kennissen, dat zij naar een plotseling opkomende ingeving luisterde. Niemand vermoedde, welk proces van nadenken en strijd was voorafgegaan. En zij kon niet begrijpen, hoe zij zoo lang had getalmd. Zonder overtuigd te zijn, had zij dien stap niet durven doen, maar zij was dankbaar niet te lang te hebben gewacht, en dat zij eindelijk de krachten had gevoeld te komen, waar Gods genade haar trok. 1)

Augustinus zegt, dat in de kudde der Katholieke Kerk vele wolven schuilen, en vele schapen daarbuiten staan. Wanneer deze echter de stem des Herders vernemen, komen zij, al valt de weg hun moeilijk en lang.

Geruischloos als eene zachte wind, daalt de genade in de ziel van wie ze vragen; en al weten zij niet, van waar zij komt, zij herkennen de stem van God. Op eens staan zij voor het schitterend licht der waarheid en voelen zich getrokken met schier onwederstaanbare macht.

„En zijt ge nu werkelijk voldaan? Hebt gij gevonden, wat ge zocht? Zijt ge niet teleurgesteld of ontgoocheld? Keert ge nooit terug?"

Al deze vragen vernam miss Adeline, gelijk zoo menige bekeerling. Zij antwoordt:

„Hoofd, hart en geweten zijn tot rust. Ik word niet langer geslingerd op de golven van menschelijke meening, maar lig in de haven van Gods Waarheid voor anker. Toch kan ik niet zeggen, dat ik in eens gewaar werd, wat ik gewonnen had. Langzamerhand begon de schoonheid der

---

1) *Roads* p. 244.

genade en der Kerk zichtbaar voor me te worden. Ik had haar goddelijken oorsprong en gezag aangenomen, eer ik ze liefhad, daarom was mijn volgend leven eene reeks van ontdekkingen; eens riep ik uit: dit is meer, dan ik me had voorgesteld. In waarheid, dit is de Kerk, ons aller Moeder. de hemelsche stad, het nieuw Jerusalem, Christus' bruid! Dagelijks gevoel ik me dieper doordrongen van eerbied voor haar en van vreugde, dat ik niet langer dool buiten dien gezegenden schaapstal.

„Wanneer ik acht geef op het onveranderlijk einddoel van haar werk, op de wijsheid harer voorschriften, de verscheidenheid harer oefeningen van godsvrucht; wanneer ik haar de kleinsten en zwaksten harer kinderen zie verzorgen, dewijl deze haar even lief zijn als de machtigen der aarde; als ik de onafzienbare lijst beschouw harer heiligen, geloofsverkondigers en martelaren, reikend van den tijd der apostelen tot den onzen en voortgaande tot het einde der eeuwen; wanneer ik denk aan de gebeden, die opgaan van de lippen der heiligen, zoo levende als verscheiden, en versterkt, gekroond als het ware, door de voorspraak van Gods hoog verheven Moeder; eindelijk, wanneer ik op onze altaren het Lichaam en Bloed aanbid van den levenden God, die in ons midden woont, — dan herhaal ik in ootmoed Augustinus' woord: „O schoonheid altijd oud en altijd nieuw, te laat heb ik u gekend, te laat bemind! en ik juich met David: *Zalig zij, die wonen in Uw huis, o Heer, in de eeuwen der eeuwen zullen zij U loven!*

Den Haag November, '02.

W. VAN NIEUWENHOFF.

Nog iets over de hebreeuwsche fragmenten van het Ie Boek der Macchabeeën.

In een vorig artikel 1) hebben wij de stelling van Schweizer nopens de teruggevonden *hebreeuwsche fragmenten van I Macch.* uiteengezet. De hoofdvraag aldaar behandeld, was: zijn die stukken uit een andere taal in het hebreeuwsch terugvertaald, ofwel zijn zij uit den grondtekst zelf geput? Het antwoord op dit laatste punt, door Schweizer gegeven, is bevestigend. In eene beoordeeling van Schweizer's werkje onderteekent Prof. Vetter nagenoeg hetzelfde besluit, doch niet zonder eenig voorbehoud. Reeds door hem dus worden eenige vermoedens tegen de echtheid dezer fragmenten geuit 2).

Een stap verder nog ging Nöldeke, die de stelling van Schweizer eenvoudig loochende en bestreed, en met alle beslistheid beweerde dat zij uit het latijn gevloeid zijn 3).

Nöldeke's artikel schijnt ons belangrijk genoeg om hier op de zaak terug te komen, en de hoofdpunten uit zijn betoog aan de lezers der *Studiën* mede te deelen. Wij zullen echter eene keuze doen. Want de bewijzen tegen Schweizer's stelling door Nöldeke aangehaald zijn niet alle even afdoende. Wij meenen ons tot de duidelijkste en meest doorslaande te mogen beperken.

1) Studiën, LVIII, bl. 378—397.

2) Theol. Quartalschrift, 1901, bl. 600 vv.

3) Litterarisches Centralblatt, nr. 13, (30 Maart 1901.)

Niet lang nadat Antiochus aan de regeering gekomen was, „traden uit Israël boosaardige zonen op, en zij overreedden velen, zeggende: laten wij gaan en bondgenootschap sluiten met de heidenen, die zich rondom ons bevinden. En het voorstel scheen goed in hunne oogen, en eenigen uit het volk waren bereidvaardig en begaven zich naar den Koning; er hij gaf hun *machtiging om de gerechtigheid der heidenen te betrachten...*" I, 12, vv. 1) Volgens de grieksche overzetting: „καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν ποιῆσαι τὰ δικαιώματα τῶν ἐθνῶν" Vulgaat: „Et dedit illis *potestatem ut facerent justitiam* gentium" De Wet verbood immers den Joden de rechten, instellingen, wetten, godsdienstige en zedelijke gebruiken der heidenen tot de hunne te maken. Derhalve, wordt hier door Antiochus, den „boosaardigen zonen" Israëls toegestaan niet de *macht* om als *rechters* over de heidenen op te treden, maar om ongedeerd en zonder vrees voor de straffen der Wet zich naar de heidensche gewoonten te schikken. Ditzelfde zegt de syrische vertaling uitdrukkelijk: „hij gaf hun de macht om te handelen volgens de wetten der heidenen" — alsmede Josephus *Ant.* XII, 5, 1. En in de volgende verzen (15 en 16) worden dan ook een paar staaltjes van die navolging der heidenen medegedeeld. Niettemin lezen wij in de hebreeuwsche fragmenten: „en hij gaf hun de *machtiging* (of liever de *heerschappij — memsjâlâh* —, hetgeen volgens ons den onzin nog grooter maakt) om de heidenen te *oordeelen — lisjpôth eth haggôjîm* —. Iedereen ziet genoeg, dat dit geenszins hier in den tekst te pas komt. Ook is dit voor Schweizer 2) niet onopgemerkt voorbijgegaan. Hij gist dat de tekst hier bedorven is; de wijze echter

1) Wij hebben hier, zooals in ons vorig opstel, de vertaling van Mgr. Drehmanns benuttigd.

2) Untersuchungen über die Reste eines hebräischen Textes vom ersten Makkabäerbuch, bl. 67.

waarop hij hem wil herstellen schijnt ons geheel onvoldoende; zij laat o. a. onverklaard hoe het partikel *eth* in den tekst geslopen is. Van zijn kant vindt Nöldeke, daarbij nog een positief bewijs dat de tekst niet uit het grieksch maar veeleer uit het latijn vertaald is. Hadde de *vertaler*, zoo zegt hij, de grieksche overzetting voor oogen gehad, dan had hij zich zóó erg niet kunnen vergissen. En werkelijk verzekert Baljon 1) dat het grieksche δικαίωμα nooit het gerechtelijk handelen aanduidt. Wat daar echter van zij, wij staan hier voor eene zegswijze die zeker niet van den oorspronkelijken hebreeuwschen schrijver is, en dus òf een onhandigen vertaler òf een erg bedorven tekst aanwijst.

De volgende bewijzen pleiten daarenboven vrij wat stelliger voor de meening van Nöldeke.

De naam der Romeinen had zich zeer vroeg alom verspreid en de roem van hunne krijgsdaden en heldenfeiten was reeds ten tijde van Judas den Macchabeeër, zelfs tot in de nadere bijzonderheden in Palaestina bekend geworden. „En (men hoorde) hoe groote dingen zij in 't grondgebied van Spanje gedaan hadden, *en dat zij de zilver- en goudmijnen die daar zijn, hadden bemachtigd...*" VIII, 3: Καὶ τοῦ κατακρῆσαι τῶν μετάλλων.... et quod in potestatem *redegerunt* metalla...

De vertaler — altijd in de onderstelling van Nöldeke — heeft hier *redigere* verward met *reducere*, of ten minste op het *re* een geheel ongewettigden nadruk gelegd. Hij leest immers: „En Judas hoorde... dat zij de staven 2) zilver en goud *terugbrachten* — *hèchèziroe* (nieuw-hebreeuwsch, in de Schrift nog ongebruikelijk woord) — d. i. vermoedelijk:

1) Grieksch-theol. Woordenboek, I, bl. 574.

2) Aan *metalla* beantwoordt in het hebreeuwsch een *metîl*, dat in den Bijbel alleen Job XL. 18 voorkomt en daar waarschijnlijk een *staaf*, zeker geen *mijn* beteekent.

dat zij zilver en goud naar Rome terugvoerden, — alsof het vroeger door de Spanjaarden weggevoerd was!

Onmogelijk kan hier *hèchèziroe* (terugbrengen) de vertaling zijn van καταχρῆσαι (bemachtigen). Dat het oorspronkelijk zou zijn, is evenmin aan te nemen. Alleen als vertaling uit het latijn is het begrijpelijk.

In 't zelfde hoofdstuk, v. 9, wordt het grieksche Ἑλλάς in de Vulgaat niet door *Graecia*, zoo als naar gewoonte, maar door „(apud) *Helladam*" vertaald. Ἑλλάς of *Graecia* kan in het hebr. alleen door *Jâwân* (of *Jâwôn*) teruggegeven worden, en werkelijk beantwoordt dit in onzen hebreeuwschen tekst reeds I, 1 aan een latijnsch *Graecia*. Hier echter (in VIII, 9) heeft hij een *El'adâh*, dat anders nergens voorkomt. Dit zal, gist Nöldeke, den vertaler wien het latijn voor oogen lag, een onbekend land geweest zijn!

Niet min eigenaardig is een „*Elymadem* (of *Elymadam*)" dat voorkomt in VI, 1 en 3. De uitgang van dit woord op *dem* (of *dam*) verraadt ongetwijfeld eene latijnsche afkomst. Het grieksch heeft „ἐν Ἐλύμαις", 't latijn: „civitatem *Elymaidem*". Volgens Schweizer 1) moet er ook in 't hebreeuwsch oorspronkelijk *Elymais* gestaan hebben. De *samek* en de *mem*, zooals die aan het einde der woorden geschreven wordt, gelijken wel op elkander en konden dus door een afschrijver gemakkelijk verwisseld worden. Wat de *jod (i)* betreft deze letter zou dan door eene zekere uitzetting in een *daleth (d)* overgegaan zijn! Dat is reeds moeilijk aan te nemen, en als men bedenkt dat *Elymadem* (of *dam*) in het hebr. ook nog in v. 3 op dezelfde wijze geschreven is, wordt het al hoogst onwaarschijnlijk.

En er is nog meer. Hoofdstuk IV, 29 lezen wij in de *fragmenten* en in de Vulgaat: „Zij (de soldaten van Lysias) kwamen in *Judaea* en legerden bij *Bethoron*", terwijl de

1) a. w., bl. 82.

grieksche en syrische vertaling schrijven: „Zij kwamen in *Idumaea* en legerden in *Bethsura*, — gr.: ἐν βαιθσούροις, het hebreeuwsche *Beth-Soer*, syr.: *Beth-Sjoerâ*, een vlek, verschillend van *Beth-Soer*, doch daar dicht bij gelegen.

Schweizer geeft toe dat hier wel werkelijk *Bethsura* te lezen is, en zeker niet *Bethoron*. Vervolgens, aangezien *Bethsura* niet in *Idumaea* maar wel in *Judaea* lag, wil hij ook „(καὶ ἦλθον) εἰς τὴν Ἰδουμαίαν" in εἰς τὴν Ἰουδαίαν veranderen. Zoo leest inderdaad ook de Codex Sinaïticus, en Josephus, *Ant.* XII, 7, 5 stemt hiermede overeen: „ἐν Βεθσούροις κώμῃ τῆς Ἰουδαίας ἐστρατοπεδεύσαντο." Wijl echter Beth-Soer op de grens van Idumaea lag, blijft dit laatste punt twijfelachtig. Doch zeker is dat de Vulgaat en de hebreeuwsche tekst de eenige zijn die èn *Judaea* èn *Bethoron* lezen 1). De gevolgtrekking ligt dus voor de hand: de hebreeuwsche tekst is een vertaling uit het latijn, — en wel uit de *Vulgaat*, of althans niet uit den ouderen latijnschen tekst van Sabatier.

In de stad Modin had Koning Antiochus een altaar laten oprichten, en zie onder de oogen van den getrouw gebleven en ijvervollen priester Mathathias „naderde een Jood om voor aller oogen aan de goden te offeren op het altaar naar het bevel des Konings, en Mathathias zag het, en het *smartte* hem, en zijne nieren sidderden en zijn toorn ontstak,... en toespringende doodde hij hem (den offeraar) op het altaar... En hij *ijverde* voor de Wet zooals Phineës..." II, 23, vv.: „καὶ εἶδε Ματταθίας καὶ ἐζήλωσε.... καὶ ἐζήλωσε τῷ νόμῳ καθὼς ἐποίησε ὁ Φινεές; et vidit Mathathias et *doluit*... et *zelatus est* legem sicut fecit Phinees". Zooals men ziet heeft het grieksch *tweemaal* ἐζήλωσε, hij *ijverde*. De Pesjito leest ook getrouw: en hij *ijverde* — *wetan*. De Vulgaat integendeel vertaalt een eerste maal door *doluit*, een tweede maal

1) De oudere latijnsche vertaling heeft in *Idumaea* en *in Bethosyris*. Vgl. Sabatier, Bibliorum Sacrorum latinae versiones antiquae, t. II.

door *zelatus est.* De *fragmenten* lezen de eerste maal: hij werd *bezorgd* — *wajjid'ag* — en de tweede maal: hij *ijverde, wajeqannê.* Dit heeft Schweizer 1) ook zeer goed opgemerkt, en hij geeft graag toe dat „*hij werd bezorgd*" veel te zwak is om in deze omstandigheid den gemoedstoestand van Mathathias uit te drukken. „*Er ward besorgt*; dies Wort, zegt hij, is viel zu schwach um die gerechte Entrüstung auszudrücken die sich des Mattathias bemächtigte, als er einen jüdischen Mann mit dem Opfer in der Hand zum Götzenaltare hinlaufen sah..." Wij denken dat ook. Maar hoe is dan *wajjid'ag* (hij werd bezorgd), in plaats van *wajeqannê* (hij ijverde), in den tekst komen te staan?

Schweizer beroept zich nog eens op een zeer onwaarschijnlijke letterwisseling, zooals die waarvan wij boven reeds een voorbeeld gegeven hebben. Ook hier schijnt ons de meening van Nöldeke, nl. dat wij eene vertaling uit het latijn hebben, de voorkeur te verdienen. Eén punt is in alle geval wederom buiten twijfel, t. w. dat het hebreeuwsch der *fragmenten* op deze plaats uit het grieksch niet gevloeid is.

Nog een laatste staaltje om te eindigen. Het wijst ons rechtstreeks noch op de latijnsche noch op de grieksche afkomst der *fragmenten,* doch niettemin is het de echtheid van den hebreeuwschen tekst zeer ongunstig.

Mathathias stierf *in 't jaar* honderd zes en veertig... II, 70. „ἐν τῷ ἕκτῳ καὶ τεσσαρακοστῷ καὶ ἑκατοστῷ ἔτει; anno centesimo et quadragesimo sexto". Beide teksten zijn even duidelijk. Josephus, *Ant.* XII, 6, 4, zegt ook uitdrukkelijk dat, na den dood van Mathathias Judas de Macchabeeër in 't jaar 146 aan het bewind kwam; dit is naar de tijdrekening der Seleuciden in het jaar 167—166 v. Chr., een jaargetal, dat ook met alle andere gegevens stemt. Nu, tot onze groote verwondering vermelden de hebreeuwsche stukken dat Mathathias overleed *in den* patriarchalen *ouderdom* van

1) a. w., bl. 68.

146 jaren! Wij ontwaren hier het welbekende hebraïsme om den ouderdom uit te drukken: *wajjâmoth ben...*, d. i. „en hij stierf, als eens *zoon* van 146 jaren!”

Schweizer 1) meent dat hier oorspronkelijk wel zal gestaan hebben: *bisjenat* = in 't jaar.

De klinkers worden in ons manuscript niet geschreven; twee medeklinkers, de *sjin* en de *tau* zouden dus uitgevallen zijn. Zoo kreeg men in plaats van *bisjenat* : *bn* = *ben*.

Deze uitleg is allesbehalve aannemelijk. Niet zoozeer wijl in het hebreeuwsch na het getal 146, nog eens een *sjânim* (jaren) volgt. Een afschrijver die eenmaal *ben* voor *bisjenat* gelezen had, kon er licht toe komen, om dit *sjânim* in te lasschen. Maar dat hij van *bisjenat* de *tweede* tegelijk met de *vierde* letter over het hoofd zag, en de *derde* behield, is moeilijk aan te nemen.

Veel waarschijnlijker dus klinkt ons de onderstelling van Nöldeke, dat we met een verkeerd begrip van den latijnschen tekst te doen hebben. De vertaler las daar: „in het 146e jaar”, — en in plaats van het 146e jaar der Seleuciden verstond hij: het 146e jaar van Mathathias' leven!

Zulk een misverstand kon echter evengoed bij het vertalen van den griekschen tekst voorkomen.

Op een latijnschen tekst wijst integendeel het herhaaldelijk voorkomende *Romanim, Romeinen,* wijl de Talmud alleen *Romi* schijnt te kennen, en de *n* ook in den griekschen vorm niet voorkomt.

Hiermede meenen wij den lezer reeds genoegzaam op de hoogte te hebben gebracht van het gevoelen van Nöldeke. Wij hebben, zooals vroeger bij Schweizer, de feiten aangewezen die ons van het meeste gwicht schijnen, en deze in al hunne bewijskracht voorgesteld. Een onpartijdige beschouwing van beider betoog leidt ons thans tot het

---

1) a. w., bl. 69.

volgende besluit. De overeenkomst van den tekst der hebreeuwsche stukken met dien der latijnsche overzetting is werkelijk zeer verdacht, en pleit dus sterk voor de meening van Nöldeke. Daarenboven verklaart zij op meer dan ééne plaats den stootenden onzin die hier en daar onze *fragmenten* ontsiert, en die op zich zelve reeds een bezwaar vormt tegen de stelling van Schweizer, inzoover deze bij zijne onderstelling van de echtheid van den hebreeuwschen tekst gedwongen is om verregaand tekstbederf aan te nemen. Anderzijds neemt dit alles niet weg wat wij in ons vorig artikel reeds neerschreven: Indien deze stukken het werk zijn van een vertaler, dan heeft het dezen zeker op vele plaatsen aan een zeer scherpen blik niet ontbroken. Wij hebben daar getoond hoe de ophelderingen die hij op duistere plaatsen van den tekst der overzettingen aangebracht heeft alle verwachting overtreffen. Hier oppert zich dan natuurlijk de vraag: Hoe is het mogelijk dat bij den vermoedelijken vertaler eene zoo wonderbaar juiste inzage in verschillende moeilijkheden met een zoo betreurenswaardige onhandigheid in andere opzichten gepaard ging? Dit mag op zijn minst zonderling heeten. Te meer wijl de plaatsen, waar hij zich vergreep, lang niet zoo lastig waren als die waar hij in zijn werk zoo volkomen geslaagd is. Maar wij erkennen gaarne dat de bewijzen van Nöldeke daarmede niet zijn weggecijferd.

Bij dezen stand van zaken zijn wij benieuwd of de oorspronkelijkheid van den hebreeuwschen tekst nog nieuwe verdedigers zal vinden, en of de door Vetter aangekondigde nieuwe uitgave van den tekst in de *Biblische Studien* zal doorgaan. Het zou ons niet verwonderen indien de critiek van Nöldeke dat plan had doen opgeven. En best mogelijk zelfs dat het parijzer handschrift binnen weinige jaren weer in even diepe vergetelheid ligt als voorheen.

A. G.

De prophetie des martelaars.

Een enkelen maal zijn hoofd ten offer brengen, wat is dat voor een Jezuiet, die daaglijks zijn hart ten offer draagt?

Pierre Olivaint.

De menschonteerende gruwelen, door de Parijsche commune ten jare 1871 gepleegd, zijn overbekend. Onder de vele slachtoffers, aan den bloeddorst van de verdedigers der hooggevierde menschenrechten gebracht, telt men vijf zonen van den H. Ignatius. Den 24sten Mei 1871 werden de paters Léon Ducoudray en de oud-zeeman Alexis Clerc in de gevangenis La Roquette wreedaardig doodgeschoten. In de straat Haxo ondergingen twee dagen later eenzelfde lot de drie overige gijzelaars: de gewezen Voltairiaan Pierre Olivaint, Jean Caubert en Anatole de Bengy.

Anatole de Bengy werd den 19den September 1824 te Bourges geboren. Hij was het 3de der 14 kinderen van Philippe de Bengy, tot den val der Bourbons ten jare 1830 president van 't koninklijk gerechtshof in genoemde stad. Opgevoed en wetenschappelijk gevormd in 't fransche college, te Brugelette in België gevestigd, trad Anatole den 12den October 1845 in de Societeit van Jezus. Te Rome zelf was hij daarin aangenomen door een beroemd Nederlander, den Amsterdammer Joannes Roothaan, destijds algemeen overste der Orde. Zijn proeftijd, in 't Romeinsche

novicaat van St. Andreas op het Quirinaal 13 November begonnen, voltooide hij te Issenheim aan den Boven-Rijn.

Na zijne kloostergeloften in 1847 afgelegd te hebben, bevond hij zich twee jaren later, als leeraar en opvoeder der schooljeugd, in 't zelfde college te Brugelette, waar ook hij zijn eerste opleiding had genoten. Destijds, gedurende een driedaagsche afzondering en voorbereiding ter vernieuwing der kloostergeloften, gevoelde zich de jeugdige religieus door bijzonder vurigen ijver opgewekt. De geest des offers was over hem ontwaakt en vaardig geworden. Hij gevoelde de behoefte de volheid zijns gemoeds uit te storten, en de dichterlijk aangelegde. toekomstige martelaar, als hadde hij een geheimzinnig voorgevoel van 't geen eenmaal gebeuren zou, vertolkte zijn hartewensch en zielsverlangen in de volgende, diep gevoelde en haast prophetische ontboezeming, reeds vroeger onder zijn nagelaten papieren gevonden en in een beperkten kring bekend gemaakt. Ze verdient thans in breeder kringen, ja alom bekend te worden, nu de jongste vervolging in Frankrijk de gezworen trouw van zoo menigen jeugdigen zoon van Ignatius en andere ordestichters op de zwaarste proef is komen stellen.

Het stuk is getiteld *L'épreuve*, de beproeving, en bestaat uit een samenspraak tusschen een goddeloozen dienaar van Satan en een uitverkoren Gods, *l'impie et l'élu*. Ziehier.

L'impie.

Jeune ami, viens sourire aux charmes de nos fêtes:
Viens, les fleurs s'uniront pour ombrager nos têtes;
Viens au monde, au plaisir consacre ton printemps!

L'élu.

Un autre que le monde a reçu mes serments,
Je veux suivre au combat la noble Compagnie
Qui d'un Dieu mis en croix adore la folie,

Et du nom de Jésus décore son drapeau.

L'impie.

Nêtre qu'à son aurore et chercher un tombeau?...
Ainsi tu vas couler tes jours dans la misère!
Lorsqu'à tes yeux s'offrait une noble carrière,
Tu vas charger d'ennuis, de dégoûts, de douleurs,
Un front que le plaisir voulait ceindre de fleurs.

L'élu.

Mieux que toi je connais le prix des douces flammes
Dont l'amour de Jésus sait pénétrer nos âmes,
Le servir et l'aimer est le Ciel ici-bas...
Et si parfois l'épine ensanglante nos pas,
Si parfois de nos yeux on voit couler des larmes,
Ces larmes et ce sang pour nous ont plus de charmes
Qu'un bonheur passager, que des plaisirs trompeurs,
Que d'un monde insensé les perfides douceurs

L'impie.

Mais imprudent, sais-tu ce qui pour vous s'apprête?
Bientôt vous n'aurez plus où reposer la tête,
Les peuples, réveillant dans un juste courroux
Les transports de la haine excités contre vous,
Vont chasser de leurs murs cette troupe d'esclaves
Qui met à leur bonheur de coupables entraves.

L'élu.

Le jour de la souffrance est le plus beau des jours,
Lorsqu'on a fait serment d'être à Dieu pour toujours...
Sans appui, sans soutien, sans abri sur la terre,
Heureux de nos douleurs, fiers de notre misère,
Nous irons implorer le pain des malheureux;
Et le soir, étendus sous la voûte des cieux,
Nous dirons: Dieu n'eut point où reposer la tête....
Imitons et prions...

L'impie.

Tu braves la tempête?..
Et si le peuple allait dans sa sombre fureur
D'un ignoble trépas vous préparer l'horreur,
Sans qu'on pût modérer sa rage et son délire...

L'élu.

Joyeux, je baiserais la palme du martyre.

L'impie.

Tu ne tremblerais point à l'aspect du bourreau?

L'élu.

Je jetterais les yeux sur le noble drapeau
Que j'ai promis de suivre au péril de ma vie.
J'y lirais les doux noms de Jésus, de Marie...
Dès lors, je volerais, en bénissant mon sort,
Je volerais sans crainte au devant de la mort.

L'impie.

Si tel est ton désir, si telle est ta folie,
De ce zèle insensé si ton âme est remplie,
Va donc! .... Je t' abandonne à ton sort malheureux;
Le mépris dans le coeur je te fais mes adieux
Et je livre ton nom à l'outrage, à la honte,
A la haine, aux fureurs que ton délire affronte...
D'un refus orgueilleux nous saurons nous venger!
Va, cours, prépare-toi pour l'heure du danger!

L'élu.

Soyez béni, Seigneur! Votre main tutélaire
Me ravit aux honneurs, aux plaisirs de la terre...
Mes liëns sont brisés, je suis tout à mon Dieu!
Le monde m'a jeté son éternel adieu...
Avant de m'enrôler dans sa sainte milice,
Jésus m'a présenté son aimable calice;
Il donna la victoire à mes premiers combats,
Vers de périls nouveaux il guidera mes pas.
Puissé-je ainsi toujours lui demeurer fidèle
Et cueillir dans les cieux une palme immortelle!

„En onsterfelijke zegepalm in de Hemelen"! Ziedaar zijn laatste hartewensch. Ze werd hem geschonken.

Vier-en-twintig jaren waren er verloopen, sinds de toekomstige martelaar deze offervaardige ontboezeming had

geslaakt; toen was de afgebeden stonde daar, toen greep zijn trouwe hand naar den vurig verlangden martelpalm, hem „te plukken" uit hooger gewesten aangeboden. De prophetie des martelaars was in vervulling getreden.

Bij 't lezen der ook letterkundig overschoone versregels denkt men onwillekeurig aan 't woord van Ignatius, den martelaar van Antiochië, die onder 't brullen der hongerige leeuwen uitriep: *Frumentum Christi sum, dentibus bestiarum molar, ut panis mundus inveniar!* Ik ben de tarwe van Christus, door de tanden der dieren zal ik worden gemalen om zuiver brood bevonden te worden!

Bij 't overzenden dezer dichterlijke samenspraak aan een ordegenoot schreef de gelukkige bezitter van 't oorspronkelijke: „Ik zend U de copie van een klein stukje verzen, vóór 51 jaren geschreven door een scholastiek der Societeit van Jezus bij de hernieuwing zijner geloften.

„Zag de schrijver het licht der toekomst doorschemeren? Had hij voor het zielenoog het tooneel der moorderijen van de straat Haxo uit het jaar 1871? Zeker niet, maar hij wist wat ieder, die plaats genomen heeft onder de bannier van Jezus Christus, te wachten heeft van de hel en hare trawanten, en in zijn *Samenspraak tusschen een goddelooze en een uitverkoren* openbaart hij de heilige reuzenkracht van den toekomstigen martelaar.

„Mij dunkt, eerw. pater, op het tegenwoordige oogenblik, nu de sectegeest in beroering is, moet er wel een bijzondere genade verbonden zijn aan de lezing van de *Samenspraak,* die ik U overzend. Sommige jongelingen, door God geroepen tot het leven van zelfverloochening en opoffering, zullen, 'k ben er zeker van, in de antwoorden van den *Uitverkoren,* licht en bemoediging vinden... wat ons betreft, priesters en religieusen, wij weten het al te

wel, wat de loges ons voorbereiden... Die dapperen, altijd sterk wanneer er een kruis te vertrappen of een klooster te bestormen valt, zijn bereid om de monsterachtige moorderijen van de straat Haxo en la Roquette te vernieuwen. 't Zij zoo. Doch nieuwe uitverkorenen tot het martelaarschap, gelijk pater Anatole de Bengy ter slachtbank voorttredend, het hoofd altijd in de hoogte en de borst wijd uitgezet 1), zullen wij met dienzelfden pater herhalen: Met vreugde zal ik den martelpalm kussen... Zonder vrees zal ik de dood tegemoetsnellen... en met pater Olivaint, zijn medemartelaar in de Haxo-straat: Een enkelen maal zijn hoofd ten offer te brengen, wat is dat voor een Jezuïet, die dagelijks zijn hart ten offer draagt?

„De goddelijke Verlosser verleene ons die genade!

„Geheel de uwe in 't allerheiligste hart van Jezus."

N. N.

Niemand meer dan Anatole de Bengy had rechtmatige aanspraak kunnen maken op de dankbaarheid van 't fransche volk en 't fransche leger. Zijn jeugdige krachten en zijn letterkundig talent had hij besteed aan de vorming der fransche schooljeugd; als priester had hij voor den werkenden stand der fransche fabrieksteden alles over gehad 2); het fransche leger was hij in 1856 als aalmoezenier gevolgd in de Krim, en in den fransch-duitschen oorlog van 1871 had hij als troostsengel allerwege rondgewaard

1) Woorden, getrokken uit de *Actes de la captivité et de la mort des R.R. P.P. etc.* 2e uitg. blz. 209.

2) In 1874 gaven de Brusselsche *Précis historiques* pag. 162 een weinig bekend dichterlijk verhaal, getiteld: *Histoire de Petit-Pierre*, dat pater de Bengy in 1864 te Straatsburg had opgesteld en voorgelezen aan de talrijke jongelingen van het *Apprentissage* der jeudige werklieden. 't Is verrukkelijk schoon.

over de bloedige slagvelden rondom Parijs, waar de commune de heiligschennige hand aan hem sloeg.

En toch... onder de vijftig slachtoffers, die in de straat Haxo vielen voor het moordend staal der dierlijke communemannen — zedelijk diep gevallen vrouwen en veile deernen speelden er een hoofdrol — werd pater de Bengy het deerlijkst mishandeld. Na de overwinning der troepen van Versailles, werd zijn lijk teruggevonden bijna in stukken gescheurd. Zijne kleederen, meer dan twintig maal met geweerkogels doorboord, waren daarenboven nog in alle richtingen doorkorven en vaneen gereten door sabelhouwen en bajonetsteken. Gemakkelijker echter dan anderen werd hij erkend aan zijn eigenaardige kleeding, en op de borst droeg hij zijn met bloed gedrenkt scapulier en zijn crucifiks, door kogels verwrongen 1).

De moeder van den ruim 46-jarigen martelaar leefde nog. De christen-heldin, door 't levendigst geloof gesterkt, ontving de tijding van 't martelaarschap haars zoon met alle gelatenheid, onderwerping, met trotsche moedervreugde zelf. Toen haar broeder, de eerw. heer Labbe de Champgrand, priester van St. Sulpice 2), haar de ontzettende gebeurtenis mededeelde, riep zij uit: „Mijn God, welk een offer! Maar wildet Gij hem mij wedergeven, o mijn God, *ik* zou het niet willen.” En terwijl zij in haar omgeving hoorde zuchten en snikken, sprak zij tot haar kinderen. „Gij hebt den geest van geloof niet. Gij zoudt God moeten danken. Aan God heb ik het offer gebracht en een onge-

1) Verg. *Actes*... p. 220.

2) Hij is dezelfde, die in 1871 te Parijs uitgaf *Mémoires du R. P. de Bengy, de la C. de J. aumônier de la huitième ambulance pendant la guerre de 1870—1871, fusillé par ordre de la commune, le 26 Mai 1871. Avec portret photographique.* Verg. *Bibliothèque de la C. de J. par Carlos Sommervogel S.J.* (in voce.)

schonden offer. Geen roof, herhaalde zij, geen roof aan die offergave." Die echt Maccabesche moeder!

Zij was eene *mulier fortis* een sterke vrouw, wel waardig de moeder te zijn van den martelaar, die gezongen had: *Joyeux, je baiserais la palme du martyre,* met vreugde zou ik den martelpalm kussen.

In de kapel der martelaars ter Jezuïeten-kerke in de Sevres-straat te Parijs leest men, onder andere, het volgend opschrift, door den bollandist Victor de Buck vervaardigd in den stijl der Romeinsche Catacomben:

LOCVS SEPVLTVRAE
ANATOLII DE BENGY
ORTV BITVRIGIS
PRESBYTERI SOCIETATIS JESV
QUI MORTEM IN MILITVM CURA
A PATRIAE HOSTIBVS NON METVIT
A RELIGIONIS HOSTIBVS FORTITER ACCEPIT
VII KAL. JVNII A. D. MDCCCLXXI
ANNOS NATVS XLVI MENSES VIII DIES VII.

Zijn heldhaftige moeder, na een novene van H. Missen te hebben doen opdragen op zijn graf teneinde Gods liefderijke beschikking over haar te kennen en te verkrijgen, stierf op den laatsten dag dier novene — in de omhelzing van 't portret haars zoons. Toen de aartsbisschop van Bourges, Mgr. de la Tour d'Auvergne, toegesneld om aan de zieltogende zijn laatsten zegen te geven, de kamer der stervende binnentrad, riep hij uit: „Wat is dat treffend! De zoon roept zijne moeder!"

De allereerste gunst, welke de bloedgetuige hierboven verwierf, schijnt voor de moeder des bloedgetuigen geweest te zijn.

Maastricht 23 Februari 1903.

H. J. ALLARD.

Uit de Pers.

TRACTATUS DE ECCLESIA CHRISTI, quem in usum auditorum suorum concinnavit G. Van Noort, Lugd. Bat. G. F. Théonville 1902.

Bij het doorlezen van Prof. Van Noort's tractaat *de Ecclesia Christi*, wist ik natuurlijk denzelfden schrijver te hooren, met wien ik vroeger in diens *Tractatus de Vera Religione* tot mijne voldoening kennis maakte. Ik wist het, want dezelfde naam stond op het titelblad, dezelfde degelijkheid van behandeling ging gepaard aan gelijke gemakkelijkheid van voorstelling. Ook de leerwijze herinnerde, ten minste wat elk onderdeel betrof, aan den vroeger gebezigden vorm.

Toch miste ik aanvankelijk in den schrijver het eigenaardige, dat mij de eerste maal aanstonds opviel, mij innam voor zijn werk en de hoop deed uitspreken, dat niet alleen de theologia generalis, maar ook de specialis door hem zou worden uitgegeven. Het leek thans een kleine uitzondering op Buffon's bekend gezegde „le style c'est l'homme" in zoover tot iemands stijl ook de wijze van behandeling in 't groot, de met bepaalde strekking uitgevoerde opvatting van een werk mogen gerekend worden.

Daar was ik, al voortlezende, gevorderd tot het vierde hoofdstuk: over de kenteekenen der Kerk van Christus. En zie, eensklaps treedt ontwijfelbaar dezelfde auteur op. Hier wordt hij weder door het aanvoeren van allerlei materiaal aan den voet der bladzijden, door korte gezegden van voor- en tegenstanders, de leidsman en vraagbaak van hen, die in lezingen, in populaire voordrachten voor vereenigingen, in conferentie's, in het bestrijden der tegenpartij door kleinere geschriften en artikels, de kenteekenen der Kerk willen verklaren en toelichten.

Daar vinden zij voor de bijzondere punten een goeden voorraad van gedachten ter ontwikkeling der leer, ter verhooging der belangstelling.

Om deze verluchting van een uiteraard stemmigen en ernstigen tekst, begroette ik vroeger met ingenomenheid de verschijning van *De Vera Religione*; dien groet herhaal ik thans, nu het tweede tractaat ons wordt geboden. En ik wenschte, dat de schrijver zoo in het begin als aan het einde nog veel meer in dien geest had gewerkt. Dit geeft, mijns inziens, aan zijne apologie een eigen cachet, eigenaardige verdiensten. Misschien stemt niet elk lezer mij dit toe, en is de schrijver zelf het in dezen niet volkomen met mij eens.

Laat ik mijne zienswijze dan een weinig uiteenzetten en verdedigen.

Eene distinctie behoort daar echter aan vooraf te gaan. Gelijk men in den mensch het algemeen menschelijke, dat elken mensch van nature toekomt, onderscheidt van het individueele, dat aan ieder persoon in 't bijzonder eigen is, zoo zou men in schrijvers vooral van handleidingen in een of andere wetenschap kunnen onderscheid maken, tusschen hetgeen ze alle gemeen hebben, en wat elk in 't bijzonder kenmerkt. Het eerste zou men den scriptor universalis den algemeenen schrijver kunnen noemen, het tweede den singularis, den bijzonderen. Nu treedt in alle handboeken die algemeene schrijver noodzakelijk op, hier meer daar minder volmaakt, maar toch, tenzij er een taak ondernomen werd die boven de krachten lag, overal tamelijk dezelfde in wezen. Om ons te bepalen tot handboeken van Godgeleerdheid, genoemde schrijver zal daar dezelfde groote waarheden leeren, dat kan natuurlijk niet anders, ongeveer dezelfde bewijzen aanvoeren, dezelfde oplossingen der geopperde bezwaren geven en, wat onderdeelen betreft, eene keuze doen, die ook reeds door een of meer voorgangers gedaan was.

Voor de praktijk nu zou men heden ten dage, nu er waarlijk geen gebrek is aan een leiddraad in allerlei vakken, het volgende besluit kunnen trekken: wie, bij den aanzienlijken voorraad van handboeken in allerlei vorm en grootte, waarop ook de Godgeleerdheid bogen mag, alleen als een universaal-

schrijver optreedt, zonder eenig ander gevolg, dan dat er naast het laatst verschenen handboek weder een nieuw geplaatst kan worden, nagenoeg alleen in formaat, letter en papier verschillend, van hem zou men wenschen, dat hij zijn loffelijke neiging tot produceeren een andere richting gaf en de lijst der scriptores recentes niet noodeloos vergrootte.

Treedt echter een individueel auteur op, levert hij met het algemeene, dat natuurlijk steeds het overgroote deel van elk boekwerk zal beslaan, iets eigenaardigs, iets nieuws, hetzij in de stof, hetzij in den vorm, iets bijzonder geschikt voor een bepaald doel, kortom iets individueels, waarvan met nut kennis genomen wordt, het moge betrekkelijk weinig zijn, want men moet zijne eischen ook niet te hoog stellen, dan diene hij zich veilig aan en hij zal door velen met belangstelling ontvangen worden.

Zonder nu op het overige af te dingen, wil het mij toch voorkomen, dat in het aanvoeren van bovengenoemde citaten uit nieuwere schrijvers, uit voor- en tegenstanders, een geheel eigenaardige verdienste ligt van Prof. van Noort's tractaten. En wanneer die citaten hier en daar vermeerderd werden, zou de waarde van het werk er slechts door winnen. Zelfs indien de prijs er iets door steeg, zou het, en terecht, nog meer koopers vinden.

En ik eindig deze aanbeveling met den wensch, dat terwijl de tekst natuurlijk steeds hoofdzaak zij, deze trek van den schrijver hem in het vervolg bijblijve, zich, zoo mogelijk, nog scherper toone. Hij zal hem bij zijn arbeid sieren en dien arbeid maken tot een geheel eenig werk, dat veler goedkeuring wegdraagt.

Een enkele bedenking geef ik daarbij Prof. van Noort ter overweging. Zou het niet wenschelijk zijn het „credo in unam sanctam Ecclesiam catholicam et apostolicam" meer als één geheel te behandelen door hetgeen in het tractaat *de Vera Religione* voorkomt hierheen te verschuiven en de eenigszins tweevoudige verhandeling van dit tractaat tot een enkele samen te brengen? Ongetwijfeld zal het de duidelijkheid ten zeerste bevorderen.

V.

CRITERIOLOGIE OF DE LEER OVER WAARHEID EN ZEKERHEID door J. Th. Beysens, Hoogleeraar aan het Groot-Seminarie te Warmond. G. F. Théonville Leiden 1903.

In het Voorbericht der *Logica of Denkleer* werd ons voor het begin van dit jaar als noodzakelijke aanvulling de theorie over de menschelijke zekerheid aangekondigd. De hoogleeraar heeft woord gehouden en in deze *Criteriologie* de oplossing beproefd van een allergewichtigst vraagstuk, dat men in onzen sceptischen tijd veilig als de hoofdvraag der wijsbegeerte mag beschouwen.

Gewoonlijk wordt de Logica verdeeld in minor en major, of Dialectica en Critica, ook formeele en materieele Logica genaamd. Met die gewoonte meent de schrijver te moeten breken; hij is van gevoelen, dat het probleem der zekerheid buiten de Logica staat, erkent evenwel, „dat de Criteriologie zich nauw en onmiddellijk aan de Logica aansluit en deze als het ware aanvult en voltooit," ja, „de noodzakelijke aanvulling" der Logica is. Uit die woorden mag worden afgeleid, dat men ook volgens den schrijver slechts half werk verricht ter bereiking van het doel der Logica, de zekere kennis der waarheid, indien aan de leer van de logische ordening der gedachten, deze verhandeling over de waarheid en zekerheid onzer kennis niet worde toegevoegd. Men ziet, het verschil met de gewone opvatting is van weinig ingrijpenden aard, te gering om er over te twisten. Alleen had de schrijver ons kunnen zeggen, nu hij de Criteriologie buiten de Logica sluit, tot welk deel der Philosophie die noodzakelijke aanvulling zijns inziens behoort gerangschikt te worden.

De Criteriologie wordt hier verdeeld in twee afdeelingen: *algemeene* en *bijzondere*. De *algemeene* Criteriologie onderzoekt den grondslag der zekerheid in 't algemeen; de *bijzondere* de verschillende bronnen, waaruit de zekerheid geput wordt.

De eerste afdeeling handelt in vier hoofdstukken over Waarheid, Evidentie of den algemeenen grond der zekerheid, Scepticisme en Schijndogmatisme of stelsels, die de zekerheid willen bouwen op andere gronden dan de evidentie.

De tweede afdeeling in zes hoofdstukken stelt een onderzoek in naar de subjectieve waarheidscriteriën: zinnelijke ervaring, zelfbewustzijn, onmiddellijke oordeelen, sluitrede, inductie, geloof.

Na zijn degelijk werk over „Logica of Denkleer" mochten wij ons verwachten op een degelijke verhandeling over de theorie der menschelijke zekerheid. En die verwachting werd niet te leur gesteld; er valt in zijn arbeid veel te prijzen. Als de best geslaagde hoofdstukken zou ik willen aanwijzen het derde en vierde hoofdstuk der eerste afdeeling; het derde, waarin het Transcendentalisme en Empirisme flink onder handen worden genomen, het vierde, waarin de verschillende vormen van Schijndogmatisme worden gewogen en te licht bevonden; ook het zesde hoofdstuk der tweede afdeeling handelend over het geloof als kenbron. Grondige uiteenzetting der meeste vraagstukken gaat gepaard met duidelijke voorstelling, duidelijk genoeg voorzeker voor hen, die geen vreemdelingen zijn in de wijsbegeerte. Ook voor oningewijden? Zullen ontwikkelden, die nooit philosophisch onderricht genoten, door eigen studie met behulp dezer Criteriologie een heldere inzage verkrijgen in deze hoogst belangrijke vraagstukken? Ik vroeg het mijzelven af, maar durf geen bevestigend antwoord geven. Zeker is het, dat een mindere graad van degelijkheid hun den arbeid veel vergemakkelijkt zou hebben.

Een zaak is jammer en schaadt m. i. aan zijn overigens voortreffelijk werk. De hoogleeraar meent niet slechts den strijd te moeten aanbinden met dwaalleeraars, die blijkbaar valsche stelsels verkondigen en uitdrukkelijk of bedekt het Scepticisme huldigen, in zijne strijdlustigheid kan hij zich ook niet bedwingen slag te leveren tegen wijsgeeren, wier leer nog zoo geheel onhoudbaar niet blijkt. „Wij weten reeds, zoo spreekt hij blz. 25, hoe het Scepticisme de algeheele onbetrouwbaarheid onzer kenvermogens wil vooropstellen. Daartegenover staat het *ultra-dogmatisme* van Balmes, Tongiorgi en zeer vele anderen, dat integendeel eischt als gegeven aan te nemen, dat het verstand werkelijk bij machte is de (objectieve) waarheid te kennen. Beide meeningen echter zijn, mijns inziens, volkomen en om dezelfde reden te verwerpen; beiden toch maken

zich schuldig aan een petitio principii, d. w. z. zij beslissen het vraagstuk vóór het werd onderzocht. Want de strijd loopt juist over de vertrouwbaarheid onzer kenvermogens, over de mogelijkheid om de objectieve waarheid te kennen."

Hier en elders valt de schrijver de leer aan van *zeer vele* katholieke wijsgeeren, die met hem van gevoelen verschillen. En in zijn aanval slaat hij er geducht op los; ook de Januari-aflevering van *De Katholiek* kan het getuigen. Maar de vraag is: treffen zijn slagen doel? Zou het niet mogelijk zijn, dat hij zich tegenover die *zeer vele anderen* vergiste? dat hij al te gereedelijk bijval schonk aan zijn zegsman, den Leuvenschen hoogleeraar Mercier?

Professor Beysens meent, dat het mogelijk en noodig is tegenover de Sceptici de betrouwbaarheid van het verstand te *bewijzen*. Die betrouwbaarheid, of geschiktheid van het verstand om te kennen, beschouwt hij als een *afgeleide* waarheid, zooals blijkt uit deze woorden: ,,Zeer zeker, evenals omtrent alle afgeleide waarheden, zoo is ook omtrent de betrouwbaarheid van ons verstand, de twijfel mogelijk en methodisch gerechtvaardigd." (blz. 27.) En inderdaad levert de schrijver een uitvoerig vertoog inhoudende drie *bewijzen* voor die betrouwbaarheid, en besluit aldus: ,,In de bovengevoerde bewijzen hebben wij ons als aandachtige toeschouwers van ons eigen gedachteleven gedragen, zonder ons voor of tegen de waarde van ons *verstand* uit te spreken. Wij vonden, dat de grond onzer *oordeelen* niet een blinde, bloot subjectieve natuurdwang is, maar dat alleen de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid bij machte is onze instemming af te dwingen. Daarom hebben wij *nu* het recht daaruit te *besluiten*, dat inderdaad ons verstand bij machte is de (objectieve) waarheid te kennen."

En meent de hoogleeraar eerst *nu*, d. i. aan het einde van die lange redeneering, zeker te weten, dat zijn verstand bij machte is de waarheid te kennen? Waarmede heeft hij dan geredeneerd? Gewis, met zijn verstand. Derhalve moest hij reeds in den aanvang der redeneering weten en veronderstellen, dat zijn verstand bij machte is de waarheid te kennen.

Wist en veronderstelde hij dit niet, dan kan hem immers geheel die bewijsvoering niet baten; de twijfel, waarmede hij

begon, is niet weggeredeneerd. Hij moet zich afvragen: heb ik goed gezien, heb ik goed geredeneerd? — wijl hij nog niet wist, of zijn verstand wel kon zien en redeneeren, m. a. w. of het wel te vertrouwen was.

Een van beiden toch, de hoogleeraar wist het bij den aanvang van zijn onderzoek en vóór alle redeneering, of niet. *Wist hij het*, dan is het geen *afgeleide*, maar een onmiddellijk evidente waarheid, die geen bewijs behoeft en niet bewezen *kan* worden. Wil hij 't misschien bewijzen voor anderen? Maar dan dient hij toch te weten en te veronderstellen, dat het verstand van anderen bij machte is de waarheid te kennen. Waarom zich anders die moeite gegeven? *Wist hij het niet*, dan vervalt hij blijkbaar in het euvel, dat hij anderen verwijt: zijn redeneering is een keurig specimen van petitio principii. Door redeneering bewijst hij het redeneervermogen van het verstand; hij veronderstelt derhalve, dat het verstand in staat is de praemissen te begrijpen, en in te zien, dat de conclusie uit de praemissen volgt; m. a. w. hij veronderstelt, wat hij bewijzen wil: de betrouwbaarheid van zijn verstand.

De hoogleeraar zal zeggen: ik wist het wel, doch hield mij slechts alsof ik niet wist." Als hij het dan wist vóór alle redeneering, en bijgevolg den aanleg van het verstand als een onmiddellijke waarheid erkent, waarom ze dan behandeld als een *afgeleide* waarheid en gepoogd te bewijzen, wat niet te bewijzen is zonder een tastbaar petitio principii?

„In de bovengevoerde bewijzen hebben wij ons als aandachtige toeschouwers van ons eigen gedachteleven gedragen, zonder ons vóór of tegen de waarde van ons *verstand* uit te spreken". — zou dat waar zijn? Let eens op de woorden: aandachtige toeschouwers van ons eigen gedachteleven." Ligt daarin niet de veronderstelling opgesloten, dat ons verstand werkelijk waarde heeft? dat wij als toeschouwers van ons eigen gedachteleven in staat zijn te zien en te oordeelen, of alles in den haak is? Als men toch iemand een *toeschouwer* noemt, dan moet men weten en veronderstellen, dat hij zien kan. En als men dit niet veronderstelt en weet, wat baat het zulk eenen als toeschouwer aan te stellen, en welken waarborg kan ons zijn getuigenis geven, dat hij alles in orde bevonden heeft? Al heeft hij zich derhalve

niet *uitdrukkelijk* uitgesproken voor de waarde van zijn verstand, hij heeft toch wel impliciet die waarde erkend en verondersteld.

Neen, wat men beweren moge, de geschiktheid van het verstand voor de waarheid is geen afgeleide, geen vrucht van redeneering, zij is een onmiddellijke, en wel een der allereerste, der primitieve waarheden, zij ligt impliciet in elk zeker oordeel des verstands. Daaromtrent is geen twijfel hoegenaamd mogelijk, noch positieve noch negatieve, voor haar kan ik mij niet neutraal houden. Zij dringt zich met onweerstaanbare kracht op aan een ieder, die zijn verstand gebruiken kan. Zij wordt bevestigd door elken twijfel, dien ik omtrent haar zou koesteren; want wie zegt, dat hij twijfelt, toont duidelijk, dat hij zijn aanleg voor de waarheid kent; hij bevestigt, dat zijn verstand iets vermag te kennen, dit althans, dat hij weet wat twijfel is, dat hij zich in een toestand van twijfel bevindt, en dat de zaak, waaraan hij twijfelt, voor hem twijfelachtig is.

De zeer vele anderen, waartegen de Warmondsche hoogleeraar meent te moeten strijd voeren, wijzen dan ook beleefd den titel van *ultra-dogmatisten* van de hand. Zij zijn dogmatisten, meer niet; zij stellen eenige onmiddellijke waarheden voorop als noodzakelijken grondslag, zonder welken het wetenschappelijk gebouw niets anders zou zijn dan een gebouw, opgetrokken op de ledige ruimte. Op blz. 147 zegt de schrijver, dat het beginsel der tegenspraak „in iedere bevestiging of ontkenning *implicite* mede uitgesproken wordt.” Dat is zeer juist gezien, maar hij had tevens moeten zien, dat dit evenzeer het geval is met de geschiktheid van het verstand voor de waarheid, en met het feit van ons eigen bestaan.

Dit zijn evenwel geen waarheden, die „anterieur aan elke zekerheid” zijn, zooals de schrijver zich minder juist blz. 146 uitdrukt, het zijn de eerste der onmiddellijke waarheden, die ons impliciet gegeven zijn in elk zeker oordeel des verstands of daarmede samengaan; waarheden die absoluut noodig zijn om het Scepticisme geen gewonnen spel te geven, en evenzeer om niet tot blijkbare tegenspraak te vervallen met ons zelven. Het wetenschappelijk onderzoek naar de waarheid moet van deze eerste waarheden uitgaan, wil het kans van slagen hebben.

Meer hierover te zeggen zou ons in een recensie te ver voeren. Wij twijfelen niet, of de schrijver zal bij nadere overweging van de juistheid van het gezegde overtuigd worden, en dan tevens de onnauwkeurigheid inzien van enkele andere zijner beweringen, die met deze quaestie in innig verband staan.

WAT NU? Eene vraag bij den dood van Dr. Schaepman; door een burgerman. Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 1903.

Dit is, dunkt mij, eene alleszins lezenswaardige brochure. Ook wanneer *de Dokter* niet uit ons midden ware weggenomen, lang vóór zijn verscheiden, had die vraag reeds gesteld en het antwoord beproefd kunnen worden. De wind door vorige regeeringen met het staatsonderwijs, dwaas en roekeloos, gezaaid, dreigde allang met een oogst van storm. Deze kwam; wat nu? Sociale wetgeving om nog te redden wat te redden is.

„Door het verdwijnen van het Christendom in de geesten van zoovele menschen onzer maatschappij is het denkbeeld, waarop onze geheele maatschappelijke orde rust, ondermijnd"... zal die orde weer hersteld worden „dan moet het Christendom wederom onze maatschappelijke instellingen doordringen, dan moet de sociale quaestie in Christelijken zin worden opgelost",... het is „niet genoeg daarover bespiegelingen te houden... daartoe zijn daden noodig." Daden, die de bezittende en niet-bezittende volksklassen, nu vijandig tegenover elkander staande, verzoenen en tot vreedzaam samenleven leiden. Van deze daden moet, in offervaardigheid en toewijding, het voorbeeld gegeven worden door de hoogere standen.

De „burgerman" stelt u dit alles levendig voor den geest.

Een paar vragen: zou, daar het herstel der maatschappelijke orde *„ab imis fundamentis"* van haar diepsten grondslag af moet aangevangen worden, de hervorming of liever opheffing van het godsdienstloos onderwijs, van op de lagere scholen af tot op de universiteiten toe, niet geboden zijn? Zou daarin, zonder nieuwe belastingen, het noodige geld niet te vinden zijn voor de sociale verbeteringen, die geeischt worden?

Maar, de wetenschap? Och kom, laat dat... woord liggen;

ook zonder ongeloovige leeraars en socialistische schoolmeesters kan zij even hoog staan en even goed — zoo niet beter — bloeien als nu.

H. J. A. M. SCHAEPMAN. Een levensbeeld door F. Hendrichs S.J. Leiden, J. W. van Leeuwen, Uitgever en Antiq. Boekh. Hoogewoerd 89.

De verschijning dezer bladzijden, zoo kort na het overlijden van Dr. Schaepman, was ons eene verrassing, zóó dat wij ietwat bezorgd waren over haar inhoud. Het ontwerpen, teekenen en afwerken van een „levensbeeld" van dien man vorderde, dacht ik, allicht zoovele weken als er nu dagen aan besteed konden worden. Mijne bezorgdheid, door het veelomvattende van den titel gaande gemaakt, week bij de beperkende verklaring van den schrijver dat zijn oogwit was te geven „een zielkundige ontleding van Schaepman zooals hij die van zichzelf heeft gegeven" in zijne werken; — meer bepaald nog „in de trekken, waarmee hij zichzelf blijkbaar in de mannen van zijne liefde en zijn hart heeft geteekend."

Uit die werken van Schaepman schitteren ons tegen de kracht en pracht zijner veelzijdige natuurlijke gaven van geest en hart — en op dat fundament van zijne rijke natuur heft zich de machtige sterkte van zijn katholiek geloof omhoog, „een voorwerp van bewondering voor volgende geslachten en tijden."

Met meer dan honderd goed gekozen aanhalingen uit en verwijzigingen naar Schaepmans schriften worden in de volgende bladzijden die twee punten ontvouwd en toegelicht. De schrijver heeft blijkbaar met veel ingenomenheid en een warm hart over Dr. Schaepman gesproken en geschreven; er is gang en gloed in zijn meesleepend woord, zóó dat men bij de eerste lezing, behoudens enkele uitzonderingen, door vorm- en zetfouten bijna niet opgehouden wordt. 1)

---

1) Dit geldt niet van den tweeden druk, dien wij zooeven ontvingen. N. d. Directie.

De Canon des Ouden Verbonds in de eerste eeuwen der Kerk.

In vroegere opstellen 1) hebben wij ons herhaaldelijk bezig gehouden met een onderzoek naar de meeningen van *Origenes* omtrent den oudtestamentischen Canon. Die meeningen — zoo luidde onze slotsom — laten aan duidelijkheid niets te wenschen. Zoowel zijn practisch Bijbelgebruik als zijne theoretische beginselen liggen zonneklaar voor ons open. Van een onderscheid tusschen de proto- en deuterocanonische Bijbelboeken is bij Origenes geen sprake. De maatstaf, dien hij bij het Canonvraagstuk aanlegt, is niet de overlevering der nachristelijke Synagoge, wier gezag hij zoo uitdrukkelijk mogelijk verwerpt, maar enkel en alleen de overlevering der christelijke Kerk. Dit zegt hij herhaaldelijk met duidelijke woorden, en geheel zijne terminologie bevestigt het. Er is in geheel de christelijke oudheid geen schrijver aan te wijzen, wiens opvattingen omtrent dit punt zoo bepaald en beslist, en tevens voor ons nog met zoo klaarblijkelijke zekerheid te achterhalen zijn.

Wij zagen verder 2), dat Professor Wildeboer in zijn

1) Vgl. Studiën, 51, bl. 482—487; 56, bl. 80—84; Revue biblique, 10, bl. 413—423; Studiën, 60, bl. 61—81.

2) T. laatst a. p., bl. 75—79.

laatste opstel 1) zelfs geene ernstige poging gewaagd heeft, om de *bewijzen*, voor onze meening aangevoerd, te ontzenuwen. Wel tracht hij uit *latere* gegevens, uit „het vervolg der historie", en uit één enkelen zin van Origenes zelven, het betoog te voeren, dat de overlevering der Kerk, waarop Origenes zich beroept, feitelijk niet bestaan heeft. En daaruit meent hij dan het verdere besluit te mogen trekken, dat Origenes eigenlijk zijne theorie „aan de Joden ontleende" 2) en „ter laatste instantie de berichten der Joden voor beslissend hield" 3).

Dit laatste besluit — wij hebben het reeds aangestipt 4) — blijft in ieder geval ongewettigd, al zou ook de eerste bewering volkomen vaststaan. Had er nooit, vóór of na Origenes, eene kerkelijke overlevering bestaan, die de *libri deuteri* tot den Bijbel rekende, dan kon dit toch niets veranderen aan de *feiten* die in de werken van Origenes voor ons liggen, of aan de vaste overtuiging, door Origenes telkens opnieuw, in velerlei vorm, practisch en theòretisch uitgedrukt, dat volgens hem die overlevering wèl bestond. Het eenige wat in de gegeven onderstelling „het vervolg der historie" omtrent Origenes kon leeren zou dit zijn: dat de geleerde Alexandrijn in dit punt, gelijk in verschillende andere punten, in dwaling zou verkeerd hebben.

Vandaar dat we in ons laatste artikel, waar we uitsluitend de meeningen van Origenes behandelden, geheel het uitvoerig betoog van den groninger Hoogleeraar onaangeroerd konden laten. En indien wij er hier op terugkomen is het niet met het oog op de opvattingen van den Alexandrijn,

1) De Kerkvader Origenes en de Kanon des O. V. (*Verslagen en Mededeelingen* der *Koninkl. Akad. van Wet.*, *Afdeeling* Letterkunde, *4e reeks*, *Deel V*, bl. 134—165).

2) T. a. p., bl. 144.

3) Bl. 150.

4) Studiën, 60, bl. 80 v.

waaraan het niets af- of toedoet, maar omdat de vraag naar de overlevering der oude christelijke Kerk op zich zelve van belang is, van grooter belang zelfs dan de vroeger behandelde vraag: wat Origenes over den oudtestamentischen Canon dacht.

De juiste bepaling van den stand van het vraagstuk schijnt ons lang niet zoo eenvoudig en gemakkelijk als onzen geëerden tegenstander, die daartoe slechts enkele regels noodig heeft. Dit laatste is te opmerkelijker, wijl hij zich hier op eenigszins glibberig terrein waagt. In het artikel nl. waarop hij critiek oefent 1) hebben wij het vraagstuk dat hier ter sprake komt eenvoudig niet aangeroerd. Wij handelden daar uitsluitend over het gevoelen van Origenes. Deze verzekert ons — zoo betoogden wij — dat hij in het vraagstuk van den Canon des Ouden Verbonds op de overlevering der Kerk steunt. In hoever die meening van Origenes juist of onjuist was, lieten wij buiten bespreking. Wij bleven aldus op het gebied der „naakte feiten'', waar voor menschen van verschillende richting en beginselen „een veld van gemeenschappelijken en op zich zelf vreedzamen arbeid ligt 2).'' Wildeboer evenwel heeft getracht in ons betoog over Origenes, tusschen de regels, de

---

1) L'Ancien Testament d' Origène (*Revue biblique*, t. a. p.)

2) „In der Ermittlung der nackten Thatsachen, in der Abgrenzung dessen was wirklich in die kirchliche Vorzeit zurückreicht, in der Feststellung dessen, was dieser oder jener Autor wirklich gesagt hat, eröffnet sich ein weites Feld gemeinsamer und an und für sich auch friedlicher Arbeit. In der Erklärung und Beurtheilung der Thatsachen, auch der litterarhistorischen und textkritischen Thatsachen, in der Ausfüllung der mannigfachen Lücken der Ueberlieferung, in der Verknüpfung der beglaubigten Einzelerscheinungen zu einem Gesamtbilde kommen immer wieder jene feindlichen Prinzipien zur Geltung und eine Verständigung is ausgeschlossen.'' (Bardenhewer, *Gesch. der altkirchl. Litteratur*, I, bl. 31).

gevolgtrekkingen te lezen, die wij omtrent de overlevering der *Kerk* daaruit hadden kunnen afleiden, en tot zekere hoogte is hij daarin wel geslaagd.

Het hoofdpunt in geschil — zegt hij bl. 143 — tusschen v. Kasteren en mij kan aldus geformuleerd worden: steunt het Bijbelgebruik der Kerkvaders, met name dat van Origenes op de *traditie der Kerk*; of is het een toegeven aan de „*consuetudo ecclesiae*?" M. a. w. volgen de Kerkvaders, casu quo Origenes, welbewust een *theorie*; of hebben we hier slechts te doen met gebruiken der *praxis* tegenover de theorie? Het eerste beweert mijn tegenstander, het laatste is nog altijd le meening van nagenoeg alle Protestantsche theologen en van enkele R. Katholieke.

Men vergunne ons, bij deze laatste woorden in het voorbijgaan op te merken, dat de hier bedoelde „enkele R. Katholieke theologen" ons geheel onbekend zijn. Omtrent Origenes mag Loisy schoorvoetend en gissenderwijze een eind weegs met Wildeboer medegaan 1), — maar van het onderscheid, door Wildeboer tusschen *consuetudo* en *traditie* gemaakt, is bij hem geen spoor te vinden: „De Canon der Apostelen en der apostolische mannen — zegt hij 2) — is ons bekend uit het Nieuwe Testament en uit de *kerkelijke overlevering* der eerste eeuwen. Deze *overlevering* getuigt duidelijk en zonder eenige aarzeling ten gunste der *deuterocanonica*."

1) ....*On sera bien tenté de penser* qu' Origène lui-même faisait déjà *quelque* distinction entre les livres qu' on lisait officiellement dans l'Eglise d' Alexandrie, et que *peut-être* il réservait le titre de canoniques aux seuls livres du canon juif, les deutérocanoniques étant supposés d' une autorité moindre, sans être pour cela confondus avec les livres profanes ou d'une autorité purement humaine." (Loisy, *Hist. du Canon de l'A. T.*, bl. 75.) De titel „canoniek" was in Origenes' dagen nog niet in gebruik (vgl. *Studiën*, 45, bl. 420; *Rev. bibl.* X, bl. 415). Bedoeld zijn dus andere gelijkwaardige namen.

2) T. a. p., bl. 85.

Dat overigens de hier gegeven voorstelling van „het hoofdpunt in geschil" onjuist is, kunnen wij niet zeggen. Maar ze heeft minstens verklaring en aanvulling noodig.

Voorop staat als een wederzijds erkend *feit*, dat de kerkelijke schrijvers van de drie eerste eeuwen des Christendoms de deuterocanonische boeken niet enkel gebruiken, maar practisch ook als *H. Schrift* gebruiken. Voorzoover ons bekend, wordt dit van protestantsche zijde tegenwoordig algemeen toegegeven. „Bij de Kerkvaders — zegt Schürer 1) — vinden wij van de oudste tijden af de „Apokriefen" [versta: de *deuterocanonica*] in algemeen gebruik." En ter bevestiging verwijst hij naar tal van plaatsen uit Clemens van Rome, Barnabas, den z.g. „tweeden Corintherbrief van Clemens," Polycarpus, Justinus, Athenagoras, Irenaeus, Tertullianus, Clemens van Alexandrië, Hippolytus, Cyprianus: eene lijst, die minstens de Kerken van Rome, Gallië, Griekenland, Klein-Azië, Alexandrië en latijnsch Africa insluit, en die overigens nog met andere namen, zooals Hermas en de „Leer der twaalf Apostelen", kan worden aangevuld.

Dit feit wordt ook door Wildeboer niet betwist. Maar over de beteekenis van het feit heeft hij zijn oordeel, en wij het onze. Het zij ons vergund, met dit laatste te beginnen.

I. ONZE STELLING.

Voor ons blijft dit erkende feit, vooral om zijne erkende algemeenheid, een voldoende grond om rechtstreeks tot eene algemeen erkende theorie te besluiten. En dan nemen wij het woord *theorie* allereerst in den zin van *inwendige over-*

---

1) Herzog's *Real-Encykl. für prot. Theol. und Kirche*, 3e uitg. I, bl. 625.

tuiging. Zoolang niet beslist het tegendeel blijkt, is nl. vast te houden, dat de oud-christelijke schrijvers, gelijk trouwens alle andere schrijvers, weten en bedoelen wat zij zeggen en te kennen geven. Wanneer zij doorloopend een aantal boeken als *heilige* en *ingegeven* Schriften gebruiken, en dus practisch als zoodanig van de massa gewoon menschelijke pennevruchten onderscheiden, dan moeten zij toch — willen wij geene geheel onredelijke en blinde denk- en handelwijze onderstellen — ook inwendig al deze boeken voor heilig en ingegeven hebben gehouden, m. a. w. *overtuigd* geweest zijn van hun bovenmenschelijken oorsprong en bovenmenschelijk gezag.

Ook nog in anderen zin zijn wij gedwongen hun eene *theorie* toe te schrijven. Eene dergelijke overtuiging kan niet in de lucht hangen. Zij moeten noodwendig een of anderen *maatstaf* of *toetssteen*, een *criterium distinctionis* hebben aangelegd om hunne gewijde Schriften van andere boeken te onderscheiden.

In beide opzichten schijnt ons het verband tusschen practijk en theorie uit den aard der zaak noodzakelijk, of men moet den oudchristelijken schrijvers eenvoudig een gewoon menschelijk denkvermogen ontzeggen. En dit is toch in het algemeen, bij de massa der toenmalige christelijke schrijvers wel niet doenlijk. Gedachteloosheid en inconsequentie zijn nergens *a priori* te onderstellen, en bij geheele geslachten van kerkelijke schrijvers eenvoudig ondenkbaar. Vandaar dat wij dit verband tusschen theorie en practijk „de hoofdzaak" bij dit onderzoek genoemd hebben 1).

Wij zagen dan ook reeds dat Wildeboer elders, waar hem geene vooropgezette meening in den weg staat, ditzelfde

1) Studiën, 59, bl. 46.

beginsel toepast. Hoewel men dergelijke gedachteloosheid toch lichter bij één enkelen schrijver dan bij velen tegelijk zou kunnen aannemen, aarzelt hij geen oogenblik om bij Philo van Alexandrië uit het practisch Bijbelgebruik tot eene overeenkomstige theorie of overtuiging te besluiten 1). Ja het is hem vroeger gebeurd, dat hij met den naam van „de kerkelijke traditie" bestempelde, wat hij nu als „*consuetudo ecclesiae*" zoo scherp van de „*traditie* der Kerk" onderscheidt en als „gebruiken der *praxis*" zelfs *tegenover* de theorie stelt 2).

Wij zeggen dan ook zeker niet te veel, indien wij beweren, dat hier eene algemeene practijk uit den aard der zaak eene algemeen gevolgde theorie onderstelt. De gevolgtrekking staat hier merkelijk vaster, dan waar het slechts één enkelen schrijver geldt. Waar bij velen eenzelfde practijk vaststaat dringt het besluit tot eene overeenkomstige gemeenschappelijke theorie zich vanzelf op. Op zijn minst mogen wij vorderen, dat een onderzoeker, die aan de gezamenlijke christen schrijvers der eerste eeuwen eene theorie toeschrijft, in lijnrechten strijd met hunne practijk, voor die stoute bewering geheel den bewijslast op de schouderen neme.

Rechtstreeksche gegevens omtrent de theorie, d. i. de *overtuiging* der oude Kerk in het vraagstuk dat ons bezighoudt bieden de christelijke *Canonlijsten*. Van deze zijn er twee, die nog gevoegelijk tot dit eerste tijdvak der kerke-

---

1) Vgl. Studiën, 60, bl. 66 v.

2) „Hieronymus..... kwam in gedrang door den strijd tusschen zijne welgevestigde overtuiging en het gebruik in de Kerk. Dogmatische naturen, zooals Augustinus, kenden dien strijd niet. Zij waren op weg om *de kerkelijke traditie* tot leer te verheffen". (Theol. Stud., 1899, bl. 194). Hier, en enkele malen elders, is de cursiveering van *ons*.

lijke Canongeschiedenis kunnen gebracht worden: de *Canon Claromontanus* en de *Canon Mommsenianus* (of *Cheltenhamensis*). De eerste, naar allen schijn van alexandrijnschen oorsprong, kan met evenveel waarschijnlijkheid tot de derde als tot de eerste helft der vierde eeuw worden teruggebracht: hij vertoont op oudtestamentisch gebied (in IV *Macch.*) nog slechts een enkel voorbeeld van de toevoeging van apocriefen, die in 367 de wel wat krasse tegenspraak van den H. Athanasius uitlokte. De tweede, vermoedelijk in het jaar 359 opgesteld, is wel een dozijn jaren jonger dan de *Catecheses* van Cyrillus van Jerusalem, — doch hij is uit latijnsch Africa afkomstig. En als men aanneemt — wat alleszins redelijk schijnt — dat Cyrillus met zijne onderscheiding tusschen ὁμολογούμενα en ἀμφιβαλλόμενα, en Athanasius met zijne strengere opvatting van het woord „canoniek" en de aanneming eener middelklasse tusschen canonieke en apocriefe boeken, in het Oosten het tweede tijdvak openen, dan dient men dit voor de westersche Kerk toch nog eenigen tijd te verschuiven.

Wat daarvan zij, zeker is, dat we hier de oudste christelijke lijsten vóór ons hebben, die zeker bedoelen ons het geheele christelijke Oud Testament te geven, — en dat beide zonder uitzondering *alle* libri deuteri behelzen. Want *Baruch* wordt er ongetwijfeld, zooals dit ten tijde van Origenes zelfs nog in sommige joodsche kringen geschiedde, tot *Jeremias* gerekend 1). Dat de hier geboden theorie met de practijk der oudste christelijke schrijvers overeenkomt, behoeft geen verder betoog. —

---

1) Over beide lijsten, vgl. Zahn, *Gesch. des neut. Kanons*, II, bl. 143—172; met name over *Wijsheid* en *Ecclesiasticus*, in den *Canon van Mommsen* niet genoemd, maar blijkens het opgegeven aantal versregels onder de „boeken van Salomon" begrepen, *aldaar* bl. 151.

Verstaan wij onder den naam *theorie* den *maatstaf* dien de Christenen der eerste eeuwen ter onderscheiding van gewijde en ongewijde boeken aanlegden, dan komen wij daarmede wel dichter bij de opvatting van Wildeboer. Niet geheel ten onrechte heeft de Hoogleeraar uit onze bespreking van het gevoelen van Origenes afgeleid, dat wij in de christelijke oudheid geen anderen maatstaf zien aangelegd dan de overlevering der Kerk. Maar of hij die overlevering juist opvat, wanneer hij de *consuetudo ecclesiae* daartegenover stelt?

Ondervragen wij de geschiedenis. Op hoe ruime schaal de christelijke oudheid in het algemeen in vraagstukken van geloofsleer de kerkelijke overlevering als criterium bezigde, kan men o. a. uit Tertullianus' *De Praescriptionibus* leeren. En deze algemeene beschouwing zou hier reeds veel te denken kunnen geven. Maar bepalen wij ons bij hetgeen rechtstreeks ons onderwerp betreft.

Hier komt vooreerst het zwaarwichtig en herhaaldelijk op verschillende wijzen uitgesproken getuigenis van Origenes, in ons vorig artikel uiteengezet. Want het mag herhaald worden: wij staan hier voor onwedersprekelijke en zakelijk dan ook onwedersproken *feiten*. Bij Origenes vonden we niet enkel een doorloopend *gebruik* van de *deuterocanonica* als H. Schrift, maar tevens eene theorie, een *criterium*, met ondubbelzinnige duidelijkheid uitgesproken en herhaaldelijk in verschillende richting toegepast, zoowel tegenover de engere opvatting van Julius Africanus als tegenover de ruimere van ketters, die apocriefen als H. S. wilden doen gelden. En dit criterium is de overlevering der Kerk. Op dit *feit* heeft moker noch breekijzer vat. Geen ander in de oudchristelijke letterkunde, dat meer onwrikbaar vaststaat. Wie overtuigende bewijzen zou vinden, dat er werkelijk in de Kerk eene tegenovergestelde theorie of traditie bestond, zou moeten besluiten, dat Origenes in dit punt gedwaald

heeft, maar aan zijn getuigenis kon, ook in die onderstelling, geen andere zin gegeven: het is klaar als de zon. En het is een getuigenis van een geleerde van den eersten rang, „een historisch kritisch man", zooals Wildeboer 1) hem noemt, — en die toch waarlijk, om de overlevering der oude Kerk te kennen, over heel wat meerdere gegevens en bronnen beschikte dan ons, 17 eeuwen later, ten dienste staan. Dat zulk een getuigenis gewicht in de schaal legt zal wel niemand ontkennen. En Wildeboer moet er min of meer onbewust den indruk van gevoeld hebben. Want juist dat verklaart ons, waarom hij in onze zuiver zakelijke voorstelling van Origenes' gevoelen zonder meer ons eigen gevoelen meende terug te vinden.

Doch Origenes stond met zijne theorie in dezen niet alleen. „De leer der Apostelen — schrijft Zöllig 2) — plantte zich voort in het geloof der Vaderen, en dienvolgens vormt de overlevering dezer ouden (ἄνδρες οἱ ἀρχαῖοι) den tweeden grond 3) ter waarmerking van de goddelijkheid van een boek. Deze overlevering vindt men in de gebruikelijke Bijbelvoorlezingen bij de godsdienstige gemeentevergaderingen belichaamd, en daarom mag de hierdoor getrokken grens niet overschreden worden. Niets moest bijgevoegd, niets afgenomen van hetgeen de overlevering der Vaderen ons mededeelt... Dit beginsel was vanouds de veiligste en betrouwbaarste wegwijzer in twijfel omtrent de canoniciteit van een boek; door Origenes werd het in ruimere mate toegepast en duidelijker uitgesproken."

En werkelijk, wij hebben elders aangetoond, hoe de „theo-

---

1) Theol. Stud., 1899, bl. 194.

2) Die Inspirationslehre des Origenes (*Strassb. Theol. Stud.*, V, I) bl. 84.

3) De *eerste* grond is volgens Zöllig de apostolische oorsprong van een boek: een criterium, dat natuurlijk alleen bij de boeken van het N. T. zijne toepassing vindt.

logische overtuiging" van Origenes zich in geheel zijne rijke woordkeuze uitspreekt. Een „heilig boek", zeiden we, is hem hetzelfde als een „openbaar boek": φανερός, κοινός, δεδημευμένος, ἐν ταῖς ἐκκλησίαις φερόμενος, *manifestus*, *publicus*, *vulgatus*, *ecclesiasticus*, *qui in ecclesiis tenetur*, enz. Het openbaar gebruik „in de Kerken" is hem wel niet de bron, maar toch het teeken en bewijs van hun goddelijken oorsprong en goddelijk gezag. En waar dit bewijs ontbreekt, bij een *verborgen* of *geheim*, niet-openbaar geschrift, ἀπόκρυφος, ἀπόῤῥητος, *secretus*, d. i. „in de Kerken niet in (openbaar) gebruik", — daar ontbreekt ook het goddelijk gezag, en is het boek *non in auctoritate* 1).

Maar men vergete niet, dat deze terminologie niet het uitsluitend eigendom van Origenes was, al mogen bij hem de voorbeelden talrijker, en daardoor ook de beteekenis der woorden duidelijker zijn dan bij zijne voorgangers en tijdgenooten. Het woordgebruik ter onderscheiding van hetgeen wij canonieke en apocriefe boeken noemen is in die dagen bij Grieken en Latijnen hetzelfde. Voor de eersten vinden wij δημόσιος 2) δεδημοσιευμένος 3), *receptus apud Ecclesias* 4), *in Ecclesiam catholicam recipi, legi in Ecclesia, se publicare in ecclesia populo* 5). De laatsten integendeel heeten algemeen ἀπόκρυφα 6), wat met de ontkenning van het

---

1) Studiën, 60, bl. 74.— Vgl. ook nog *contra Celsum*, 7,37, (Migne, 11, 1473): οὐκ ἐν ἀνακεχωρηκόσι καὶ ἀναγινωσκομένοις ὑπ' ὀλίγων μόνον καὶ φιλομαθῶν, ἀλλ' ἐν τοῖς δημοδεστέροις γέγραπται.

2) Pseudo-Clem., hom. 3, 38; Migne, 2, 136.

3) Eusebius, *Hist. Eccl.*, 2, 23; Migne, 20, 205, en elders herhaaldelijk.

4) Tert., *De Pudic.*, 2, 20; Migne, 2, 1021. — Vgl. ook: ἀποδεχόμεθα (Serapion, bij Eusebius, *H. E.* 6,12; Migne, 20, 545.)

5) Canon van Muratori, — bij Cornely, *Comp. Introd.*, bl. 639 v.

6) Irenaeus, *Haer.* 1, 20, 1; Clem. Alex., *Strom.* 1, 15; 3, 4;

recipi of *legi* of *se publicare in ecclesia* gelijk staat. Terecht besluit Zahn 1): Het geldt hier... begrippen, die Origenes niet uitgevonden, of ook maar ingevoerd heeft, die veeleer... reeds vóór Origenes in de Kerk in gebruik gekomen zijn. Maar hunne beteekenis is bij Origenes gemakkelijker aan te toonen, wijl de bewijsplaatsen daar talrijker zijn." Wel schijnt Zahn dit openbaar en ambtelijk gebruik der H. Schrift in de christelijke gemeentevergaderingen *te* sterk op den voorgrond te plaatsen, alsof dit „het grondleggende en wezengevende moment der canoniciteit" 2) ware. Dit laatste is veeleer in de *heiligheid*, d. i. in den goddelijken oorsprong of de ingeving, en het daarop steunende goddelijk gezag te zoeken 3): eene overtuiging die, zoowel voor het Oude als het Nieuwe Testament, bij de christelijke schrijvers dier dagen nog onvergelijkelijk veelvuldiger tot uitdrukking komt 4), en die voor de oudtestamentische boeken reeds in de vóórchristelijke Synagoge 5) en bij de

---

Hegesippus (?) bij Eus., *H. E.*, 4, 22; Tert., *de Resurr. Carnis*, 63, *De Pudic.* 10; 20; Migne, *P. G.*, 7, 653; 8, 773, 1138; 20, 384; *P L.*, 2, 886, 1000, 1021. Voor de beteekenis vgl. nog Rufinus (*In Symb.* 38; Migne, 21, 374): „Ceteras vero scripturas apocryphas nominarunt, *quas in ecclesiis legi noluerunt*," — en Wildeboer, bl. 150, waar hij van den H. Athanasius zegt: „Tegen de onechte geschriften over Mozes en Jesaia polemiseert hij op grond van het woord ἀπόκρυφος, waaruit reeds zou blijken, dat ze in de godsdienstoefeningen der gemeente niet gelezen mogen worden." Eveneens Th. Zahn, *Athanasius und der Bibelkanon* (Erlangen en Leipzig, 1901), bl. 17.

1) T. a. p., I, bl. 134 v.

2) Bl. 133.

3) Vgl. tegen Zahn: L. Méchineau, *Etudes religieuses, historiques et littéraires*, deel 89, bl. 662—664.— Treffend juist is reeds de uitdrukking van Clem. Alex., *Strom.* 4, 1 (Migne, 8, 1216):.... ....τὰς γραφὰς, αἷς πεπιστεύκαμεν, κυρίας οὔσας ἐξ αὐθεντίας παντοκρατορικῆς....

4) Vgl. Zahn, t. a. p., bl. 88—94.

5) I en II Macch., Pseudo-Aristeas, Philo; vgl. Studiën, 49, bl. 347—349; 51, bl. 474—476.

schrijvers van het Nieuwe Testament 1) eenvoudig algemeen was. Maar het practisch en handtastelijk *herkenningsteeken*, waaraan ieder geloovig Christen die *heilige* boeken van andere onderscheiden kon, was het openbaar en ambtelijk gebruik, dat de Kerk er van maakte.

Wanneer nu Wildeboer „het hoofdpunt in geschil" aldus omschrijft: Steunt het Bijbelgebruik der Kerkvaders... op de *traditie der Kerk*; of is het een toegeven aan de „*consuetudo ecclesiae*"?" — dan is het niet al te duidelijk of hij met zijn *consuetudo ecclesiae* enkel het gebruik bedoelt, dat de christen schrijvers *in hunne geschriften* van de *libri deuteri* maakten, of tevens het algemeen en ambtelijk gebruik in de *liturgische voorlezing* en het *onderricht* der geloovigen en geloofsleerlingen. En naar de eene of de andere verklaring te volgen is, dient ook aan de *traditie der Kerk*, die hij tegenover de *consuetudo* stelt, een verschillende zin gegeven.

Wij behooren dus de wederzijds ingenomen stellingen nader te omlijnen.

De oudchristelijke schrijvers gebruiken in hunne werken de *libri deuteri* als H. Schrift. Dit is *in concessis*. Zij deden dit — zoo besluiten wij uit het boven verhandelde — met volle bewustzijn en overtuiging, en wel op denzelfden dubbelen grond, waarop zij de protocanonische boeken des O. V. als H. Schrift erkenden, nl. een theoretisch beginsel en eene feitelijke waarneming. Het theoretisch beginsel, door Origenes herhaaldelijk uitgesproken, door geheel de christelijke oudheid vóór en na hem in hare terminologie uitgedrukt, kan in deze woorden gevat: De boeken, door

1) Mt. 22, 43; Hand. 1, 16; 28, 25; Rom. 1, 2; II Tim. 3, 15 v.; Hebr. 10, 15; II Pe. 1, 20. Vgl. Studiën, t. a. pp. — Eigenlijk zou men hier naar al de plaatsen kunnen verwijzen, waar een Schriftwoord zonder meer als *bewijs* wordt aangehaald.

de Kerk in hare openbare liturgie en haar ambtelijk geloofsonderricht als heilige boeken gebezigd, moet zij als zoodanig van Christus en de Apostelen ontvangen hebben. Dat algemeen en openbaar en ambtelijk gebruik kan slechts berusten op de onfeilbare leer van de Stichters der Kerk. „De gemeenten wisten — om een woord van Zahn 1) te gebruiken — dat zij door een ononderbroken samenhang der overlevering met den oorsprong der Kerk verbonden waren." Apocriefen integendeel verwierp men, *„wetende*, dat men die *niet* (van de vaderen) *ontvangen* had" 2).

De feitelijke waarneming betrof juist *dat* kerkelijk gebruik der *libri deuteri*, — tegelijk met het gebruik dat vroegere kerkelijke schrijvers, ook die van het Nieuwe Testament, in hunne *geschriften* van deze boeken gemaakt hadden. Van dit laatste zijn ons van de vroegste tijden af rechtstreeksche sporen bewaard. Van het openbare kerkelijk gebruik der *libri deuteri* in liturgie en prediking hooren wij, voorzoover ons bekend, eerst bij Origenes: omtrent de *Daniël*- en *Esther*fragmenten en het boek *Tobias* in zijn Brief aan Africanus, omtrent *Judith, Tobias* en de „Geboden der Wijsheid" in zijne 27e homilie op *Numeri* 3). Later vinden wij hetzelfde bij den H. Athanasius 4) en Rufinus 5) bevestigd. En een woord van den H. Ephrem schijnt op liturgische voorlezing van minstens één *Macchabaeër*boek in de kerk van Edessa te wijzen 6). Maar al hadden wij deze rechtstreeksche getuigenissen niet, dan nog zou de geschiedenis van de protocanonische boeken des

1) T. a. p., bl. 85.
2) Serapion, *t. a. p.*
3) Migne, 11, 53 en 80; 12, 780.
4) Epist. fest. 39; Migne, 26, 1176.
5) In Symb. Apost., 38; Migne, 21, 374.
6) Vgl. Mgr. Lamy, *Revue biblique*, II, bl. 15.

Ouden Testaments en die van geheel het Nieuwe Testament ons tot hetzelfde besluit voeren. Staat het eenmaal vast, dat de erkenning dezer twee reeksen van boeken op den genoemden dubbelen grondslag rustte: op de theoretische overtuiging, die in den grond der zaak niets dan eene toepassing is van het algemeen katholiek overleveringsbeginsel, en op de feitelijke waarneming van het openbaar kerkelijk gebruik, — en dit is o. a. door Zahn meer dan voldoende bewezen, — dan ligt het besluit voor de hand, dat omtrent de *libri deuteri* wel geen andere geheel nieuwe maatstaf zal zijn aangelegd.

Men ziet hieruit dat het door ons ingenomen standpunt slechts zeer onvoldoende bepaald is, door de woorden van Wildeboer: „Steunt het Bijbelgebruik der Kerkvaders... op de *traditie der Kerk?*... Volgen de Kerkvaders... welbewust een *theorie?*... [Dit] beweert mijn tegenstander." Vooral indien hij *zijn* standpunt daartegenover stelt met de woorden: „Of is [dat Bijbelgebruik] een toegeven aan de *„consuetudo ecclesiae"?*... Hebben we hier slechts te doen met gebruiken der *praxis* tegenover de theorie? Het laatste is nog altijd de meening van nagenoeg alle Protestantsche theologen."

Wij erkennen ongetwijfeld dat de *consuetudo ecclesiae* en de „gebruiken der *praxis*" in de geschiedenis van den christelijken Canon, en met name van het gedeelte dat ons bezig houdt, eene gewichtige rol gespeeld hebben, — doch met en naast eene „theorie" en „eene traditie der Kerk". Gewoonte en overlevering moeten op verschillende wijze in elkander hebben gegrepen. Ziehier in het kort, hoe wij ons het geheele verloop van de zaak voorstellen.

1°. Van haren oorsprong af had de christelijke Kerk onder de leiding der Apostelen een bundel als heilig erkende Schriften uit den vóórchristelijken tijd, m. a. w. een Oud Testament in gebruik genomen. Naast het openbaar

en ambtelijk gebruik in liturgie en geloofsonderricht stond het meer privaat gebruik in de christelijke letteren. Beide werden door overlevering voortgeplant, en wij zien er geen bezwaar in, indien men dit gebruik met den naam van *practische* kerkelijke overlevering wil bestempelen.

2º. Daarnaast stond natuurlijk eene andere *leerstellige* overlevering: de geloofsovertuiging dat aan die bepaalde boeken een bovenmenschelijke oorsprong en dienvolgens een bovenmenschelijk gezag was toe te schrijven, — en dat in dit bovennatuurlijk karakter der boeken de reden lag waarom de Kerk ze onder de leiding harer Stichters aldus in gebruik had genomen. Deze geloofsovertuiging spreekt zich uit op iedere bladzijde der oudchristelijke letteren, telkenmale als een woord uit het O. T. als bewijsplaats wordt aangehaald.

3º. Ook de herinnering dat het godsdienstig gebruik dezer geschriften, zooals men het feitelijk nog in alle of bijna alle kerken kon waarnemen, op het gezag der Apostelen berustte en dus gedurende geheel de geschiedenis der Kerk bestaan had, moet zich op dezelfde wijze hebben voortgeplant. Deze derde overlevering, die men desverkiezende eene *geschiedkundige* zou kunnen noemen, deed, in verband met de eerste *practische* overlevering, in gevallen van twijfel een *maatstaf* of *criterium* aan de hand.

Andere boeken nl., die op naam van oudtestamentische personen stonden, zooals het boek *Henoch*, de *Hemelvaart van Moses* en *Isaïas*, enz., waren of kwamen in omloop. De Kerk echter kon hun geen bovenmenschelijk gezag toekennen; zij behoorden niet tot het O. T., dat de Christenheid vanouds in gebruik had; zij waren haar door de Apostelen niet overgeleverd; zij waren niet in openbaar kerkelijk gebruik, maar geheim, verborgen, apocrief. Wel trachten verdedigers of zelfs schrijvers dezer boeken juist uit de benaming ἀπόκρυφος munt te slaan, door het voor

te stellen alsof die geschriften juist om hun hoogere heiligheid en dieperen zin reeds door hunne oudtestamentische vervaardigers met opzet verborgen gehouden en eerst voor latere openbaarmaking bestemd waren 1), — doch tevergeefs. In beperkten kring mogen deze meeningen eenigen tijd bijval hebben gevonden, op den duur en over het algemeen bleef de Kerk aan haar oud gebruik en hare overgeleverde leer vasthouden, m. a. w. het Oude Testament dat zij van de Apostelen ontvangen had, zonder toevoeging handhaven.

Dat tot dit Oude Testament der eerste christen eeuwen ook de *deuterocanonische* boeken behoorden, kan na bovenstaand betoog wel niet meer betwijfeld. Reeds het door niemand geloochende algemeen practisch gebruik spreekt, geheel de oudchristelijke letterkunde door, even duidelijk voor de *libri deuteri* als voor de meerderheid der *libri proti* des O. V.; practijk en theorie van Origenes, zoowel als de Canonlijsten van Clermont en Cheltenham spreken niet minder luide.

In den brief van Julius Africanus aan Origenes vinden wij intusschen reeds het eerste spoor van een aanval op de oude leer, die in geheel nieuwe richting gaat, en zich nog lang in velerlei vormen zou herhalen. In plaats van aan den overgeleverden bundel apocriefen toe te voegen, tracht men thans omgekeerd eenige boeken van de lijst te schrappen. Maar even als reeds Origenes tegenover Africanus zou de Kerk thans hetzelfde criterium blijven handhaven, dat zij in andere richting tegenover de verdedigers der apocriefen had gebezigd. Zij zou de grenspalen door de vaderen gesteld niet laten verplaatsen.

Op deze wijze meenen wij, dat de gezamenlijke gegevens, die ons uit dit eerste tijdvak der christelijke Canongeschie-

1) In joodschen kring vinden wij deze voorstelling reeds in IV *Esdras*. Vgl. Studiën, 45, bl. 465 v.

denis ten dienste staan, geheel tot hun recht komen. Alleen deze opvatting leidt tot de allerzijds bevredigende slotsom van eene theorie die met de practijk over geheel de lijn in volkomen overeenstemming is, — en in niet minder volkomen overeenstemming met de geschiedenis der beide andere Schriftenbundels, de *libri proti* des Ouden en de gezamenlijke boeken des Nieuwen Verbonds.

Hoe het komt dat Wildeboer onze meening in dezen zoo gebrekkig teruggaf, hebben wij boven reeds te kennen gegeven. Wij hadden het onderwerp niet behandeld, maar enkel een onderzoek ingesteld naar de meeningen van Origenes. En in ons betoog, dat Origenes zich op het gezag der Kerk en niet op „de berichten der Joden" beroept, heeft hij gemeend tusschen de regels door te lezen, welke gevolgtrekking wij uit de uitingen van den grooten Alexandrijn zouden wenschen af te leiden. En daar hij verder meende, deze gevolgtrekking in twee woorden, *traditie* en *theorie*, te mogen samenvatten, is het geen wonder, dat die voorstelling aan duidelijkheid en volledigheid te wenschen liet.

Blijft intusschen na te gaan, wat hij van zijn kant daartegenover stelt, — en of dit met de gegevens der christelijke oudheid beter in overeenstemming is.

II. BUDDE EN WILDEBOER.

Hoe onze tegenpartij zich eigenlijk de houding der oude Kerk in het Canonvraagstuk voorstelt, wil ons niet duidelijk worden. Bestreden wordt blijkbaar de meening, dat men in het Bijbelgebruik „welbewust eene theorie volgde". Het gebruik dat men van de *libri deuteri* maakte was „een toegeven aan de *consuetudo ecclesiae*", eene „*praxis*, tegenover de theorie".

Wat is de bedoeling dezer laatste woorden? Huldigde de oudchristelijke Kerk eene bepaalde theorie die *tegenover*

hare practijk stond, m. a. w. de *deuterocanonica* van de Heilige Schrift uitsloot? Dan zal wel de theorie bedoeld zijn, die Origenes, volgens zijne bewering (bl. 144), „aan de Joden ontleende." En dit zou ten slotte neerkomen op het zonderling verschijnsel: eenheid in de practijk, eenheid in de theorie, en eenheid ook in den blakenden strijd tusschen beide, — want de praxis staat immers *tegenover* de theorie. M. a. w.: eenheid tot in de reusachtigste inconsequentie.

Moeten wij misschien, in plaats van nadruk te leggen op „*de* theorie", de zinsnede aldus verstaan: Het Bijbelgebruik der Kerkvaders was enkel eene *praxis*, dit woord bedoeld in tegenstelling van het woord „*theorie*"? Dan zou in het midden worden gelaten, of de Kerkvaders omtrent ons vraagstuk uiteenloopende theorieën, of mogelijk geen enkele theorie huldigden. Voor deze opvatting pleit misschien, dat Wildeboer even te voren eenige regelen van Budde 1) aanhaalt, die de zaak op deze wijze schijnen voor te stellen. En hoewel hij deze aanhaling niet uitdrukkelijk voor zijne rekening neemt, verzekert hij toch, dat „deze beschouwing aan de getuigenissen van Melito en Origenes meer recht laat wedervaren dan de bewering van v. Kasteren, dat beide Kerkvaders alleen naar den *Joodschen* Kanon een onderzoek instelden ter wille van hun strijd met de Synagoge, ten einde een gemeenschappelijke basis te hebben" 2). Men herinnert zich nl. dat Eusebius 3) zoowel uit een werk van den H. Melito van Sardes als uit den Psalmencommen-

---

1) Der Kanon des A. T., bl. 76.

2) Men vergunne ons, hier nogmaals op te merken, dat deze „bewering van v. Kasteren," wat Origenes betreft, met evenveel woorden bij Origenes zelf te lezen is: *ad Africanum*,, 5; Migne, 11, 60; vgl. Rev. bibl. X, bl. 422.

3) Hist. Eccl. 4, 26; 6, 25; Migne, 20, 396 s.; 580 s.

taar van Origenes eene lijst van oudtestamentische boeken mededeelt, die in hoofdzaak met den talmudischen Canon overeenstemt. Wildeboer en Budde erkennen beiden, dat die lijsten op joodsche berichten steunen, maar beweren niettemin, dat Melito en Origenes die joodsche berichten ook met betrekking tot hun christelijken Canon „voor beslissend hielden." Naar aanleiding dezer o. i. onhoudbare bewering schrijft Budde:

„Het geldt hier [nl. bij die navraag in joodsche kringen] eene levensvraag voor de Kerk. Zij moest nauwkeurig weten, *aan welke* boeken een goddelijke oorsprong was toe te schrijven. In haar eigen schoot heerschte daaromtrent geen overeenstemming: en zij kon er niet toe overgaan, eene beslissing te nemen, die uit den aard der zaak reeds eeuwen te voren moest genomen zijn. Zóó wendde men zich dus, door den nood gedrongen, tot de Synagoge.

Wat er evenwel te denken zij van de overeenkomst of het verschil tusschen de opvattingen van beide geleerden, wij voor ons kunnen in de oude Kerk noch een gebrek aan overeenstemming ontdekken, dat tot onderzoek bij de Joden noopte, noch eene theorie, hoe dan ook „aan de Joden ontleend".

Van gebrek aan overeenstemming vooreerst blijkt in de drie eeuwen, waarover wij hier handelen, of minstens tot in Origenes' dagen, zoo goed als niets. Alleen Julius Africanus 1) heeft omtrent één van de Daniëlfragmenten (*Dan.* 13) twijfelingen geopperd, — maar van geheel persoonlijken aard, zonder eenig beroep op gezag van een ander. Het blijkt zelfs niet, dat hij van de meening die hij verdedigt zelf overtuigd is; enkel, dat hij tegen de canoniciteit van dit stuk bezwaren heeft, waarvan hij Origenes de oplossing

1) Ep. ad. Orig.; Migne 11, 41—48.

vraagt. Hij besluit nl. zijn brief met de woorden: „Ik heb aangeklopt; aan U te antwoorden. Schrijf mij terug en onderricht mij." En in ieder geval is zijne critiek, zooals Schürer 1) opmerkt, „naar allen schijn een alleenstaand verschijnsel gebleven."

Had het werkelijk in den schoot der Kerk omtrent „eene levensvraag" drie eeuwen lang aan overeenstemming ontbroken, dan zouden wij daaromtrent in de geschriften der Vaders wel iets meer vernemen. En had Origenes zich werkelijk ten einde raad („notgedrungen") tot de Joden gewend, om op de hoogte van zijn christelijken Canon te komen, en zoo „eene levensvraag" voor de Kerk te helpen oplossen, waarover deze zelf „geen beslissing kon nemen", — dan had hij het onderwerp toch wel op andere wijze ter sprake gebracht dan hij nu gedaan heeft. Thans dienen hem de 22 boeken van den *hebreeuwschen* Canon alleen, om in verband met de 22 letters van het *hebreeuwsche* alphabet de meening te staven, dat in de bijbelsche cijfers soms eene zinnebeeldige beteekenis ligt, wijl ook hier de overeenkomst tusschen die twee getallen „niet zonder beteekenis is," οὐκ ἄλογον τυγχάνει. Om hier niets te zeggen van de wijze waarop Origenes 2) met het denkbeeld van de Joden te raadplegen den spot drijft, —juist op grond van de overtuiging, dat eene levensvraag voor de Kerk door Christus, „in Wien God ons alles gegeven heeft," moet zijn opgelost.

Het Melitofragment is duister genoeg om in sommige opzichten plaats voor verschil van opvatting te laten, — maar den indruk van een antwoord op eene „levensvraag" maakt het in geen geval. Wij gelooven zelfs dat de vraag van Budde, „aan *welke* boeken een goddelijke oorsprong

---

1) T. a. p., bl. 626.

2) Ad Afric., 4; Migne, 11, 58; vgl. Studiën, 51, bl. 487; 60, bl. 71.

moest worden toegeschreven," door Melito niet wordt aangeraakt. Hij heeft *Eclogae* geschreven „over den Heiland en geheel ons geloof", — en wel uit het Oude Testament. Had hij eenvoudig ter onderrichting van Christenen geschreven, dan had hij „over den Heiland" wel mede, en zelfs bij voorkeur, het Nieuwe Testament geraadpleegd. Nu hij zich tot het Oude bepaalt, ligt het besluit voor de hand, dat hij rechtstreeks of zijdelings bestrijding der Joden beoogde. En dan moest hij, even als zijn tijdgenoot Justinus in het *Twistgesprek met Tryphon*, bij de van wederzijde erkende boeken blijven. Maar zijn „broeder" (of medebisschop) Onesimus had behalve deze *Eclogae* ook nog inlichtingen verzocht, niet juist omtrent de vraag, *welke* boeken tot den (joodschen of christelijken) Canon behooren, maar hoevele zij in *getal* zijn, en hoedanig hunne *volgorde* is: πόσα τὸν ἀριθμὸν καὶ ὁποῖα τὴν τάξιν εἶεν. De vraag van Onesimus gold dus niet „den werkelijken *omvang* van den oudtestamentischen Canon" 1), — maar twee andere punten, die destijds noch bij de Joden noch bij de Christenen algemeen vaststonden: hoe de Bijbelboeken *geteld* (of samengevoegd) en hoe zij *geordend* moesten worden. Aangaande beide twistpunten meende Melito in Palaestina betrouwbare inlichtingen te hebben ingewonnen. Dat hij echter juist *om* dit onderzoek te doen die reis ondernomen heeft 2), vernemen wij niet. Evenmin, dat hij zijne inlichtingen van *Joden* ontving, al laat Loisy dit „hem zelf verklaren" 3), en al zijn wij vroeger ook van deze bijna algemeen aangenomen onderstelling uitgegaan. Feitelijk wijkt hij in de beide punten, waar het hem om te doen is, in de wijze van *telling* en de *volgorde*, zeer sterk van alle bekende joodsche gegevens

1) Budde, *t. a. p.*
2) Wildeboer, *Kanon*3, bl. 76.
3) T. a. p., bl. 73.

af. *Ruth* laat hij op *Rechters* volgen, maar zonder de beide boeken, als de joodsche zegslieden van Origenes, tot één te verbinden; hij telt *vier* Koningsboeken en *twee* Paralipomena, en komt zoodoende, ondanks de weglating van *Esther*, tot 25 boeken, of mogelijk — indien *Esther* alleen door eene latere schrijffout zou zijn weggevallen — tot 26. In ieder geval een getal, dat in de joodsche overlevering onbekend is. Niet minder eigenaardig is, dat hij *Numeri* vóór *Leviticus* plaatst, en *Esdras* onder de Profeten rekent. Ook de plaatsing der *Kleine Profeten* tusschen *Jeremias* en *Daniël* komt elders niet voor. De onderstelling van *joodsche* zegslieden ligt dus ver van den weg. Nog liever zouden wij aannemen, dat hij met (katholieke of kettersche?) Jodenchristenen in aanraking geweest is. De H. Epiphanius 1) verhaalt, dat de Nazaraeërs in zijn tijd „Wet, Profeten en Schriften" in het hebreeuwsch lazen. En niet onaannemelijk is de gissing van Strack 2), dat *alleen* de Jodenchristenen in Palaestina „den hebreeuwschen Canon van 24 boeken hadden", terwijl „de overige Christenen van den beginne af" de grieksche vertaling der Zeventig „in haar geheelen omvang als H. Schrift erkenden." Of minstens kan een of andere joodsch-christelijke secte of gemeente in Melito's dagen, in dit opzicht gelijk in vele andere, zich naar de theorie harer joodsche landgenooten geschikt hebben, — ook met behoud van eenige eigenaardigheden in telling en volgorde. — Wat de katholieke gemeente van Jerusalem betreft, heeft men uit het getuigenis van den H. Cyrillus 3) afgeleid, dat *dáár* de deuterocanonica in de *liturgie* niet in gebruik waren 4). Wijl

1) Haer. 29, 7; Migne, 41, 401.
2) Herzogs *Real-Encykl*3., IX, bl. 759.
3) Catech. IV, 33—36; Migne, 33, 496 ss.
4) Vgl. Cornely, *Introd.*, I, bl. 94 v.; Studiën, 45, bl. 475.

echter Cyrillus niet enkel *Esther* in zijne lijst heeft, maar verder ook in de *telling* en de *volgorde* merkelijk van Melito afwijkt, valt het moeilijk dezen laatsten met de Kerk van Jerusalem in stellig verband te brengen. Kortom, wat hij omtrent *telling* en *volgorde* der O. Tische boeken mededeelt, stamt uit Palaestina; dit zegt hij vrij duidelijk. Maar uit welke kringen, zegt hij niet.

Dat zijne lijst den *volledigen* oudtestamentischen Canon der christelijke Kerk, of althans dien zijner palaestijnsche zegslieden bevat, zegt hij evenmin. Hij spreekt rechtstreeks over de boeken, die hem de stof voor zijne *Eclogae* leverden. Want men vergete niet, dat het fragment aan de voorrede van dit werk ontleend is, en dat de slotwoorden luiden: „Uit deze boeken heb ik ook de *Eclogae* samengesteld." Behalve de mededeeling der door Onesimus gewenschte inlichtingen heeft hij dus nog een tweede doel: de opgave der boeken, waaruit zijn werk getrokken was, en vermoedelijk tevens van de *orde* zijner uittreksels, — zoodat de lijst om zoo te spreken een inhoudstafel van zijn werk vormde. Had hij nu de *libri deuteri* in zijn boek niet gebruikt, dan moesten zij reeds om die reden hier buiten rekening blijven. En naast de min of meer aanneembare gissingen, waardoor men getracht heeft het weglaten van *Esther* te verklaren, mag ook deze staan: dat hij ook dit boek bij de samenstelling van zijn werk niet gebruikt had, wijl hij er „over den Heiland en geheel ons geloof" zeer weinig bruikbare stof vond.

Hoe men echter over deze min of meer duistere vragen denke, — zooveel is zeker, dat van „eene levensvraag voor de Kerk" bij Melito evenmin een spoor zichtbaar is als bij Origenes, en dat volstrekt niets pleit voor de meening, die hem, „notgedrungen" of anderszins, van joodsche zegslieden afhankelijk maakt.

Voor de voorstelling van Budde zien wij derhalve in de ons bekende gegevens geen enkel steunpunt.

Maar of de andere opvatting — wij durven niet zeggen: de opvatting van Wildeboer, maar de opvatting, die men in zijne woorden met veel grond lezen kan — in haar geheel genomen, waarschijnlijker is? Eene theorie of traditie der Kerk, waarmede in de practijk geen enkel christelijk schrijver rekening houdt, en die zelfs de algemeene practijk *tegenover* zich heeft, is al een allerzonderlingst verschijnsel, — waarvan in de Kerkgeschiedenis wel bezwaarlijk een tweede voorbeeld zal zijn aan te wijzen. En Julius Africanus, die deze theorie tegenover Origenes uitstekend had kunnen gebruiken, maakt er volstrekt geen gewag van. Zijne tegenspraak bepaalt zich tot één enkel Daniëlfragment, en onder zijne zes of zeven bezwaren vinden wij wel het ontbreken van het stuk in de hebreeuwsche handschriften, maar niets wat in de verte gelijkt op eene theorie der Kerk, die den christelijken Canon aan den joodschen gelijk stelde, of „ter laatste instantie de berichten der Joden voor beslissend hield." Integendeel, ter verdediging van het fragment, hooren wij Origenes zich op de overlevering der Kerk beroepen.

Hoe zouden we ons verder die theorie moeten voorstellen? Toch zeker niet in den zin, dat de Christenen in en vóór Origenes' dagen het gezag der toenmalige joodsche Synagoge *als zoodanig* zouden erkend hebben. In dat geval waren zij nooit tot de erkenning van een *nieuwtestamentischen* Canon gekomen. De bedoeling zou dus moeten zijn: de Christenen erkenden hier als elders het leergezag der Kerk, — maar dit laatste sprak zich in dezen zin uit, dat de christelijke Canon des Ouden Verbonds aan dien der toenmalige Joden gelijk was. Zóó alleen konden „de berichten der Joden" voor de Christenen zijdelings „beslissend" worden, doordat

het leergezag der Kerk daaraan zijn zegel hechtte. „*Ter laatste instantie* beslissend” waren zij echter in geen geval. Dit getuigt geheel de Canon des Nieuwen Verbonds.

Die kerkelijke bevestiging van het gezag of liever van de overlevering der Synagoge was echter den Christenen dier dagen blijkbaar onbekend. Julius Africanus zwijgt er over. Origenes weet uitstekend welke boeken de Joden in hun Canon hadden, welke niet, — maar het denkbeeld, dat Wildeboer als de „theorie” der Kerk schijnt te beschouwen, is voor hem eene buitensporigheid, waarvan hij alleen met vlijmende ironie kan gewagen. Wat bij de Joden ontbreekt hebben de Joden verworpen. Dit staat bij Origenes te vast om bewijs te behoeven. Omtrent het Susannaverhaal bewijst hij uit Theodotion, dat de verwerping van jonge dagteekening is, en spoort verder de reden na, die tot de verwerping kan geleid hebben, — maar aan het feit, dat de Joden het stuk uit hun Bijbel verwijderd hebben, komt geen zweem van twijfel bij hem op.

Ook bij Justinus vinden wij in den breede de overtuiging uitgesproken, dat de Joden schennende handen aan hun Canon hebben geslagen. Waar hij van πολλάι γραφάι spreekt, die door de Joden zijn „uitgewischt” 1), schijnt hij vooral het oog te hebben op plaatsen uit de *libri proti*, die hij bij de Zeventig, en niet in den hebreeuwschen tekst vond 2). Elders 3) mag het twijfelachtig blijven, of hij aan het apocriefe boek der *Hemelvaart van Isaïas* denkt of van de meening uitgaat, dat de marteldood des profeten oorspronkelijk in den canonieken *Isaïas* vermeld werd. Maar in ieder geval blijkt, dat hij van den eerbied der Rabbijnen voor hun Canon geen hoog denkbeeld heeft, en zeker geene „theorie”

1) Dial. c. Tryh., 71; Migne, 6, 641 s.
2) Vgl. Studiën, 45, bl. 457.
3) T. a. p., 120; Migne, 6, 756.

der Kerk erkent, die hem verplicht de berichten zijner joodsche tijdgenooten voor beslissend te houden.

Hetzelfde geldt van Tertullianus. Deze is persoonlijk niet ongeneigd om het boek *Henoch* te erkennen, — maar neemt dan ook zonder aarzelen aan, dat de Joden dit boek uit hun Canon hebben geworpen 1).

Wij mogen dus veilig aannemen, dat èn Justinus èn Tertullianus, had iemand destijds met een beroep op de Joden een der *libri deuteri* bestreden, hetzelfde antwoord zouden gegeven hebben, dat Origenes aan Africanus gaf. Maar van een dergelijken aanval op een dier boeken vinden wij in geheel dit tijdvak geen tweede spoor.

Zeer opmerkelijk is verder, dat Wildeboer zelf in geheel dit tijdperk geen enkel aanknoopingspunt voor zijne meening gevonden heeft, maar verplicht is, zijne toevlucht te nemen tot „het vervolg der historie". Wel vinden wij bl. 144 v. eene bemerking omtrent de houding van Origenes tegenover een paar apocriefen, die misschien als een bewijs voor zijne „theorie," en zeker als een bezwaar tegen onze opvatting bedoeld is, maar waarvan ons de bewijskracht ten eenenmale ontglipt. Voorzoover ze op de meeningen van Origenes zelven betrekking heeft, hebben wij ze vroeger reeds besproken 2). Maar opdat de lezer zich een eigen oordeel kunne vormen, zij het ons vergund hier de plaats in haar geheel af te schrijven:

Gesteld, dat het ruimer gebruik van Heilige Schriften bij de oudste Christenen werkelijk op een zelfstandigen Christelijken Kanon wijst tegenover dien der Synagoge — dan is allereerst Origenes zelf al ontrouw aan den Kanon „door den Heer en Zijne Apostelen" overgeleverd. Immers, zeer geliefde boe-

1) De Cultu Foem. 1, 3; Migne, 1, 1307.
2) Studiën, 60, bl. 71—73.

ken bij de eerste Christenen waren die van *Henoch* en de *Assumptio Mosis*, zooals ook blijkt uit de citaten daaruit in den brief van Judas (vs. 16 v. en vs. 9). En juist deze boeken worden in de Hss. der LXX niet gevonden. Origenes volgt dus niet in den letterlijken zin des woords de *traditie* der Kerk, maar het gebruik der vaderen, de „consuetudo ecclesiae." Hij weet er dan ook geen raad mede, dat N. Tische auteurs boeken als deze als H. Schrift citeeren. En van daar zijn uitvlucht: „deze waren door den H. Geest verlicht en konden daardoor het ware van het valsche onderscheiden; bij mij zou dat vermetelheid zijn." Heeft mijn tegenpartij daarin recht, dat het aangehaalde woord niet op een zoogenaamd deuterocanonicon slaat, het blijft een uitvlucht van den Kerkvader, die de leer van een *traditie* der Kerk omtrent den O. Tischen Kanon grootelijks in gevaar brengt.

Vooreerst evenwel is het moeilijk in te zien, waarom Origenes, met dit paar apocriefen buiten den Canon te sluiten, aan den Canon van Christus en de Apostelen ontrouw zou worden. Dat het „bij de eerste Christenen zeer geliefde boeken waren" bewijst volstrekt niet, dat Christus of de Apostelen ze tot de H. Schrift hebben gerekend, of dat de Kerk in hare liturgie en haar onderricht ze als zoodanig gebruikte. Zoolang dit laatste niet deugdelijk bewezen is, blijven wij bij de meening, dat Origenes ook hier aan zijne en zijner tijdgenooten „theologische overtuiging" vasthoudt. — En met het antwoord van Origenes op het bezwaar uit den Brief van *Judas* „een uitvlucht" te noemen, kan men waarlijk „de leer van een *traditie* der Kerk omtrent den O. Tischen Kanon" niet „in gevaar brengen." Hoe minder steekhoudend zijn antwoord zou zijn, des te duidelijker zou blijken, dat Origenes ook tegenover ernstige bezwaren het beginsel hooghoudt, dat het openbaar en ambtelijk gebruik in het kerkelijk dienstwerk als maatstaf stelt voor hetgeen wij de canoniciteit noemen. Indien die bewering iets „in gevaar brengt," dan is het juist de „theo-

rie" die Wildeboer hem toeschrijft. Want volgens deze „theorie" had Origenes zeker geen „uitvlucht" noodig gehad, maar eenvoudig geantwoord: „De berichten der Joden zijn beslissend, en dezen hebben die boeken niet in hun Canon". —

Wij voor ons hebben in de kerkelijke oudheid slechts een paar malen een woord gevonden, dat naar een beroep op de Synagoge gelijkt. Het eene wordt door Tertullianus 1) aan „sommigen" in den mond gelegd, die het boek *Henoch* heeten te verwerpen, omdat het „ook in de joodsche boekenkast (der synagoge) niet werd toegelaten": quia nec in armarium iudaïcum admittitur. Het andere is een gezegde van Origenes 2), waar deze van de bespreking der sterrennamen uit hetzelfde Henochboek afziet, „wijl het boek zelf bij de Joden geen gezag heeft." In beide gevallen zal echter de bedoeling geweest zijn: Het boek is niet alleen bij de Christenen, maar *zelfs* bij de Joden niet als H. Schrift in gebruik. Bij Tertullianus kan het niemand verwonderen, indien hij een bewijs, door de tegenpartij aangevoerd, eenigszins duister teruggeeft, en het „*nec* in armarium iudaïcum" *kan* overigens zonder bezwaar in den gegeven zin, door *zelfs niet* vertaald worden. Bij Origenes bezitten wij hier alleen de latijnsche vertaling, en wij hebben te meer recht, ook hier een oorspronkelijk οὐδέ te onderstellen, wijl hij elders omtrent *Henoch* herhaaldelijk zijne gewone wijze van spreken volgt: „hij wordt *in de kerken* niet gebruikt" 3) — „*bij de Christenen* niet voor goddelijk gehouden" en „*in de kerken* noch gelezen noch gehoord" 4).

Alles te zamen genomen is dus de houding der oudchris-

1) T. a. p.
2) In Num. hom. 28; Migne, 12, 807.
3) Contra Celsum, 5, 54; Migne, 11, 1268.
4) Ibid., no. 55; kolom 1269.

telijke Kerk tegenover de *libri deuteri* volstrekt niet twijfelachtig. Met uitzondering natuurlijk van het twistgeschrijf tegen de Joden zien wij ze in de geschriften dier dagen algemeen als H. Schrift gebruikt, en dienvolgens ook in de oudste eigenlijk gezegde christelijke Canonlijsten tusschen de protocanonische boeken vermeld. De theoretische beschouwing, of als men wil: de theologische overtuiging, die daaraan ten grondslag lag, was het katholieke overleveringsbeginsel: dat de algemeene, openbare, ambtelijke practijk der Kerk in de liturgische voorlezing en het kerkelijk geloofsonderricht de levende uitdrukking is van hetgeen Christus en de Apostelen omtrent de H. Schrift hebben geleeraard. Dat deze theologische overtuiging in de ons bewaarde geschriften eerst bij Origenes tot uitdrukkelijke uitspraak komt, maar elders in de gebruikelijke terminologie als verscholen blijft liggen, is voornamelijk aan de omstandigheid te wijten, dat de erkenning der *libri deuteri* — althans in den gezichtskring der schrijvers, wier werken ons bewaard zijn — van christelijke zijde geene bestrijding vond, en de gedachtenwisseling met de Joden zich hoofdzakelijk tot de Messiasvoorspellingen der *libri proti* bepaalde. De duidelijkste uitspraken van Origenes werden dan ook door de bedenkingen van Africanus tegen het Susannafragment uitgelokt.

Van eene „theorie", die „de berichten der Joden voor beslissend hield" is, om het minste te zeggen, geen duidelijk herkenbaar spoor te ontdekken. Dat zij te eeniger tijd bij een of andere joodsch-christelijke gemeente of secte gangbaar geweest is, en dat de zg. „Canon" van Melito dezer opvatting zou weerspiegelen, is hoogstens eene aannemelijke gissing. Het ontbreken der *libri deuteri* in die lijst laat zich even ongedwongen uit het doel van Melito's arbeid verklaren. En zou Melito werkelijk het gezag der Synagoge erkend hebben, dan kan men slechts met Loisy verklaren: „Hij

miskent een beginsel, door de christen schrijvers luide verkondigd: ... dat de Kerk haar Bijbelcanon niet naar het oordeel der Synagoge maar naar de apostolische overlevering regelt" 1). En Melito bleef dan „met zijne uitsluitende erkenning van den hebreeuwschen Canon alleen staan" 2). Zoodat de slotsom is: „De Canon der Apostelen en apostolische mannen is ons bekend uit het Nieuwe Testament en de kerkelijke overlevering der eerste eeuwen. Die overlevering spreekt duidelijk en zonder eenige aarzeling ten gunste der deuterocanonica" 3). En wat wij boven uit Schürer en Strack aanhaalden bewijst, dat ook die protestantsche schrijvers al zeer dicht tot deze opvatting naderen.

III. „HET VERVOLG DER HISTORIE."

Wij hebben boven getracht, het begrip der „apostolische overlevering" in zake de *deuterocanonica* nader te bepalen. Om zooveel mogelijk bij het woordgebruik van Wildeboer te blijven, zeggen wij: dat practijk en theorie hier in elkander grepen en één geheel vormden. En onder „practijk" verstaan wij dan niet enkel het gebruik der *libri deuteri* in geschriften, dat we nog heden in de oudchristelijke letterkunde waarnemen, maar vooral het voortdurend ambtelijk en openbaar gebruik dier boeken in het kerkelijk onderricht en de kerkelijke liturgie; onder „theorie": de in de Kerk voortlevende overtuiging, dat dit algemeen kerkelijk gebruik, zoowel van de *libri deuteri* als *proti*, tot de tijden der Apostelen opklom, en berustte op de leer der Apostelen, die *al* deze boeken, als Schriften van goddelijken oorsprong en goddelijk gezag aan de Kerk hadden gewaarborgd. Daarheen wijst het eenstemmig getuigenis van al de kerken in

1) T. a. p.
2) T. a. p., bl. 85.
3) *Ibid.*

het Oosten en het Westen, voorzoover zij ons een getuigenis hebben nagelaten.

Maar verder kunnen wij ook niet besluiten. Was deze Canon des Ouden Verbonds door Christus of door een der Apostelen bij uitdrukkelijke uitspraak vastgesteld? Of hadden zij mogelijk alleen door practisch gebruik, en door stilzwijgende goedkeuring van hetgeen zij in hellenistische kringen in het gebruik der Synagoge vonden, dien christelijken Canon gevormd? Loisy beweert het laatste: „De Apostelen hebben den Canon vastgesteld door het gebruik dat zij, in gegeven omstandigheden, van den griekschen Bijbel maakten, een gebruik dat zij bij hunne opvolgers hebben voortgeplant, — en niet door eene uitdrukkelijke beslissing, aan de kerken medegedeeld" 1). Een bewijs voor deze stelling zal echter moeilijk te leveren zijn.

En wat daarvan zij, in ieder geval was de overlevering, voorzoover wij kunnen nagaan, eenvoudige overlevering gebleven. Eene lijst van de oud- of nieuwtestamentische Bijbelboeken stond in het Nieuwe Testament zelf nergens opgeteekend, evenmin in een symbolum of een algemeen bekend Conciliebesluit. Gelijk sommige andere punten der apostolische leer leefde ook de leer van den oudtestamentischen Canon in de overtuiging der Christenen en het practisch gebruik der Kerk.

Hiermede is ook gezegd, dat het leerstuk van den Canon nog niet die vaste omlijning en die onmiskenbare duidelijkheid kon bezitten, die het later in den Canon van de Kerkvergadering van Trente heeft ontvangen. Het algemeen, openbaar, kerkelijk gebruik, dat als herkenningsteeken der H. Schriften gold, was uit den aard der zaak niet voor iedereen in zijne algemeenheid even rechtstreeks waarneembaar. Het zal ook niet overal denzelfden vorm

1) *Ibid.*

aangenomen en denzelfden vorm ongewijzigd behouden hebben. Waar bijv., gelijk in de Kerk van Alexandrië, alle of de meeste *deuteri* aan de geloofsleerlingen werden voorgelezen, viel dit gebruik vanzelf weg, als zich in tijden van vervolging of anderszins geene nieuwbekeerden opdeden. Waar die toestand lang aanhield, kon het oude gebruik geheel in vergetelheid raken. Ja het schijnt ons zelfs niet uitgesloten, dat in een of andere Kerk van den aanvang af de *libri deuteri* — zooals Cornely dat van de Kerk van Jerusalem aanneemt 1) — of zelfs een deel der *libri proti* in de *liturgie* niet gebezigd werden. — Anderzijds weder kon een licht begrijpelijk misverstand voldoende zijn om hier of daar een of ander apocrief boek, zooals *Henoch*, aan de lijst te doen toevoegen. In Egypte nam in de vierde eeuw deze toevoeging van apocriefen de onrustbarende verhouding aan, die den H. Athanasius aanleiding gaf tot het schrijven van zijn 39n Feestbrief 2). Dergelijke reactie tegen ingeslopen misbruik kon weer in tegenovergestelde richting het doel voorbijstreven. Aan menschen met eigenaardige denkbeelden en betweters op godsdienstig gebied heeft het daarenboven in geen tijdvak ontbroken. Kortom, gelijk iedere leerstelling, die niet in een duidelijken Schrifttekst of een geloofsartikel of conciliebesluit is vastgelegd, kon ook dit leerstuk in de overlevering voor grooteren of kleineren kring omneveld en verduisterd worden. Deze bemerking ligt zóó voor de hand, dat ze voor katholieke lezers zelfs niet behoefde te worden aangestipt. En toch — als Wildeboer ze in het oog gehouden had, dan was de eigenlijke kern van zijn opstel (bl. 145—165) vermoedelijk nooit geschreven.

Volgens den titel dier verhandeling wil hij den Canon

1) Vgl. boven, bl. 231.
2) Migne, 26, 1176 ss.

van Origenes bespreken. Maar dezen meent hij te mogen afleiden — noch uit Origenes' Bijbelgebruik, noch uit hetgeen Origenes zelf hieromtrent herhaaldelijk met alle beslistheid verzekert, maar — uit „het vervolg der historie", of wat wij zouden noemen: het tweede tijdvak der christelijke Canongeschiedenis, een tijdvak waarin naast het aloude Bijbelgebruik en de aloude overlevering, hier en daar nieuwe uitdrukkingen, o. a. de woorden *Canon* en *canoniek*, nieuwe meeningen, zooals de onderscheiding eener derde klas van geschriften, eene middelklas tusschen „canonieke" en apocriefe boeken, een enkele maal ook een nieuw *criterium,* de joodsche overlevering, en dienvolgens ook naast de traditie der Kerk in godgeleerde kringen eene zekere „wetenschappelijke" traditie ten tooneele treedt.

Dat de gegevens van dit later tijdvak omtrent de meeningen van Origenes — die in zijne eigen werken duidelijk voor ons liggen — geen nieuw licht kunnen ontsteken, hebben wij vroeger reeds opgemerkt. Maar kunnen zij ten minste bewijzen, dat de *kerkelijke overlevering* omtrent de *deuterocanonica* in en vóór Origenes' dagen in werkelijkheid iets anders leerde dan hetgeen wij boven uit de christelijke letterkunde van dit tijdvak zelf hebben afgeleid? Is Wildeboer er in geslaagd, langs dien weg de stelling aannemelijk te maken, die aan de oude Kerk eene „theorie" toeschrijft, in lijnrechten strijd met hare practijk —, eene theorie, die „de berichten der Joden voor beslissend hield"?

Niet enkel zijn wij, na herhaalde lezezing, door het betoog niet overtuigd, — maar wij moeten eerlijk bekennen, dat ons eigenlijk de gang en de bedoeling van het betoog niet duidelijk worden. Wij vragen ons vergeefs af, of een geschiedkundig of een dogmatisch bewijs bedoeld is, — en langs welken weg eigenlijk de sprong beproefd wordt van „het vervolg der historie" naar de dagen van Origenes. Herhaaldelijk krijgen wij den indruk, dat de redeneering deze

is: Had er in een vroeger tijdvak „eene vaste traditie" omtrent de *deuterocanonica* bestaan, dan had van de 4e tot de 16e eeuw onder de godgeleerden niet het verschil van meening kunnen heerschen, dat feitelijk geheerscht heeft. Maar is dit bedoeld, dan zal het besluit moeten luiden: „Dus bestond er *geene* „vaste traditie", d. i. zoo ongeveer wat wij van Budde hoorden. En het is ons duister gebleven, of de opvatting van Wildeboer wel dezelfde was, — of hij niet veeleer eene „theorie" aannam, waar de practijk *tegenover* stond, eene theorie, „aan de Joden ontleend." En of die „theorie", *tegenover* de practijk, bij hem eene *minder* „vaste traditie" vormde, dan die welke wij hebben aangenomen, kunnen wij nog minder beslissen.

Voor ons doel schijnt eene uitvoerige behandeling van dit tweede tijdvak der christelijke Canongeschiedenis of eene beoordeeling van hetgeen Wildeboer daarover schrijft hier vrij wel overbodig. Dat zijne bespreking van eenzijdigheid niet is vrij te pleiten, moge blijken uit dit ééne staaltje. Hij wijdt een viertal bladzijden aan den bekenden 39n Feestbrief van den H. Athanasius. En dit is zeker niet te veel. Maar gelijk bij het onderzoek naar de meeningen van Origenes de werken van Origenes zoo goed als gesloten blijven, — zoo zien we hier het schier ongeloofelijke verschijnsel, dat, bij een onderzoek naar de houding van Athanasius tegenover de *libri deuteri*, het diepste stilzwijgen bewaard wordt niet alleen over het practisch Bijbelgebruik van dien Kerkvader, maar ook over alles wat in den Feestbrief zelf *van de libri deuteri* gezegd wordt, en over het nieuwe en eigenaardige dat hier voor het eerst in eenigszins duidelijke omlijning te voorschijn treedt: de aanneming eener *middelklas* van boeken, door de Latijnen later *libri ecclesiastici* genoemd. Eerst zeven bladzijden verder (bl. 158) komen deze *libri ecclesiastici* plotseling even uit de lucht vallen.

De joodsche theorie, waarom het Wildeboer eigenlijk te doen is, en die hij aan geheel de oudchristelijke Kerk, of minstens aan Melito en Origenes wil opdringen, vinden we feitelijk eerst bij den H. Hiëronymus, en dan nog met dien verstande, dat andere uitingen van denzelfden Kerkvader, zoowel als zijn practisch Bijbelgebruik daar lijnrecht tegenover staan. En wat ons hier tegenover Wildeboer voldoende is, die theorie was bij den H. Hiëronymus iets *nieuws*, of om het minste te zeggen, zeker niet ouder dan de vierde eeuw. Wildeboer zelf doet ons (bl. 158) eene bemerking aan de hand, die deze zienswijze bevestigt.

Hieronymus — zegt hij — had eene nieuwe beteekenis aan den naam *apocryphus* gegeven. Werden vóór hem aldus slechts de pseudepigraphische en kettersche geschriften genoemd, door hem heeten voortaan zoo ook alle boeken die de Grieksche vertaling meer bevatte dan de Hebreeuwsche handschriften.

Vooreerst schijnt Wildeboer hier te erkennen, dat onder de door den H. Athanasius in 367 veroordeelde „apocriefen" niet de *libri deuteri* kunnen behooren, zooals hij ons bl. 148 en 150 wilde doen gelooven. — En wijl verder in het algemeen vóór Cyrillus en Athanasius van de middelklas der *libri ecclesiastici* geen sprake is, maar enkel de „openbare" of wat wij noemen „canonieke" boeken tegenover de apocriefen stonden, is mede het besluit niet te ontwijken: werden de *deuterocanonica* vóór Hiëronymus niet *apocrief* genoemd, dan werden zij eenvoudig tot den Bijbel gerekend, — en dan heeft de „joodsche theorie" in Hiëronymus haar eersten christelijken zegsman.

Overigens verwart Schrijver hier de *beteekenis (significatio)* van het woord *apocrief* met hetgeen men in de Logica de *suppositio* (of *toepassing)* noemt. Van eene nieuwe *beteekenis* is hier geen sprake. In geheel de christelijke letterkunde vóór Hiëronymus staat een *apocrief (verborgen, geheim)*

geschrift tegenover een *liber manifestus, publicus, vulgatus,* φανερός, κοινός, δεδημευμένος enz. 1), en *beteekent* dus oorspronkelijk: een geschrift dat niet in openbaar kerkelijk gebruik is, en vervolgens, wijl dit openbaar kerkelijk gebruik als *criterium* der canoniciteit gold: *een boek dat slechts ten onrechte op den naam en de waardigheid van Bijbelboek aanspraak maakt.* En diezelfde beteekenis heeft het woord bij den H. Hiëronymus. Wat hier *nieuw* is, is de *toepassing* van het woord op de *deuterocanonica.* En deze is nieuw, omdat de joodsche theorie, waaruit zij onmiddellijk voortvloeide, in de christelijke Kerk eene nieuwigheid was.

Eene zijdelingsche bevestiging hiervan levert eene plaats van denzelfden Kerkleeraar, door Wildeboer wel medegedeeld, maar verder onbesproken gelaten 2). Het blijkt daar, dat Hiëronymus in de christelijke letteren, waarin hij beter dan iemand te huis was, voor zijne joodsche theorie naar voorgangers gezocht heeft. En bijzonder gelukkig is hij daarbij niet geweest, al zegt hij blijkbaar meer dan hij kan verantwoorden, of om het eerbiediger uit te drukken: meer dan hij eigenlijk bedoelt. Op de bekende lijst van Melito beroept hij zich evenmin als op Origenes' verslag van den Canon der Joden. Zelfs niet op den Feestbrief van Athanasius of de Catechese van Cyrillus van Jerusalem. En we gelooven dat hij daarvoor goede reden had. Alleen voor de verwerping van twee Daniëlfragmenten (*Susanna* en *Bel en de draak*) weet hij voorgangers aan te wijzen. „Origenes en Eusebius en Apollinarius en andere kerkelijke mannen en leeraren Griekenlands getuigen dat die visioenen bij de Joden ontbreken." Dat heeft geen bezwaar, maar er volgt nog: „en dat zij Porphyrius niet behoeven te woord te staan

---

1) Vgl. Revue biblique, X, bl. 415; Studiën, 60, bl. 63, 74, en in dit opstel bl. 219 v.

2) Bl. 153.

over stukken, die geen gezag van Heilige Schrift hebben" 1). Wat Eusebius en Apollinarius betreft is de waarheid van de bewering niet meer na te gaan, wijl hunne werken tegen Porphyrius niet meer bestaan, — en Apollinarius is overigens nog Hiëronymus' tijdgenoot. Aan Origenes valt, bij de tweede bewering, eenvoudig niet te denken: eenerzijds omdat hij de bedoelde Daniëlfragmenten in werkelijkheid uitvoerig verdedigd heeft, en anderzijds wijl hij van Porphyrius, wiens letterkundige werkzaamheid in de tweede helft der derde eeuw valt, hoogst waarschijnlijk nog geen enkel geschrift gekend heeft. En deze blijkbare onnauwkeurigheid omtrent Origenes wekt gegronden twijfel of de Kerkvader hier de gedachte zijner andere zegslieden wel juister teruggeeft. In ieder geval noemt hij voor zijne joodsche theorie geen enkelen zegsman vóór Eusebius, en dan mogen we veilig aannemen, dat hij er geen gekend heeft, — zoomin als het thans aan Wildeboer gelukt is, er een te ontdekken.

Dat in de vierde eeuw en lang daarna omtrent ons vraagstuk onder de godgeleerden verschil van meening bestaan heeft, wordt door niemand ontkend. Of dit verschil zoo ver ging als Wildeboer meent, is eene andere vraag. Men vergelijke bijv. Schürer 2), die o. a. (in afwijking van Wildeboer) bemerkt, dat Athanasius de *deuterocanonica* „uitdrukkelijk van de apocriefen onderscheidt," en dat Hiëronymus in de oude Kerk de éénige is, die tegen deze boeken „eine oppositionelle Stellung" heeft ingenomen. „Al deze min of

---

1) Miror quosdam μεμψιμοίρους indignari mihi, quasi ego decurtaverim librum; quum et Origenes et Eusebius et Apollinarius aliique ecclesiastici viri et doctores Graeciae has, ut dixi, visiones non haberi apud Hebraeos fateantur; nec se debere respondere Porphyrio pro his, quae nullam Scripturae sanctae auctoritatem praebeant (Comm. in Dan., Prologus; Migne 25, 493.)

2) T. a. p., bl. 626 v.

meer ongunstige stemmen, zegt hij verder, verliezen zeer aan gewicht, door het feit, dat dezelfde mannen, die de [*deuterocanonica*] van den Canon 1) uitsloten, toch van dezelfde boeken geheel onbevooroordeeld als van canonische geschriften gebruik maken. Zóó Athanasius, Cyrillus, Epiphanius, ja zelfs Hiëronymus... Met recht hebben roomsche godgeleerden op dit feit groot gewicht gelegd. Want het bewijst ons, dat ondanks tegenovergestelde theorieën de kerkelijke praxis over het algemeen de [*deuterocanonica*] als canonieke geschriften gebruikte."

Op een meer of minder in de meeningverschillen der latere godgeleerden komt het echter in dezen al zeer weinig aan. Hoofdzaak is, dat de ééne oude overlevering van de drie eerste eeuwen des Christendoms door het latere meeningverschil niet wordt opgeheven of onkenbaar gemaakt. Zeker, die uiteenloopende gevoelens hadden op katholieken bodem niet kunnen ontluiken, indien de oude kerkelijke overlevering in eene openbare ambtelijke uitspraak van het apostolisch of kerkelijk leergezag, in een tekst van het Nieuwe Testament, een artikel van een erkend *symbolum fidei*, of in eene leerstellige beslissing van eene algemeene Kerkvergadering ware belichaamd geweest 2). Nu stonden de zaken anders. De apostolische overlevering plantte zich

1) De vraag wat deze Vaders met het woord *Canon* bedoelen moeten wij hier laten rusten.

2) Om deze reden hebben wij zelfs ernstig bezwaar tegen de meening van Cornely (*Introductio*, I, bl. 81 vv.), dat reeds de Kerkvergadering van Nicaea eene volledige lijst van de H. Boeken zou hebben vastgesteld, — al is hier natuurlijk slechts sprake van eene disciplinaire beslissing, en al kunnen wij aan de bewijzen voor die meening niet alle gewicht ontzeggen. Bij de bewering van Zahn (*Gesch. des neut. Kanons*, II, bl. 278), dat de H. Hiëronymus eene dergelijke lijst in handen had, die hij, ten gevolge van „kritiklos lesen," *ten onrechte* aan het Concilie toeschreef, blijft, althans omtrent *dezen* Kerkvader, hetzelfde bezwaar bestaan.

voort in de geloofsovertuiging van gemeente en leeraren, en in het practisch gebruik, dat de Kerk in haar liturgie en geloofsonderricht, en de kerkelijke schrijvers in hunne werken van de *libri deuteri* maakten. Dit *criterium* van het kerkelijk gebruik zou op den duur voldoende blijken te zijn, om de Kerk aan de aloude overlevering te doen vasthouden, — maar tijdelijk en plaatselijk kon het door tal van omstandigheden genoegzaam verduisterd worden om plaats te laten voor afwijkende meeningen.

Die omstandigheden zijn ten deele nog wel aan te wijzen. Eerstens het feit, dat het nachristelijke Jodendom, minstens in theorie, de *deuterocanonica* niet meer als heilig erkende. Onze tegenpartij, die juist de erkenning van het gezag der Synagoge tot de theorie der oudste Christenheid wil verheffen, zal wel allerminst bezwaar kunnen maken, wanneer wij beweren, dat de kennis van dien beperkten joodschen Canon ook tegenover eene andere overlevering haren invloed kon doen gelden. Uit de verwerping dezer boeken door de Joden volgde verder vanzelf, dat zij ook in den godsdienstigen pennestrijd tegen Israël onbruikbaar waren of minstens op den achtergrond moesten treden. En met het oog daarop kon eene zeer begrijpelijke misvatting licht tot de meening leiden, dat deze boeken niet tot bewijs voor de waarheden des geloofs, maar enkel tot stichting der geloovigen geschikt en bestemd waren 1). Dat dezelfde boeken te Alexandrië — en mogelijk elders — bij voorkeur aan de geloofsleerlingen werden voorgelezen, kon eveneens het denkbeeld van eene zekere minderwaardigheid opwekken of versterken. Dit onderscheid tusschen twee klassen van voorlezingsboeken vinden wij dan ook te Alexandrië

---

1) Rufinus, *In Symb.*, 37 s.; Migne, 21, 374; Hiëronymus, *Praef. in libros Salom.*, *Praef. in Judith*; vgl. Studiën, 51, bl. 491.

bij den H. Athanasius. Zijn verzet tegen het misbruik, dat apocriefe boeken in de liturgie binnenleidde, bracht hem er verder toe, om op dit onderscheid wel wat sterken nadruk te leggen, door alleen van de eerste klas (de *libri proti*, met uitzondering van *Esther*, en met insluiting van *Baruch* en de *Daniël*fragmenten) *uitdrukkelijk* de goddelijke ingeving te bevestigen, -- al is deze daardoor aan de tweede klas nog juist niet ontzegd.

Origenes zelf schijnt, zonder het te weten of te willen, door zijne *Hexapla* tot de verduistering der overlevering omtrent de *libri deuteri* het zijne te hebben bijgedragen. Daar hij nl. bij dit reuzenwerk de polemiek tegen de Joden, en dienvolgens de vergelijking van de Zeventig met den *hebreeuwschen* tekst en de *joodsche* grieksche vertalingen op het oog had 1), heeft hij zeer waarschijnlijk de afzonderlijke *deuterocanonica*, met uitzondering van *Baruch* 2), er niet in opgenomen. De *Daniël*- en *Esther*fragmenten waren er natuurlijk, ter aanduiding dat zij in het hebreeuwsch ontbraken, met den *obelus* geteekend. Reeds deze *obelus*, elders als een teeken van onechtheid, een *veru iugulans*, gebruikt, kon zeer licht in dezen zin worden misverstaan. Door toedoen van Eusebius en den H. Pamphilus werd vervolgens de *Septuagintatekst* der *Hexapla* op groote schaal vermenigvuldigd, en het is zeer goed mogelijk, dat de *libri deuteri* waarvan geene hexaplarische recensie bestond in deze handschriften niet werden opgenomen 3). Op die wijze

---

1) Ad Afric. 5; Migne, 11, 60. Vgl. *Rev. bibl.* X, bl. 422.

2) Vgl. Studiën, 45, bl. 449. Dit voorkomen van *Baruch* in de *Hexapla* schijnt ons eene sterke bevestiging van het getuigenis van Origenes, dat de Joden in zijn tijd, althans de joodsche kringen waar hij zijne inlichtingen ontving, nog *Baruch* en *Klaagliederen* met *Jeremias* in één hebreeuwsch handschrift lazen.

3) Zekerheid hebben we echter hieromtrent niet. De syrische vertaling van den hexaplarischen tekst bevat de *deuteri*. Vgl. Cornely, *Introd.*, I, bl. 391.

kunnen in Palaestina en Syrië, waar deze hexaplarische Septuagintatekst vooral verspreid werd, de *deuterocanonica* tot zekere hoogte in onbruik geraakt zijn.

Bij den H. Hiëronymus kwam daarenboven zijne voorliefde voor den hebreeuwschen *tekst* tegenover de grieksche vertaling, zijn door tegenstand overprikkelde ijver voor de „hebreeuwsche waarheid", alsmede de invloed zijner joodsche leermeesters 1) in het spel. Ook Wildeboer (bl. 152) erkent bij Hiëronymus den samenhang tusschen zijne overtuiging „dat de Hebreeuwsche tekst... de ware is," en zijne andere „overtuiging, dat in den Kanon des O. V. geene andere boeken behooren dan die in de Hebreeuwsche hss. gevonden worden." Zeker, het gezag van den hebreeuwschen *tekst* is geheel iets anders dan het gezag van de joodsche *Canontheorie*, — maar de verwarring van beide begrippen is zóó licht mogelijk, dat Wildeboer zelf op dezelfde bladzijde eenige woorden van Hiëronymus, die blijkbaar uitsluitend op den hebreeuwschen tekst doelen, als een getuigenis ten gunste van de joodsche Canontheorie aanhaalt 2).

Dat verder de meeningen van Hiëronymus in de latijnsche Kerk, zoowel als die van Cyrillus en Athanasius in de grieksche, in lateren tijd, tot in de 16e eeuw toe, nog menigen weerklank moesten vinden, spreekt wel vanzelf. En eindelijk zal ook de Canontheorie der Protestanten wel ten deele in denzelfden bodem wortelen. Al mag het mede waar zijn, dat de „Hervormers" in hun onderzoek „naar den oorspronkelijken Bijbel" zich „door de Joodsche geleerden

1) In de Voorrede zijner vertaling van *Daniël* ontleent hij zijne bezwaren tegen de fragmenten aan „quemdam de praeceptoribus Iudaeorum."

2) „Interroga quemlibet Hebraeorum cui magis accommodare debeas fidem, et si nostra firmaverit, puto quod eum non aestimes coniectorem, ut in eodem loco mecum similiter divinarit" (*Prol. Gal.*).

van hun' tijd lieten leiden" 1), zij zullen door den H. Hiëronymus ook wel den invloed van diens joodsche leermeesters ondergaan hebben. En heeft Wildeboer, op het gebied der vóórchristelijke Canongeschiedenis, met loffelijken ijver gepoogd, om „de inzichten der Christentheologen... eindelijk eens geheel los te maken van Joodschen invloed" 2), — met betrekking tot den christelijken Canon blijft in die richting nog veel te doen over.

Doch wat hiervan zij, de geschiedenis van den oudtestamentischen Canon in de middeleeuwen is uit het gezegde meer dan begrijpelijk, zonder dat men den feiten van een vroeger tijdperk geweld aandoet, om dáár reeds, in strijd met alle gelijktijdige gegevens, eene theorie te vinden, die „de berichten der Joden voor beslissend hield", — en zonder vooral aan Origenes eene meening op te dringen, die hij practisch en theoretisch verwerpt, en zelfs in den breede bestrijdt.

En ook na den H. Hiëronymus is *de Kerk* ten slotte haar ouden weg blijven gaan. Zijne uitspraken in den *Prologus Galeatus* mogen van tijd tot tijd door een afzonderlijken godgeleerde herhaald zijn, in het practisch gebruik der *libri deuteri* hebben zij geene wijziging gebracht. Daaraan bleef hij trouwens zelf vasthouden, — terwijl hij eigenlijk omtrent zijne joodsche theorie later water in zijn wijn deed. En van andere zijde volgde luide tegenspraak, ook in de theorie. En dit niet enkel van afzonderlijke godgeleerden, als de groote H. Augustinus, en van pausen als Innocentius I, Gelasius, Hormisdas, maar reeds in Hiëronymus' dagen van de Kerkvergaderingen van Hippo (393) en Carthago (397, 419), wier volledige oudtestamentische Canon (in 692) ook door de oostersche Kerk in het *Concilium Trullanum*

1) Wildeboer, *Kanon*[3], bl. 2.
2) Theol. Stud., 1897, bl. 162.

bevestigd werd 1). Was later de algemeene Kerkvergadering van Trente „op de lijn van (de Conciliën) van Hippo en Carthago" 2), dan was zij ook op de lijn van de oude Kerk, met name van Origenes. Want de eenheid van theorie en practijk bij den grooten Alexandrijn, en bij de christelijke Kerk vóór hem en de eerste eeuw na hem, is een even welgestaafd *feit*, als het onderscheid tusschen theorie en practijk bij den H. Hiëronymus, of het theoretisch verschil van gevoelen tusschen hem en den H. Augustinus, of het verschil in uitdrukkingswijze tusschen Cyrillus van Jerusalem en Rufinus. Wie met Wildeboer de vroegere overeenstemming door het latere meeningverschil wil wegredeneeren, doet een even hopeloos werk, als wie het omgekeerde zou beproeven. Die *feiten* blijven beide staan. *Hoe* voor beide naast elkander plaats is, m. a. w. welke omstandigheden, ondanks de vroeger bestaande eenheid, de latere afwijkingen verklaren, hebben wij boven uiteengezet. Zou die verklaring onvoldoende blijken, dan kon men hoogstens besluiten, dat oorzaak en aanleiding van het *tweede feit* voor ons in het duister liggen, maar het *eerste feit* zou ook daardoor niet twijfelachtig worden.

Maastricht, 19 jan. 1903.

J. P. VAN KASTEREN S. J.

---

1) Vgl. Cornely, *t. a. p.*, bl. 84—88; 99 v.; 112; 117.

2) Wildeboer, *Verslagen....*, bl. 161. Wanneer Schrijver (bl. 162) ondanks onze tegenspraak (Studiën, 51, bl. 483, *noot*) zijne oude bewering herhaalt: „Van Kasteren.... wil ons doen gelooven, dat *de Christenheid* zich een gemutileerden Bijbel door de Synagoge in de handen zou hebben laten stoppen," — alsof *wij* de katholieke Kerk aller eeuwen buiten „de Christenheid" plaatsten! — dan kunnen wij daartegenover enkel ons protest herhalen.

Treurige toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek.

I.

Het is bekend dat tegen het einde der 18de eeuw hier te lande geen tijdschrift zooveel opgang heeft gemaakt, zoovele lezers geteld heeft, als het patriottisch Weekblad *De Post van den Nederrhijn*, dat te Utrecht bij Gijsbert, Timon van Paddenburg uitkwam 1). Minder bekend misschien is het, dat daar voor 't eerst in 't openbaar gewezen werd op het ondragelijk slavenjuk, waaronder de Roomschen in het vrije Nederland meer dan twee eeuwen moesten zuchten. De schrijver van de artikelen 191 en 192 (IVe Jaargg. 1784) is voor ons te meer vertrouwbaar, wijl hij, zooals hij zelf getuigt, den Hervormden Godsdienst belijdt: trouwens, geen roomsche had het toen gewaagd met zooveel vrijmoedigheid lucht te geven aan zijne billijke klachten. De aanhef van 't bedoelde stuk trekt reeds onze aandacht: men gevoelt den gloed der diepste verontwaardiging, die den Redakteur de pen deed opnemen, waar hij zoovelen zijner

---

1) De hoofdredacteur daarvan was de vurige patriot *Pieter 't Hoen.*

onschuldige landgenooten aan gedurige knevelarijen en onrechtvaardigheden blootgesteld ziet. Men hoore:

„Welk Nederlander is er, die een oogenblik twijfelt, of alle slavernij en dwinglandij moet uit den boezem van een vrij volk geweerd worden, daar de oorsprong van zulk een volk, deszelfs constitutie en geaardheid geenszins toelaten, dat in hun midden een rot van dwinglanden den voet willekeurig op den nek der burgeren zet, en dezelve in spijt van Goddelijke en menschelijke wetten en rechten vertrapt...

„O zalige poging! [als die van J. D. van der Capellen 1)] ellendige, jammerlijk verdrukte, rampzalige medeburgers te willen redden... die lust, die begeerte is het, welke ons thans aanspoort om een slangenhol te naderen, om cordaat de ijzeren deuren van de spelonk der slavernij open te rukken, en onzen medeburgeren aan te toonen welke gruwelen van dwingelandij, van Godtergende ongerechtigheid nog in ons midden plaats hebben... Gave God, dat zij die betoonen voor de welvaart des geheelen vaderlands alles over te hebben, toch een ontfermend oog mogen slaan op een aanmerkelijk aantal hunner eigen burgers, die door vreeselijke dwingelanden de breidel zoo wreed in den mond is gewrongen, dat hun zelfs het kermen belet is.

„Denkt niet, waarde lezers, dat wij hier een ijdel geschreeuw maken... neen, wij zullen wonderen van slavernij en onderdrukking voor u openleggen, plaats hebbende niet bij roovende Arabieren of dwangzuchtige Turken, maar in Holland en de Generaliteitslanden, door knevelarijen der Bailjuwen, Drosten enz. aan de roomsche ingezetenen gepleegd."

---

1) Baron Jan, Dirk Van der Capellen, bekend om zijn ijveren tegen de Drosten-diensten in Overijsel. Een gedeelte zijner uitgebreide briefwisseling zag het licht door de zorg van mr. W. H. de Beaufort in 1879, in de werken van het Historisch Genootschap te Utrecht.

Zeker, het valt niet te ontkennen, daar was verontwaardiging aan 't woord, diepe verontwaardiging, opgewekt door de knevelarijen en onrechtvaardigheden, waaraan de steller dezer regelen zijne roomsche landgenooten nog op 't einde der 18e eeuw blootgesteld ziet. En het zal ook niet verwonderen, wanneer wij in het 192e nummer den schrijver nog hooren berichten:

„Zeker is het, dat zeer vele Roomschgezinden, schoon die last [der *recognitiën*] hunne gemeente jammerlijk drukt, niet beter weten, of dit ingeslopen, verouderd wangebruik is eene fundamenteele wet van den Souverein [van de Regeering], en dat het den officieren [schouten, bailjuwen enz.] vergund is om met de Roomschgezinden zoo willekeurig, zoo tyranniek te leven als zij willen. Anderen, die dit misbruik in zijnen aard kennen, worden door de vrees teruggehouden dat hunne klaagstem niet zou gehoord worden, en zij zich zelven daardoor tot het ongelukkig slachtoffer van eenen vergramden Bailjuw of Drost stellen.

„Zoodra ons eenig verhaal van deze slaafsche dwingelandij werd medegedeeld, stonden wij verbaasd; wij konden aan dit eerste bericht geen geloof gunnen; en daar wij dit een onderzoek dubbel waardig achtten, om, zoo het verhaal echt ware, het in zijne juiste kleuren te schilderen, zoo hebben wij dit bij de Roomschgezinde priesters onderzocht, *en meer dan al te waar bevonden.* Wij hebben eene menigte missives over dit onderwerp ontvangen; doch het is onmogelijk uit te drukken welke slaafsche vrees in verre het grootste gedeelte derzelve voor de officieren doorstraalt, en hoe men ons bidt, toch hunne namen en standplaatsen verborgen te houden, dewijl men niet zou nalaten hun dit wraakzuchtig te vergelden."

Ja het is maar al te waar: vrees hield de tong der verdrukten geboeid, belette hun het klagen over de ongerechtigheden waarvan zij de slachtoffers waren; zij kenden den

aard hunner vervolgers, die hun elke klacht door nieuwe afpersingen betaald hadden gezet. Maar daarvoor juist krijgen zij nu deze verwijtende woorden te hooren:

„Arme menschen, ongelukkige medeburgers! zijt gij burgers van een vrij land, en durft gij u niet alleen niet verzetten tegen den voet die u vertrapt, maar durft gij zelfs den vinger niet uitsteken om het juk aan te toonen, dat uwe schouderen zoo schandelijk drukt! Zwijgt niet langer, geniet mede de vrijheid, die God, de Natuur en het Vaderland u schenken! Laat ons de pijnlijke teekens van uwe boeien zien! Wij, die den hervormden godsdienst belijden, die in die vrije belijdenis onze hoogste gelukzaligheid stellen, wij zullen met u tot onzer beider vaderen naderen, wij zullen onze tranen met de uwe mengen, en om de vernietiging uwer kluisters smeeken!"

Wel groot dus en onverdragelijk moet de som der ongerechtigheden geweest zijn, waaronder de roomsche Nederlanders meer dan twee eeuwen hebben gezucht. Een rechtschapen Protestant heeft die gezien, en voelt zich tot schreien bewogen. En toch, hoewel de staat van vernedering waarin zich de roomschen destijds bevonden niet geheel aan zijne aandacht ontsnapt, hij vestigt zijn oog vooral op de geldelijke offers, die zij moesten brengen om maar eenigszins aan hun kerkelijke plichten te kunnen voldoen. Daaromtrent zal hij nog eenige bijzonderheden vermelden, die tot bewijs strekken van hetgeen hij in 't algemeen heeft verzekerd. Vooral vergete men niet, dat dit geschreven werd in het jaar 1784, toen de geest van tolerantie zich reeds deed gevoelen, al vele maatregelen die de roomschen drukten, waren afgeschaft. Hoe zal hun vroegere toestand dan niet geweest zijn?

Eerst krijgen wij nog iets te hooren over hetgeen jaarlijks als *recognitiën* aan de Roomschen afgeperst werd. „Er zijn Pastorijen, die niet alleen voor éénen priester en eenen

kapellaan honderd guldens jaarlijks, maar nog veel meer moeten opbrengen; sommige 125, 150, anderen 200, ja er zijn die 300 gulden jaarlijks *Recognitie* aan den officier moeten betalen. Wij hebben hiervan eene lijst, eene nauwkeurige lijst ontvangen, bij welke blijkt, dat slechts zeven pastorijen jaarlijks aan Recognitiegelden eene somme van 1474 guldens door hunne officieren wordt afgepijnigd.

„Dat men eens naga, dat een gering gedeelte van 's lands inwoners jaarlijks zulk eene pijnigende, zware schatting moet voldoen zoo zeer tegen alle billijkheid strijdende als op geene wetten gegrond, niet tot 's lands heil, maar om de schraapzucht van de officieren te voldoen; is het dan langer te gedogen, dat onze vrije medeburgers zoo schandelijk gekneveld worden?"

„Ja er zijn voorbeelden, — zoo wordt ons verder bericht — dat de genadige heer Baljuw zich niet heeft ontzien... om voor het toekomende de jaarlijks te storten som dubbel te verhoogen, onder bedreiging van de kerk te zullen sluiten, zoo hem de som niet betaald werd voor al de jaren sedert welke de Pastoor aldaar den kerkdienst had waargenomen...

„Doch deze willekeurig verhoogde *recognitiën* zijn slechts een klein staaltje van de verfoeielijke dwingelandij, welke men aan vele Roomsche priesters, inzonderheid in Holland, pleegt.

„Wanneer eene gemeente haren priester mist, hetzij door zijnen dood, of door zijn vertrek naar elders, kunnen zij geenen anderen priester bekomen, voor dat die zijne *admissie* of toelating, tegen den uitdrukkelijken last van den Souverein [den Staat], *gekocht* en *betaald* heeft, en hierbij de schering zoo van den opsteller zijner acte, als van de Schouten, Stedehouder enz. heeft doorgestaan; al hetwelk op het hoofd zijner arme gemeente neerkomt.

„Dit *admissiegeld,* gelijk het genoemd wordt, is niet ge-

ring, en wordt ook willekeurig afgevorderd... eischende sommige Baljuwen, dat bij de aanstelling van een nieuwen priester, voor deszelfs toelating aan hen worde betaald zooveel als de jaarlijksche recognitie dier gemeente bedraagt; doch andren pijnigen hun arme ingezetenen nog wreeder, daar er gemeenten zijn waar de priester, eer hij zijnen dienst mag verrichten, 402 gl. aan den Baljuw moeten betalen. De Roomsche ingezetenen van slechts vijf dorpen in Holland hebben in den tijd van 25 jaren zoo aan *recognitie-* als *admissiegelden, geschenken* enz. aan den Hoog Genadigen Heere Baljuw eene somme van *achttien duizend een honderd en vier en vijftig gulden* opgebracht! 1) Gaat het niet bijkans alle geloof te boven, dat in ons midden, onze vrije medeburgers, om hunne godsdienstoefeningen zoodanig gekneveld en het geld afgeperst worden?

„Heeft men niet nog een levendig voorbeeld van de droevige gevolgen dezer knevelarij, daar er eene roomschgezinde gemeente is, welke reeds sedert meer dan een jaar tijds zonder priester zonder openbare godsdienstoefening geweest is, dewijl de arme ingezetenen buiten staat zijn, de 432 gulden op te brengen welke de Baljuw van hen vordert voor de toelating van een nieuwen priester!"

Vervolgens doet de schrijver ons zien, dat die *admissiegelden* soms nog veel drukkender last zijn, dan wat aan *recognitie* betaald wordt; daar bij het overlijden of de verplaatsing van den pastoor of kapellaan, de ingezetenen voor de admissie van een nieuwen, telkens weer hun beurzen moeten ledigen.

„... „Het blijkt ook uit de invordering van deze admissiegelden door de officieren, dat zij overtuigd zijn, dat dit geld hun niet wettig toekomt, daar zij het eene *douceur* of eene

---

1) Men weet waarom hij geen namen wil noemen.

liberale gift voor zich noemen, en hiervan zoowel als van het recognitiegeld weigeren eene quitantie te geven." Daar kwamen dan ook *douceurs* bij voor de ondergeschikte ambtenaren. En de onkosten voor het request aan de gecommitteerde Raden [de Gedeputeerde Staten] dat bij de admissie van elken priester wordt gevorderd. Want degenen die hun hierin behulpzaam zijn „scheren hen ook naar alle vermogen; daar zij hebben kunnen goedvinden sedert dertig jaar, de onkosten ruim driemaal zwaarder te maken dan zij voorheen waren."

Die admissiegelden moeten ook gestort worden voor den tweeden priester of kapellaan. Verontwaardigd roept de berichtgever uit:

„Welk een drukkende last voor eene gemeente!.. Zij worden dus genoodzaakt, om de hand aan de beurs te houden, en voor de admissiën zoo der pastoors als kapellanen, hun brood uit den mond te scheuren, en hetzelve aan de knevelende en schraapzuchtige officieren te geven. Er zijn blijken, dat éene roomsche Pastorie zoo aan recognitie als voor admissie van pastoor of kapellaan binnen het korte tijdperk van twee jaren, eene somme van *achttienhonderd guldens* aan den Baljuw heeft opgebracht...

„Moet er eenige aanmerkelijke reparatie aan het Kerkenhuis geschieden, dan moet niet alleen een nederig verzoek, maar ook eene open beurs den weg hiertoe banen; er moet wederom een *douceur* zijn, om de genadige toestemming te verkrijgen, dat men zonder benadeeling van eenen anderen, en voor zijn eigen geld, datgene doet vervaardigen wat voor zijne godsdienstoefening volstrekt noodzakelijk is...

„Doch om de maat van alle ongerechtigtheid vol te meten, moeten hier nog bij komen de zoogenaamde *Dons gratuits.* Wanneer een Baljuw sterft en een ander in zijne plaats komt, eischt die van de pastoren de *Gouden handschoenen,* dat is eene gelukwensching, verzeld van een aanzienlijk ge-

schenk in geld; hetwelk zij eene vrijwillige gift noemen, naar hun eigen willekeur te bepalen; en welke eisch van den eenen Baljuw 700, wederom van een anderen 1050 gulden is, en zoo voorts."

Wij begrijpen ten volle, hoe deze rechtschapen Protestant, na dit alles te hebben vermeld, zijne verontwaardiging niet langer meester kon blijven. Bij het zien dier aanhoudende knevelarijen, die zijnen roomschen medeburgers aangedaan worden, raakt zijn bloed aan het koken. Hij roept uit:

„Wie Mijnheeren! wie, baljuwen, geeft u het recht tot deze afpersingen? Is het u aangenaam, dat reeds bij uwe aanstelling, een zeer groot gedeelte van die burgers en ingezetenen, welke van u niets dan billijkheid verwachten, u vervloeken, u als een pest, als een kanker, die hun vermogen verteert, beschouwen? Wie geeft u het recht tot dergelijke knevelarijen? Welke macht stelt u aan tot bloedzuigers van een onderdrukt, doch vrij volk? Welke denkbeelden moeten uwe onderhoorigen van uwe deugd, van uwe menschenliefde van uwe getrouwheid maken? Welke hoop kunnen zij scheppen, dat de evenaar der gerechtigheid, het zwaard der Justitie, in uwe handen zullen passen, daar gij bij den eersten tred, welken gij naar uwen richterstoel doet, reeds alle deugden, die vereischten van uw aanzienlijk ambt, die plichten der stervelingen, inzonderheid van een rechtvaardigen rechter, die verlangens van uw in- en opgezetenen, vertrapt?... Gij, die dus den armen uitzuigt, stelt u die ellendigen in het jongst gericht voor oogen, wraak schreeuwende over uwe pijnigingen en beroovigen, hun en hunne kinderen aangedaan,..."

Wij kunnen het hierbij laten. Hoe deze schrijver, hoewel zelf Protestant, over de voortdurende onrechtvaardigheden oordeelt, waarmede zijne roomsche medeburgers tot op 't einde der 18e eeuw zijn behandeld, is ons overduidelijk

geworden. Dat hij ten deze de Regeering vrij zoekt te pleiten van medeplichtigheid aan die verregaande onbillijkheid, dat hij alle schuld werpt op de inhaligheid harer ambtenaren, is van zijn standpunt wel verklaarbaar. Maar had dan die zelfde Regeering door haar plakkaten zulk misbruik niet zelf in 't leven geroepen, had zij later door haar gezag die afpersingen niet in de hand gewerkt, ten minste in hare ambtenaren niet lijdelijk aangezien? Maar hoe men daar ook over oordeele, deze onpartijdige getuigenis is voor ons van waaarde. Wij weten nu, hoedanig het lot is geweest der roomsche bevolking in de vrije Nederlanden, wij weten, hoe zij daar langer dan twee eeuwen onder een ondragelijk juk heeft gezucht.

II.

Tot hiertoe het tafereel van *De Post*. Wij hebben daar den jammerlijken toestand gezien, waarin zich de roomschen nog bevonden tegen het einde der 18e eeuw. Hoe die toestand in strijd was met alle regelen der billijkheid, behoeft wel geen nadere verklaring. Niemand zal dan ook verwonderd hebben gestaan, dat de steller van dit stuk, hoewel Protestant, zijne verontwaardiging niet kon onderdrukken bij het zien der menigvuldige kwellingen en plagerijen, waarvan de Roomsche Nederlanders de onschuldige slachtoffers waren.

Maar lag er in die schets geen overdrijving, heeft de schrijver, om ons medelijden op te wekken voor de vervolgden, de vervolgers wellicht met te zwarte kleuren geteekend? De lezer zal zelf gereed staan met zijn antwoord, wanneer ik hem eerst eenige bepaalde feiten zal voorgelegd hebben, waaruit ten minste de grenzenlooze willekeur zal blijken, waarmede de roomschen in dit land van vrijheid

werden behandeld. Hun godsdienstoefeningen zullen wij herhaaldelijk gestoord zien, hun priesters gekerkerd en verbannen, de leeken aanhoudend in boeten geslagen; ja, de belijdenis van 't roomsche geloof geldt voor misdaad.

Van dat alles echter zal de lezer hier slechts enkele voorbeelden vinden. De lijdensgeschiedenis der Katholieke Kerk in Nederland strekt zich uit over meer dan twee eeuwen, en schier elke harer bladzijden is opgevuld met treurige feiten, die luide getuigen van de schraapzucht en de gewelddenarij harer onmeedogende vervolgers. Een eenigszins volledig overzicht te geven van al die plagerijen wordt mij daardoor onmogelijk gemaakt. Men houde zich dus met enkele staaltjes tevreden.

Als de eerste soort der kwellingen die op de Roomschen drukten, wordt door *De Post* de *Recognitie* genoemd. Omdat zij jaarlijks betaald werd, had zij allengs een wettelijk karakter gekregen, en was te beschouwen als eene geregelde belasting, van de roomschen voor de uitoefening van hun godsdienst gevorderd. Het volle bedrag dier belasting voor het heele land te bepalen, is onmogelijk; dat het hoog liep, kan uit enkele voorbeelden blijken. In 1730 trok de drost van de stad en de Baronnie van Breda voor recognitiegelden jaarlijks de som van 3664 gulden; die van het Overkwartier van Bergen op Zoom 475 gl. 1). De hoogschout te 's Hertogenbosch trok jaarlijks 1900 gl. en de fiskaal 200 gl.; ten platten lande (in de Meierij) betaalde de minste schuurkerk 30, 40, 60 gl. of meer 2). En zoo ging het overal. Hiervoren hoorden wij al uit *De Post*, hoe de roomsche ingezetenen van slechts vijf Hollandsche dorpen, aan recognitie- en admis-

1) *Dr. W. Knuttel* „De Toestand der Nederl. Katholieken" IIe Dl. blz. 214, Noot 2.

2) *Schutjes*, II, 66.

siegelden met bijkomende geschenken, binnen den tijd van 25 jaren, aan den Hoog Genadigen Baljuw, eene som van 18,154 gl. hadden opgebracht. En hoe een enkele Pastorij 1800 gl. betaald heeft.

Dr. Fruin bericht ons, dat in het begin der 17e eeuw „*de 2000 katholieken* van Delft ongestoorde (?) godsdienstoefening koopen voor 1000 gulden 's jaars." („Verspreide geschriften" Aflev. 16 blz. 280). En met zijne gewone nauwkeurigheid laat hij daarop volgen: „Gelijkelijk omgeslagen bedraagt dus ieders aandeel een halven gulden." 't Is nauwelijks het vermelden waard. Maar men vergete niet dat genoemde som volgens den tegenwoordigen geldkoers, op zijn minst het zesvoud, misschien wel het tienvoud bedraagt: dus zeker 6000 gulden 1). Vervolgens, onder die 2000 katholieken zijn ook de talrijke armen, de vrouwen en kinderen begrepen. Men zal dus niet ver van de waarheid zijn, met aan te nemen dat die last neerkwam op niet meer dan 150 huisvaders. Dezen kwam derhalve hun geloof op 40 gl. jaarlijks te staan. Ik zwijg nog van het onderhoud hunner geestelijken, en van hun schamele zolderkerk, waarin zij insgelijks te voorzien hadden. Zoo ziet men dus, wat wij te denken hebben van Fruins halven gulden. Ik zwijg nog van de dons gratuits en de admissiegelden, die de rekening der burgers van Delft nog bezwaarden.

---

1) Het is bekend, hoezeer het geld in prijs is gedaald. Ik zal er een duidelijk voorbeeld van geven. In het jaar 1592 wordt het *alimentatiegeld* voor ieder Cellebroeder in de stad Kampen op 25 goudgulden gesteld. (25 goudgl. = 35 gulden.)

Men wilde hun goede zorgen in het hospitaal nog niet missen. Zij ontvangen daarvoor kost, woning en kleeding. Die uitgaaf wordt berekend op 35 gl. per jaar, en per hoofd. Heel royaal was dat zeker niet. Maar men ziet er toch uit, dat er er geen overdrijving in ligt, wanneer die som tegenwoordig zesmaal hooger gesteld wordt.

Wie zal ons nu het volle bedrag doen kennen der sommen, die onder den naam van *recognitiën* aan de roomschen afgeperst zijn? Want men wete het wel: die belasting werd elk jaar gevorderd, en wij zien haar twee eeuwen gehandhaafd. Het te Delft toegepaste systeem kwam ook elders in zwang; de meer dan 400,000 Roomschen 1), in de zeven Provinciën en de Generaliteits-landen verspreid, moesten zuchten onder dezelfde of nog erger knevelarij tot aan het einde der 18e eeuw.

En men meene niet dat zich die bij de steden bepaald heeft. Dit blijkt allerduidelijkst uit het proces, in 1656 voor den Hove van Holland gevoerd tegen L. van Alteren van Jaersvelt, baljuw van Kennemerland. Daar bleek uit het getuigenverhoor dat de man wegens zijn contracten met de Katholieken, jaren lang, eèn jaarlijksch inkomen genoten had van 3800 à 4000 gulden. Slechts gedurende de eerste twee jaren van zijn baljuwschap was er niet geaccordeerd, omdat hij de onbeschaamdheid had van 800 gl. meer dan zijn voorganger te vragen. Eindelijk was men het eens geworden over de bovengenoemde som, waartoe ieder der dorpen, die tot het ressort van den baljuw behoorden, (Akersloot, Limmen, Jisp, Heilo, Castricum enz.) meestal 300 tot 400 gl. bijdroeg. Het geld werd in driemaandelijksche termijnen betaald. Maar daarmede hield zich de inhaligheid van dien ambtenaar nog niet tevreden.

---

1) Het verslag van den vicaris *de la Torre* (Archief van Utrecht XI, p. 389) geeft de roomsche bevolking der Missie op, als bedragende in 1656 het cijfer van 320.000. Men trekke daarvan af de roomschen van 't graafschap *Lingen* en een deel van *Cleefsland*, ten naastenbij 25000. Maar men vergete niet het grootste gedeelte van *N-Brabant*, en een stuk van *Limburg* (niet behoorende bij de *Missie*) daar nog bij te voegen. Hierdoor klimt het eindcijfer der roomschen minstens tot 450.000, of 500.000, bijna een derde deel der geheele bevolking.

Voor het toelaten van een priester genoot hij telkens 125 à 250 gl.; terwijl ook schuurkerken, die op last der Regeering waren gesloten, met zijn verlof weder werden geopend, maar tegen betaling van 100 ducatons per dorp. Maar de heer van Jaersvelt wilde het Hof diets maken, dat al dat geld door hem bij wijze van recognitie of van dons gratuits ontvangen, betrekking had op de wettige boeten, die door hem van de roomschen waren gevorderd.

Dit alles wordt ons bericht door Dr. Knuttel 1). De nadere bijzonderheden leeren wij kennen uit de *Bijdragen voor... Haarlem* IXe Dl. p 353—380. Daar kan men zien, hoeveel elk dorp opgebracht heeft, om de schraapzucht van dezen Baljuw te voldoen. En men meene ook niet, dat het hooge gerechtshof van Holland nu ook een einde heeft gemaakt aan die afzetterij. Juist de tweede helft der 17e eeuw was een tijdperk van bloei voor de *recognitiën*; deze werden als vaste inkomsten der baljuwen en schouten beschouwd. De onbillijkheid waarmede die last den roomschen werd opgelegd, behoeft wel geen nadere verklaring. *Dr. Fruin* zelf erkent: „Ik zal geen woord spreken om dergelijk schandaal [hij heeft hier het boven verhaalde van Delft op het oog] te vergoelijken. Ik wil dat onrecht, onzen katholieken landgenooten aangedaan, zoo zwaar laten wegen als het is." Het kon niet juister gezegd: *schandaal* is het woord dat voegt aan die verdrukking.

Van de andere wijzen, die uitgedacht waren om de roomschen te kwellen; als *admissiegelden, gouden handschoenen, dons gratuits* enz. wil ik niet spreken; in onrechtvaardigheid komen zij met de *recognities* overeen: wat *De Post* daarvan vermeldde, is genoeg.

---

1) *Dr. W. Knuttel. De toestand der Nederl. Kath. ten tijde der Republiek* Ie Dl. 275.

Men zou meenen, dat de roomschen nu gerust konden zijn: zij hadden zich door zware geldelijke offers de oogluiking der ambtenaren verzekerd; hun godsdienstoefeningen zouden niet worden verstoord. 't Is waar, bij de wet was hun godsdienst verboden: scherpe plakkaten waren uitgevaardigd tegen de belijdenis van 't oude geloof. Maar, wat men ook beproefde, de plakkaten volledig uit te voeren bleek veelal onmogelijk; men moest rekening houden met het groot getal van hen die het nieuwe geloof niet hadden omhelsd. Die allen uitbannen kon men niet: men vleide zich wellicht met de hoop hen langzamerhand voor het licht van het zuiver Evangelie te winnen. En wat een rijke bron van inkomsten leverden de roomschen niet op voor het heirleger van ambtenaren, die gelijk wij hebben gezien, bereid waren voor een vasten prijs de paapsche superstitiën minder streng tegen te gaan! Mochten nu de roomschen niet te recht hebben verwacht, dat zij voortaan ongestoord aan hun godsdienstplichten mochten voldoen, dat men hen niet langer had aangemerkt als gevaarlijke samenzweerders, dat men hun priesters niet als misdadigers met verbanning en kerker gestraft had? En toch, dat alles is in het land der vrijheid geschied.

Herhaaldelijk zien wij paapsche vergaderingen gestoord: schouten met hun gewapende „rakkers" hebben onverhoeds de toegangen bezet van het huis hun aangewezen door betaalde bespieders; met woest geweld zijn zij doorgedrongen tot de binnenkamer waar eene vrome schare op de knieën ligt; te midden der heilige handelingen wordt de priester gegrepen en weggesleurd van het altaar; de aanwezigen worden zwaar beboet, en verbeuren hun opperkleed; de heilige vaten en verdere kostbaarheden worden geroofd; missalen en sieraden in 't vuur geworpen of vernield. Men stelle zich de smart en ontsteltenis voor van hen die zich zoo zien overvallen, en die lijdelijke toeschouwers moeten

zijn van dat geweld, dat voor hen nog ernstige gevolgen kan hebben. Eindelijk hebben de dienaren des gerechts hun arbeid volbracht; zij trekken af met den behaalden buit, en voeren den priester als den hoofdschuldige mede. Dat is in 't kort de geschiedenis van de geweldenarijen, waaraan de roomschen hebben blootgestaan, wanneer zij hun godsdienstplichten vervullen.

Laat ik enkele voorbeelden geven. Te Utrecht wordt den 22n Januari 1624 Pater Paulus van der Rijst van de Orde der Predikheeren onder het opdragen van het H. Misoffer overvallen. Vier gerechtsdienaren brengen hem onder een grooten volksoploop naar het stadhuis. Na ruim 2 maanden gevangenis ziet hij zich veroordeeld tot eene boete van 1025 gl. behalve nog de kosten in de detentie verteerd; daarenboven moet hij aan verschillende heeren van 't gerecht 67 gl. 16 st. voldoen, en wordt uit de Vereenigde Nederlanden verbannen. Het verhoor bij die gelegenheid ondergaan, kan men nalezen in 't Archief van 't A. B. Utrecht VIII dl. p. 239—245.

Erger nog was de ramp die zijn ordesbroeder Pater Henricus Sonnius, en met hem de gemeente van Groningen, trof. Het was in den vroegen morgen van het Kerstfeest van 1631; reeds waren de H. Geheimen gevierd, reeds hadden de geloovigen het bedehuis verlaten, toen plotseling de schout met een gewapende bende daar binnendringt, en aanstonds aan 't plunderen gaat. Pater Sonnius wordt geboeid, geslagen en op den grond liggende met voeten getreden; tengevolge dier mishandelingen overvalt hem eene zware bloedspuwing, die zijn leven in gevaar brengt. Maar het ergste was nog, dat het zakboekje des priesters door den schout wordt gevonden. Daarin stond vermeld, in welke huizen de Pater nachtverblijf heeft gehouden; de doopsels die door hem zijn toegediend, de huwelijken die hij ingezegend heeft. Men begrijpt de gevolgen; de inquisiteuren

kennen nu de namen van de overtreders der wet; zij zullen zich voor 't gerecht verantwoorden moeten. Om kort te gaan, eene ontzaggelijke geldboete, niet minder dan tienduizend gulden wordt den Pater opgelegd; daarvoor wordt hij, na zes maanden gevangenschap, in vrijheid gesteld. Dat de Groningsche gemeente, toch reeds weinig bemiddeld, zwaar getroffen werd door dit vreeselijk onheil, behoeft wel geen nadere verklaring. (Archief v. Utrecht VI p. 14.15).

Een derde staaltje van de grenzelooze willekeur waarmede de roomschen werden behandeld, en van de geldstraffen die hun om het uitoefenen van hun godsdienst opgelegd werden, zal ik aan de geschiedenis van de stad Kampen ontleenen, daarbij gebruik makende van het, onder dit opzicht zaakrijke, artikel van Pastoor B. P. Velthuyzen, getiteld: *De invoering der Hervorming en de wederopleving van het Katholicisme te Kampen.* (Archief voor het Aartsbisdom Utrecht XXVIe Dl. blz. 134—206). Daar leeren wij vooreerst hoe ook in deze stad de hervorming zich van het uiterst geweld bediend heeft, om de leer van het zuivere Evangelie over de oude Kerk te doen zegevieren. Tot in 1570 toe waren er te Kampen niet meer dan een vijftigtal *dissenters* te vinden, en dit waren bijna uitsluitend vreemdelingen.

Na de inneming der stad in Juli 1578 door de Staatsche troepen, bleef de meerderheid der stedelijke regeering Katholiek, en handhaafde men de Katholieken in het rustig bezit hunner kerken en de uitoefening van hun godsdienst. Die toestand duurde tot het voorjaar van 1580 toen de regeering overvallen werd, de Katholieke raadsleden gevangen genomen en verbannen werden. Nu hadden de Calvinisten de macht in handen, en begon men de „tempelzuivering". De beelden en altaren stelden zich niet te weer, maar lieten zich rustig verbrijzelen; het protestantiseeren der inwoners ging niet zoo vlot van de hand. Dit blijkt

overtuigend uit de ledenlijsten der Hervormde Kerk te Kampen, berustende op het Stedelijk Archief. Mr. *Nanninga Uiterdijk*, Archivaris der Gemeente, heeft dit in bijzonderheden aangetoond. Hij zegt: „Een hervormde Kerk, eene hervormde gemeente bestond er [in 1579] nog niet; alleen eenige dissenters, die de Kerk hadden verlaten. Op Paaschdag van genoemd jaar waren er 67 Hervormden, tien jaren later, op 26 October 1589 [na al die maatregelen van geweld om de Katholieke Kerk te onderdrukken] telt men 580 leden... En dat in een stad, waar nog kort geleden achtduizend Communicanten werden gevonden. De meerderheid was en bleef dus Katholiek, al kon die ook haar godsdienst niet uitoefenen. Het is dus volkomen onjuist, om de zaak zoo voor te stellen alsof op een zonnigen dag de bevolking van Kampen van geloof is veranderd, Hervormd is geworden." Niet op eens dus, maar na verloop van velê jaren, zegevierde de nieuwe leer. Toch bleven niet weinigen aan het oude geloof gehecht, bemoedigd en tegen den afval gesterkt door ijverige priesters. Maar wat offers heeft hun die volharding niet gekost! Slechts één voorbeeld zij daarvan gegeven. In 1650 had het klopje *Jutte Cost* zich verstout ten haren huize, eene paapsche vergadering te laten bijeenkomen „tendeerende ende streckende tot perturbatie van deze stad." Zij werd door schepenen en raad „geclaerd op eene amende van 200 Caroligulden." Die deze vergadering hadden bijgewoond,t ten getale van 25, moesten ieder 25 gulden als boete opbrengen; 't geen dus voor allen te zamen 625 gulden bedroeg. Pastoor Velthuyzen heeft daar eene Noot bijgeplaatst, waar wij lezen: „De *amendes* blijkens het Liber Causarum, door de Katholieken te Kampen beloopen tot aan het jaar 1656, bedragen te zamen de som van 6000 gulden; eene som die zoo ongeveer gelijk staat met 60000 gl. van onze muntwaarde. Hieronder zijn niet begrepen de kosten door de gevangen priesters voor hun verblijf betaald.

Wie zijn kind niet in de Protestantsche Kerk liet doopen, verviel in de pene van 25 goudguldens, zoodat genoemde 60000 gl. wel met eenige duizenden zullen moeten vermeerderd worden."

Mijn bestek gedoogt niet, meer over het lijden der Roomsche gemeente van Kampen te geven; ik verwijs dus den weetgierigen lezer naar het aangehaalde artikel van het Archief. Men meene echter niet, dat de IJselstad zwaarder beproefd werd dan andere roomsche gemeenten. Ziehier wat Pater *van Honsem* ons over Woerden bericht: „In 1639 op het hoogtij van Ons-Heeren-Geboorte werd pater Godefridus Saelmaker door de geloofsvervolgers gegrepen, in een vuil en duister kot geworpen, en daarin eenige dagen door koude en ontbering gefolterd, tot dat men zich had neergelegd bij eene boete van 800 gulden... Gezegde boete werd door de gemeente samengebracht, doch het grootste gedeelte er van geofferd door Jasper Hendriksen." (Archief v. Utr. I p. 427).

Begeven wij ons nu naar Noord-Holland. Daar had vroeger het monster Sonoy zijn bloeddorst aan de roomschen gekoeld, maar hun geloof was niet bezweken voor de vervolging. Ook in 't midden der 17e eeuw was de meerderheid der plattelandsbevolking nog roomsch. Daar heerschte blijde opgewektheid in den nazomer van 1649. De Apostolische Vicaris Msgr. de la Torre werd verwacht te Sydewind 1), om aldaar aan de geloovigen het Sacrament des Vormsels toe te dienen, zeker in die dagen een buitengewoon voorrecht. Maar hoe geheim ook de zaak was gehouden, de komst des Bisschops, de buitengewone kerkplechtigheid, konden den Schout van Niedorp niet verborgen blijven; en zwaar

1) De gemeente Niedorp en Sijdewind ligt ruim 3 uur ten N.O. van Alkmaar. Alle bewoners van Sijdewind waren, op twee huisgezinnen na, in 1875 nog katholiek.

zouden de roomschen voor hun stoutigheid boeten. De strafgelden beloopen niet minder dan 8300 gulden (waarvan in October van 't volgende jaar 6800 afbetaald zijn), voorwaar een aardig sommetje, dat volgens de tegenwoordige muntwaarde wel 40000 tot 50000 gl. zou bedragen. Men vindt de zaak uitvoerig verhaald in de *Bijdragen van Haarlem* d. III blz. 161 vv. ook in *Knuttel* I. 256.

Ziedaar dan enkele staaltjes van deze vervolging, waarin Dr. Fruin „de groote zonde van den tijd, de geldzucht" gezien heeft. Maar wij zien daar vooral in de gewelddadige onderdrukking van den katholieken godsdienst, in volstrekten strijd met de gewetensvrijheid, waarvan men zoo hoog opgaf, en die de voornaamste uitkomst moest zijn van den tachtigjarigen oorlog. Toch willen wij allerminst ontkennen, dat die willekeurige boeten van de roomschen geëischt, nog meer dan de vaste recognitie- en admissiegelden, een allergeschiktst middel geweest zijn om te voldoen aan de geldzucht. Het totaal-bedrag dier boeten heb ik nergens vermeld gezien: dat het in twee eeuwen tijds tot eene kolossale som moest oploopen, is wel voor iedereen duidelijk. „In zijn verslag over 1642 schreef *Rovenius*, dat in de laatste vier jaren zeker wel 50,000 gulden aan boeten was betaald voor gevangen priesters en voor hen die verboden vergaderingen hadden bijgewoond, terwijl licht *een gelijke som* aan de officieren was opgebracht voor de conniventie." Aldus *Dr. Knuttel* I blz. 160; die daaraan laat vooraf gaan: „De katholieken hadden moeielijke dagen doorleefd." Wil hij daarmede te kennen geven, dat er na 1642 betere dagen aanbraken? Dan zullen wij dat beslist moeten tegenspreken: met den vrede van Munster zien wij voor de roomschen nog treuriger tijdvak beginnen.

Wel mogen wij veronderstellen, dat met het sluiten van den vrede hun gemoed werd opgewekt tot beter verwachting. Zij vleiden zich wellicht met het uitzicht, dat zij voort-

aan niet meer als Heloten zouden worden behandeld, dat zij niet langer als vijanden des vaderlands zouden worden beschouwd. De Spaansche koning had de onafhankelijkheid van onzen Staat plechtig erkend: daarmede was het laatste voorwendsel vervallen, dat de onderdrukking der roomschen voorstelde als eene zaak van zuivere vaderlandsliefde. Men kon hen niet meer verdacht maken van te heulen met den vijand, want Spanje had opgehouden onze vijand te zijn. En toch, wat niemand kon verwachten gebeurde; ook in de tweede helft der 17e eeuw gunde het anti-papisme zich geen rust; de predikanten, de wachters van Sion bleven waken; de plakkaten namen in hevigheid toe.

Wij hebben dit al kunnen besluiten uit hetgeen hierboven van Sijdewind werd vermeld, en uit het gebeurde te Kampen in 1654. En waar zou het heen, zoo wij al de gevallen van dien aard wilden bespreken, waaruit ten duidelijkste blijkt, dat de vervolging der roomschen ook na 1648 niet had opgehouden, ja zelfs in hevigheid toenam. Bepalen wij ons dus dit weer met enkele voorbeelden te toonen.

III.

Onder alle Hollandsche steden stond Leiden door zijn ijver voor het rechtzinnig geloof bovenaan. Men hield daar het strengst aan de plakkaten, en trachtte de papistische conventiculen zooveel mogelijk tegen te gaan. Om zich daarvan te overtuigen, leze men wat de Carmeliten Pater *Abraham Bertius* daarvan geboekt heeft. Hij deed dat in het werk *Clara Relatio* dat geacht werd verloren te zijn, maar waarvan het Handschrift zich bevindt in 't Archief der oud-katholieke kerk te Utrecht. De oud-Katholieke pastoor C. Deelder heeft het voor 't eerst uitgegeven, „waardoor hij de beoefenaren onzer historie ontegenzeggelijk aan zich verplicht heeft." Aldus P. van Kerkhoff O. C., die in

De Katholiek van 1892, twee lezenswaardige artikelen wijdde aan den vruchtbaren arbeid en de veelvuldige beproevingen van zijn ijverigen ordebroeder. Daar kan men wederom zien, hoe de priester, de missionaris, die zijn ambt behoorlijk waarnam, elk uur van den dag in 't grootste gevaar verkeerde, van door den Schout en zijne trawanten gegrepen te worden, en wat al opofferingen de gemeentenaren zich moesten getroosten, om aan hun godsdienstplichten te kunnen voldoen. Te Leiden moesten in 1689 de Katholieken eene boete van 3310 gl. betalen, Knuttel I blz. 302. „De goede indruk te weeg gebracht door hunne offervaardigheid ten bate der réfugiés — te Leiden alleen brachten de Katholieken daarvoor 3000 gulden bijeen —" (ibid. 291) schijnt dus niet blijvend te zijn geweest; zij duurde maar 3 jaren. (De opheffing van 't Edikt van Nantes had plaats in 1685).

In de andere provincies ging het niet beter. „Den 11n April 1649 vaardigden de provinciale Staten van Overijsel het verbod uit, dat geen geestelijke meer in die provincie mocht zijn. Geen Pastoor waagde het direct met den Vic. Apost. Rovenius correspondentie te houden; J. Wachtelaar vic.-gener. te Utrecht werd op dien grond gecondemneerd tot eene boete van 663 gl. en verbannen." (*Geerdink, Bijdragen voor de geschs. van Twenthe* p. 170). 1)

Uit die enkele staaltjes zal de lezer wel hebben begrepen, dat de tweede helft der 17e eeuw geen einde stelde aan de verdrukking der roomschen. En in de 18e verbeterde die toestand niet. In 1702 was de Koning-Stadhouder Willem

1) Dezelfde schrijver vermeldt: „In 1653 hadden 69 edelen uit Overijssel op den landdag het bewijs medegebracht dat zij het nachtmaal (naar den calvinistischen ritus) genoten hadden, om zitting te kunnen nemen."

III overleden; met zijn dood begint het tweede Stadhouderlooze tijdvak. Mochten nu de Nederlandsche Katholieken met de verandering van het bestuur, niet eenige verlichting in hun toestand hebben verwacht? Helaas! het Jansenisme, dat hier binnengedrongen was, verschafte een nieuw voorwendsel aan de Regeering tot onderdrukking van de geloovigen die aan Rome gehecht bleven, bood haar eene gewenschte gelegenheid om de trouwe kinderen der Kerk te kwellen. De vervolging waaraan de Katholieken van Assendelft bloot stonden, en tengevolge daarvan, de gerechtelijke veroordeeling en verbanning van den nieuw benoemden Apostolischen Vicaris J. v. Bijlevelt, bewijzen daghelder, dat de Regeeringsmannen altijd partij trokken voor het Jansenisme. Wie die treurige geschiedenis in haar geheel verlangt te kennen, moet ik naar de *Bijdragen van Haarlem* (I Dl. blz. 189 vv.) verwijzen; voor ons doel is het genoeg slechts de hoofdzaken aan te stippen.

Een zekere Jansenist Poelenburg genaamd, had zich, zeer tegen den zin van de groote meerderheid van genoemde parochie, als pastoor weten in te dringen. De katholieken dienden daarover hun beklag in bij den heer van Assendelft, en verzochten hem, van zijn collatierecht gbruik te maken, om Poelenburg te doen vervangen door een goed Katholiek geestelijke. Aan dat verlangen gevolg willende geven, wendde deze zich in Mei 1717 tot v. Bijlevelt, toen nog slechts pastoor in den Haag. Een ijverig geestelijke, met name Caspar Antonius van Gerven, werd nu tot pastoor gekozen, en deze ontving weldra van den Internuntius zijne zending en jurisdictie. De Jansenistische pastoor werd met behulp van den Baljuw verwijderd en de nieuw benoemde herder Van Gerven nam bezit van de kerk en pastorie; hetgeen de (Jansenistische) partij niet weinig ergerde. Poelenburg zelf leverde zijne klachten in bij den Fiskaal van Holland, die zich de zaak aantrok, en na bekomen volmacht op last van

het Hof van Holland en Westfriesland, Pastoor van Gerven dagvaardde. Aangekomen in den Haag, werd deze aanstonds in hechtenis genomen, en op de Steenenpoort, of Voorpoort gevangen gezet.

Maar ook v. Bijlevelt werd in die zaak betrokken, hoewel hij pas den 2n October, dus lang na de installatie van Van Gerven, tot Apostolisch Vicaris benoemd was. Maar die vooral was den Jansenisten een doorn in 't oog, en zij zagen hier de gewenschte gelegenheid, hem verwijderd te krijgen.

Ik zal enkel den uitslag van 't proces vermelden. Hij was gelijk die van te voren was te voorzien. Hier had Jansenistische felheid zich in dienst gesteld van de hebzucht en onverdraagzaamheid van de protestantsche rechtbanken. Den 5n April 1718 werd het vonnis uitgesproken. De baljuw die in de uitdrijving van den Jansenistischen pastoor had medegewerkt zag zich veroordeeld tot eene boete van 500 gl. (die hem later wel zullen vergoed zijn door de roomschen van Assendelft), en de ongelukkige pastoor v. Gerven was voor altijd gebannen en bovendien in eene boete van ƒ 1000 geslagen; terwijl hij ook de gerechtskosten moest voldoen, alles te zamen eene som van ƒ 3000 beloopende. Dure rechtspraak voorwaar! Hij werd gevangen gehouden tot zoolang die gelden afgedaan waren.

En hoe liep het af met den Apostolischen Vicaris? Niettegenstaande de Raadpensionaris Heinsius in de Statenvergadering eene lofrede op hem had gehouden, niettegenstaande niet weinige Protestanten begaan waren met den ijverigen priester, die het slachtoffer was van den haat zijner vijanden, de Vicaris den 23n Mei weder voor het Hof verschenen, moest daar uit den mond zijner rechters zijn vonnis vernemen. En waar kwam dit op neer? Hij werd ten eeuwigen dage uit Holland gebannen, en in eene boete geslagen van ƒ 2000 met de kosten van het gerecht. Hij neemt dan de wijk naar Utrecht, maar, gelijk wij later zullen zien, ook

daar is zijne rust niet van langen duur. Hij sterft als balling te Arnhem den 21. Januari 1727. Het geheele leven van J. v. Bijlevelt is een aanhoudende strijd tegen het Schisma der Jansenisten geweest, die zich begunstigd zagen door de Regeering.

Dit laatste blijkt weer uit de vervolging, die omtrent dien zelfden tijd de roomschen van Amsterdam moesten ondergaan. P. de Glabbais, pastoor van de Mozes-en-Aaron kerk klaagt in 1720, dat het Portiunkelfeest zoo ongelukkig is afgeloopen, wijl hij geen paters tot assistentie had kunnen krijgen wegens de vijandigheid der regeering, die zulks niet wilde toestaan. „Terwijl de katholieken", zoo schreef hij den 10^{n} September, „streng in het oog gehouden worden, en bij 't minste wat zij doen, zwaar worden beboet, mogen de Jansenisten vrijelijk alles doen." In eene aanteekening van Hoynck, reeds van 6 Mei 1720 lezen wij, dat te Amsterdam verscheiden pastoors en missionarissen door den schout in zware boeten geslagen waren onder voorwendsel, dat ze kapellaans of andere geestelijken in hunne kerken dienst lieten doen, die door de regeering niet geadmitteerd waren. Zoo moesten genoemde pater de Glabbais en pater Overbeke, pastoor van de Boomskerk, ieder eene boete van *f* 1000 betalen; de pastoor van het Duifje 100 dukaten, de pastoor van de Ster tot twee malen toe 100 dukaten." (Bijdragen voor Haarlem II blz. 261). Wel liefelijke vruchten van den vrijheidsboom! 1)

Nog een enkel woord over de Generaliteits-landen. In 1701 was Petrus Govarts tot Vicaris Apostoliek van 't Bisdom van 's Hertogenbosch benoemd. Maar de Hoog Mogen-

1) Om die vruchten nog beter te leeren kennen, leze men in het Ve Dl. der Bijdragen voor Haarlem (blz. 113 vv.) de droevige geschiedenis van Roelofarendsveen.

den hadden hem 't verblijf aldaar ontzegd, en zoo zag hij zich verplicht van Mechelen uit voor de hem toevertrouwde kudde te zorgen. Tegen het einde van 1703 begaf hij zich, onder Sauvegarde, naar den Haag; op de terugreis wilde hij nu zijn diocees bezoeken. Dit bezoek kwam hem duur te staan; daar hij om het verrichten van geestelijke bediening gekerkerd werd. Wel herkreeg hij zijne vrijheid; maar de hoofdschout, baron De Keppel eischte voor zijne vigilantie het sommetje van 650 gl., en voor zijne klerken 15 gl. 12 st. 1) Men ziet al uit dit ééne staaltje, met welke zwarigheden het geestelijk bestuur voortdurend had te kampen, ook in eene streek waarvan de bevolking bijna geheel roomsch was gebleven.

Dit kan men in het IIe Deel van Schutjes (Gesch. van het Bisdom 's Hertogenbosch) vinden, aan wien ik ook het volgende ontleen. Nauwelijks was deze treurige zending afgeloopen, of een nieuwe storm ging losbarsten over het vicariaat. Sophia, dochter van Theodorus Aelberts notaris te Helmond, het ouderlijk dak in 1699 ontvlucht, had te Mechelen de dwaling afgezworen en was met een katholiek getrouwd. De Hoog Mogenden trokken zich de klachten der ouders aan, en eischten dat Sophia zou terugkeeren, onder bedreigeing van die bekeering op de katholieken in de Meijerij te zullen verhalen, indien de pas getrouwde niet terugkwam naar 't ouderlijk huis. Om aan deze bedreiging kracht bij te zetten, kreeg de hoofdschout van Den Bosch last om den pastoor van Helmond en eenige andere gequalificeerde geestelijken uyt de Meijerije of wel uyt de stadt 's Bosch te doen ophalen en tot 's Bosch in strickte gevanchenis te houden, tot dat der supplianten ge-

1) De Vicaris had op last van Rome de Haagsche reis ondernomen. Hij moest aldaar de belangen der roomschen tegen valsche beschuldigingen der Jansenisten verdedigen.

seduceerde dogterjen... gerestitueert soude wesen (Resolutie van 9 Dec. 1704). Sophia van dezen toeleg onderricht, vluchtte naar Frankrijk en wist aan alle nasporing te ontkomen. Nu werden de bidplaatsen der katholieken gesloten, priesters gekerkerd, en in 1705 1) aan den Vicarius Govarts en aan de dekens alle geestelijke functiën *geïnterdiceerd.* Het zwaarst drukte deze vervolging op de reguliere geestelijken, die in 1706 bij het Hof van Brussel bewerkten, dat Sophia moest worden uitgeleverd; zelfs loofde men eene groote belooning uit voor de ontdekking van Sophia. De Vicarius Govarts verklaarde, bij schrijven van den 35. November 1705, de noodige pogingen te hebben aangewend om den terugkeer van de vluchtelinge te verkrijgen. Toen Sophia in Januari 1708 te Thouars in Frankrijk was overleden, kostte het veel moeite om haren dood te bewijzen, en eerst den 25. Januari 1710 werden de boeien der gekerkerde Predikheeren geslaakt, en nam de beruchte zaak *met geld* een einde. De weduwe Aelberts moest schadeloos worden gesteld en de vigilante ambtenaren worden beloond. Bij resolutie van 8 Mei 1710 werd het niet onaardig sommetje op 7600 gulden bepaald, waarin de abdij Postel voor *f* 3000 deelnam. (*Schutjes* IIe Dl. p. 148, 149).

Dr. Knuttel dit voorval vermeldende, wil zijne lezers doen gelooven, dat de Katholieken eigenlijk aan zich zelven de schuld moesten geven. Hun jachtmaken op bekeerlingen had die vervolging verwekt. Maar in 's hemels naam, men zegge mij eens, hoe dan de roomschen der geheele Meijerij aansprakelijk konden zijn voor de heimelijke ontvluchting eener Helmondsche notarisdochter, die hun volstrekt onbekend was. En toch jarenlang hebben zij voor die euveldaad

1) Men viel 's nachts in de huizen der paters te 's Bosch, doch dezen hadden zich bij de burgers verscholen; echter bleven hun de geestelijke functiën tot 1713 ontzegd.

geboet; daarvoor werden hun priesters gekerkerd, hun bedehuizen gesloten, en mochten zij het nog als eene gunst beschouwen, dat zij, wat hun als misdrijf werd aangerekend, met geld afkoopen konden.

Ziedaar dan de treurige toestand der katholieken van Nederland. En het duurt bijna tot het einde der 18e eeuw, eer hun lot dragelijker werd, eer hun schouders van het onwaardig slavenjuk werden bevrijd. Tot zoolang was de minste aanleiding genoeg om hun de tuchtroede der regeering te doen gevoelen. En bestond er geen mogelijkheid, om binnen de grenspalen van ons gebied iets te vinden, wat hun met eenigen schijn van recht te laste kon worden gelegd, dan sloegen de gebeurtenissen in het buitenland hunne harten met schrik. Want hetgeen ergens ter wereld tegen de belangen der Protestanten geschiedde, of ten minste als zoodanig voorgesteld werd, dat alles moest op rekening gesteld der Katholieken van Nederland. En wat toch, zoo vroegen zij te recht, wat hadden daarin de onderdanen van dezen Staat toch misdreven? Wat hadden zij te verantwoorden voor de besluiten en bevelen van een buitenlandschen prins, die zij evenmin beletten als bevorderen konden? Te Weert, een vlek in het Bisdom Munster gelegen, had een oproerig predikant zich verzet tegen de wetten des lands. Hij moet zijne standplaats verlaten, en zich begeven naar den burgemeester van Zutphen, zijn bloedverwant; daar klaagt hij dat in het Munsterland de Calvinisten blootstaan aan de hevigste vervolging. Op zijne klachten ontsteekt de regeering van Zutphen in woede; terstond besluit men weerwraak te nemen op de katholieken. Gerechtsdienaren en krijgslieden worden gezonden om des morgens onder de H. Diensten de kerken op het platte land te overrompelen. Maar gelukkig, de zaak wordt officiëel onderzocht, en nu bleek dat de Regeering misleid was door een bedrie-

ger, en lichtvaardig genoeg, aan schandelijke lasteringen gehoor had gegeven. Dientengevolge werd het verbod van kerk te houden, weder ingetrokken. Toch werden twee paters Franciscanen verbannen, en de zaak had geen verdere gevolgen. Maar moeten wij ons niet verwonderen over de zonderlinge rechtsbegrippen onzer toenmalige regeerders? Veronderstel zelfs, de bisschop van Munster had zich inderdaad schuldig gemaakt aan verregaande onverdraagzaamheid jegens de Calvinisten, en de klachten der verongelijkten waren gegrond — kon zelfs in dat geval de handelwijze onzer regeering worden gebillijkt? Bestond er wel eenige grond, om de roomschen van Nederland aansprakelijk te stellen voor het gedrag van een buitenlandsch vorst? Mag men dan den onschuldige straffen voor 't geen de schuldige misdreef? 1)

---

1) Ik heb hier de zaak medegedeeld volgens de „Geschiedenis van het Diocees van Haarlem" IIe Dl. p. 19 vv. Het daar gegeven verhaal steunt op de verklaringen van den Bisschop aan de Staten van Overijsel van den 6n Nov. 1719. Dr. Knuttel beweert dat die voorstelling ‚volstrekt onjuist" is, en beroept zich op de stukken van 't Rijksarchief in den Haag, en te Arnhem, waarin de partij van den predikant aan het woord is, en die den Eerw. heer *Vregt,* den steller van bovengenoemd artikel onbekend waren. Dr. K. maakt daaruit op, dat het te Weert „eigenlijk een *vervolging in het klein* gold." Aangenomen nu eens, dat zijne voorstelling de ware is, en dat dus de schuld lag aan den Bisschop, ik zie toch niet in, dat de behandeling van dit incident elf bladzijden vereischte in een werk dat ons „den toestand der Nederlandsche katholieken" wil verklaren. Verder doe ik opmerken dat de Bisschop zich te recht beroepen kon op den door onze Rupubliek alltijd gevolgden stelregel, die door Dr. Knuttel zonder eenige afkeuring van zijnen kant vermeld wordt (Ie Dl. blz. 294): „De regeering duldde geen tusschenkomst van buitenlandsche mogendheden in hare binnenlandsche aangelegenheden; toen de Fransche gezant na den vrede van Munster getracht had meer toegevendheid voor de Katholieken te verkrijgen, had dit de strengere maatregelen

En dit feit stond niet alleen. Juist in dien zelfden tijd (najaar 1719) bracht de zoogenaamde vervolging, waaraan de Protestanten in de Palts zouden blootgestaan hebben, ook hier te lande eene ontzettende opschudding te weeg. Om al het afgrijselijke dezer geloofsvervolging beter te begrijpen, herinneren wij ons eerst wat vroeger reeds in de *Studiën* werd medegedeeld over de invoering van het Protestantisme in dat gelukkige land. (Zie het opstel getiteld „De Heidelbergsche Catechismus en Mevr. Bosboom—Toussaint" 1887). De Palts, waar de beurtelings voor Luther of Calvijn ijverende keurvorsten den roomschen letterlijk alles hadden ontroofd; waar niet slechts alle kerken, maar ook alle kerkelijke goederen en kloosters aan hun wettige bezitters waren ontnomen, dat zelfde land zou nu het tooneel worden van eene verregaande vervolging der Protestanten! 't Is om er van te ijzen!

Wat was er geschied? De keurvorst Karel Philips, sedert 1716 aan de regeering en zelf Katholiek, had de roomschen weder in het bezit gesteld van ééne kerk, die ook voor hofkerk zou dienen. En nu gaat er een kreet van afgrijzen door de Protestantsche landen. Engeland, Pruisen, en Hessen-Kassel, zelf toonbeelden van verdraagzaamheid voor hunne roomsche onderdanen, dringen aan bij de Staten-Generaal „dat de Republiek zich aansluiten zal om voor de vervolgde

---

niet kunnen tegenhouden." En nu worden hemel en aarde bewogen ter wille van het geschonden recht van een klein getal Protestanten in het buitenland!

Onze Republiek, Engeland tn Pruisen laten hun bedreigingen hooren. Maar waarom hadden die edelmoedige beschermers van 't recht dan niet met een enkel woord geprotesteerd tegen de veel grievender rechtsverkrachting den katholieken in Nederland aangedaan? 't Gold hier toch waarlijk geene „geloofsvervolging in 't klein," en die vervolging had reeds zooveel jaren geduurd!

Protestanten in de Palts verzachting van hun lot te verkrijgen." (Dr. Knuttel II p. 91.)

Aanstonds worden hier dan ook strenge maatregelen beraamd om op de Nederlandsche katholieken te verhalen wat elders misdreven was door een zoo onverdraagzamen vorst. De Vicaris Bijleveld doet zijn uiterste best om den storm te bezweren, en schrijft naar Heidelberg om den keurvorst kennis te geven van de onheilen die de roomschen hier te lande bedreigden. Ook de vredelievende keizer (Karel VI), beducht voor de gevolgen dier twisten, had zich de zaak aangetrokken, en gelastte den keurvorst de Protestanten in 't bezit der kerk te laten. Tevens echter verplichtte hij den Pruissischen koning tot de teruggave van verscheiden kerken en kloosters, die door dezen, uit weerwraak naar het heette van de verdrukking in de Palts, wederrechtelijk aan de Katholieken waren ontweldigd. De keurvorst onderwierp zich: de kerk bleef voor den Protestantschen cultus behouden; het hof echter werd van Heidelberg naar Manheim verplaatst.

Ik kan hier onmogelijk verdere bijzonderheden geven. Slechts dit zij nog vermeld: uit het schriftelijk antwoord dat de keurvorst op de verzoekschriften uit Holland enz. had gegeven, bleek ten duidelijkste, dat hier laster en leugen in 't spel waren geweest, en dat men de zaak in allen gevalle schromelijk had overdreven. Dit schijnt men hier te lande eindelijk te hebben begrepen: de Nederlandsche Katholieken, die een half jaar lang het ergste hadden gevreesd, kwamen in hoofdzaak vrij met den schrik. Toch werd den Jesuiten, op wier „instigatie" de keurvorst moest hebben gehandeld (bij besluit van de Staten-Generaal van 7 Mei 1720), gelast de republiek te verlaten; „te Amsterdam trad men een oogenblik kras op vooral tegen de regulieren; sommige geestelijken werden in zware boeten geslagen." (*Knuttel* II p. 99). De Vicaris zelf, reeds uit Holland gebannen,

zag zich nu ook het verblijf te Utrecht ontzegd. Dit was dan het loon voor zijn rusteloos ijveren ook voor de algemeene belangen; zóó werden zijne met zoo gelukkigen afloop bekroonde pogingen tot herstel van den vrede vergolden!

Erger nog dreigden de gevolgen te zijn van een voorval, dat te Thorn in West-Pruisen had plaats gehad. 1) Men leze daarover o. a. de *Bijdr. van Haarlem* Ve Dl. blz. 221 vv.: ik wil er niet over uitweiden. Slechts ééne zaak komt hier weer duidelijk aan 't licht. Geschiedde er ergens ter wereld iets wat in strijd scheen met de protestantsche belangen, — aanstonds werden de Katholieken van Nederland daarvoor verantwoordelijk gesteld. Tegenspraak baatte niet: zij werden als de schuldigen behandeld. Zij moesten voor vreemde misdrijven boeten. Ditzelfde onredelijk rechtsbegrip deed de plakkaten van *represaille* en *retorsie* ontstaan, die men na den vrede van Munster zoo herhaaldelijk uitvaardigen ziet, en waaronder vooral de roomsche bevolking van de Generaliteits-landen jarenlang heeft gezucht.

Doch waar zoude het heen, zoo wij hier de plakkaten nog behandelen wilden? Dan groeide mijn opstel aan tot een boekdeel. En ook van de honderden voorbeelden, waaruit overtuigend blijkt, hoeveel onze voorouders voor hun geloof hebben geleden, zijn er maar weinige vermeld. Volledigheid was hier volstrekt onmogelijk.

Toch acht ik het hier gegeven schetsje voldoende om ons de verontwaardiging te doen begrijpen, die een rechtschapen Protestant aangreep, toen hij de pen opvatte om ons het lijden zijner roomsche medeburgers te schetsen. Hij zag daarin „gruwelen van dwingelandij en Godtergende ongerechtigheid, wonderen van slavernij en onderdruk-

1) West-Pruisen behoorde toen nog aan het koningrijk Polen.

king... niet door roofgierige Arabieren en dweepzuchtige Turken bedreven, maar in Holland, in de Generaliteitslanden door knevelarijen van Bailjuwen, Drosten enz. aan de roomsche ingezetenen gepleegd." En in bijzonderheden afdalende somt hij dan voorbeelden op van de knevelarijen en geldafpersingen, die onder den naam van recognitie- en admissiegelden, van gouden handschoenen en dons gratuits, van de roomschen werden gevorderd. Vervolgens het woord richtende tot de schuldigen roept hij uit: „Wie Mijneheeren, geeft u het recht tot deze afpersingen? Is het u aangenaam, dat een zeer groot gedeelte van die burgers... u als een pest, als een kanker beschouwen?... Welke macht stelt u aan tot bloedzuigers van een onderdrukt, doch vrij volk?"

En nu houde men in 't oog, dat de begaafde schrijver die daar in de Post van den Nederrhijn voor ons optrad, de rondborstige *Pieter van 't Hoen*, bijna enkel spreekt van de geldafpersingen, waarmede zijne roomsche landgenooten door de inhalige schouten werden gekweld. Dit reeds maakte zijne verontwaardiging gaande. Het overige wat zij om hun geloof hadden te verduren, — hun achterstelling bij de aanhangers der Staatskerk, de uitsluiting van ambten en waardigheden, waarop zij recht hadden als burgers van een vrijen Staat, komt bij hem niet ter sprake; evenmin de smaad en verguizing, waaraan zij dagelijks bloot stonden, vooral uitkomende in honderden pamfletten en plakkaten, waarin zij werden voorgesteld als de gevaarlijkste vijanden des lands. Van dat alles geen woord in het welsprekend opstel van dezen schrijver. Voor zijn doel was het genoeg, gewezen te hebben op de knevelarijen der Schouten, „die bloedzuigers van een onderdrukt, doch vrij volk." Genoeg, ook voor ons, om te begrijpen, hoe dat vrije volk twee eeuwen lang is behandeld. Voor de roomschen was er geen recht; en zonder 't genot van recht geen vrijheid.

Die geldafpersingen echter waaraan de roomschen in dit tijdperk bloot hebben gestaan, hoe drukkend ook, zij waren nog maar een klein gedeelte der onrechtvaardigheden, waarover zij hadden te klagen. Veel grievender nog waren de tallooze belemmeringen, die hun in 't uitoefenen van hun godsdienst in den weg werden gelegd. De tallooze kerkgebouwen opgericht door den godsdienstzin hunner vaderen, waren hun ontroofd: uit de grootsche tempels van Alkmaar, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Gouda, Groningen enz. enz. was de roomsche cultus gebannen. De dom van Utrecht, zelfs de St. Jan van 's Hertogenbosch zagen nu binnen hunne wanden eene nieuwe eeredienst, geheel in strijd met de inzichten van hen die deze tempels hadden opgericht, in strijd ook met de begrippen van de duizenden, die der Moederkerk trouw waren gebleven.

Ook alle kloosters waren verbeurd verklaard; honderden mannelijke en vrouwelijke kloosterlingen, wien niemand toch zeker het eeuwenoud bezittingsrecht hunner goederen kon betwisten, onbarmhartig vermoord of verjaagd en gebannen. Van de zes groote abdijen van Holland 1) bleef geen enkele gespaard; zij werden geplunderd en aan de vlammen prijsgegeven. En toch zij hadden nog al eenige aanspraak op de dankbaarheid hunner medeburgers, al was het maar om hun onuitputtelijke liefdadigheid in 't verzorgen der armen. En wat gezegd van zoovele stichtingen van verschillenden aard, waarvan de bewoners zich wijdden aan het onderwijs der jeugd, aan het verplegen van zieken, aan andere werken der naastenliefde? De gebouwen, tot hiertoe de vreedzame woonplaats van zoovele zusters en begijnen, zij werden met mokers vernield, hier en daar in paarden-

1) Het waren Egmond, Rijnsburg, Leeuwenhorst (bij Noordwijk) Koningsvelt (bij Delft), Loosduinen, Berne (bij Heusden, thans N. B.)

stallen veranderd, — of wel zij kregen eene bestemming, geheel in strijd met de bedoeling hunner eerste stichters.

Ik zwijg er nu van, dat op die wijze millioenen schats aan de rechtmatige bezitters werden ontroofd, om enkel maar te wijzen op de schreeuwende onbillijkheid van ook het nageslacht dier schromelijk verdrukten nog te laten boeten voor het vasthouden aan het voorvaderlijk geloof. Wat toch hebben ons de voorgaande bladzijden geleerd? Dat gedurende meer dan twee eeuwen in dit land der vrijheid het loodzware juk der onverdraagzaamheid op de schouders der roomschen gedrukt heeft. Gedurende al dien tijd zagen zij hun godsdienst bespot en door de wet verboden, hun kerken in de handen hunner onderdrukkers, hun rechten als burgers miskend; daarom bleef hun de toegang ontzegd tot ambten en winstgevende betrekkingen: in één woord de toestand der roomschen herinnert aan dien der oude Heloten.

Dr. Knuttel heeft een uitvoerig werk geschreven over „De(n) Toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek" (verschenen bij M. Nijhoff te 's Gravenhage 2 deelen). Daar lezen wij reeds in de *Inleiding* blz. X: „De Katholieken leefden hier als in Abrahams schoot." En eveneens op het slot van het 2e deel (p. 270): „Het lot der Katholieken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden is over het algemeen zeer dragelijk geweest" 1). Wat zou indertijd de *Post van den Nederrhijn* van die fraaie voorstelling wel hebben gezegd? In de levendige schets die ons

1) Voorzichtigheidshalve echter voegt hij op beide plaatsen daarbij: „Vergeleken bij hetgeen in dien tijd de Protestanten in Katholieke landen te verduren hadden." Het klonk anders ook al te bar. Wij zouden dan in „Abrahams schoot" een oord van straf, een soort van tuchthuis moeten zien.

daar van den toestand der roomschen wordt gegeven, zal men te vergeefs zoeken naar iets dat ons herinnert aan Abrahams schoot; integendeel, daar moet men wel tot het besluit komen, dat onze geloofsgenooten onder de Republiek gezucht hebben onder ondragelijke willekeur en tirannie. Welke dezer beide tegenstrijdige voorstellingen vindt haar grond in de waarheid der feiten?

Ook *Dr. R. Fruin*, hoewel zijne verontwaardiging niet verbergend over „het schandaal" der gedurige geldafpersingen waarmede de Katholieken werden gekweld, heeft echter hun toestand onder de Republiek nog al rooskleurig geschilderd. Hij wil ons vooral het beginsel verklaren dat door de Staten ten opzichte der Katholieken steeds werd gevolgd, en schrijft: „Volgens hun staatsrecht was het katholiek zijn, het aanhangen van het katholicisme, of van welke dwaalleer ook, geen misdrijf, dat straf zou verdienen. Een geloofsonderzoek zou uit dien hoofde geen doel hebben; het zou slechts kunnen uitwijzen, dat iemand was — gelijk hij recht heeft te zijn". En geestdriftig besluit hij: „Een onmetelijk verschil voorwaar (met vroeger tijden); een vooruitgang die een strijd van tachtig jaren wel waard is!" (Aldus in het Gidsartikel van 1894. „De wederopsluiting van het Katholicisme", herdrukt in de Verspreide geschriften." Zie aldaar Aflevg. 16, blz. 273).

Beiden, zoowel *Dr. Knuttel* als de oud-Hoogleeraar *Fruin* vonden bevoegde beoordeelaars in *De Katholiek.* De twee deelen van *Dr. Knuttel* (het eerste verscheen in 1890, het tweede vier jaren later) werden aldaar besproken en gecritiseerd door Dr. *G. Brom* in het 101e deel, het laatste in het 107e deel; het opstel van „De wederopluiking" leverde aan den Eerw. heer *A. van Kerkhoff* de stof voor drie artikelen in het 107e deel van genoemd tijdschrift. In het 39e deel van de *Studiën* eindelijk gaf P. *Allard* niet minder ernstige bedenkingen en toelichtingen op Knuttel's werk.

Daarmede hebben zij den dank verdiend van allen die de geschiedenis, de vaderlandsche niet het minst, onpartijdig behandeld willen zien, die op dat gebied geen vrede hebben met eene eenzijdige voorstelling van historische feiten, voortspruitende uit de kerkelijke of staatkundige vooroordeelen en dwaalbegrippen der schrijvers.

Wij van onzen kant hebben in de voorgaande bladzijden een vluchtigen oogslag geworpen op den toestand der katholieken van ons vaderland, tijdens het bestaan der Republiek. Daaruit meenden wij het besluit te mogen opmaken, dat hun lot wel deerniswaardig mocht heeten, besluit uit de zekerste feiten getrokken, ten eenenmale verschillende van de voorstelling die Dr. Knuttel ons gaf.

Maar wáár lag de oorzaak van dien ellendigen toestand, wáár hebben wij de bron te zoeken van die verdrukking, van dat lijden, waaronder de belijders van het katholieke geloof in ons vaderland, jaren lang hebben gezucht? Ook dat moeten wij nog onderzoeken. Dan zal ons tevens duidelijk worden wat wij te houden hebben van de bewering van Prof. Fruin, dat namelijk volgens het toen vigeerend Regeeringsbeginsel „elk burger strafloos voor zijn geloof uit komen kon." Wij daarentegen zullen zien, dat juist de Regeering de roomschen stelselmatig verdrukte, hun de maatschappelijke en godsdienstige vrijheid onthield, waarvoor ook hun vaders hadden gestreden, en waarop zij niet minder recht meenden te hebben dan de aanhangers der Staatskerk.

W. WILDE.

Onze Jansenisten thans.

> Op het vierde internationale oud-katholieke congres is het uitgesproken, dat wij nu betere kennis van de ware natuur van 't Katholicisme hebben. J. H. Berends.

Ik schrijf deze bladzijden naar aanleiding der onlangs verschenen brochure, getiteld *De bisschoppelijke clerezy van 1763 en hare nazaten thans, of: Kan een nieuwe synode nut hebben? door J. J. F. Brouwer C. SS. R.* 1). Den geest en de grondgedachte der o u d e synode, namelijk die van 1763, vatte de lumineuse schrijver gelukkig samen in deze woorden van den alleszins bevoegden Franc. Meganck, deken-secretaris der verzamelde oud-roomsche concilievaderen: „Zoo bedriegen ze zich, en zoo loopen ze allen het pad mis, die de heilige en onveranderlijke regelen der overleveringe verlaaten." Op die „onveranderlijke regelen der overleveringe" ligt hier blijkbaar de klemtoon.

Anno Dni 1763, toen in 't befaamde Driehoekje door de *clerezy der oud-roomsche kerk van Utrecht* een conciliabuul of pseudo-concilie gevierd werd, was de bloeitijd der Jansenisten nog niet geheel verstreken. Hun verval — inzonderheid buiten ons vaderland, waar ze er niet in geslaagd waren

---

1) Tweede herziene uitgave. P. Stokvis en zoon, uitgevers, 's Hertogenbosch 8o 32 bladzijden.

een soort van eigen kerkje met annex te vestigen —, dagteekent voorgoed van de eigenmachtige canonizatie van den appelleerenden H. diaken Franc. de Paris, van de akelige stuiptrekkingen op zijn graf ten kerkhove van St. Médard en de vieze onbehoorlijkheden der Parijsche convulsies. Als partij of liever als secte gingen zij in Frankrijk, het vaderland van Quesnel, geheel ten onder in de door henzelf, met behulp der Encyclopedisten, voorbereide groote revolutie, die, gelijk de Saturnus der fabel, haar eigen kinderen verslond.

Maar in bovengenoemd jaar 1763, toen „onder aanroepinge van den heiligen Geest" en „tot lof en eere van den almogenden God" de „Vaderen dezer heilige kerkvergaderinge te Uittregt in de kapelle der parochie van de H. Gertrudis" eendrachtig samenzetelden, toen waren zij, ten onzent althans, nog in betrekkelijken bloei. Getuige het schetterend bazuingeschal, waarmede zij „de t w e e d e provinciale synode van Utrecht" — aansluitend dus aan de e e r s t e, in 1565 door den wettigen aartsbisschop Schenk van Toutenburg gehouden — plechtiglijk openden, en de decreten en besluiten alomme verkondigden 1). Maar sinds dien, na die afmattende en uitputtende opwinding, kwam er langzamerhand verval van krachten en was er gestadige achteruitgang. Nog slechts bij tusschenpoozen vernemen wij, dat het teringachtige sukkelleven niet geheel geweken was — b.v. bij de pogingen door de nederlandsche katholieken in de eerste helft der 19e eeuw aangewend tot herstel

1) Zie het opgeschroefd verhaal bij Dupac de Bellegarde: *Histoire abrégée de l'église métropolitaine d'Utrecht* 3me ed. pag. 391 en volg. Verg. de flauwe weergalm daarvan in Bennink Janssonius' *Geschiedenis der Oud-roomsch-katholieke Kerk* bl. 254—264. Een kalm en gedocumenteerd verslag in Mozzi's *Histoire des révolutions de l'église d'Utrecht* II p. 292—323.

der bisschoppelijke hierarchie onder koning Lodewijk en de Oranjevorsten Willem I, II, en III 1).

Hoe het middelerwijl gesteld was in den boezem zelf der oud-roomsche kerk onder 't bestuur van Hendrik Loos, sinds het jaar 1858 pseudo-aartsbisschop, spreekt overluide uit diens briefwisseling met de zijnen. Den 5den Augustus 1858 schreef de Jansenist L. de Jong aan H. Loos over de, volgens Corn. Henr. van Vlooten, *zesduizend nauwvereenigde katholieken in Nederland* 2): „Uw Hoogw. ziet u aan het hoofd geplaatst van een kerkgenootschap, dat, hierin overeenkomstig met het Turksche rijk, veel gelijkt op een ziek man of een ondermijnd huis." En over de *nauwvereenigde leiders* dier 6000 *nauwvereenigden* schreef Loos zelf aan pastoor van Wijck: „Bijna geheel de Klerezy staat tegen mij op, en schreeuwt moord en brand tegen mij. Ik ben een monster, een mensch zonder gevoel, een hardnekkige en koppige doordrijver, een geldwolf, een schraper van der jeugd af aan. Ik ben een huichelaar, die mij vermeet aan het altaar mijne handen onder de onnoozelen te wasschen. Ik ben een verwoester der kudde: want ik ben oorzaak van den ondergang der Klerezy, etc. etc. Ik heb niets beters en niets wijzers te doen, dan heen te gaan... Dan heeft Judas gelijk" 3). Die Judas is de president van 't Amersfoortsche seminarie, Christiaan Karsten, elders, nog een graadje erger „onze vervloekte Jesuit" genoemd. Een pluimpje uit aartsbisschoppelijken mond!

---

1) Zie daarover het magistrale werk van P. Albers S.J. *Geschiedenis van het herstel der hierarchie in de Nederlanden*, I, waarin, naar authentieke bescheiden en niet naar phantastische verdichtsels, het optreden der oud-bisschoppelijken, kalm maar aanschouwelijk, geteekend wordt.

2) Aldus genoemd door dien oud-katholieken pastoor van 's Gravenhage in zijn schrijven aan het „comité der oud-katholieken te Munchen."

3) Zie De Rijk's *Respice finem* bl. 17 en 28.

Zoo was het destijds, volgens eigen biecht en belijdenis, uit- en inwendig gesteld met het kranke kerkje der 6000 nauwvereenigden. En later?

In 1869 en '70, bij de voorbereiding en opening van het Vaticaansch concilie, waartoe ze niet eens uitgenoodigd werden, was 't schamele kuddeke van 't kleine en kranke kerkje zoo onbeduidend geworden, dat slechts weinigen in 't buitenland zijn kwijnend voortbestaan nog vermoedden. Doch zie, of liever hoor, daar treden in de dagen van den duitschen culturkampf de gerucht- en geraasmakende *Oud-katholieken* ten tooneele. De zucht om meê te doen, 't verlangen om toch iets te zijn, de jeukende begeerte om van zich te doen spreken voerden hen tot het noodlottig besluit om zich aan te sluiten bij de Duitsche staatskatholieken, echte rationalisten op godsdienstig gebied. Zij deden het ja, met opoffering vooreerst van den klassieken, historisch geijkten naam van „o u d-r o o m s c h e clerezy der kerk van Utrecht." De laatste sporen der altijd beweerde maar steeds van de hand gewezen vereeniging met R o m e, waarop de wijdluftige voorvaderen zoo trotsch waren, werden — zij het al niet zonder tegenstand — door het verdwijnen dier grijze o u d-r o o m s c h h e i d uitgewischt en, helaas, onherstelbaar verloren.

Doch er ging meer verloren. De geloofspunten, door de voormalige oud-roomschen, die vroeger altijd den mond vol hadden van de *Professio fidei Tridentina* van Pius IV, naar hun meenen en voorstellen trouw bewaard, geraakten aan 't wankelen, en door de besmettende aanraking met de wan- of ongeloovige oud-katholieken in Duitschland kwam eindelijk — 't was te voorzien — ook de aloude geloofs- en zedenleer in het dreigendst gevaar. Zoo ontstonden onze Jansenisten van t h a n s, gelijk aanstonds zal blijken.

Hoe dat aanvankelijk in zijn werk ging, heb ik breedvoerig uiteen gezet in het tweede gedeelte mijner studie: *De eerste oud-roomsche en eerste oud-katholieke bisschopskeuze en bisschopswijding* 1). Het baldadig gesol der Overrijnsche protest-katholieken met hun eerste slachtoffer, den deerniswaardigen pseudo-aartsbisschop van Utrecht, Henricus Loos, opende het tragisch-comische spel. In alle fleuren, kleuren en geuren kan men dat lezen in de *Apostolische reis van den aartsbisschop van Utrecht Henricus Loos, door Duitschland, in Juli 1872. Naar het Hoogduitsch van J. Renftle* 2). Die vormreís naar 't nederige Beiersche dorpje Mering, waar Rentfle oud-katholiek pastoor was, liep uit op de belofte dat de pseudo-aartsbisschop van Utrecht ook een bisschop voor de Duitsche landen zou wijden. Wat op het eerste oud-katholiek congres te Munchen — onder vlijtig medewerken ook van Jacobus Joannes van Thiel, destijds oud-roomsch Enkhuizer herder van 42 communiceerende zielen — was voorbereid en op de Beiersche reis tot een begin van uitvoeren was gekomen, zou thans zijn beslag krijgen op het tweede oud-katholiek congres te Keulen. De *Historisch-politische Blätter* dier dagen (1873 B. 72 s. 464) vonden het geniale woord en noemden dat congres een *freimaurisch-protestantenvereinlich-altkatholisch-nationalkirchliches Amalgama*. Daar, in „'t heilige Keulen", in het „Rome van het Noorden", heeft hij gezeten, de oud-roomsche weldra oud-bisschoppelijke Hendrik, omringd door den protestantschen professor van Heidelberg Caspar Bluntschli, dien loochenaar der Godheid van Christus, door Huber den

1) *Studiën*, 1873, 6e jaarg. VI bl. 42.

2) Volgens 't omslagblad van *Een woord van hulde aan zijne* [Loos'] *nagedachtenis* is hijzelf de vertolker van Renftle's *Apostolische reis*, waar hij voortdurend gehuld staat in oud-katholieke wierookwalmen en wierookwolken.

Munchenschen Pantheïst, door Stanley den Engelschen rationaliet, door Dr. Augustijn Keller, den grootmeester der Zwitsersche vrijmetselaarsloges en *last not least* door Hyacinthe Loyson, den wuften meineedigen monnik. Een geestig Ultramontaan schrijft daarover: „Ein bunteres Sammelsurium, als dieser Kölner Congress, lässt sich schwer denken.

Wer zählt die Ketzer, nennt die Namen
Die „Nothstands" halber dorthin kamen!
Von Petersburg, vom Themsestrand,
Von Utrecht, vom Masurenland,
Von München, von der Yankee-küste,
Von Prag, vom Neckar kamen sie
Und heulten von dem Schaugerüste
Gen Rom der Flüche Melodie.

Te midden dier „melodie van vloeken tegen Rome" — thans volgen de eigen woorden van zijn lof- en lijkredenaar — „verbond zich Hendrik opnieuw, om bij ontstentenis van eigen bisschop, voor Duitschland, waar het kon en waar het mocht, als bisschop op te treden... En was hiermede de laatste wensch van Duitschland niet vervuld, ook hij achtte zich tot meer verplicht. Den bisschop, door hem te kiezen om aan hunne beweging het leven te verzekeren, ook dezen had hij beloofd te zullen wijden."

Wat er vervolgens gebeurde zet de eerw. pater Brouwer in zijne brochure (blz. 7) met de vereischte duidelijkheid uiteen. „Na 't algemeene Vaticaansche concilie in 1870 had er namelijk spoedig verbroedering plaats tusschen de zoogenaamde Oud-Katholieken van Duitschland en de Oud-Roomschen van Nederland. Geen wonder; genen hadden bisschoppen noodig, en waar dezen gevonden als zij geen bisschopswijder hadden? Dezen [de Nederlanders] behoefden kracht en steun om te blijven voortbestaan. Gelijk deze

laatsten dan vroeger een bisschop vonden in den gesuspendeerden Varlet, zoo vonden de Duitschers dezen nu in den geëxcommuniceerden pseudo-bisschop van Deventer, Hermanus Heykamp. Nadat toch de juist niet met eere te noemen aartsbisschop Henricus Loos 1) te Utrecht plotseling gestorven was (4 Juni 1873, juist den dag waarop Josephus Hubertus Reinkens in Duitschland tot bisschop was gekozen) was aan dezen heer Heykamp de eer der wijding van Reinkens voorbehouden. Hij was ook de eenige, die het doen kon; want bisschop Lambertus de Jonge, den 19 juni 1867 te Haarlem gestorven, had nog geen opvolger gekregen. Nu ging dat in eene moeite door. Tegelijk met Reinkens werd den 11. Aug. 1873 te Rotterdam in het Paradijs-kerkje, de nu nog levende Caspar Joannes Rinkel gewijd als z. g. bisschop van Haarlem; hij liet zich deze keuze welgevallen, nadat eerst twee anderen daarvoor hadden bedankt.

„Op deze dubbele heiligschennende daad volgden spoedig verschillende andere. Voor Utrecht werd eindelijk weer een aartsbisschop gevonden in Joannes Heykamp; deze den 16 Dec. 1874 onwettig gekozen, werd den 28. April van 't volgend jaar door bisschop Rinkel gewijd 2). Diens naamgenoot Hermanus ging reeds den weg van alle vleesch den 28. October 1874, en vond den 17. November 1875 een opvolger in Cornelis Diependaal. De zich noemende Christelijke Katholieke kerk van Zwitserland kreeg daarenboven den 17 Sept. 1876 ook een bisschop in Eduard Herzog, zoodat thans het getal van vijf compleet was. Maar nu moesten ook de handen

---

1) Hier teekent de schrijver aan: „Men herleze de bekende brochure van Prof. J. A. de Rijk *Respice finem*, eene brochure nog altoos eene vertaling overwaardig."

2) „Den 31. Maart, dus ongeveer een maand te voren, had de Paus, wien weer kennis was gegeven van deze keuze, haar onwettig verklaard en den gekozene op straf van excommunicatie verboden zich te laten wijden." 't Was hun laatste kennisgeving.

nog vaster ineengeslagen worden om gezamenlijk op te treden als *Oud-Katholieke kerk.* Nog eenige jaren gingen er echter overheen 1). Eerst in 1889 zien wij hen bijeen in de bisschoppelijke woning te Utrecht ter verklaring van de kerkelijke grondstellingen, *naar welke zij tot dusver hun bisschoppelijk ambt hadden waargenomen en in de toekomst zouden waarnemen.*"

Het kleine met het groote vergelijkend zou men, het oog gevestigd op de staatkundig beroemde *Utrechtsche unie* van 1579, dit kerkelijk verbond de *oud-katholieke unie van Utrecht* kunnen noemen.

Terecht schrijft daarover de eerw. pater Brouwer (bl. 8): „Deze verklaring is zeker merkwaardig, omdat zij een soort van geloofsbelijdenis is, waaruit zeer veel valt af te leiden, vooral als zij wordt geplaatst naast de besluiten van het concilie van 1763. 't Is er grootendeels leeren wat toen als valsch of kettersch gedoemd werd; 't is er veroordeelen wat toen als de ware leer der Katholieke kerk werd erkend en als geloofsbelijdenis beleden." Ja, wij leeren ze reeds kennen als „onze Jansenisten t h a n s".

Onder Neêrlands katholieken is het tijdperk-sluitend en tijdperk-openend stuk weinig bekend geworden, in weerwil aller pogingen om het alom bekend te maken. Dat het ook buiten oud-katholieke kringen bekend worde, kan zijn nut hebben. Volstrekt alle gevaar is hier buiten gesloten voor

---

1) Ter eere van Johannes Heykamp mag hier echter niet verzwegen, dat hij, nog in 1878, manmoedig weerstand bood aan de aanzoeken van Hyacinthe Loyson-Merryman, die de „Utrechtsche mummie" tot een nieuw leven wilde opwekken. Men kan dat breedvoerig lezen in *Een Satan, kloppend aan de deur van 't Utrechtsch kerkje.* Studiën XII, I bl. 287. — Helaas zijne liefde voor de oud-*roomsche* bruid was niet „bestendig van duur": hij liet weldra het oog vallen op de oud-*katholieke.*

Neêrlands getrouwen, over welke de gloeiend anti-katholieke Prof. van Jena, Dr. Fr. Nippold, aardig maar ook hairig schreef: „Es wäre einfache Thorheit, es sich nicht gestehen zu wollen, dass gegenüber der kolossalen Goliathgestalt des neu-römischen Ultramontanismus auch der holländische Altkatholicismus eine sehr davidische Figur macht." 1) Ziehier dan wat het vijftal, en dat alweder „in name der allerheiligste Drievuldigheid", den 24sten September 1889, *Urbi et Orbi* kond deed.

IN NOMINE S. S. TRINITATIS.

Johannes Heykamp, aartsbisschop van Utrecht, Casparus Johannes Rinkel, bisschop van Haarlem, Cornelis Diependaal, bisschop van Deventer, Joseph Hubert Reinkens, bisschop der oud-katholieke kerk van Duitschland, Eduard Herzog, bisschop der Christelijke Katholieke kerk van Zwitserland, den vier en twintigsten September achttienhonderd negen en tachtig, onder aanroeping van den heiligen Geest in de aartsbisschoppelijke woning te Utrecht vergaderd, leggen de volgende verklaring af.

Aan de Katholieke kerk.

Ingevolge een uitnoodiging van den mede-ondergeteekenden aartsbisschop van Utrecht tot eene bespreking vergaderd, hebben wij besloten voortaan van tijd tot tijd ter overweging van gemeenschappelijke aangelegenheden, met raadpleging van onze medehelpers, raadslieden en godgeleerden, bijeen te komen.

Wij houden het voor gepast, bij deze eerste samenkomst de kerkelijke grondstellingen, naar welke wij tot dusver ons bisschoppelijk ambt hebben waargenomen en ook in de toekomst waarnemen zullen, en die wij herhaaldelijk gelegenheid gehad hebben in afzonderlijke verklaringen uit te spreken, in eene gemeenschappelijke verklaring kortelijk samen te vatten.

---

1) Aldus in *Die altkatholische Kirche des Erzbisthums Utrecht. Geschichtliche Parallele zur altkatholische Gemeindebildung in Deutschland.* Heidelberg 1872. Die Luthersche Nippold had veel devotie voor 't Utrechtsche genadeoord.

1. Wij houden vast aan de grondstelling der oude kerk, welke Vincentius van Lerinum in deze stelling uitgesproken heeft: „Id teneamus, quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est; hoc est enim vere proprieque Catholicum." Wij houden daarom vast aan het geloof der oude kerk, zooals het in de oecumenische geloofsbelijdenissen en in de algemeen aangenomen leerstellige uitspraken van de oecumenische synoden der onverdeelde kerk van de eerste tien eeuwen uitgedrukt is.

2. Als met het geloof der oude kerk in tegenspraak en de oude kerkelijke grondwet vernietigend, verwerpen wij de Vaticaansche besluiten van 18 Juli 1870 over de onfeibaarheid en alomvattend bisschopssambt of kerkelijke oppermacht van den paus van Rome. Dat belet ons echter niet het historische primaatschap te erkennen, zooals verscheidene oecumenische conciliën en de Vaders van de oude kerk dit aan den bisschop van Rome als den *Primus inter pares* (de eerste onder zijne gelijken) toegekend hebben met toestemming van de gansche kerk der eerste tien eeuwen.

3. Wij verwerpen ook, als in de heilige Schrift en de overlevering der eerste eeuwen geen grond vindende, de verklaring van Pius IX van het jaar 1854 over de onbevlekte ontvangenis van Maria.

4. Wat de andere in de laatste eeuwen door den bisschop van Rome uitgevaardigde leerstellige besluiten: de bullen *Unigenitus*, *Auctorem fidei*, den *Syllabus* 1864 enz. betreft, zoo verwerpen wij die, voor zoover zij met leer der oude kerk in tegenspraak zijn, en erkennen ze niet voor richtsnoer.

Bovendien vernieuwen wij al de protesten, welke de oud-katholieken van Holland in vroeger tijd reeds tegen Rome uitgevaardigd heeft.

5. Het concilie van Trente nemen wij niet aan in zijne besluiten, die de kerktucht betreffen, en zijne leerstellige uitspraken nemen wij slechts aan voor zoover zij met de leer der oude kerk overeenstemmen. 1)

---

1) Onder de vele ergelijke dwalingen kan ik niet nalaten hier in 't bizonder te wijzen op de echt onkatholieke, ja kettersche stelling, alsof „leerstellige uitspraken" van een algemeene

6. In aanmerking genomen, dat de heilige Eucharistie in de katholieke kerk van ouds het ware middelpunt van den godsdienst uitmaakt, houden wij het vooral onze plicht ook te verklaren, dat wij het oude katholieke geloof omtrent het heilige Sacrament des altaars in alle getrouwheid ongeschonden vasthouden, terwijl wij gelooven, dat wij het lichaam en bloed onzes Heeren Jezus Christus zelf onder de gedaanten van brood en wijn ontvangen. De viering van de Eucharistie in de kerk is niet eene voortdurende herhaling of vernieuwing van het zoenoffer, dat Christus eens voor al op het Kruis opgedragen heeft; maar haar offerkarakter bestaat daarin, dat zij de blijvende gedachtenis daarvan is, en eene op aarde plaats gehad hebbende wezenlijke vertegenwoordiging van die ééne offerande van Christus voor het heil der verloste menschheid, welke (volgens Hebr. IX : 11, 12) voortdurend in den hemel door Christus opgedragen wordt, terwijl Hij nu voor ons verschijnt voor het aanschijn Gods (Hebr. IX : 24). Terwijl dit het karakter is der Eucharistie ten opzichte van het offer van Christus, is zij tegelijk een geheiligd offermaal, waarin de geloovigen, het Lichaam en het Bloed des Heeren ontvangende, gemeenschap met elkander hebben (I Cor. X : 17).

7. Wij hopen dat het aan de moeiingen der godgeleerden gelukken zal, onder handhaving van het geloof der onverdeelde kerk, eene overeenstemming te verkrijgen omtrent de geschillen, die sedert de scheuringen in de kerk ontstaan zijn.

Wij vermanen de aan ons bestuur onderworpen geestelijken, in de preek en bij het onderricht op de wezenlijke Christelijke waarheden, die de kerkelijke gescheiden gezindten gemeenschappelijk belijden, in de eerste plaats nadruk te leggen; bij de bespreking van nog bestaande afwijkende leerstellingen, elke krenking van de waarheid en van de liefde zorgvuldig te vermijden, en de leden onzer gemeenten door woord en voorbeeld aan te sporen om tegenover andersdenkenden zich zoo te ge-

---

en vroeger als zoodanig erkende kerkvergadering aan revisie en reformatie zouden onderworpen zijn. Indien die kranige Jansenisten van weleer eens uit hun graf konden opstaan!

dragen als met den geest van Jezus Christus overeenkomt, die ons aller verlosser is.

8. Door getrouw vasthouden aan de leer van Jezus Christus onder afwijzing van alle door de schuld der menschen daarmede vermengde dwalingen, alle kerkelijke misbruiken en heerschzuchtige pogingen, meenen wij met het beste gevolg het ongeloof en de onverschilligheid omtrent den godsdienst, het ergste kwaad van onzen tijd, te kunnen tegengaan.

Gegeven te Utrecht, 24 September 1889.

JOHANNES HEYKAMP.
CASPARUS JOHANNES RINKEL.
CORNELIS DIEPENDAAL.
JOSEPH HUBERT REINKENS.
EDUARD HERZOG.

Ofschoon in meestal nog zeer algemeene termen vervat, opent deze „verklaring" wagenwijd de deuren voor alle dwalingen en 't meest volslagen ongeloof. De „leerstellige uitspraken" der Trentsche kerkvergadering worden er aan positieven twijfel en individueele willekeur overgelaten.

't Kon niet uitblijven, of het druk bezoek en de warme bevordering der congressen van Duitsche protest-katholieken, en de innige verbroedering aldaar onzer Utrechtenaren met schismatieken en ongeloovigen van allerlei talen en tongen moest, langzaam maar zeker, verderfelijk werken vooral op de leden der clerezy, uit den aard der zaak het meest blootgesteld aan het gevaar. En aldus geschiedde.

Hoe verre het thans gekomen is, om van andere verschijnselen te zwijgen, blijkt op allertreurigste wijze uit *De oud-katholieke kerk in Nederland door J. H. Berends, hoogleeraar aan het seminarie der oud-katholieke kerk te Amersfoort.* Het artikel verscheen — een allerbedenkelijkst voorteeken — oorspronkelijk in 't beruchte, anti-paapsche tijdschrift *Marnix, protestantsche stemmen* (Jaarg. III) en werd, als overdruk, aan P. Brouwer uit 's Gravenhage van oud-

roomsche zijde toegezonden, met schriftelijke bijvoeging achter den naam des schrijvers „thans pastoor zonder ordeskleed in 's Gravenhage, een type *Zonderling.*" Bleef het maar bij *zonderlingheid!*

Eer de eerw. pater overgaat tot bespreking der hem toegezonden brochure, deelt ons de blijkbaar goed ingelichte schrijver het volgende mede aangaande Onze Jansenisten thans (bl. 4): „Het is volstrekt geen geheim meer, dat er weder verdeeldheid heerscht in het kleine kuddeke. Men heeft er eene conservatieve partij, die stokstijf vasthoudt aan het oude, uit vrees, dat anders de afstand te groot zal worden van de roomsch-katholieke kerk. Ofschoon zij medegegaan is in de verwerping der onbevlekte ontvangenis van Maria en der onfeilbaarheid van den Paus, houdt zij vast aan hetgeen haar vroeger geleerd is. Die partij is anders klein en, vergissen wij ons niet, dan bestaat zij meer onder de leeken dan onder de clerezy. Men heeft verder de vooruitstrevende of de *liberale*, die in vereeniging met de oud-katholieken van andere landen, *als zuster der hervorming wil samenwerken aan de stichting van het Godsrijk op aarde,* gelijk de heer Berends schrijft 1), al is het ook in een ritualistisch kleed en met behoud van den *vorm* althans der Mis en van het bizonder priesterschap en wat daarmede samenhangt. Zij is op internationale oud-katholieke congressen tot betere kennis van de ware natuur van het katholicisme gekomen (!) en wil den inhoud ervan zooveel mogelijk dienstbaar maken aan de behoefte van onzen tijd en aan een zedelijk en godsdienstig leven 2). Tot deze partij, kan men zeggen,

1) T. a. p., bl. 5 en 6.

2) Woorden door mij gespalkt, als bevestiging van 't hierboven beweerde aangaande de bron der besmetting.

behooren de bisschoppen en, misschien op een enkele uitzondering na, de geestelijkheid der vroegere oud-roomsche kerk van Nederland 1). Dat daarbij pastoor Berends gaarne de vaandeldrager wil zijn, kan men begrijpen; want, zoo schrijft hij: *Wie het daarin het verste brengt, is de beste zoon zijner kerk, van welke richting hij ook zij*" 2).

Geen wonder, dat van verschillende bevriende zijden, gelijk den heer Berends zelf (bl. 1), den oud-katholieken de vraag wordt gesteld: „waarom wordt gij niet protestant?"

In zijne brochure bespreekt hij druk de reeds hierboven met eenige uitvoerigheid vermelde Utrechtsche kerkvergadering van 1763, en behandeldt meteen de veroordeeling van Pierre Le Clerc, aldaar uitgesproken 3). Deze Fransche subdiaken, uit het bisdom van Rouaan herkomstig, oorspronkelijk katholiek, vervolgens Jansenist, later — ja wat niet al? — had zijn vroegere onderteekening van 't formularium van Paus Alexander VII ingetrokken en op 't voetspoor veler appelleerende uitgewekenen, naar Noordnederland de wijk genomen. Met open armen was hij door de oud-roomsche clerezy ontvangen. Vooral de gewaande bisschop van Haarlem, Johannes Stiphout, schonk den te Amsterdam gevestigden uitwijkeling zijn hoogste gunst en vertrouwen. Maar de vooruitstrevende woelgeest ontwrong

---

1) De gewaande bisschoppen zijn thans G. Gul van Utrecht, C. J. Rinkel van Haarlem, N. B. P. Spit van Deventer, de herder zonder schapen en hollandsche vertaler, ten dienste der gemeente, van de latijnschen Miscanon.

2) T. a. p., bl. 85.

3) De verhandelingen en besluiten werden uitgegeven als *Acta et decreta secundi synodi provinciae ultrajectensis. Ultrajecti, sumptibus Societatis* MDCCLXIV in 4o. XXIV + 221 pag. Er bestaat ook een fransche en hollandsche vertaling. Men zij echter voorzichtig: reeds Mozzi deed opmerken, dat de teksten soms merkelijk verschillen; daar zal wel reden voor geweest zijn.

zich weldra aan 't hem opgelegde gareel, en spoedig bleek het dat hij niet het geringste denkbeeld had van de behoedzaamheid en fijn berekende omzichtigheid der toenmalige oud-bisschoppelijken, wanneer deze de pausen van Rome en de Roomsche kerk te spraak brachten of op hunne wijze verheerlijkten. Niet *zij* hadden Rome verstooten maar, door de list der Jezuïeten, waren zij Rome's verstootelingen geworden. Met diepe verontwaardiging gewagen de Akten der provinciale kerkvergadering van een zijner talrijke geschriften, kenschetsend getiteld: *Précis d'un acte de dénonciation solennelle faite à l'Eglise: 1° d'une multitude de bulles, de brefs, etc. des évêques de Rome, lesquels renversent la religion et les lois divines et humaines. 2° Des évêques de Rome eux mêmes et de leur cour, comme auteurs des maux et des scandales qui désolent tout dans le troupeau du Seigneur, dans le temple et dans le sanctuaire.* Het belang der oudroomsche kerk van toen bracht het mede zulk geschrijf plechtelijk te doemen: men mocht het eens aan de partij zelve toeschrijven, wat te meer was te duchten daar de schrijver er groot op ging, met de Utrechtsche kerk in de innigste betrekking te staan. Hier zijn wij het met Berends eens: „Le Clerc — zoo schrijft hij — tastte leerstellingen aan, welke in die dagen, zij het ook deels ten onrechte, voor onomstootelijk katholiek werden gehouden. Daarin lag voor de Utrechtsche kerk een groot gevaar. Zij had le Clerc geprotegeerd. Bleef zij, al was het maar gedeeltelijk, met hem mede gaan, zij zoude den schijn op zich hebben kunnen laden, alsof Rome's beschuldigingen van ketterij 1) waar waren en zij [d. i. de Clerezy] hare katholiciteit opgaf. Le Clerc moest dus worden geloochend, zijne werken moesten

1) De schrijver wil zeggen „alsof de beschuldigingen dat Rome kettersch was." 's Mans stijl is geen model.

worden veroordeeld." En aldus geschiedde door de J a n s e-n i s t e n v a n t o e n.

De wijdluftige deken der „Uttregtsche moederkerke" op het Concilie de veroordeeling inleidend van Pierre Le Clerc, schreef dan ook: „Tegen de Roomse Pausen als beschuldiger lelijk uit te vaaren, en hen als gezwoorene begunstigers der dwaaling bij geheel de kerke aan te klagen is wezenlijk een verwijt dat alle waarheids- en geregtigheidsminnaars en die de eenheid opregt toegedaan zijn, verfoeilijk moet voorkomen." 1)

En het dogmatisch gedeelte der kerkvergadering van 1763 leerde (bl. 125), gelijk het Vaticaansch Concilie van 1870 „dat de Apostel Petrus door Kristus den Heer met de Opperhoofdigheid boven de overige apostelen is begiftigd geweest; om een éénige Kerke, en een éénigen Stoel aan te wijzen *(St. Cyprian. de Unitate ecclesiae)*;

„Dat de bisschop van Roomen als *Opvolger* van Petrus. uit Goddelijk Regt, dezelfde Opperhoofdigheid boven de overige Bisschoppen geniet *(Conc. Eph. oec. act.* 3);

„Dat deze Opperhoofdigheid van den Roomsen Paus, als opvolger van Petrus, niet enkelijk eene Opperhoofdigheid van eere, maar ook van Kerkelijke *magte en gezag is; (Conc. Eph. supra. Conc. Milevit Epist ad Innoc I)*;

„Dat de Roomsche Paus, als Nazaat van Petrus, uit Goddelijk regt, het zienelijk en dienstbaar hoofd is der Kerke door Kristus gestigt *(Conc. Basil. oecum)*, die er het onzienelijk en levendmakend Hoofd van is; en dat de Paus derhalve

---

1) Opmerkelijk is dat le Clerc in de lijvige akten nergens bij *name* wordt genoemd; hij heet daar steeds een *uitlander*, als wilde men stilzwijgend zeggen, dat aan zoo-iets bij een echten Utrechtenaar onmogelijk te denken viel; een *uitlander*, „die, toen hij zich geliet op onze zijde te wezen, vele dingen tegen onze gevoelens strijdende heeft durven uitblaffen" (Akten bl. 53).

de eerste Stedehouder van Kristus op aarde is, *Wien de zorg voor geheel de Kerk is aanbevolen*" 1).

De stellingen van le Clerc, die het tegendeel leerden, werden veroordeeld en gedoemd: „als vals, scheurzugtig, tegen Gods woordt en bestendige Leere der overleveringe strijdig, afdwaalig, ja ook *ketters;* vermids zij leeren, dat de H. Petrus en zijne opvolgers de Opperhoofdigheid van eere en Kerkelijke gezag van Kristus onzen Heere niet ontvangen hebben" 2).

Aldus de oud-roomschen van toen.

En de vaandeldrager-pastoor J. H. Berends, de oud-katholiek van thans? Luister. „Op het vierde internationale oud-katholieke congres is het uitgesproken, dat wij nu betere kennis van de ware natuur van 't katholicisme hebben... Uitgaande van dien stelregel zou het te wenschen zijn, dat de oud-katholieke kerk van Nederland de veroordeeling van le Clerc nog eens aan een ernstig onderzoek onderwierp. Wij spreken die wenschelijkheid uit, niet alleen uit historisch oogpunt, maar ook om de praktische gevolgen, die dat onderzoek zou hebben. De besluiten van Utrecht gelden toch als officieel, zoolang ze niet even officieel door anderen zijn vervangen 3). Men moge nu over verschillende veroordeelde stellingen van le Clerc denken zoo men wil, men mag toch niet langer als officieele oud-katholieke leer kunnen vasthouden bijv. dat de bisschop van Rome als opvolger van Petrus uit goddelijk recht het primaatschap bezit over alle bisschoppen en niet alleen een primaatschap van

1) S. Greg. L. 5, epist. 20.

2) Zie Brouwer t. a. p., bl. 23, 24.

3) Wel zeker! Hoe zouden de Utrechtsche besluiten den voorrang hebben boven de dogmatische decreten der Trentsche kerkvergadering, die ook, volgens de oud-katholieken van thans, *reformabiles* zijn? Zie hierboven bl. 298.

éer, maar van kerkelijke macht en gezag; dat de Grieken scheurmakers zijn, omdat ze de oppermacht van Rome niet erkennen; dat de conciliën, waar de Grieken niet tegenwoordig waren, algemeene conciliën waren van de geheele kerk."

Pater Brouwer heeft een stichtende bloemlezing verzameld uit het Marnix-libel van pastoor Berends. Ziehier hoe de man, volgens wien toch „de besluiten van Utrecht gelden als officieel, zoolang ze niet officieel door andere zijn vervangen," zich uitlaat over den Paus geheel in den geest en den trant van le Clerc, die, volgens het Utrechtsche Concilie „geen maate wist te houden in schelden en verwijten." 't Is als ware Pierre le Clerc uit zijn graf opgestaan, ja als ware Marnix van St. Aldegonde persoonlijk aan het woord.

Naar aanleiding van de onfeilbaarheid des Pausen, in 't algemeen Concilie van 1870 tot dogma verheven, schrijft hij: „Volgens (de roomsche kerk) is nu nog slechts Katholiek, wie zich aan de almacht van den Paus onderwerpt. Niet meer de geest van Christus zal tot de Katholiciteit doen behooren maar de gehoorzaamheid aan den Paus, Wie naar de opvatting van Rome nog katholiek wil heeten, moet als de paus het verlangt, wit, zwart noemen, moet van wil en verstand afstand doen, moet gehoorzamen als een lijk" 1).

Wat eene caricatuur der pauselijke onfeilbaarheid!

En verder: „Wat is de overlevering voor den Paus? Pius IX gaf het antwoord. Den kardinaal Guidi, die bang was, dat de Paus iets in strijd met de overlevering tot dogma wilde maken, riep Pius toe: De overlevering ben *ik!* Weg dus met de wetten, wier schakels tot op Christus opklimmen! Geen paus laat zich daardoor boeien. Wat hij zelf uit eigen macht, zonder eenige bemiddeling, krachtens zijn pauselijk ambt als

1) Bl. 9.

waarheid verkondigt, dat is dogma, dat moet ieder gelooven, die zijn zaligheid liefheeft. Wat de Paus verwerpt, moet ieder verwerpen, die niet de hel tot woonplaats wil krijgen. De Paus en de Paus alleen is onfeilbaar" 1). Fraai!

Men zou wanen den vuilaardigen „Bijenkorf der H. Roomsche Kercke" te lezen. Doch er is meer.

Ja, de Paus is de „roomsche Moloch". Onze le Clerc *redivivus* verklaart het onbewimpeld: „Wie in de wetenschap het nog waagt eene vrije meening te hebben, ziet zich terstond ter verantwoording geroepen en wordt gedwongen zijn verstand aan den roomschen Moloch ten offer te brengen. Geen eenheid in den geest van Christus wordt langer geduld. Doodende gelijkvormigheid is de eenige eisch" 2).

En altijd, altijd verder: „Tegenover den paus wordt zelfs ieder bisschop tot een vazal verlaagd. De Paus is eigenlijk de eenige bisschop. Alle andere dragen dien naam slechts door zijne toelating. Al zijne dienaren zijn allen hem verantwoording schuldig, hij stelt ze aan en zet ze af naar welbehagen. Wie zich aan de alleenheerschappij niet onderwerpt en zich op zijn en kerkelijk recht beroept, wordt uitgekreten voor ketter en scheurmaker" 3). Ziedaar!

Terecht mocht men vragen en werd er gevraagd: „Is het wonder dat *Marnix* er groot op gaat zulk een *oud-katholieke* stem te mogen laten hooren onder de *Protestantsche?*" Wat moeten de Zuidema's en Quasten gegrinnikt hebben!

Maar volstrekt geen wonder is het, dat een *oud-katholiek* als Berends de wenschelijkheid voorstaat eener n i e u w e synode, die de *oud-roomsche* van 1763 aan eene herziening onderwerpen zal. Daarover schrijft hij: „Het concilie van

1) T. a. p., bl. 12.
2) T. a. p., bl. 13.
3) T. a. p., bl. 18.

Utrecht heeft bepaald, dat om de drie jaar zulk een synode zou gehouden worden. Daaraan is niet sterk de hand gehouden. Mocht het derde halve eeuwfeest [1763—1903] althans gevierd worden door het houden eener tweede synode ter aanvulling[?] van die eerste!" En hoe het met de opgeworpen vraag gesteld is, vernemen wij verder: „Het onderzoek naar de mogelijkheid en de wenschelijkheid van de invoering eener synode is in vollen gang. Een daartoe samengestelde commissie heeft in de laatste algemeene vergadering van het O. K. ondersteuningsfonds, gehouden den 21 Mei 1901, een rapport uitgebracht, dat zoowel van studie als van rondborstigheid en onpartijdigheid getuigt. Het resultaat, waartoe de commissie komt is, dat zij eene synode voor onze kerk *nuttig*, *wenschelijk* en ook *mogelijk* acht. Wij zijn het met haar eens en hopen, dat haar arbeid spoedig door de oproeping tot zulk eene synode beloond worde."

Men kan er zeker van zijn, dat op die synode een moordaanslag zal plaats hebben van de *oud-katholieke* op de *oud-roomsche* kerk, of juister misschien, dat het lijk der laatste zonder veel tranen en misbaar door de eerste ten grave zal worden gevoerd. Zoo zijn ze onze Jansenisten thans.

Wie intusschen voelt geen diep medelijden met een aantal leeken, die — we mogen het onderstellen — nog te goeder trouw dwalen en door hun eigen leidslieden aldus misleid worden? Onlangs kon men in *De nieuwe Rotterdamsche Courant* de volgende advertentie lezen, door eenige Oud-Roomschen, gelijk zij zich nog noemden, ingezonden:

„Aan alle Roomsch Katholieken der Bisschoppelijke clerezy, genaamd: de Oud-Roomschen.

„*Koopt of leest niet* de afleveringen 1 en 2 der *Marnix, protestantsche stemmen,* waarin de heer I. H. Berends, hoogleeraar aan het Seminarium te Amersfoort, thans pastoor der oud-Roomsche katholieke kerk — de patroon de H.

Augustinus — te 's Gravenhage 1), zijne beschrijving geeft van de oud-katholieke kerk in Nederland, *welke geheel en al in strijd is met de* WAARHEID omtrent LEER EN OVERLEVERING *dier kerk.*"

Die deerniswaardigen! Ja, wel is het diep treurig „dat de leeken aldus tegenover hunne herders moeten optreden en de liberale pers te hulp roepen, om de leden der kerkelijke gemeente voor 't geschrijf dier herders te waarschuwen."

Die misleiden! Mochten hun thans de oogen opengaan! Mocht aan ieder van hen het schoone vers van J. Alb. Thijm aan Da Costa voor den geest zweven:

Keer kind, tot 's Vaders huis, en tranen van verblijden,
Zelfs van den ouder zoon, zij zullen 't welkom zijn!

En hiermede vertrouw ik genoegzaam duidelijk te hebben uiteengezet wat ze zijn „Onze Jansenisten thans."

De eerw. pater Brouwer, wiens klemmende brochure mij eene aanleiding was tot het schrijven dezer bladzijden, rekene op een stortvloed van ruwe scheldwoorden. Misschien geniet ik wel de eer zijn lot te mogen deelen.

Maastricht 2 April 1903.

H. J. ALLARD.

---

1) In 't Juffrouw-Ida-straatje, vanwaar hij wekelijks overkomt om zijne lessen over kerkgeschiedenis te Amersfoort voort te zetten.

Uit de Pers.

TRAITÉ DE PHILOSOPHIE. Tome. I. Psychologie expérimentale. Tome II. Logique-Morale-Esthétique-Métaphysique. Par le P. Caston Sortais S.J. Paris, P. Lethielleux.

,,A quoi bon un *Nouveau Traité de Philosophie*?" Op deze vraag die de schrijver zich stelt, antwoordt hij: dit philosophisch leesboek zou geen reden van bestaan hebben, indien het volkomen geleek op zoovele van zijn voorgangers. Maar het verschilt er te eenenmale van, en wel voornamelijk in dit opzicht: ,,In de leerboeken, ook die het meest in zwang zijn, ligt de gedachte als bedolven in een literarischen woordenvloed. Men zou zeggen, dat de schrijvers het publiek niet onder de oogen durven zien zonder een woordenpraal, die den grond der gedachte verbergt. Dit is een vrij algemeene klacht. Hier niets van dien aard: het idee treedt helder en klaar aan het licht zonder valsche versierselen. De definities zijn menigvuldig: zoodoende weet men, vanwaar men uitgaat en waar men aankomt. 't Is de wetenschappelijke behandeling in tegenstelling met de literarische."

Inderdaad, de schrijver heeft zich toegelegd, en met den besten uitslag, op kernachtige beknoptheid. Doch hoe beknopt en zakelijk, vormt dit leerboek nog altijd twee lijvige deeltjes, het eerste van 600, het tweede van 800 bladzijden.

De indeeling is eigenaardig. Het eerste deel is geheel gewijd aan de ,,Psychologie expérimentale, science des *phénomènes* de conscience et de leurs *lois*." In deze experimenteele zielkunde worden bijna alle vraagstukken behandeld, die op de ziel van den mensch betrekking hebben. Voor de rationeele zielkunde blijven er in het tweede deel slechts een paar vraagstukken

over, die in een twintigtal bladzijden kunnen worden afgehandeld.

Het tweede deel omvat de verschillende wetenschappen, die tot het gebied der wijsbegeerte behooren, in zoover nog niet behandeld in het eerste deel. Ziehier hoe de schrijver in een kort voorbericht van het tweede deel zijn zienswijze toelicht.

„In de experimenteele Psychologie hebben wij den menschelijken geest beschouwd zooals hij *is*; 't is de wetenschap van het *reëele*. Nu zullen wij hem beschouwen zooals hij *moet zijn*. Vandaar drie bijzondere wetenschappen: de *Logica*, die aan het *verstand* de regels voorschrijft om het *ware* te vinden; de *Ethica*, die aan den *wil* de regels voorschrijft om het *goede* te beoefenen; de *Esthetica*, die aan de *scheppende verbeelding* de regels voorschrijft om het *schoone* te verwerkelijken."

Daarna volgen de *Metaphysische* wetenschappen: *Métaphisique générale*, waarin na een korte „analyse de la notion d'être" gehandeld wordt over Scepticisme, Idealisme en Dogmatisme; *Métaphysique spéciale* verdeeld in *Cosmologie rationnelle, Psychologie rationnelle* en *Théologie rationnelle*.

Het tweede deel wordt besloten met een *Synthèse des grandes écoles philosophiques et des principaux philosophes*.

P. Sortais geeft aan deze volgorde de voorkeur boven de gewone, die met de Logica begint. Hij meent, dat de *natuurlijke* Logica voldoende is, om de ziel en hare veelsoortige vermogens te bestudeeren. Dit zou met grond betwist kunnen worden; ook voor de kennis dezer wetenschap dient men een goed gebruik te kunnen maken van de rede, en dit leert de natuurlijke Logica niet voldoende, tenzij aan weinige bevoorrechten. Ook ligt er in geheel de verdeeling en de rangschikking der stoffen wel iets willekeurigs.

Maar wij willen er den schrijver geen verwijt van maken; wij mogen niet uit het oog verliezen, dat zijn werk is een „*Traité de Philosophie conforme aux derniers programmes des Baccalaureats classique et moderne*." Blijkbaar heeft hij aan 't geheel een inrichting gegeven, die het best aan dit doel beantwoordt en hem het dienstigst scheen voor zijn leerlingen ter voorbereiding van hun staatsexamen, en tevens voor zijn oud-leerlingen, wien het eerste deel is opgedragen, ter opfrissching der wa-

re beginselen, die zij uit den mond van hun leermeester hoorden.

De indeeling is trouwens geen hoofdzaak; alles komt neer op de behandeling der stoffen, en die behandeling verdient allen lof. De schrijver heeft van zijn *Traité de Philosophie* een schatkamer gemaakt van gezonde begrippen en waarheden kort en duidelijk opgezet en eveneens met korte maar slaande argumenten bewezen en verdedigd tegenover tal van oude en moderne dwalingen. Sommige vraagstukken van overwegend belang, die in de *Préface* worden opgenoemd, zijn meer uitvoerig behandeld, terwijl aan de weerlegging van het Criticisme van Kant, dat tegenwoordig in Frankrijk, helaas! zeer in de mode komt tot groot nadeel van den godsdienst, een bijzondere zorg besteed is. Het kon wel niet anders, of het *brevis esse laboro* moest nu en dan het *obscurus fio* of althans onvolledigheid en eenzijdigheid tengevolge hebben. Maar het weinige, dat wij in dien trant hebben aangetroffen, schaadt in geene deele aan de voortreffelijkheid van het boek. Het was te wenschen, dat de honderden gezonde denkbeelden in zijn Traité de Philosophie vervat ingang vonden in de hollende hoofden der Franschen; welk een omkeer ten goede zou er in het ongelukkige land plaats grijpen!

ONTOLOGIE OU MÉTAPHYSIQUE GÉNÉRALE par D. Mercier, Directeur de l'Institut supérieur de Philosophie à l'Université de Louvain, Troisième Edition. Louvain. 1 Rue des Flamands 1902.

Een beminnaar van abstracte wetenschap vindt hier zijn gading. In deze uitvoerige Ontologie van bijna 600 bladzijden groot 8o kan hij zijn hart ophalen aan een scherpe ontleding der meest afgetrokken begrippen, der eerste en hoogste beginselen der menschelijke rede. Elk punt in quaestie wordt eerst duidelijk uiteengezet en geformuleerd, dan van alle zijden nauwkeurig beschouwd, de inhoud der begrippen gewikt en gewogen,

hunne beteekenis vastgesteld en zoo noodig met klem verdedigd tegenover de zienswijze van anderen. En wat de verdienste van den geleerden schrijver niet weinig verhoogd, is de gemoedelijke, ja, de onderhoudende toon, waarop hij zijne leer verklaart en toelicht, en de plastische voorstelling, waardoor hij de lastigste vraagstukken weet op te helderen. Zoo wordt bij den lezer, — den liefhebber van Metaphysica wel te verstaan, — de belangstelling gewekt en de aandacht gaande gehouden; zoo bezitten die inderdaad hooge en droge bespiegelingen een niet geringe aantrekkelijkheid.

In de inleiding maken wij kennis met de wetenschap, die thans Ontologie of algemeene Metaphysica genoemd wordt; met haar naam en de plaats, die zij inneemt in de rij der wetenschappen, met haar verleden en heden, alsook met hare tegenstanders. Daarna wordt de rijke stof in vier deelen gesplitst; waarvan het eerste deel het abstracte zijn *l'être, ens*, het eigenlijk voorwerp der Ontologie, beschouwt uit de verschillende oogpunten, die het den vorschenden geest biedt. Het tweede ontvouwt de transcendenteele eigenschappen, eenheid, waarheid, goedheid. Het derde behandelt de hoogste klassen, waarin al het zijnde onmiddellijk verdeeld wordt: substantie en accidens, en van deze laatste klasse vooral de qualiteit en de relatie. Hier wordt tevens een uitvoerig hoofdstuk gewijd aan de begrippen: potentia en actus, die een zoo voorname rol spelen in de wijsbegeerte der Scholastieken. Het vierde deel is eene verhandeling over de oorzaken en besluit met een degelijke beschouwing der orde en schoonheid.

Geen duimbreed wijkt de schrijver in de uiteenzetting zijner leer en de oplossing der vraagstukken af van den H. Thomas, of althans van het gevoelen der Thomisten. Soms is twijfel geoorloofd, of wat als gevoelen van den H. Thomas gegeven wordt werkelijk diens gevoelen is. Aan den voet van schier elke bladzijde of midden in den tekst vindt men een grooter of kleiner citaat van den engelachtigen Leeraar of gezaghebbende vertolkers, waarin de door den schrijver voorgedragen leer beknopt is samengevat.

Oprechte bewondering voor de vele voortreffelijke eigenschappen dezer Ontologie wil evenwel niet zeggen volledige instem-

ming met haar geheelen inhoud. Evenals in de overige onderdeelen der Philosophie, komen ook in de Ontologie zeer subtiele vraagstukken aan de orde, die van oudsher geschilpunten waren en het denkelijk wel blijven zullen. Zoo verdedigt de schrijver de *materia signata* als *principium individuationis*. de *distinctio realis* tusschen wezen en bestaan in de schepselen, tusschen natuur en subsistentie, de mogelijkheid of althans de niet blijkbare onmogelijkheid van de *multitudo infinita*. Wie in deze quaesties een andere zienswijze is toegedaan, zal ook door de hier gevoerde discussie niet bekeerd worden. Dapper handhaaft de schrijver het Thomistisch gevoelen, maar opent geen nieuwe gezichtspunten.

Als men niet beter wist, zou men zeggen, dat de Leuvensche professor enkele malen bezwijkt voor de bekoring, waaraan somtijds geleerden onderhevig zijn om anderen, ook waar het niet precies noodig is, tegen te spreken. „On définit souvent la substance, zegt hij blz. 283, le sujet stable, permanent, persistant de réalités passagères, éphémères, que l'on appelle alors les accidents." Met deze definitie kan hij het niet goed vinden: „cette conception de la substance est due principalement à Kant." Zou dat waar zijn?

Zij, die de substantie definieeren als „subjectum *permanens* affectionum mutabilium" bedoelen toch niets anders dan het eerste begrip, dat de menschelijke geest door middel der ervaring verwerft, zoo juist weergegeven door het woord *substantie*: het vaststaande, het blijvende onder wisselende vormen; quod *stat sub* affectionibus mutabilibus. Hieruit wordt dus verder door vergelijking van het blijvend subject mét de wisselende vormen de *essentieele* definitie afgeleid: „ens per se stans, non indigens subjecto cui inhaereat." Zij bedoelen derhalve slechts een *betrekkelijk* vaststaan, nl. met betrekking tot de veranderlijke vormen en toestanden; zij bedoelen volkomen hetzelfde als de schrijver, wanneer hij een bladzijde verder zegt: „La substance possède, il est vrai, une *stabilité relative*. „Men is het dus eens; waarom dan gesproken als bestond er meeningsverschil? En waarom aan Kant's invloed toegeschreven wat de ondervinding zoo duidelijk leert?

Op blz. 257 vinden wij de thesis „Le principe de contradiction

fait abstraction du *temps.*" en op blz. 500 een „examen du" principe de raison suffisante", waarvan de conclusie luidt: *nihil est sine ratione sufficiente* n'est pas universellement vrai: il n'est pas un principe analytique." Heeft het niet den schijn of de schrijver naar een stok zoekt, om.....? Het geheele verschil met anderen kan hierin toch niets anders zijn dan een *lis de nomine.*

Bevreemding wekt ook de volgende thesis; die genoemd wordt „la vraie thèse scolastique sur le fondement des possibles," waar mede hij post vat tegenover „presque tous les philosophes scolastiques modernes." „Les objets abstraits de l'expérience et analysés par la pensée sont dans l'ordre analytique la raison suffisante et dernière des possibles et de leurs propriétés.

La théorie, qui soutient, que Dieu prototype nécessaire et éternel des êtres est seul la raison suffisante des possibles et de leurs propriétés, aboutit logiquement à l'Ontologisme."

De schrijver heeft een geweldigen afkeer van de *formae subsistentes,* wier vaderschap aan Plato wordt toegewezen, — en te recht. Maar heeft hem die afkeer in de quaestie van de *possibilia* en de hiermede samenhangende van de *veritas ontologica* geen parten gespeeld en hem in overdrijving doen vallen?

Dit zou, dunkt mij, met reden gevraagd mogen worden.

Doch laat ons dankbaar zijn voor het vele goede en uitmuntende, dat ons hier geboden wordt, en over het hoofd zien, dat enkele malen degelijkheid en helderheid haar glanspunt niet bereikt hebben, of liever dat op de spits gedreven scherpzinnigheid den schrijver somtijds verleid heeft tot redekavelingen, die meer subtiliteit dan diepte verraden.

GYMNASIAAL EN MIDDELBAAR ONDERWIJS, door Dr. P. V. Sormani, Rector van het Gymnasium te Nijmegen. P. Noordhoff, uitgever, Groningen.

Daar het niet onwaarschijnlijk is, dat de wijziging van onze onderwijs-wetgeving binnen niet al te langen tijd te verwachten

is, vraagt Dr. Sormani met alle bescheidenheid een oogenblik de aandacht der lezers voor eenige punten, die stellig van groot belang zijn. Zij zijn: de noodzakelijke reorganisatie van ons Gymnasium in verband met die der H. B. S., de overlading der jeugd door het onderwijs, de mogelijkheid om de keus van den levenstaat tot een rijperen leeftijd te verschuiven en een paar opmerkingen omtrent de opleiding der leeraren.

Met de voorstellen van S., die het eerste punt betreffen, is mijns erachtens alleen vrede te nemen, als de onderwijs-wetgever zich zal plaatsen op het standpunt, dat schr. inneemt in zijn vlugschrift. Sormani schrijft pag. 7: „Evenals ik één school wensch voor de algemeene opleiding voor het leven, de H. B. S., zoo dient er ook één school te zijn voorbereidende voor de universiteit, het Gymnasium."

Ik meen niet alleen te staan, wanneer ik beweer, dat het hoofddoel onzer gymnasia moet zijn: de vorming van den geest, de gelijkmatige en geleidelijke ontwikkeling van de vermogens der ziel, „die formelle Bildung," niet „die reëlle Bildung" of „die Fachbildung. Het aanleeren van zoogenaamde „nuttige kundigheden voor het volgende praktische leven en de onmiddellijke voorbereiding voor de vakken, waaraan de volgende studietijd en geheel het verdere leven gewijd zal zijn, mogen geen hoofddoel zijn, hoogstens bijdoeleinden, waarmee slechts te rekenen valt, in zooverre het hoofddoel daaronder niet ernstig lijdt. Hoofdzaak moet steeds blijven ontwikkeling van verstand, geheugen, fantasie, gevoel en smaak, oefening in het weergeven van zijn zielsindrukken door het gesproken en geschreven woord, behoedzame aankweeking van de nobele lust om goed te weten en de heilige zucht tot degelijken arbeid. Wanneer men op de twee hoogste klassen van het gymnasium weer een eereplaats inruimt voor eene gezonde poëtica en rhetorica, die behoorlijk rekening houdt met de eischen der moderne talen en der exacte wetenschappen, dan zullen onze jongelui beter geschoold en flinker uitgerust op Academie en Polytechnicum komen dan de gymnasiasten der laatste 25 jaren, die dank aan een treurig Vollstopfungsystem op hun eindexamen zelden meer te aanschouwen gaven, dan een *splendida miseria,* zooals niet ten onrechte Wolf het noemde.

Zou de onderwijs-wetgever „die Fachbildung" in het aanstaande program voor het gymnasium tot hoofdzaak maken, wat m. i. hoogst onraadzaam is, dan geef ik gereedelijk toe, dat de wijzigingen, zooals Dr. S. die voorstelt en aanraadt, alle behartiging verdienen.

Wat S. omtrent de overlading aanmerkt getuigt van eene rijpe ervaring en van een kerngezond oordeel. Stellig er bestaat overlading, maar ik beaam het volkomen „er heerscht een schrikbarende overdrijving in de gangbare voorstelling." Hetgeen de Dr. over de verschuiving van de keus van een levensstaat van bl. 19—26 aanstipt, zal in onzen tijd bij menigeen geen bijval vinden, nochtans beken ik gaarne, hoewel geen voorstander van een gymnasium als vóórschool der universiteit dat er veel gezegd wordt, wat van mijne gading is, met name het 5-jarig Gymnasium met 2 vóórklassen, zonder Latijn en de invoering van klasseleeraren. Niet alleen zou ik klasseleeraren willen aangesteld zien op de 2 vóórklassen, maar op al de klassen van het zevenjarig gymnasium. Houdt men vol dat op de twee hoogste klassen van een gymnasium ten minste vakleeraren noodzakelijk zijn, dan kan ik mij desnoods daarmee vereenigen.

In het hoofdstuk: De Opleiding der Leeraren", zegt de geachte Rector dat de eerste stelling van prof. Speijer, het verblijdende glanspunt van het Groninger congres is geworden. Zij luidde: 'Wederinstelling van een algemeen doctoraat in de letteren, mits met ruime speling van examen-vakken is gewenscht.

Met de woorden van Sormani stem ik volkomen in, want er is reden te over om van een algemeen doctoraat in de letteren veel goeds te verwachten. De verheffing van het candidaatsexamen, indien ik zoo spreken mag, de verandering der verkavelde middelbare examens in ruime universitaire, de testimonium-colleges, de weigering van een getuigschrift aan personen, die voor het onderwijs ongeschikt zijn, al deze punten zij spellen aanmerkelijke verbetering voor het toekomstig onderwijs en kunnen daarom niet genoeg onder de aandacht der lezers gebracht worden.

De brochure van Dr. Sormani verdient verspreiding in breeden kring.

DE OUDE WERELD EN DE NIEUWE TIJD door Dr. J. W. Beck. P. Noordhoff, 1903, Groningen.

Dr. Beck wenscht verbetering in de classieke philologie aan onze universiteiten. Wij stippen enkele van zijn grieven aan.

„De fout van de tegenwoordige opleiding in de cl. philologie speciaal in ons land, ligt hoofdzakelijk hierin, dat zij geen begin en geen einde heeft, geen hechte grondslagen, geen vast plan en geen bepaald doel kent." „Wij hebben niet genoeg vertrouwbare leiders, geen krachten genoeg, dus geen docentium varietas; dan geen mannen met fijn kunstgevoel of fijnen smaak, geen aesthetici primi ordinis staan naast die der wetenschap."

„Laten wij 't maar gerust bekennen; er wordt *hier* een sterker, daar een slapper extractum liberum classicarum litterarum toegediend, dat men door een paar bijvakken „verteerbaar" tracht te maken, want „smakelijk" is het rechte woord niet."

Er zijn middelen. Men moet n.l. ook aan de *levende* taal zijn aandacht wijden", „letten op de resultaten der moderne taal- en literatuurwetenschap;" de geschikte jonge philologen moeten buitenlandsche universiteiten bezoeken, als lectoren en privaatdocenten zich verder bekwamen en dan later als professoren worden aangesteld. Verder is noodig, dat men aan de universiteiten werke „naar een vast, goed doordacht en in bijzonderheden uitgewerkt plan met gemeenschappelijk overleg," zoodat de gewone literator na zijn doctoraal in staat is, 1° om zelfstandig voort te arbeiden en 2° om met vrucht en vooral ook tot zijn genoegen werkzaam te zijn aan een gymnasium."

Ook voor de ontwikkeling van den schoonheidszin dient veel meer te worden gedaan." De aesthetische critiek of de literair-

aesthetische behandeling van oude schrijvers is jammerlijk verwaarloosd."

Aan het einde van zijn betoog gekomen geeft B. zijne conclusies:

„De gesepareerde en eenzijdige opleiding der classici is, alles in aanmerking genomen, onhoudbaar."

„Uit een wetenschappelijk oogpunt is zij af te keuren, zij past niet meer in onzen tijd en is een hinderpaal voor de gezonde ontwikkeling onzer gymnasia."

„Door de instelling van één doctoraat komt men gemakkelijk tot de invoering van klasse-leeraren en daarop moet de reorganisatie aan onze gymnasia berusten. Er zullen dan maar twee hoofdgroepen van leeraren zijn, n.l. zij die de letterkundige en zij die de exacte wetenschappen doceeren."

En dan klasse-leeraren, „zooveel mogelijk van het begin tot het einde van den gymnasialen cursus, (dat) verdient verreweg de voorkeur boven het tegenwoordige systeem."

Met deze conclusies betuig ik mijn volle instemming, en daarom herhaal ik gaarne de laatste woorden van den schrijver „Triomfeere wat allen voordeel zal brengen!"

WAT IS WAARHEID? Een vraag aan Graaf Paul von Hoensbroech door Pilatus. Naar het Duitsch vertolkt voor sommige Nederlanders door H. Ermann S.J.

Leiden, J. W. van Leeuwen, Uitgever en Antiq. Boekh. Hoogewoerd 89. — 1903.

't Is misschien niet overbodig — wij leven zoo snel — in herinnering te brengen dat vóór eenige jaren graaf Paul von Hoensbroech de Societeit van Jezus verliet en niet lang daarna, ofschoon priester, een huwelijk aanging. Na deze bezoedeling zijner kwartieren was het den edelman geraden zich in eenzame stilte terug te trekken en te laten vergeten. Doch dit verkoos hij niet; hij drong zich naar voren, zocht de drukte, sprak en schreef veel; te veel voor wat hem nog aan eerzaamheid

overbleef. Ter eigen rechtvaardiging begon hij, als vele afvalligen, slijk te werpen naar Gods Kerk en anderen die hem nooit eenig kwaad aandeden, maar wel vele en groote weldaden bewezen. Zijn rechtvaardiging kon hieruit niet volgen; maar hoe meer vuil hij rondslingerde, hoe verachterlijker ondankbaar, hoe onedeler van hart hij zich toonde. Toch werd hij door velen toegejuicht en zijn arbeid opgehemeld: anderen verdroot dit, zij toetsten en wogen zijne wetenschap en..... ze bleek waardeloos en te licht. Zoo kwam de graaf ook om zijn naam van wetenschappelijk man.

Onder de velen, die hem onder handen namen, was ook „Pilatus," die van zich getuigt dat hij „in christelijken zin niet gelooven kan."

Nu heeft P. Ermann menig uur van zijn kostbaren tijd genomen om „voor sommige Nederlanders" de brieven te vertolken door Pilatus geschreven over de aan von Hoensbroech gestelde vraag: wat is waarheid?

Wanneer wij bedenken dat die vele uren besteed zijn aan een zwaren arbeid voor „sommigen," voor schrijvers van wie Becanus zou gemeend hebben: ik geloof stellig, als 't zoo doorgaat, dat zij de menschen nog gaan wijsmaken dat de Jezuieten de erfzonde in de wereld hebben gebracht en dat Absalon door hen in de biecht aangezet werd tot opstand tegen zijn vader — dan is het werk van P. Ermann eene edelmoedige, offervaardige liefdedaad te noemen. Te meer omdat hij aan den voet der bladzijden er een schat van toelichtende aanteekeningen en wetenswaardigheden aan heeft toegevoegd.

De schrijvers in *Marnix*, *Grenswachter* en dergelijken zullen nochtans P. Ermann weinig dank weten voor eene vertolking, die hun spel zoo deerlijk bederft. Andere Nederlanders, — velen hopen wij — mogen er des te meer prijs op stellen.

Scepticisme en Zekerheid.

Twijfelzucht is de groote kwaal van onzen tijd, zegt Mgr. Baunard in den aanhef van zijn keurig werkje *Le doute et ses victimes dans le siècle présent*. De 19de eeuw is ondanks al hare ontdekkingen op stoffelijk gebied te recht de eeuw van den twijfel genoemd, het begin der 20ste heeft in die treurige geesteziekte nog geen verbetering aangebracht. Er wordt nagenoeg aan alles getwijfeld, de eenvoudigste en helderste waarheden niet uitgezonderd. En toch is het verstand voor de waarheid gemaakt, en is de zekerheid het onvervreemdbaar erfgoed der menschelijke natuur. De zekerheid is den mensch onontbeerlijk. Als redelijk en zedelijk schepsel heeft hij een verheven levensdoel te bereiken, plichten te vervullen, rechten te handhaven. Wat zou er van hem worden, indien hij daaromtrent geen volle zekerheid kon verkrijgen! Het verging hem als een schip zonder roer, dat niet in staat de haven binnen te loopen, de speelbal der winden en de prooi der golven wordt.

Daarom heeft de wijze Schepper den mensch deugdelijke kenvermogens gegeven, die hem vanzelf, zonder moeite of inspanning van zijn kant, alleen door de spontane en natuurlijke werking zijner vermogens, een schat van waarheden bezorgen, waaraan hij dringend behoefte heeft om als mensch te leven. Dit blijkt zoowel uit onze eigen ondervinding als uit die van anderen.

„Allereerst, zegt prof. Beysens zeer juist in zijne *Criteriologie*, gevoelen wij ons zeker over het bestaan van ons zelven en onze denkakten; wij zijn eveneens vast overtuigd

van het bestaan van velerlei dingen buiten ons, die zich door de zinnen aan ons vertoonen. Menige logische gevolgtrekking houden wij voor volkomen juist en met zekerheid bewezen. Ook kennen wij sommige onmiddellijke waarheden, beginselen genoemd, als bijv. dat van tegenspraak, van identiteit, van voldoenden grond, van oorzaak en gevolg, wier zekerheid ons zoo volkomen toeschijnt, dat iedere twijfel, ook de methodische, ons onmogelijk is, daar de enkele vergelijking der termen hun verband onmiddellijk kenbaar maakt. Dat vervolgens eenzelfde onwrikbare overtuiging omtrent vele dier waarheden in het algemeen bij alle menschen wordt gevonden, is aan geen twijfel onderhevig."

Hieruit zou men kunnen afleiden, dat een *universeel* of *aan alles twijfelend Scepticisme* eene onmogelijkheid is. In zekeren zin is dit ook het geval; want wie zegt aan alles te twijfelen, kan zoo niet spreken, indien hij althans van zijn twijfel niet zeker is. Men kan zich de weelde niet veroorloven Scepticus te zijn, zonder met zichzelven in tegenspraak te komen. En in het dagelijksch leven geven ook de meest verwoede twijfelaars blijken genoeg, dat zij van veel dingen volkomen zekerheid hebben.

Daar zijn er echter geweest, en nog worden er gevonden, die meenen, dat de natuurlijke werking onzer kenvermogens ons geen voldoenden waarborg van zekerheid biedt, en dat de *natuurlijke* of *directe* zekerheid van het verstand bij nader onderzoek blijkt niet op stevige grondslagen te steunen.

Wat zal het gevolg van zulk eene meening zijn? Dat het volstrekt onmogelijk is ware, den toets doorstaande zekerheid te verkrijgen. Wat geeft immers een natuurlijke zekerheid, die tegen een nader onderzoek niet bestand blijkt? Zij moge den burgerman voldoende zijn om door de wereld te komen en hem voor dwaasheden te behoeden,

den man der wetenschap en iedereen, die ernstig streeft naar de kennis der waarheid, het hoogste goed van den mensch, baat zij niet, zij heeft geen waarde in zijne oogen. Zoo vervalt men logisch in een universeel Scepticisme en men komt er toe als beginsel op te zetten, dat men aan *alles* moet twijfelen.

Willen wij de schrijvers der oudheid gelooven, dan hebben er werkelijk wijsgeeren bestaan, die een zoogenaamd wetenschappelijk Scepticisme huldigden, die als mannen der wetenschap meenden te moeten wanhopen aan het verkrijgen van elke zekerheid, dien naam ten volle waardig. Volgens Cicero ontkende Arcesilas, dat iets door ons gekend kan worden; dit zelfs zouden wij niet weten, dat wij niet bij machte zijn iets te kennen. Men noemde dit ἀκαταληψια of de onmogelijkheid van zekere kennis. Iets dergelijks werd geleerd in de school van Carneades: vele dingen schijnen waar, maar zekerheid bestaat er niet. Evenzoo dachten er de leerlingen van Pyrrho over: eerst meenden zij wel, dat de waarheid, hoewel nog door niemand gevonden, door de voortreffelijksten moest gezocht worden; later kwamen zij er rond voor uit, dat de waarheid niet te vinden is.

En hoevelen hebben in later tijd met de oude Sceptici gemeene zaak gemaakt! De grootste van alle rampen, zegt de befaamde Montaigne, is, dat de menschen meenen de waarheid te bezitten, ja zelfs, dat zij meenen daartoe te kunnen geraken. En Charron, die in 't voetspoor van Montaigne trad, verklaart, dat niemand zich mag vleien door zijne natuurlijke vermogens tot volle zekerheid te kunnen komen.

Moeten verder niet allen, die de natuurlijke geschiktheid van het verstand voor de waarheid of ontkend of in twijfel getrokken hebben, tot de volbloed Scepticisten gerekend worden? Als Huet, de Fideïst, in zijn nagelaten werk *Fai-*

blesse de l'esprit humain, of wie overigens de schrijver zijn moge, de physische onmacht van het menschelijk verstand verkondigt om uit eigen kracht zekerheid te verkrijgen, valt hij ten prooi aan het Scepticisme. De Traditionalisten der vorige eeuw leerden ongeveer hetzelfde als Huet; zij ondermijnden de grondslagen van het geloof, omdat zij alle zekerheid zonder openbaring onmogelijk achtten; dienvolgens werd hun gevoelen door de Kerk veroordeeld. Zij wilden geen Sceptici zijn, doch krachtens hunne eenmaal opgezette theorie moesten zij wel. Want al wie vooropstelt, dat het verstand geen deugdelijk kenvermogen is, of maar twijfelt aan zijne betrouwbaarheid, snijdt zichzelven den pas af ter bereiking der waarheid: geen andere weg staat hem open.

Volgens Kant en zijn school zijn onze denkbeelden geen uitdrukking van werkelijkheid maar aangeboren denkvormen. Wij kennen niet de *noumena* of de dingen in zichzelf; hetgeen wij denken is het eigen voortbrengsel van onzen geest. Wat blijft er voor onzen geest te kennen over? Hoegenaamd *niets.* Wij weten hoogstens, dat wij zoo moeten denken; of het werkelijk zoo is, als wij ons de zaken denken moeten, weten wij niet, kunnen wij niet weten. Is dat geen volslagen Scepticisme? Kant spreekt zich tegen, o zeker, zooals iedere Scepticus; maar krachtens zijn theorie moet hij er logisch toe komen, dat hij niets kent, zelfs niet zijn eigen bestaan; immers ook aan de ik-idee beantwoordt geen realiteit. „Voor Kant bestaat er geen Kant", moest prof. Spruyt, zelf een Kantiaan, getuigen. Het Kantianisme loopt uit op Nihilisme. „Le Nihilisme devrait être le dernier mot de la Critique de la Raison pure," zegt te recht Cousin. Kant is zoo ver niet gegaan, zijn leerling Fichte wèl. „Er bestaat niets, zoo spreekt deze, ik zelf ben niet. Om mij heen is de werkelijkheid opgegaan in een onsamenhangenden droom, zonder dat er werkelijk leven is, dat

stof tot droomen geeft, of een geest, die droomen kan, of zelfs een droom, waarin die droom gedroomd kan worden..." Hegel gaat zoo ver, dat hij het beginsel van tegenspraak overboord werpt en zijn en niet-zijn identisch verklaart. Nog eens, is dat geen Scepticisme in den hoogsten graad? is dat geen twijfelzucht, die aan waanzin grenst?

Weer anderen zijn er, die *niets* als zeker aannemen, of het moet door bewijzen gestaafd worden ; voor *alles* vorderen zij bewijs. Wie ziet niet, dat zij een onmogelijken eisch stellen? dat men een nimmer eindigende reeks van bewijzen zou moeten aanvoeren, zonder ooit tot de zekere kennis van een enkele waarheid te geraken? *Elk* beginsel toch, waardoor iets bewezen wordt, dient op zijn beurt weer bewezen te worden. Men begrijpt dan ook het woord van een dezer wijsgeeren, Jouffroy genaamd, wiens treurig levensbeeld zoo treffend door Mgr. Baunard geteekend werd: „Nous croyons le Scepticisme à jamais invincible, parce que nous le regardons comme le dernier mot de la raison sur elle-même."

Uit het gezegde blijkt zonneklaar het bestaan van een universeel Scepticisme, niet in praktijk, — dit is een gelukkige onmogelijkheid, — maar in theorie. Men stelt beginselen op, die aan alle kennis den bodem inslaan, aan alle zekerheid haar waarde ontnemen. Het stelselmatig Scepticisme heeft terugwerkende kracht op de oorspronkelijke zekerheid, vanzelf door de redelijke natuur verstrekt. Als bij nader onderzoek de gronden onzer zekerheid verstuiven als het kaf voor den wind, en wat wij voor echte werkelijkheid hielden, als een zeepbel uiteenspat, wordt de natuurlijke zekerheid van haar waarde beroofd, zij ontaardt in blinden natuurdrang.

„De uiterste van alle wijsgeerige dwalingen, zegt Pater Frick, is de dwaling van hen, die met versmading der natuurlijke zekerheid meenen, dat het de taak der wijsbegeerte

is voor het eerst de zekerheid te vinden. En daar dit onmogelijk is, komen zij er logisch toe alle zekerheid te ontkennen of in twijfel te trekken. En dit zijn de *Scepticisten*, die aan hunne tegenstanders den naam van *Dogmatisten* geven."

II.

Tegen het gezegde over het *universeel Scepticisme* teekent de Warmondsche hoogleeraar Beysens verzet aan in het Januari-nummer van *De Katholiek*, waar hij de *Logica* van den zooeven genoemden P. Frick bespreekt, en eveneens in zijne *Criteriologie*, die korten tijd later verscheen.

„Allereerst, zoo leest men in *De Katholiek*, vindt men ook hier wederom het bijna traditioneele wanbegrip omtrent het Scepticisme herhaald. Men zou haast zeggen, dat P. Frick zich alleen door de gehechtheid aan de nu eenmaal bestaande overlevering hiertoe liet overhalen. Want als men de korte en bondige uiteenzetting (n. 240) overleest, gelooft men zijn oogen niet bij het lezen der conclusie."

Vanwaar die hooge mate van verwondering? Dit wordt door den schrijver der recensie verder toegelicht en komt in hoofdzaak hierop neer. Er is niemand, die het bestaan van *natuurlijke* of *directe* zekerheid ontkent; ook P. Frick zegt uitdrukkelijk, dat de Sceptici haar niet loochenen. Over *directe* zekerheid kan dus de strijd met de Sceptici niet loopen, alleen over *reflexe* zekerheid. Zij twijfelen slechts, of onze zekerheid op voldoende of defectieve gronden steunt.

„Nu zou men mogen verwachten, vervolgt prof. Beysens, dat de schrijver zich aan deze eenig redelijke en door allen erkende opvatting van het vraagstuk zal houden. Maar neen, ofschoon uitdrukkelijk wordt erkend, dat niemand de directe zekerheid loochent, wordt eenvoudigweg opgezet, dat Scepticisten aan *alles* (niet reflexe maar simpliciter) twijfelen. Tegen dezen denkbeeldigen vijand trekt P. Frick met de gewone wapenen te velde."

Later komt de hoogl. nog eens op dien *denkbeeldigen* vijand terug, als hij zegt, dat de ruimte, „die men aan de boven besproken weerlegging van het universeele (lees: denkbeeldige) Scepticisme is toegewezen," met succes door iets anders ware ingenomen.

Nu begrijpen wij de reden zijner verbazing. De hoogl. meent dat hier, op de wijze van den bekenden Spaanschen held, strijd gevoerd wordt tegen windmolens.

Ten onrechte evenwel. Boven werd genoegzaam in 't licht gesteld, dat die vijand niet zoo geheel denkbeeldig is. Ze zijn inderdaad *legio*, die de banier volgen van het *universeel* Scepticisme, en aan *alles* twijfelen; *niet direct*, — daartoe zouden zij eerst de redelijke natuur moeten uitschudden en ophouden mensch te zijn; dit wordt dan ook door *niemand* beweerd, — maar *reflex*. Men stelt twijfel aan de deugdelijkheid onzer kenvermogens, bijzonder aan de betrouwbaarheid van het verstand voorop, en dan... is 't gedaan met de echte zekerheid. Dan twijfelt men aan de meest evidente beginselen, zooals bijv. aan het beginsel van oorzakelijkheid, en gewapend met den algemeenen twijfel bestrijdt men de godsdienstige waarheid. 't Is juist de reflexe twijfel, die alles bederft, die de directe of natuurlijke zekerheid *waardeloos* maakt in hun oog. Gewis, de directe zekerheid is voldoende voor de regeling van het uiterlijk gedrag. Men zal zich wel wachten ook slechts gedurende een enkelen dag het stelsel van den twijfel in toepassing te brengen; men zou ernstig gevaar loopen, zich vóór het einde van den dag niet meer op vrije voeten te bevinden. Neen, de Sceptici twijfelen niet in het dagelijksch verkeer, in handelszaken, onder den maaltijd, op reis, en zij kunnen ook niet. Zij twijfelen in hun studeervertrek, op wetenschappelijk gebied, *als wetenschappelijke mannen* verklaren zij geen enkele natuurlijke zekerheid steekhoudend en gevolgelijk het verkrijgen der waarheid onmogelijk. „*Logisch* komen zij er

toe, zegt P. Frick zeer juist, alle zekerheid te loochenen of in twijfel te trekken." Hiervan leveren hunne geschriften blijken in overvloed. Hoe zouden zij in allen ernst de verregaande begripsverwarringen en den ongeloofelijken onzin kunnen opdisschen, die daarin te lezen staat, zoo zij met de waarheid niet te eenenmale op voet van oorlog leefden? Bovendien zijn wij zoo gelukkig hier het woord te kunnen geven aan iemand, wiens getuigenis prof. Beysens wel niet verwerpen zal. In zijne *Criteriologie* blz. 84 spreekt *hijzelf* over het systeem van Kant in dezer voege: „Hiermede is ook de laatste schijn van objectieve geldigheid aan onze menschelijke kennis ontnomen, en zijn wij in al ons weten, niet alleen in onze bovenzinnelijke kennis, maar evenzeer in onze empirische wetenschap tot een hopeloos subjectivisme veroordeeld." Zou een systeem, dat *den laatsten schijn van objectieve geldigheid* aan onze menschelijke kennis ontneemt, en ons in *al ons weten* tot een hopeloos subjectivisme veroordeelt, niet den naam van *universeel Scepticisme* verdienen?

Wat mag nu wel de reden zijn van hun twijfel aan de *waarde der natuurlijke zekerheid?* Dit is een punt van groot belang, waarop ik met bescheidenheid de volle aandacht des hoogleeraars vestig; wijl daaruit allerduidelijkst blijkt, hoe men *logisch* vervalt in het *universeel* Scepticisme.

De reden daarvan is een ongelukkig misverstand, nl. *een verkeerde opvatting van natuurlijke zekerheid.*

„Het bestaan van *natuurlijke* of *directe* zekerheid, zegt prof. Beysens, wordt door niemand ontkend, ook niet door hen, die men met den naam van Scepticisten pleegt aan te duiden."

Dit is zoo; Scepticus en Dogmaticus nemen beiden *natuurlijke* zekerheid aan; maar in de opvatting des eersten is zij een geheel andere dan in de opvatting des laatsten. Volgens den Scepticus is zij slechts een onweerstaanbare neiging tot het uitspreken onzer eerste oordeelen, zooals het begin-

sel van tegenspraak: iets kan niet tegelijkertijd zijn en niet zijn; het beginsel van oorzakelijkheid: wat ontstaat heeft een oorzaak; het geheel is grooter dan een zijner deelen, en meer andere. Zij is niets dan een *blinde* aandrang der natuur, zoodat het verstand *moet* oordeelen *zonder te weten waarom*, d. i. zonder de motieven in te zien.

De Dogmaticus denkt over de *natuurlijke* zekerheid geheel anders en beter. Hooren wij, hoe nauwkeurig P. Frick haar bepaalt en onderscheidt van de *reflexe* of *wetenschappelijke* zekerheid. „De *natuurlijke* (gewone) zekerheid is die, waardoor ieder mensch, zijn verstand gebruikend, ook vóór alle wijsgeerig onderzoek of onderrichting veel voor waar houdt, tot vaste instemming bepaald òf door de onmiddellijke klaarblijkelijkheid der zaak, òf door een gemakkelijke en duidelijke gevolgtrekking. Zij wordt ook *directe* zekerheid genoemd, voor zoover het verstand acht geeft op de blijkbare waarheid der zaak, hoewel het de motieven van instemming niet volmaakt, reflex en expliciet *in actu signato* kent, maar slechts impliciet *in actu exercito*. Zoo bijv. weten allen, dat voor elk uitwerksel een voldoende oorzaak noodig is, voordat zij de begrippen oorzaak en oorzakelijkheid reflex en wetenschappelijk onderzocht hebben."

Scepticus en Dogmaticus verschillen derhalve in de opvatting van den *aard* der *natuurlijke* of *directe* zekerheid. Volgens beiden wel is waar *moet* het verstand oordeelen; maar volgens den Scepticus geschiedt dit *zonder* dat het verstand de motieven van instemming kent, en juist daarom wantrouwt hij de natuurlijke zekerheid en kent hij haar geen waarde toe. Volgens den Dogmaticus moet het verstand oordeelen, *omdat* het de motieven inziet en door de objectieve waarheid zelf bepaald wordt.

De *reflexe* of *wetenschappelijke* zekerheid, zoo vervolgt P. Frick, verschilt dan ook niet *essentieel* van de *directe* of *natuurlijke*, alleen in den graad van volmaaktheid. 't Is een

en dezelfde zekerheid door inzage der motieven verworven, maar in de *directe* is de inzage der motieven minder volmaakt en impliciet, in de *reflexe* meer volmaakt en expliciet.

Door de spontane inwerkingtreding zijner vermogens bezit de mensch alzoo zekerheid van den echten stempel, waarheid, niet slechts den schijn. De wijsbegeerte mag die natuurlijke zekerheid niet versmaden; zij mag zich niet gedragen, alsof zij ons voor het eerst de zekerheid bezorgen moest; neen, 't is haar taak de gronden dier natuurlijke zekerheid, welke wij reeds impliciet kennen, duidelijker te verklaren en te verdedigen, en door het wetenschappelijk onderzoek minder voor de hand liggende en moeielijker vraagstukken op te lossen.

Het komt er derhalve op aan de *directe* of *natuurlijke* zekerheid hoog te houden. Door haar kennen wij de onmiddellijke waarheden met de motieven, die ons tot oordeelen dwingen, welke waarheden de vaste, onwrikbare grondslagen zijn, waarop het gebouw der wetenschap steunen moet. Laat men de *natuurlijke* zekerheid in dien zin opgevat los, men is een verloren man, er blijft niets anders over dan het *universeel* Scepticisme. Immers, indien de directe verstandsacte ons geen echte zekerheid bezorgen kan, is er geen reden om te zeggen, dat de reflexe acte daartoe in staat zou zijn. Als het verstand een eerste maal tot instemming gedwongen kan worden zonder de motieven of het noodzakelijk verband tusschen Subject en Praedicaat in te zien, kan zulks een tweede maal evengoed plaats grijpen: — wij moeten de zekere kennis der waarheid opgeven. —

III.

Dit werpt een ander licht op P. Frick's behandeling van het Scepticisme dan prof. Beysens in *De Katholiek* doet schijnen. Vooreerst wordt daar niet zeer juist het gevoelen van P. Frick over *directe* zekerheid weergegeven.

„Volgens P. Frick, aldus de recensent blz. 95, is er een natuurlijke of directe zekerheid, waardoor wij zonder op de motieven acht te slaan, ons over iets uitspreken."

Zonder op de motieven acht te slaan? Dit zegt hij eigenlijk niet en kan aanleiding geven tot misvatting. Het kan beteekenen: zonder inzage of kennis der motieven hoegenaamd, het aequivalent van *blinde* uitspraak, zoodat het oordeel uit louter natuurnoodwendigheid voortkomt. Het kan ook beteekenen: zonder volmaakte of reflexe inzage der motieven.

P. Frick zegt veeleer het tegendeel van wat hem hier in den mond wordt gelegd, als hij leert, dat in *directe* zekerheid het verstand de motieven van instemming kent, wel niet volmaakt, reflex en uitdrukkelijk, *in actu signato*, maar toch impliciet, *in actu exercito*.

Hooren wij verder, wat prof. Beysens heeft aan te merken op P. Frick's argumentatie tegen het Scepticisme.

„Het eerste bewijs, dat men niet aan alles twijfelen kan, luidt vertaald als volgt: De zekerheid, die wij omtrent velerlei dingen bezitten, komt *uit natuurnoodzakelijkheid* voort. Niet alle zekerheid kan dus op zijde gezet worden. — Zonder eenig voorbehoud onderschrijft iedere Scepticist het hier gegeven argument. De door P. Frick getrokken conclusie zal hij dien naam niet waardig achten. Want hij erkent volmondig het feitelijk bestaan van eene *natuurlijke* zekerheid, zooals P. Frick weet en schrijft. Des te meer zal de Scepticus zijn best doen om de major, door P. Frick opgesteld, deugdelijk te grondvesten; men zou bijv. dat antecedent zeer gevoegelijk als de hoofdstelling van Kant's *Kritik der reinen Vernunft* kunnen opgeven. Geen wonder ook, want juist die stelling voert consequent tot den *reflexen* sceptischen twijfel, daar zij voor onze zekerheid een zuiver subjectieven grond of motief aanwijst." (*De Katholiek* blz. 95).

Ziedaar de misvatting, die te vreezen was, werkelijkheid geworden, en tengevolge dier misvatting P. Frick en Kant in hetzelfde schuitje geplaatst! Laat ons kalm het geïncrimineerde antecedent beschouwen: „de zekerheid, die wij omtrent velerlei dingen bezitten, komt voort *uit natuurnoodzakelijkheid.*"

Wij stellen de volgende vragen: Is het waar of niet, komt onze zekerheid niet menigmaal voort *uit natuurnoodzakelijkheid?* m. a. w. *moet* het verstand niet *krachtens zijn natuur* vele oordeelen uitspreken?

Het antwoord kan niet anders dan bevestigend luiden. Wij verkeeren dikwijls in de noodzakelijkheid, en wel krachtens onze redelijke natuur een oordeel te vormen: bijv. tweemaal twee is vier.

Is dat Kantianisme? Hier dient onderscheid gemaakt te worden. Bedoelt men een *blinde* noodzakelijkheid, een *moeten* oordeelen, zonder het waarom of de motieven van instemming te zien, ja, dit mag inderdaad als de hoofdstelling gelden van Kant's *Kritik der reinen Vernunft.* Bedoelt men een noodzakelijkheid, een moeten oordeelen juist *door het inzien der motieven* veroorzaakt, 't is het tegendeel van Kantianisme, 't is de leer van alle voortreffelijke wijsgeeren met den H. Thomas aan 't hoofd. „Het is eigen aan deze beginselen, zegt hij, niet alleen, dat zij noodzakelijk waar zijn, maar ook, dat zij noodzakelijk als waar worden ingezien." (In Arist. Post. Anal. Lib. I Lect. 19). Wij nemen nl. die eerste beginselen niet aan, omdat wij hiertoe door een blinde noodzakelijkheid worden gedreven; integendeel, het noodzakelijk voor waar houden vordert een noodzakelijke inzage.

In welken zin nu spreekt P. Frick van de zekerheid als van *natuurnoodzakelijkheid,* — *zonder* of *met* inzage der motieven?

Dit kan immers niet twijfelachtig zijn voor wie in zijn

Logica no. 240 de nauwkeurige beschrijving van *directe zekerheid* gelezen heeft, waarin gezegd wordt, dat het verstand door de onmiddellijke klaarblijkelijkheid der zaak bepaald wordt, dat het achtslaat *(attendit)* op de blijkbare waarheid, dat het de motieven van instemming impliciet of *in actu exercito* kent. Maar wat nog sterker is, de toelichting van het antecedent *(Prob. ant.)* geeft uitdrukkelijk te kennen, in welken zin hier van *natuurnoodzakelijkheid* spraak is. „Want veel, zegt P. Frick, is zoo *onmiddellijk evident*, dat het verstand eenvoudig tot vaste instemming genoodzaakt wordt, zooals de innerlijke ondervinding getuigt, dat ik, die denk, besta; dat ik, als de termen „zijn" en „niet-zijn" gekend worden, bevestigen moet: hetzelfde kan niet tegelijk zijn en niet zijn". Hoe kon prof. Beysens dat alles voorbijzien, en zeggen, dat die stelling „consequent tot den reflexen sceptischen twijfel voert", terwijl toch deze natuurnoodwendigheid, afgedwongen door de evidentie, lijnrecht staat tegenover den blinden natuurdwang van den Scepticus. De hoogleeraar make zich dan niet noodeloos ongerust; de natuurnoodzakelijkheid sluit hier het inzicht der motieven niet uit, integendeel, zij sluit het blijkbaar in.

Wat wil nu P. Frick door dit argument duidelijk maken?

Wij zeggen met opzet *duidelijk maken*, niet *bewijzen*. Aan strikte bewijsvoering valt in de quaestie tegen het Scepticisme niet te denken; wie hier bewijzen in strengen zin wil leveren, bedriegt zichzelf, en vervalt in een *petitio principii*. Het geldt hier immers de geschiktheid zelf van het verstand voor de waarheid. De Sceptici meenen, dat aan 't verstand die geschiktheid ontbreekt. Met hen kan men dus *niets* aanvangen, is zelfs geen redetwist mogelijk. Hoe zou men hun aan 't verstand kunnen brengen, dat zij ongelijk hebben, als zij van gevoelen zijn met hun verstand niets te kunnen begrijpen? Maar ook voor anderen, die het

gezond verstand in eere houden en aan zijn bevoegdheid niet twijfelen, kan door een eigenlijk gezegde bewijsvoering de geschiktheid van het verstand niet aangetoond of, wat hetzelfde is, de valschheid van het Scepticisme niet bewezen worden. Dan zou men immers de geschiktheid van het verstand bewijzen met behulp van het verstand, m. a. w. veronderstellen wat men bewijzen wil. Neen, tegenover het Scepticisme kan men alleen redeneeren in oneigenlijken zin, duidelijker maken wat reeds duidelijk is, in 't volle licht plaatsen wat reeds gezien wordt, indirecte bewijzen aanvoeren, waardoor de dwaasheid en de innerlijke tegenspraak van dat stelsel in 't oog springt.

Welnu, in dezen zin hebben wij de argumenten van P. Frick te verstaan. Zoo toont hij in het besproken argument aan, hoe dwaas de Sceptici zich aanstellen door den aanleg van het verstand in twijfel te trekken, hoe onhoudbaar hunne leer is, die de natuurlijke zekerheid niet erkent als zekerheid van den echten stempel. Echte zekerheid, met inzage der motieven, zoo spreekt hij, is een noodzakelijk gevolg onzer natuur. Wij zijn immers van nature redelijke menschen: als zoodanig moeten wij noodzakelijk die zekerheid bezitten, en hebben de Sceptici geen recht haar waardeloos te verklaren. Immers zoodra wij ons verstand kunnen gebruiken, *moeten wij inzien*, dat zijn en niet-zijn niet kan samengaan, en moeten wij bijgevolg van het beginsel van tegenspraak en eveneens van alle overige onmiddellijke waarheden, deugdelijke zekerheid bezitten. Dit komt dus goed beschouwd neer op het reeds geciteerde woord van den H. Thomas: „Proprium autem est horum principiorum, quod non solum necesse est ea per se vera esse, sed etiam necesse est videri quod sint per se vera."

Dit mag een *argumentatio a priori* genoemd worden: uit de natuur tot de noodzakelijke eigenschap: *a ratione ad rationatum.* Hieraan voegt P. Frick een ander argument toe,

meer *a posteriori*, uit de noodzakelijke eigenschap tot de natuur: *a rationato ad rationem*, — dat door prof. Beysens voor „even bedenkelijk" gehouden wordt.

„De Sceptici zelf erkennen, dat de natuurlijke zekerheid in allen gevonden wordt; welnu, wat natuurlijker wijze in alle menschen aanwezig is, behoort tot 's menschen natuur en kan door geen wijsgeerige redenen te niet gedaan worden; dit getuigen de Sceptici uitdrukkelijk door woorden en door hun wijze van handelen."

Van dit argument verklaart de Warmondsche hoogleeraar: „Vergis ik mij niet, dan staan wij hier in dit argument voor een drievoudige sophistische handigheid:

1°. Een aequivocatie of het sophisme der dubbelzinnigheid...

2°. Zondigt het argument tegen de eerste aller denkwetten...

3°. Is de conclusie meer dan te wijd..." *(De Katholiek* blz. 97).

Goed bedoeld die terechtwijzing, ongetwijfeld, toch wel wat hardhandig toegediend. Maar is zij, wat zeker hoofdzaak is en had moeten vaststaan, voordat zij gegeven werd, ook verdiend? Wij meenen, dat de hoogleeraar zich inderdaad vergist; ziehier waarom. Wij herinneren vooraf nogmaals, dat hier geen strikt bewijs bedoeld kan wezen, en dus ook van geen eigenlijken *terminus medius* spraak is; ook hier wordt een reeds duidelijke zaak helderder in 't licht gesteld, meer niet.

Alle menschen bezitten natuurlijke zekerheid: dit geven de Sceptici toe, maar het ware gehalte dier zekerheid, het inzien der motieven, ontkennen zij of trekken het in twijfel. Hoe, zegt nu P. Frick, die zekerheid zou het echte gehalte missen? Als alle menschen haar bezitten, kan zij niet bedriegelijk zijn, kan zij geen anderen oorsprong hebben, dan de redelijke natuur zelve, en door geen spitsvon-

digheden te schande gemaakt worden. En de Sceptici zelf zijn weer genoopt te erkennen, dat die zekerheid door de natuur verschaft, door hun eigen drogredenen niet aan 't wankelen kan gebracht worden, zooals zij practisch toonen in al hun daden.

Dit argument is dus niets anders dan een toepassing van het woord van Horatius: Naturam expellas furca, tamen usque recurret." De Sceptici mogen zich verzetten zooveel zij willen tegen de geldigheid der natuurlijke zekerheid en dienvolgens aan alles twijfelen, zij worstelen vergeefs tegen hunne redelijke natuur, de natuur is sterker dan de leer.

Op gelijke wijze kan men argumenteeren tegen het Idealisme, de leer van hen, die twijfelen aan het bestaan eener buitenwereld, — want zulke buitensporigen zijn er ook. Alle menschen, de Idealisten niet uitgezonderd, zijn ten diepste overtuigd, dat zij niet leven in een wereld van schimmen en spookgestalten, maar met hunne oogen aanschouwen en met hunne handen betasten lichamen, die buiten hen bestaan en op hunne zintuigen inwerken. Met al hun sophisterijen kunnen zij zich niet aan die overtuiging ontworstelen; zij kunnen niet anders spreken en handelen dan als bestond er een werkelijke buitenwereld. En die overtuiging zou valsch zijn? En de werkelijkheid, die zich met onweerstaanbare kracht aan hen opdringt, louter schijn en bedrog? Neen, neen, zij komt van de redelijke natuur zelve, die ons niet bedriegt. Ook hier logenstraft de natuur die dwaze theorieën, ook hier is zij sterker dan de leer.

Zulk een gedachtengang verdient toch waarlijk het brandmerk niet van „drievoudige sophistische handigheid".

IV.

Bij de behandeling van het vraagstuk der menschelijke zekerheid is 't van 't grootste belang zich op het ware standpunt te plaatsen, den *status quaestionis* zuiver te stellen, wil men

niet vruchteloos den strijd tegen het Scepticisme aanbinden en zichzelven verwonden met de wapenen, waarmede men den vijand te lijf gaat.

Neemt prof. Beysens hier het ware standpunt in? Vernemen wij, hoe hij in zijne *Criteriologie* blz. 22 den stand der quaestie toelicht.

„Heeft onze zekerheid een werkelijken grond buiten onze eigene onweerstaanbare neiging om, en is zij alzoo voor de rechtbank der rede gewettigd? Want *a priori* is het evenzeer mogelijk, dat de zekerheid aan een bloot subjectieve wet en blinden aandrang onzer natuur ontspringt en alleen naar zuiver persoonlijke toestanden wordt gewijzigd, als dat de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid, die zich aan ons openbaart, ons tot bevestiging noodzaakte. In het eerste geval mist onze kennis blijkbaar alle waarde, die de grenzen van bewustzijnstoestanden (verschijnselen) overschrijdt. In het tweede geval, als mijn oordeel op de openbaring der objectieve waarheid berust, als ik bevestig, wat ik te voren in het object gezien heb, blijkt onze kennis ook werkelijk te zijn wat zij voorgeeft, nl. de bewuste kennis van datgene, wat waarlijk is van den kant van het object. — Eerst bij het stellen van deze vraag gaan Scepticisme en *Dogmatisme* uit elkander."

Met alle hoogachting, die wij den Warmondschen professor toedragen, moeten wij opmerken, dat deze voorstelling ons de juiste niet schijnt, en dat hij groot gevaar loopt zich zoodoende vast te werken. „*A priori* is het evenzeer mogelijk, dat de zekerheid uit een bloot subjectieve wet en blinden aandrang onzer natuur ontspringt..., als dat de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid, die zich aan ons openbaart, ons tot bevestiging noodzaakt." Dat lijkt mij een gevaarlijke stelling.

A priori kan hier natuurlijk niet beteekenen: *vóór alle kennis* des verstands, dan zou het volstrekt geen zin

hebben, maar wil zeggen: *vóór de reflexe kennis, vóór alle onderzoek* naar de directe zekerheid ingesteld. Dat de schrijver er dezen zin aan hecht, blijkt ook duidelijk uit andere teksten der *Criteriologie*, die wij zullen aanhalen. Maar zoo wordt beslist te veel aan de Sceptici toegegeven.

De zaak wordt voorgesteld, alsof wij *a priori* nog niet wisten, dat onze *oorspronkelijke* of *natuurlijke* zekerheid werkelijk op goede gronden steunt, alsof eerst na ingesteld onderzoek zou blijken, dat er inderdaad zulke gronden aanwezig zijn. *A priori* zou 't evenzeer mogelijk zijn, dat wij zonder inzage der motieven en alleen uit blinden natuurdwang genoopt zouden worden de eerste onmiddellijke oordeelen uit te spreken, als dat wij ze uitspreken met kennis der motieven, genoodzaakt door de objectieve waarheid of de klaarblijkelijkheid der zaak.

Maar als dit het geval is, als het absoluut geschieden kan, „dat de zekerheid uit een bloot subjectieve wet en blinden aandrang onzer natuur ontspringt," als het verstand tot instemming gedwongen kan worden zonder de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid of de inzage der motieven, — dan baat geen reflexie, geen onderzoek. Evengoed als het verstand een eerste maal in de directe acte blindelings tot bevestiging kan genoodzaakt worden, kan dit een tweede maal plaats hebben in de reflexe acte. Men zegge niet „door de reflexe acte zie ik de motieven van instemming." Het is immers niet onmogelijk, dat men bij die tweede verstandsacte even blindelings tot instemming gedreven worde als bij de eerste.

Neen, zoo komt men er niet; dat is spelen in de kaart van het Scepticisme, dat is de mogelijkheid veronderstellen van een *blind verstand*, van een verstand, dat tot oordeelen gedwongen kan worden uit louter natuurdrang, zonder inzage der motieven.

Ik weet niet, of P. Frick kennis gemaakt heeft met de re-

censie zijner *Logica* in *De Katholiek* en met de later verschenen *Criteriologie.* Zoo ja, dan zal hij bij het lezen van de stelling, door zijn recensent in deze quaestie ingenomen, wel groote oogen hebben opgezet, en uitgeroepen: „Nu, dáármede zou Kant vrede hebben! — de mogelijkheid aannemen van een verstand, dat *oordeelen moet, zonder te weten waarom,* 't is koren op Kant's molen."

Als het verstand tot instemming genoodzaakt wordt, *zijn er gronden.* In *directe zekerheid,* bij het uitspreken der eerste oordeelen des verstands, moet men zich niet afvragen *of er gronden zijn.* Wij behoeven naar die gronden niet te zoeken, neen, zij zijn er, en wij weten, dat ze er zijn en wij zien ze. En juist *omdat wij die gronden zien, moeten* wij die eerste waarheden uitspreken. Wij zien ze op nog onvolmaakte wijze, maar toch voldoende, impliciet, *in actu exercito.* Om *wetenschappelijke* zekerheid te verkrijgen, hebben wij alleen de gronden, die wij reeds zien, volmaakter, expliciet te leeren kennen, zoodat wij er het volle bewustzijn van hebben en ons volkomen rekenschap geven van onze zekere kennis. Goed beschouwd komt het dus hier wederom neer op het juiste begrip van *directe* of *natuurlijke zekerheid.* Daarom zijn de „zeer vele" wijsgeeren, tegen wie prof. Beysens meent in 't harnas te moeten schieten, zoo bezorgd om bij het opzetten van den *status quaestionis* het volle licht te laten vallen op de *directe* of *natuurlijke zekerheid,* te doen uitkomen, dat zij ons gegeven is niet als louter natuurdwang, maar veroorzaakt door de klaarblijkelijkheid der zaak of de inzage der motieven. Men leze de definitie van P. Frick nog eens over.

Hieruit blijkt, hoe wij te denken hebben over den volgenden tekst der *Criteriologie,* blz. 26. „Of het verstand echter die zekere oordeelen te recht of ten onrechte, met grond in de dingen of in haar eigen wezen uitspreekt, blijkt geenszins uit het feitelijk bestaan dier zekerheid in ons."

Integendeel, juist uit het feitelijk bestaan dier zekerheid in ons blijkt, dat het verstand met grond in de dingen die zekere oordeelen uitspreekt. Met *directe zekerheid* is inzage der motieven verbonden. Anders kon ons verstand blindelings tot oordeelen genoopt worden, en Kant en de overige Sceptici hadden gelijk.

Op blz. 31 zegt de schrijver: „De groote vraag, die den geheelen strijd over de waarde der menschelijke zekerheid samenvat, is dan deze: Is onze zekerheid gegrond op de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid, of vindt zij haar reden alleen in de natuur van het denkend subject en de eigen wetten dier natuur?"

Een vraag is dit eigenlijk niet in dien zin, alsof wij vóór het onderzoek het antwoord nog niet kenden, alsof dit *a priori* beschouwd zoowel in ontkennenden als bevestigenden zin kon uitvallen. Neen, bij directe of natuurlijke zekerheid weten wij reeds in het uitspreken zelf van het oordeel, *in actu exercito*, dat het antwoord bevestigend is; wij stellen het onderzoek in, om het volkomen helder, expliciet of *in actu signato* voor den geest te hebben.

V.

Het wetenschappelijk onderzoek moet steunen op onmiddellijke waarheden, waarvan wij door de natuurlijke werking onzer kenvermogens directe zekerheid verkrijgen. Dit erkent ook prof. Beysens in zijne *Criteriologie* uitdrukkelijk. „Immers, zoo lezen wij, blz. 28, daar zijn een aantal waarheden, die op den bodem van alle andere liggen; deze zijn vooreerst in zichzelven altijd zeker en aan geen twijfel onderhevig, en vormen bovendien de logische beginselen, waaruit de waarheid van alle overige moet worden afgeleid."

Ongelukkig komt ten gevolge zijner halfslachtige opvatting van natuurlijke of directe zekerheid het eigenaardig karakter dier onmiddellijke waarheden niet uit. Dit karakter

is niet slechts hierin gelegen, zooals reeds meermalen gezegd werd, dat wij die oordeelen *moeten* uitspreken, maar dat ook met die uitspraak de *inzage der motieven* gepaard gaat. Uit het bestaan dier zekerheid blijkt dus wel degelijk, dat wij ze *te recht* uitspreken, terwijl volgens de *Criteriologie* blz. 26 uit het feitelijk bestaan dier zekerheid in ons, geenszins blijkt, of het verstand die zekere oordeelen te recht of ten onrechte, met grond in de dingen of in haar eigen wet uitspreekt. Gevolg hiervan is, dat de hoogleeraar de bevoegdheid of betrouwbaarheid van het verstand niet beschouwt als een waarheid, die onmiddellijk blijkt, maar *bewezen* dient te worden.

„Zeer zeker, zoo leert hij blz. 27, evenals omtrent alle afgeleide waarheden, zoo is ook omtrent de betrouwbaarheid van ons *verstand* de twijfel mogelijk en methodisch gerechtvaardigd. Maar de door het Scepticisme gepostuleerde twijfel is *reëel* en *positief*, een op redenen berustend werkelijk mistrouwen. Maar in dit vraagstuk is uiteraard alleen geoorloofd de *negatieve* twijfel, die geheel bestaat in de gewilde terzijdestelling van alle overtuiging, welke wij vóór of tegen mochten bezitten... De eenig mogelijke methode dus, die bij het onderzoek van dit vraagstuk kan gevolgd worden, is deze: dat wij met terzijdestelling van alle meening en overtuiging omtrent de al of niet vertrouwbaarheid van het verstand, dit in zijne werken laten spreken, om daarna uit hetgeen de observatie dier werkingen ons leerde, de waarde van het verstand te bepalen."

Het standpunt derhalve, waarop de hoogleeraar zich plaatst tegenover de geschiktheid van het verstand is neutraal. Hij houdt zich, als wist hij niets ten voor- of ten nadeele dier geschiktheid, en wil haar van dat standpunt uit bewijzen.

Dat hij inderdaad *bewijzen* wil, blijkt reeds uit de plaats, die haar in het aangehaald citaat wordt aangewezen, nl.

onder de *afgeleide* waarheden. Maar ook uit verschillende andere gegevens. Op blz. 25 keurt hij sterk de zienswijze af van hen, die de betrouwbaarheid van het verstand als onmiddellijke waarheid, ja, als *conditio sine qua non* van alle zekerheid vooropstellen; dit noemt hij *ultra-dogmatisme* en een *petitio principii*, alsmede een weg „in strijd met de natuur onzer kennis en een averechtsche voortgang van het onbekende tot het bekende."

Hoor, hoe hij terzelfder plaatse zijn meening toelicht: „Zeer zeker, om de objectieve waarheid te kennen, heb ik in werkelijkheid een verstand noodig, dat daartoe in staat is. Maar het vraagstuk vertoont zich hier geheel anders, nl. hoe weet ik, dat ik zulk een verstand bezit? Dat is de strijdvraag. Gegeven is het feit van mijn bestaande zekere oordeelen... Of het verstand echter die zekere oordeelen te recht of ten onrechte, met grond in de dingen of in haar eigen wet uitspreekt, blijkt geenszins uit het feitelijk bestaan dier zekerheid in ons. Maar gelijk alleen uit het bestaan onzer oordeelen het bestaan van het verstand wordt gekend, zoo kan alleen de gebleken gegrondheid derzelfde oordeelen, ons de bevoegdheid en betrouwbaarheid van ons verstand doen kennen, of liever er toe doen *besluiten*."

Evenmin dus als wij bij directe zekerheid de motieven der waarheid onmiddellijk inzien, zien wij onmiddellijk in het uitspreken der zekere oordeelen de bevoegdheid van het verstand in. Eerst moet in de reflexe verstandsacte de gegrondheid dier oordeelen blijken, dan pas mogen wij tot die betrouwbaarheid besluiten.

En de schrijver zet zich aan den arbeid, levert drie bewijzen en maakt in 't eind deze gevolgtrekking:

„In de bovengevoerde bewijzen hebben wij ons als aandachtige toeschouwers van ons eigen gedachtenleven gedragen, zonder ons vóór of tegen de waarde van ons *verstand* uit te spreken. Wij vonden, dat de grond onzer *oordeelen*

niet een blinde, bloot subjectieve natuurdwang is, maar dat alleen de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid bij machte is onze instemming af te dwingen. — Daarom hebben wij *nu* het recht te *besluiten*, dat inderdaad ons verstand bij machte is de objectieve waarheid te kennen."

De schrijver wil door de cursiveering in den laatsten zin hierop nadruk leggen: *nu* eindelijk weten wij, en wel als *besluit* eener redeneering, dat ons verstand vertrouwbaar is of geschiktheid heeft om te kennen, dat wij niet uit blinden natuurdrang zeggen: tweemaal twee is vier, maar ook weten waarom en inzien, dat tweemaal twee werkelijk vier is.

Nu mag men vragen: hoe zijn wij tot die inzage gekomen?

Het antwoordt luidt: *door middel van het verstand* reflecteerend op het directe oordeel: tweemaal twee is vier. Dit *moesten* wij uitspreken zonder nog in te zien, of het wel zoo was. Maar thans na reflexie en redeneering zien wij, dat alles in den haak is.

Let wel: wij gebruiken daartoe een vermogen, wiens vertrouwbaarheid wij geacht worden nog niet te kennen, waarvan wij nog niet weten, of het misschien niet blindelings tot instemming kan gedreven worden.

En wij zouden naïef genoeg zijn te meenen, dat wij door die reflexe acte de geschiktheid van het verstand voor de waarheid zijn te weten gekomen? dat, als het verstand in de eerste acte die geschiktheid nog niet kende, het zulks door die nieuwe acte heeft ingezien? Wat kan het baten, dat wij „ons als aandachtige toeschouwers van ons eigen gedachtenleven gedragen", als wij nog niet weten, of de toeschouwer wel zien kan, als wij nog niet veronderstellen, dat het verstand tot inzien en kennen de noodige geschiktheid bezit? Met een verstand, welks vertrouwbaarheid ons nog onbekend is, die vertrouwbaarheid te willen bewijzen, is toch wel een voorbeeld van *petitio principii* zoo tastbaar, als er ooit een geleverd werd. Men veronderstelt immers blijkbaar, wat men

wil bewijzen. In de eerste of directe verstandsacte ziet en kent men nog niet de bevoegdheid van het verstand. Nu wordt datzelfde verstand als „toeschouwer" aangesteld. Meent men nu daarmede te zien, dat het met de eerste acte in orde is? *Indien het zien kan* of bevoegdheid heeft, ja. Maar dit juist weet men nog niet, deze kennis tracht men te achterhalen. Als men nu niet weet, of het verstand in de directe acte niet gedwongen kan worden zonder inzage der waarheid, weet men het immers evenmin in de reflexe. *Tenzij men derhalve veronderstelle*, dat het verstand zien kan, blijft het even twijfelachtig, of het een vertrouwbaar kenvermogen is.

Neen, ook hier deugt het neutraal standpunt niet. Wij kunnen niet uitgaan van twijfel, hetzij positieven of negatieven, omtrent de waarde van het verstand. Wij moeten beginnen met de zekere waarheid zijner vertrouwbaarheid. Zonder die waarheid heeft men geen vasten grond onder de voeten, men wil bouwen op de ledige ruimte en geeft gewonnen spel aan het Scepticisme.

't Valt dan ook te betreuren, dat prof. Beysens én in *De Katholiek* én in zijne, overigens in menig opzicht voortreffelijke, *Criteriologie* zich zoo schrap gezet heeft tegenover de zienswijze van zeer vele andere wijsgeeren, welke zienswijze dan toch volgens eigen bekentenis, (al begrijp ik niet, hoe hij van zijn standpunt die bekentenis kon afleggen), een *gewettigde denkrichting* is. Indien hij deze richting, alvorens er zoo sterk tegen op te komen, nauwkeuriger overwogen had, zou hij gewis sommige zaken in de pen gehouden, andere gewijzigd hebben, — en de waarde van zijn arbeid ware er m. i. niet door verminderd.

VI.

Op welk standpunt hebben wij ons dan te plaatsen in het onderzoek naar de waarheid, hoe moeten wij stelling nemen tegenover de Sceptici?

Er is maar één mogelijk en redelijk standpunt, dat van den H. Thomas. Wij moeten uitgaan van eenige waarheden, die niet alleen noodzakelijk voor waar gehouden worden, maar die ook noodzakelijk als waar gekend worden, — die wij nl. niet slechts noodzakelijk moeten bevestigen, maar waarvan wij tevens de objectieve waarheid of de motieven, die ons de zaak openbaren, noodzakelijk inzien.

Dit zijn de eerste beginselen, die onze redelijke natuur ons vanzelf aan de hand doet, waarvan wij *natuurlijke* of *directe* zekerheid bezitten. En deze zekerheid, — wij herhalen het uitentreuren, wijl hier de reden van het misverstand schuilt, — is niet eenvoudig noodzakelijkheid van instemming, zij gaat gepaard met, of liever zij is het gevolg van inzage der motieven; die zekerheid is gegeven met en door het zien der zaak. *Omdat* het verstand inziet: tweemaal twee is vier, *moet* het zeggen: tweemaal twee is vier. Daarom behoeft de vraag niet onderzocht te worden: „heeft onze zekerheid een werkelijken grond buiten onze eigene onweerstaanbare neiging om, en is zij voor de rechtbank der rede gerechtvaardigd?” — zooals prof. Beysens meent. Wij weten al, en wel onmiddellijk doordat wij zeker zijn, dat zij buiten onze onweerstaanbare neiging om haar grond in de zaken heeft, wij zien reeds, dat zij gerechtvaardigd is. Het geldt hier slechts door een reflexe acte beter, vollediger, expliciet te kennen, wat in het directe oordeel reeds voldoende, maar nog minder volmaakt en impliciet gekend wordt. Moest die vraag gesteld worden, het stond treurig met de wetenschap geschapen; de vraag ware niet op te lossen. Wie derhalve zegt: „*a priori* is het evenzeer mogelijk, dat de zekerheid aan een bloot subjectieve wet en blinden drang onzer natuur ontspringt, alsdat de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid, die zich aan ons openbaart, ons tot bevestiging noodzaakte,” — wie zoo spreekt, waagt zich op gevaarlijk terrein, hij verzeilt in alle goede trouw in het vaarwater der Sceptici.

Onder de waarheden nu, waarvan wij door onmiddellijke inzage zekerheid hebben, heeft een drietal den voorrang, die deswege *fundamenteele* of *primitieve* waarheden genoemd worden. Deze zijn:

1°. het *eerste feit*, of de waarheid van ons eigen bestaan;

2°. het *eerste beginsel*, of het beginsel van tegenspraak;

3°. de *eerste voorwaarde*, of de geschiktheid van het verstand voor de waarheid.

Ten einde men dit niet verkeerd begrijpe, bepaalt P. Frick zorgvuldig den zin van *fundamenteele waarheid.* „Hier is geen spraak van de *bron*, waaruit de kennis geput wordt, noch van het *criterium* der waarheid en *motief* der zekere instemming; maar door *primitieve* of *fundamenteele* waarheid heeft men zulk eene te verstaan, op welker zekere kennis de zekere kennis van alle andere waarheden *steunt*, en wel *ten laatste*, zoodat nl. onze zekerheid daarvan niet steunt op een andere meer primitieve waarheid, waartoe zij teruggebracht zou kunnen worden."

De drie genoemde *fundamenteele* waarheden strekken derhalve tot *gronslag* aan de kennis der overige waarheden; tot *gronslag*, niet in de beteekenis van *bron* of *beginsel*, waarin men middellijk of onmiddellijk de overige waarheden zou kennen; niet in de beteekenis van *motief* of *beweegreden* van instemming, waardoor het noodzakelijk verband geopenbaard wordt tusschen Subject en Praedicaat, maar in die van *steun*, in zoover zij noodzakelijk vereischt worden tot de kennis der waarheid of in zoover onze zekere kennis daarop steunen moet. Gegeven de kennis dezer waarheden, kan het verstand van een gepercipieerde waarheid zeker zijn, — niet gegeven, kan het verstand van niets meer zeker zijn, elke zekere kennis vervalt.

Dat drietal waarheden wordt nl. *in elk zeker oordeel mede uitgesproken*, ligt stilzwijgend in de kennis van iedere waarheid opgesloten. Immers, wie een zeker oordeel uitspreekt,

bijv. het geheel is grooter dan een zijner deelen, bevestigt expliciet of uitdrukkelijk, *dat de zaak zoo is*, nl. het geheel is grooter dan een zijner deelen; maar tevens impliciet of stilzwijgend *(in actu exercito)* zegt hij, *dat hij de zekere kennis dier waarheid bezit*, of dat hij inziet: de zaak is werkelijk zoo en kan niet anders zijn. Hij zegt dan tevens stilzwijgend: ik zie, dat het geheel grooter is dan een deel en niet anders dan grooter zijn kan.

Hiermede nu wordt vooreerst het *eigen bestaan* bevestigd. Wie toch zegt: ik zie, zegt ongetwijfeld: ik besta. Het feit van actueel inzien rust in laatste instantie op het feit van het bestaan des kenners; en zoo is het eigen bestaan, het *eerste feit*, waarvan de kenner eener waarheid zekerheid heeft.

Wie verder inziet dat de zaak zoo is en (althans voor 't oogenblik) niet anders zijn kan, weet en erkent, dat iets niet tegelijkertijd kan zijn en niet-zijn, niet tevens waar en valsch kan wezen; m. a. w. hij bevestigt het *eerste beginsel*, het *beginsel van tegenspraak*.

Eindelijk, wie zegt, dat hij de waarheid inziet, erkent tevens stilzwijgend de *geschiktheid van het verstand* voor de waarheid, of de *eerste voorwaarde*.

Veronderstel nu eens: het verstand ziet met de expliciet uitgesproken waarheid niet tevens die drievoudige waarheid in. Wij weten alzoo niet, dat wij bestaan, terwijl wij een waarheid uitspreken; dat de waarheid, die wij uitspreken, niet tegelijkertijd onwaarheid zijn kan; dat het verstand in staat is een waarheid in te zien of te kennen. Wat moet daaruit volgen? Natuurlijk, dat wij van geen enkele waarheid zeker zijn. Want om zeker te zijn, *moet men inzien, dat de zaak zoo is en niet anders zijn kan*, en daartoe worden, goed beschouwd, de drie primitieve waarheden gevorderd. Hef derhalve de drie primitieve waarheden op, en gij zijt van niets meer zeker. Ja, hef slechts een van de drie op,

ook dan is het uit met alle zekerheid; want het eigenaardige dezer waarheden is, dat de expliciete bevestiging of ontkenning der eene de bevestiging of ontkenning der beide andere in zich sluit, zoodat de val der eene den val der beide andere na zich sleept. Wie bijv. niet zeker is van de betrouwbaarheid van het verstand, kan onmogelijk zeker zijn van zijn bestaan of van het beginsel van tegenspraak; het ware dan immers mogelijk, dat het verstand zich bedroog in het uitspreken dier oordeelen.

Nu is het verder duidelijk, dat die waarheden *niet kunnen bewezen worden.* Wie ze bewijzen wil, levert een *petitio principii* van het zuiverste water. Beproef uw *eigen bestaan* te bewijzen, dan zult gij er met Descartes toe komen om te zeggen: „Je pense, *donc* je suis". Maar in de praemisse zegt gij reeds duidelijk, dat gij bestaat en wel in denkenden toestand verkeert; gij veronderstelt dus wat gij bewijzen wilt.

Dat het *beginsel van tegenspraak* in elk oordeel ligt opgesloten en mede uitgesproken wordt, erkent ook prof. Beysens, gelijk wij zullen zien. Ook de *geschiktheid van het verstand* kan niet bewezen worden, zonder blijkbaar te veronderstellen, dat het verstand in staat is eene waarheid in te zien en een deugdelijke redeneering te volbrengen.

Niet minder duidelijk is, dat die waarheden *geen bewijs noodig hebben.* Wij zien ze immers onmiddellijk in met de eerste zekere waarheid, die wij kennen, ja, zij zijn de onmisbare gezellinnen bij elke zekerheid; zonder haar geen zekerheid mogelijk. Hier wachte men zich echter voor een minder juiste voorstelling. „Anderen, waaronder Balmes en Tongiorgi, zoo lezen wij in de *Criteriologie* blz. 148, meenden, dat anterieur aan alle zekerheid welke ook, een drievoudig oordeel moest vaststaan, zonder hetwelk geen zekerheid mogelijk zoude zijn." *Anterieur aan alle zekerheid* geeft niet gelukkig hun gevoelen weer, de drie primitieve waar-

heden loopen niet alle zekerheid *vooruit*. Zij zijn gegeven, gaan gepaard met de zekere kennis van elke waarheid, zij *begeleiden* haar als noodzakelijke vereischten; zonder impliciete kennis dier waarheden, zouden wij van geen enkele waarheid zekerheid hebben; zij worden m. a. w. in elk zeker oordeel mede uitgesproken.

Duidelijk is het eveneens, dat zij *door ontkenning of twijfel bevestigd worden*. Wie verklaart te twijfelen of te ontkennen, ziet zijn toestand in, weet dat hij twijfelend, ontkennend is, — anders kon hij het immers niet verzekeren, — en belijdt hiermede de geschiktheid van het verstand om te zien, te kennen. Hij weet verder, dat twijfel twijfel, en ontkenning ontkenning en niet iets anders, bijv. bevestiging is, en zoo spreekt hij tevens het beginsel van tegenspraak uit. En wie zegt twijfelend of ontkennend te zijn, hoe zou hij niet tevens verzekeren, dat hij is of het bestaan heeft? Hier baat derhalve geen twijfel of ontkenning.

Eindelijk blijkt, dat deze waarheden de *eerste* zijn, en niet tot meer eenvoudige of eerdere kunnen worden teruggebracht. Elk der drie is in hare orde de eerste voor onze kennis. In de *ontologische* orde is het beginsel van tegenspraak het allereerste; het ontstaat onmiddellijk in den geest uit het meest universeel begrip van het zijn. In de *subjectieve* orde der kennis is het bestaan van den kenner het allereerste vereischte; vervalt dit, dan is er geen subjectieve orde. Het *verband* tusschen de ontologische en de logische orde, tusschen den kenner en het gekende wordt gelegd door het kenvermogen, een vermogen nl. dat tot kennen geschiktheid bezit: dit is de allereerste en allernoodzakelijkste voorwaarde van kennis, waarheid en zekerheid.

VII.

Onderwerpt men derhalve het zeker oordeel des verstands aan nauwkeurige analyse, dan wordt het duidelijk, dat in

het expliciet oordeel over de zaak, tevens voornoemde drievoudige waarheid impliciet wordt uitgesproken. Was er nu wel reden dit gevoelen te bestempelen met den naam van *ultra-dogmatisme?* En als bij de bespreking van P. Frick's *Logica* in *De Katholiek* gezegd wordt: „bovenal de bekende leer der drie fundamenteele of primordiale waarheden is de schuld, dat menige bewijsvoering door menigeen niet dan onder groote reserve zal worden aanvaard", — is het dan de leer, die de schuld draagt, of de door menigeen kwalijk begrepen leer?

Overigens prof. Beysens staat zoo ver niet van de leer der drie fundamenteele waarheden af als men wanen zou. In zijne *Criteriologie* blz. 147 lezen wij: „Het beginsel der tegenspraak is in waarheid het *eerste beginsel*. Zelf toch kan het, ook niet indirect, tot een ander worden herleid. Daarentegen wordt het in iedere bevestiging of ontkenning mede uitgesproken."

Hier wordt toch éene primitieve waarheid erkend, die in ieder oordeel impliciet mede uitgesproken wordt. Dit is dan ook allerduidelijkst, dat men geen oordeel kan uitspreken, zonder te veronderstellen dat het subject niet tegelijkertijd het Praedicaat kan zijn en niet-zijn, en bijgevolg zonder stilzwijgend het beginsel van tegenspraak te erkennen, niet natuurlijk als *motief*, maar als *fundament* voor elke zekere kennis vereischt.

Dit is evenwel het *eenige* fundament niet; weinig zou het baten, als ik niet tevens wist, dat de uitgesproken waarheid *door mij wordt ingezien*. Dit mijn actueel kennen of inzien der waarheid nu sluit blijkbaar de beide andere fundamenteele waarheden in; het veronderstelt als eerste feit mijn eigen bestaan en als eerste voorwaarde de geschiktheid van het verstand om te kennen.

Zelf is prof. Beysens ook reeds half voor een tweede fundamenteele waarheid gewonnen. „Wat het *eerste feit* betreft,

zegt hij, moet men onderscheid maken. Voor de ervaringsoordeelen kan men inderdaad het zelfbewustzijn als den algemeenen grondslag erkennen, dat in hen allen de *tot bewustzijn gekomen waarneming* het motief der zekerheid in het oordeel is. Evenwel is het „bewuste" in de waarneming eerder noodzakelijke voorwaarde dan eigenlijke grond."

Met het hier gezegde goed verstaan kunnen wij 't wel vinden. Om zekere kennis te hebben, moet ik weten, dat *ik de waarheid inzie*, d. i. ik moet mij bewust zijn van de inzage der waarheid. En dit directe bewustzijn *(conscientia directa)* is noodzakelijke voorwaarde of grondslag der zekerheid, niet grondslag, in de beteekenis van *motief*, zooals de hoogleeraar te recht verbetert, maar in die van *steun*, wijl de zekere kennis werkelijk op bewustzijn dier inzage steunt en zou ophouden zekere kennis te zijn, zoo haar die steun onttrokken werd. Dit is echter niet alleen het geval bij de *ervaringsoordeelen*, zooals prof. Beysens meent, maar *evenzeer* bij de *analytische*. Ook om daarvan zeker te zijn, moet ik bewustzijn van mijn inzage der waarheid hebben.

Beschouwt men nu goed het direct bewustzijn der inzage, dan begrijpt men ook gemakkelijk, dat het de kennis in zich sluit van het bestaan des kennenden persoons, en niet te vergeten, van diens geschiktheid om te kennen. Ook deze beide waarheden worden impliciet geapprehendeerd en zijn noodzakelijk voor de zekere kennis, weshalve zij met recht ten opzichte van de zekerheid *fundamenteele waarheden* genoemd worden.

Laat ons, alvorens te eindigen, het verhandelde in eenige hoofdpunten samenvatten, waarin wat het vraagstuk der zekerheid betreft, ons gevoelen afwijkt van dat des hoogleeraars.

1°. De strijd tegen het *universeel Scepticisme* is geen strijd tegen een denkbeeldigen vijand. Het wetenschappelijk Scepticisme kan inderdaad krachtens het vooropgezet wan-

begrip van de onbetrouwbaarheid des verstands, of, wat op hetzelfde neerkomt, krachtens het wanbegrip van directe zekerheid als blinden aandrang tot oordeelen, als natuurnoodwendigheid zonder inzage, geen enkele zekere waarheid aannemen, moet logisch aan alles twijfelen. De strijd tegen dit Scepticisme is de strijd voor het goed recht der rede.

2°. De *directe* of *natuurlijke zekerheid*, ons geschonken door de spontane werkzaamheid van het verstand, zegt niet enkel natuurdwang tot het uitspreken der eerste oordeelen, maar daarenboven inzage der motieven, inzage van het noodzakelijke verband tusschen Subject en Praedicaat. Men mag die inzage niet uitsluiten, evenmin in twijfel trekken, hetzij met positieven of negatieven twijfel. Directe zekerheid zegt dus een *moeten* oordeelen *met* of liever *ten gevolge van* inzage der motieven. Wie er anders over denkt, moge toezien, hoe hij het Scepticisme ontkomen kan.

3°. De *geschiktheid van het verstand* voor de waarheid is onmiddellijk evident; zij is ons gegeven met en wordt impliciet uitgesproken in elk zeker oordeel. Zonder haar geen zekerheid; zij is de eerste en noodzakelijke voorwaarde van alle zekere kennis; en wie haar bewijzen wil, veronderstelt blijkbaar, wat hij wil bewijzen.

4°. Behalve de geschiktheid van het verstand worden in elk zeker oordeel *nog twee andere primitieve waarheden* uitgesproken, die mede het noodzakelijk fundament van alle zekerheid vormen: de waarheid van ons eigen bestaan, of het eerste feit in de subjectieve orde onzer kennis, en het beginsel van tegenspraak, of het eerste beginsel in de ontologische orde.

Mogen deze bladzijden het gevoelen van mijn hooggeachten collega omtrent de leer, die hij bestreden heeft, een kleine wijziging doen ondergaan. Dat is de stille hoop, die ik koester.

J. KERLEN.

Intensief gasgloeilicht.

Hoe meer men heeft, hoe meer men wil hebben.

Dit spreekwoord wordt voortdurend in allerhande soort van zaken bewaarheid, — ook in het licht dat men wenscht te krijgen uit een gasgloeilicht.

Van daar dat telkens en telkens nieuwe branders worden aangekondigd met somtijds vrij vernuftige inrichtingen om de lichtkracht van een kousje te verhoogen.

Naar aanleiding eener photometrische kwestie bij projectie-lantaarns, ben ik terechtgekomen in een onderzoek naar de lichtsterkte en het daarmede gepaard gaande gasverbruik bij verschillende soorten van branders die zonder verdere benoodigdheden dan voor gewoon branden op de gasleiding kunnen gebruikt worden.

Niet derhalve over branders die òf bizondere trekking der lucht, òf bizondere persing van het gas behoeven, zal hier gesproken worden, maar alleen over dezulke die slechts heel gewone trekking en drukking vragen.

De branders en kousjes en verder materiaal voor dit onderzoek noodig, is ons vrijgevig volop verstrekt door den heer Carl Gautzsch (Heerengracht 209, Amsterdam), een der grootste firma's op het gebied van gasgloeilicht.

Het kan zijn nut hebben, even in herinnering te brengen onze gasverlichtingsmiddelen van vóór een tiental jaren.

Wie herinnert zich niet meer de warrelende vleermuizen en zwaluwstaarten onzer straatlantaarns, lokalen, en gangen?

Welnu, zoo'n vleermuis, zoo'n zwaluwstaart gaf ons vier, vijf, zes normaal-(spermaceti-)kaarsen licht, en verslond 200 tot 300 liter gas per uur.

Een der laatste verbeteringen van gewone branders met cylinderglas, die vóór het gloeilicht nog werden ingevoerd, bracht het tot 20 à 25 kaarsen, maar met een gasverbruik van over de 300 liter per uur.

En tegenwoordig? Vooral sinds de lijkkleurige tint der gepatenteerde, echte, Auer-kousjes is verdrongen door de gloeiende kleur der witte (geelachtige) en gele (oranjekleurige) gloeilichamen? Nu is een licht van slechts 25 kaarsen een heel ordinair iets, waarmee men dan ook hoogstens nog voor een klein vertrek tevreden is!

En het verbruik aan gas voor die 25 kaarsen? Het is volstrekt geen zuinigheidsbrander die daarvoor omstreeks 75 liter per uur verbruikt.

Evenveel licht, en minstens viermaal minder gas dan bij een geperfectioneerden ouderwetschen brander; vier, vijfmaal meer licht, en drie, viermaal minder gas dan bij een vleermuis, dus bij evenveel licht twintigmaal minder gas, of omgekeerd bij evenveel gas twintigmaal meer licht.

Doch een gloeikousje met slechts 25 kaarsen lichtkracht is tegenwoordig niet veel meer; daarmede kan men onmogelijk voor den dag komen b.v. in een winkel, in een huiskamer. In een winkel- of huiskamer, waar men vroeger van een flinke verlichting sprak bij een brander van 16 of 20 kaarsen!

Gelukkig, een gewoon gloeikousje op een gewonen bran-

der kan het dan ook veel verder brengen; de gewenschte vermeerdering van licht is reeds lang gevonden.

Het is niets bizonders dat een gasgloeilicht van de meest gewone soort ten minste een 40 à 50 normaalkaarsen geeft.

Hier komt echter reeds aanstonds de vraag, wat er moet verstaan worden onder een gasgloeilicht van de meest gewone soort?

Vooreerst wordt hier daaronder verstaan een brander van de eerste en meest verspreide soort, namelijk met de gewone 4 niet zeer groote gaatjes voor luchtaanvoer, en eene mengbuis en mengkamer ter gezamelijke hoogte van circa negen centimeter, terwijl de breedte van den kop tusschen vijfentwintig en dertig millimeter bedraagt.

Waar het evenwel meer op aan komt, is het soort van gloeikousje en vooral de hoogte van het ophangpunt. Welnu, we stellen voor een gewonen brander als hoogte een stift van 9 centimeter, waarvan 5 tot 10 millimeter in het busje steekt, terwijl door den asbestdraad het gloeibare gedeelte van het kousje tot omstreeks 7 centimeter lengte wordt gebracht.

Met zulk een brander, voorzien van een recht cylinderglas verkrijgt men gereedelijk, bij gebruik van goede soort kousjes, — wij bedienden ons voor deze proef van een Gautzschkousje, merk GGG Ramé I[a] —, 50 Hefnerkaarsen, bij ± 120 liter gas per uur. De licht-eenheid, Hefnerkaars genoemd, welke wij hier en in 't vervolg opgeven, is 14 % kleiner dan de engelsche of spermaceti- of normaal-kaars. Zoodoende wordt 50 Hefnerkaars = 43 normaalkaars. Wij willen de Hefnerkaars als eenheid gebruiken, daar deze eenheid veelvuldig voorkomt in opgaven van prospectussen.

Is nu met 50 H-kaarsen voor een gewonen brander het toppunt bereikt? Neen; het kan nog gemakkelijk opgevoerd worden, en wel door het aanwenden van zoogenaamde „gaatjesglazen” (Lochcylinder). Deze glazen, voor gewone

branders, zijn korter dan de cylinderglazen, maar hebben tusschen het onderste en bovenste nauwere gedeelte een verwijding, en daarin, ter hoogte van den onderkant van het kousje, een reeks van „gaatjes", ronde openingen. Om van deze glazen nut te trekken, moet de toevoer van lucht op de gewone wijze, d. w. z. onder in het lampenglas, door het kroontje vanden brander heen, afgesloten worden. Hiertoe dienen opzettelijk tot dit doel vervaardigde doppen welke om den kop van den brander en in het kroontje passen.

In 't voorbijgaan zij opgemerkt, dat wij niet zelden „gaatjesglazen" gebruikt zagen, doch *zonder* doppen in de branders. Dan is er geen voordeel aan, maar veelal nadeel voor de lichtkracht.

De luchtafsluiting door de doppen van onder bewerkt dat de luchttoevoer nu alleen kan geschieden door de gaatjes in het glas: de lucht stroomt nu meer tegen dan langs het kousje, en de lichtkracht is verhoogd.

Stellen we dat met gewone branders, verstaan als boven gezegd is, voorzien van een kousje met ± 7 centimeter bruikbare lengte, bij een gasdrukking met gesloten kraan, van ± 40 millimeter in de leiding bij den brander, het licht, door gunstige omstandigheden, kan opklimmen tot omstreeks 60 H-kaarsen bij een gasverbruik van minder dan 150 liter per uur.

Een voorname rol spelen bij het gasgloeilicht de *omstandigheden* van allerlei aard. En hierin ligt het groote verschil van gloeibranders en gewone, ouderwetsche gasbranders. Kleine omstandigheden, schijnbaar geringe wijzigingen, maken dat dezelfde hoeveelheid van hetzelfde gas bij dezelfde drukking sterk uiteenloopende uitkomsten voor de lichtkracht oplevert.

Wijl nu die schijnbare nietigheden zoowel ten voordeele

als ten nadeele kunnen werken, willen wij die omstandigheden onder twee rubrieken brengen, en eerst de voordeelige, dan de nadeelige omstandigheden in hoofdzaak doorloopen.

A. VOORDEELIGE OMSTANDIGHEDEN.

1. Om zooveel mogelijk licht te verkrijgen, is een eerste vereischte dat de niet-lichtende, zoogenaamd bunsensche vlam die het kousje moet doen gloeien, tot de hoogst mogelijke temperatuur worde opgedreven.

Een feit is, dat de temperatuur klimt naarmate de menging van lucht met gas volkomener zal zijn. Deze omstandigheid kan tot zekere mate kunstmatig worden verkregen, en wel door de constructie van den brander.

Maar nu verlaten wij de meer gewone branders om te komen tot de zoogezegde „intensief-branders."

De naam „intensief-brander" is juist niet de naam van een bepaald soort, maar duidt in het algemeen op grootere intensiteit, grootere kracht, door betere menging en verbranding.

Waar de gewone branders ophouden en de intensiefbranders beginnen, is niet te bepalen met betrekking tot het aantal kaarsen dat zij geven, gelijk wij verder zullen zien.

Uitwendig zal men een intensiefbrander meestal reeds herkennen aan zijn grootere afmetingen. De mengbuis en de mengkamer is veelal langer, en de openingen voor luchttoevoer zijn grooter of talrijker.

Bij sommige dier branders is de inrichting der onderdeelen volgens wetenschappelijke onderzoekingen te voren bepaald; zoo b.v. de konische vorm in den „kernbrander."

Vele intensief-branders echter zijn eenvoudig de uitkomst van praktische bevinding dat men met deze bepaalde inrichting veel licht kan krijgen. Vandaar de willekeurige

namen waaronder zij in den handel worden gebracht: Furore, Jupiter, Goliath, Kohinor, Zonbrander, enz. enz.

In deze allen vindt ge de voordeelige omstandigheid, dat er meer luchttoevoer en betere menging, en daarom hoogere gloeihitte is. De luchttoevoer moet, om van elk kousje het maximum van licht te trekken, kunnen geregeld worden naar elk geval. Daarvoor dienen de luchtregulateurs, welke de meeste der genoemde branders bezitten, en wier gebruik zoo eenvoudig is dat iedereen aanstonds zich ervan kan bedienen. Ook voor den gastoevoer bestaan allereenvoudigste regulateurtjes.

2. Een tweede voordeelige omstandigheid is het zeker ook, wanneer niet alleen de temperatuur wordt verhoogd, maar daarbij de gloei-oppervlakte wordt vermeerderd. Bij overigens gelijke gegevens is het immers duidelijk dat: hoe meer gloeiende oppervlakte, hoe meer uitgestraald licht.

Hieraan dan zal men uitwendig ook weer een intensief brander kennen, dat zijn gloeikousje soms wijder, maar vooral langer is.

De stiften van zulke branders hebben vaak tot 14 centimeter lengte, zoodat de gloeioppervlakte omtrent verdubbeld wordt.

3. Behalve de hoogere temperatuur en de grootere oppervlakte komt nog een derde omstandigheid, die evenals de twee vorigen rechtstreeks van onze keuze afhankelijk is; 't is de aard der kousjes.

Een dundraads kousje zal, 't overige gelijk gesteld, feller gloeien, en witter licht geven dan een dikdraads.

Een dichtgeweven kousje zal eveneens meer uitstralen dan een ijlgeweven, omdat het eerste soort op evengroote oppervlakte, b.v. 1 vierk. centimeter, meer lichtgevende draadjes bezit dan het tweede soort.

4. Die drie opgenoemde voordeelige omstandigheden zijn niet de eenige; ook de vorm van den branderkop, de vorm

en lengte van het lampenglas, de plaats en richting der toestroomende lucht werken ten goede mede.

Doch wij zeiden, er zijn ook andere omstandigheden die in tegenovergestelden zin werken, en die een vaste opgave van uitkomsten in den weg staan. Het zijn:

B. NADEELIGE OMSTANDIGHEDEN.

Deze omstandigheden liggen vooral in de kousjes. Hier bedoelen wij niet dat kousjes door langen duur verzwakken. Als dit te spoedig geschiedt, heeft men te doen met kousjes van zeer inferieure kwaliteit. Goede kousjes, — gelijk de Gautzsch-kousjes die ons ten dienste stonden bij ons onderzoek — moeten na weken, ja zelfs meer dan een maand middelmatig gebruik, voor het oog weinig verloren hebben en bij voorzichtige behandeling na een jaar nog voldoende lichtkracht bezitten.

Een ander punt evenwel brengt moeielijkheid in het bepalen der lichtkracht van een brander. Wanneer men achtereenvolgens twee kousjes van hetzelfde merk onderzoekt op denzelfden brander, en verder alles 't zelfde laat, krijgt men toch meestal eenig, soms veel verschil van licht-eenheden.

Dit kan liggen:

1. Aan het weefsel. Wanneer de draad niet zuiver dezelfde is in de twee exemplaren (en dit geschiedt soms bij enkele soorten, b.v. bij Ramé), dan verschilt aanstonds de lichtkracht eenige kaarsen.

2. Aan den vorm. Heeft een kousje bij het uitgloeien een meer of minder rond uitgeblazen kop gekregen, dan zal het verschillen van een wiens boveneinde ietwat meer toegespitst is uitgevallen.

Dit verschil in vorm zal meer voorkomen bij hen die zelf de kousjes uitgloeien, dan bij hen die geharde kousjes nemen, of die ze in de plaats waar de leverancier woont

rechtstreeks van de fabriek uitgegloeid krijgen. Nochtans valt niet te ontkennen dat er zelfs in het laatste geval nog verschil bestaat. 't Is zeker dat een niet te ronde kop het verkieselijkste is, wijl de vlam dan beter tot boven toe raakt.

3. Aan de vervorming. Een kousje, vooral in den eersten tijd van zijn gebruik, vervormt zich dikwijls min of meer. Het wordt een weinig smaller, een weinig spitser: en dit heeft weer onmiddellijk zijn terugslag op de lichtkracht. Het spitser worden kan soms in het voordeel zijn, zoolang het niet te ver gaat.

4. Aan den ophangdraad. De hiertoe dienende asbestdraden zijn op lange na niet altijd even dik en even lang. Daaruit volgt dat twee overigens gelijke kousjes niet juist dezelfde bruikbare gloeilengte hebben wanneer ze op dezelfde stift op denzelfden brander worden gebracht.

5. Aan de bunsenvlam. Somtijds raakt die vlam niet juist gelijk tegen alle deelen van het kousje, wat vooral kan voorkomen bij lange kousjes van intensiefbranders. Het gevolg ervan is wederom verschil van lichtkracht naar gelang den kant van het kousje die naar den photometer is gekeerd.

6. Aan het lampenglas. Zoo de brander voorzien is van een „gaatjesglas", is het volstrekt niet onverschillig of men photometreert terwijl een „gaatje" naar den photometer is gericht, dan wel het glas tusschen twee gaatjes. In het laatste geval is het licht zwakker dan in het eerste, omdat glas licht opslorpt.

7. Aan de gasdrukking in verband met den luchttoevoer. Zelfs reeds bij een verschil van 2 à 3 millimeter drukking, en goeden toevoer van lucht zoodat in ieder geval het gas binnen het kousje verbrandt en niet er boven uit slaat, is er een duidelijke vermeerdering (of vermindering, als

de drukking afneemt) waar te nemen bij denzelfden brander met hetzelfde kousje en hetzelfde glas.

Al die opgesomde punten, waarvan enkele in de macht zijn des gebruikers, verscheidene echter geheel en al buiten zijn bereik liggen om ze te keeren, bewijzen genoeg hoe *absolute* opgaven van de lichtkracht der onderscheidene branders of kousjes, eenvoudig eene onmogelijkheid is. Dezelfde brander met een ander kousje, -- hetzelfde kousje met een anderen brander, — ja, dezelfde brander met hetzelfde kousje — ze kunnen allen telkens een ander lichtvermogen vertoonen; en praktisch doen ze het ook.

Vandaar dat de opgaven der lichtkracht die wij hierna in cijfers uitdrukken, alleen beteekenen dat *die* cijfers door ons in de verschillende gevallen verkregen zijn, dat die cijfers dus *kunnen*, maar geenszins dat zij altijd zullen verkregen worden. Daartegenover wenschen wij nadrukkelijk te verklaren dat onze cijfers niet zeker het *maximum* aangeven, maar dat ook nog *hoogere* cijfers kunnen worden gehaald in gunstigere omstandigheden.

Ook de aard van het gebruikte lichtgas is niet zonder invloed op de lichtkracht der gloeikousjes. Het komt er bij gasgloeilicht in de eerste plaats op aan om een bunsensche vlam te hebben van de hoogste hitte. Daartoe is het volstrekt geen vereischte dat het lichtgas *op zichzelf* gebrand in de gewone gaslampen een groot lichtvermogen bezitte; integendeel, lichtgas met weinig lichtkracht door afwezigheid van de zwaardere koolwaterstoffen, doch daarentegen voorzien van zoodanige elementen welke zonder licht maar met hooge warmte-ontwikkeling branden, zal voor de gloeilichten weer voordeeliger werken. Hierdoor ontstaat alweer groot verschil in de uitkomsten, wanneer wij de lichteenheden willen berekenen voor verschillende branders en verschillende kousjes.

In den grondslag zelf der berekening van lichtsterkte ligt een gebrek dat de uitkomsten doet verschillen van op elkaar volgende proefnemingen. De eenheid, die als uitgangspunt wordt genomen, de *kaars* zelf is nog niet standvastig genoeg. Wie zich daarvan wil overtuigen, leze, in het Rapport der Photometrie-commissie, 1893, de 1ste afdeeling, Hoofdstuk I, Lichtstandaard. — Lichteenheid. Wel bestaan er, gelijk in het Rapport duidelijk te zien is, betere standaarden dan de Normaal-kaars en de Hefnerkaars, maar volkomen vastheid van lichteenheid is nog niet bekomen. Daarom ook is de uitslag altijd nog onstandvastig.

Geheel buiten rekening hebben wij nu nog gelaten de factoren van temperatuur en dampkringsdrukking, die ook medewerken om nog weer andere verschillen in de uitkomsten te doen insluipen.

Thans volgen eenige opgaven van praktische uitkomsten, bij onze proefnemingen verkregen.

De gloeikousjes, welke wij vergelijkend hebben aangewend, dragen bij den heer Carl Gautzsch, die ze ons goedgunstig ter beschikking heeft gesteld, de volgende namen:

1°. *G G G Ramé* Ia wit: deze geven over 't algemeen wel het *meest witte* licht.

2°. *Furore:* deze kousjes zijn iets fijner en gelijkmatiger van draad, en ook zeer wit van licht.

3°. *Stabiel:* hoewel uit dunnen draad geweven, zijn zij door het eigenaardige en dichte weefsel zeer zwaar van stof, schijnbaar grof. Dit maakt dat ze het beste licht geven met de branders van zeer hooge temperatuur, terwijl ze bij gewone branders, om wille der groote massa stof die moet gloeien, slechts meestal tot helder roode gloeihitte kunnen komen. Ze verdienen den naam „Stabiel" om reden van het grootere weerstandsvermogen, m. a. w. van de mindere breekbaarheid.

4°. *Hill-licht:* bij deze is de uiterst dunne draad zoo geweven dat het bijna een doorloopende oppervlakte geeft met uiterst kleine mazen. Het gevolg is dat de uitstralingsoppervlakte zeer groot wordt, wat aan de hoeveelheid licht ten bate komt.

De intensiefbranders van den heer Gautzsch welke ons vooral hebben gediend, zijn van dien aard dat ze geen bizondere inrichting van gasdrukking of luchttrekking behoeven, en dus overal kunnen worden aangebracht, gelijk wij reeds in den aanvang zeiden.

Hunne handelsnamen luiden:

1°. *Furore:* een niet al te hooge brander die met een gewoon cylinderglas gebruikt wordt. De lucht treedt niet *onder*, maar *zijdelings* door de galerij onder het glas in.

2°. *Intensief:* hierbij dient een gaatjesglas van groote afmetingen.

3°. *Jupiter:* ook deze zeer prijzenswaardige brander eischt het gebruik van een groot gaatjesglas.

4°. *Kernbranders:* deze branders behoeven volstrekt *geen* glas, gelijk b.v. de straatlantaars te Amsterdam, door den heer Gautzsch geleverd, dagelijks doen zien. Dit is zeker een groot voordeel; maar hier staat tegenover dat het licht dan ook minder fel en schitterend is.

5°. *Kohinor:* een eigenaardig geconstrueerde brander met ingenieus aangebrachten regulateur voor gastoevoer. Een groot gaatjesglas is noodig.

6°. *Starklicht A:* een brander, met vrij smallen kop, waardoor de gloeiende oppervlakte geringer wordt, doch dit nadeel door grootere intensiteit weer inhaalt. Hij brandt met gewoon glas 1).

---

1) De firma Gautzsch levert ook een Starklicht B. van veel lageren vorm, dien ik niet onderzocht, maar die op het oog zeer goed voldoet.

7o. *Zonbranders:* de buitengewone lengte of hoogte dezer branders is zeker een bezwaar tegen hun gebruik op gewone lampen. Dit is wel te betreuren, daar hunne lichtkracht bij overigens gelijke omstandigheden het doorgaans van de overige branders wint, voor zoover ons bij het onderzoek bleek. Men zal wel een lampenvorm uitdenken voor die puike branders.

Om onze uitkomsten met intensiefbranders in duidelijker vorm te brengen, geven wij eerst, wat een gewone brander, — A-brander van Gautzsch —, ons heeft geleerd.

De gasdrukking, waarmee wij werkten, was gemiddeld 40 mm. Wij bezigden de vier bovengenoemde soorten van kousjes op denzelfden brander. Voor stiften namen wij achtereenvolgens de lengte op 9 c.M., 8 c.M., en 7 c.M.

Het gasverbruik liep daarbij tusschen 100 en 125 liters per uur; het licht was tusschen 45 en 60 Hefnerkaarsen. Zoodoende was de uitkomst dat we in het voordeeligste geval (kous GGG Ramé met stift van 7 c.M.) een verbruik hadden van nog niet voluit 2 liter gas per kaars en per uur (110 liter met 58 kaars); in het onvoordeeligste geval was het verbruik ruim 2½ liter gas per kaars en per uur, dus meer dan 25 % verschil.

Het *hoogste* aantal kaarsen, met een *A*-brander en een G G G Ramé-kousje, bij een stiftlengte van 9 c.M. was 60 kaarsen, met 2,1 liter per kaars en per uur.

Stellen wij deze laatstgenoemde uitkomst als punt van vergelijking voor de door ons onderzochte intensiefbranders, dan zijn de voordeeligste uitkomsten die wij waarnamen de volgende, bij 40 mm. gasdrukking:

Brander.	Kousje.	Stift.	Gas p. u.	Kaarsen.	Gas p. k. u.
Furore	Furore	14 cm.	190 l	83	2, 3 l
„	Stabiel	„	180 l	97	1,87 l
„	Hill-licht	„	175 l	100	1,75 l
	G G G	„	160 l	104	1,54 l
—	—	—	—	—	—
Intensief	Stabiel	14 cm.	210 l	83	2,53 l
„	Furore	„	205 l	84	2,44 l
„	G G G	„	200 l	113	1,77 l
„	Hill-licht	13 cm.	200 l	115	1,74 l
—	—	—	—	—	—
Jupiter	G G G	14 cm.	225 l	113	2, 0 l
„	Hill-licht	„	250 l	130	1, 9 l
„	Stabiel		225 l	125	1, 8 l
—	—	—	—	—	—
Kohinor	Stabiel		250 l	94	2,66 l
„	Hill-licht	12 cm.	200 l	114	1,75 l
„	G G G	„	175 l	116	1,50 l
—	—	—	—	—	—
Zonbr. No. 6	Stabiel	„	230 l	116	2, 0 l
„	Hill-licht	„	250 l	136	1,85 l
„	G G G	13 cm.	230 l	150	1,53 l
—	—	—	—	—	—
Zonbr. No. 5	Hill-licht	7,5 cm.	115 l	58	2, 0 l
„	Stabiel	„	125 l	65	2, 0 l
„	G G G		130 l	89	1,46 l
„	„	9 cm.	130 l	95	1,37 l

De „Kernbranders" die, we zeiden het reeds, *zonder* glas branden, zijn zeer praktisch in hun soort, en geven voldoende licht; doch wij laten ze hier verder onaangeroerd, omdat ze toch wel nooit voor huis- of zaalverlichting zullen worden aangewend.

Wijl het ons niet te doen is om een volledige verhandeling te schrijven, maar alleen om eenige praktisch verkregen uitkomsten op te geven, zullen wij het bij het bovenstaande lijstje laten rusten.

Opvallend mag het wel heeten, dat bij de zes opgegeven branders telkens de lichtsterkte *toeneemt* terwijl het gasverbruik per kaars-uur daarbij *afneemt*, of m. a. w. de hoeveelheid licht goedkooper is.

Houdt men daarbij in het oog, wat wij boven hebben aan-

gemerkt, dat wij volstrekt niet durven beweren altijd de gunstigste uitkomsten te hebben bereikt, en dat derhalve, waar onze cijfers van gasverbruik ietwat hooger zijn, het door een kleine omstandigheid zeer goed kan gebeuren dat eene voordeeligere uitkomst te verkrijgen is, dan zal de gevolgtrekking gewettigd zijn, dat de genoemde intensiefbranders allen den naam van zuinigheidsbranders verdienen voor die plaatsen en gelegenheden waar *veel licht* een vereischte is. Voor een gewone kleine kamer of een studeervertrekje zou het natuurlijk een buitensporigheid en verkwisting moeten genoemd worden, en volstrekt geen zuinigheid, om in plaats van b.v. 100 liter per uur te verstoken, waardoor men meer dan genoeg licht verkrijgt, al is 't ook tegen 2,5 of zelfs 3 liter per kaars-uur, een intensiefbrander te willen aanwenden die wel betrekkelijk goedkooper licht geeft, b.v. 1,5 of 2 liter per kaars-uur, maar daarbij vooreerst te veel licht geeft en vervolgens volstrekt duurder uitkomt, daar ge in één uur in plaats van 100 liter, nu 150, of zelfs 250 liter zult verbruiken.

Doch wij spreken van grootere localiteiten, zalen en diergelijken, waar eenige honderden kaarsen licht gewenscht zijn. Daar is het bepaald voordeeliger intensiefbranders aan te wenden.

Stel, ik wensch in een zaal tusschen 4 en 500 kaarsen licht te hebben. Met een *A*-brander verlichting b.v. zal ik op acht of tien punten kousjes moeten plaatsen, die elk ± 125 liter per uur, en dus gezamenlijk ± 1000 tot 1200 liter zullen verslinden. Stel ik in plaats daarvan op *5* punten een Furore-brander (zie bovenstaand lijstje), dan ontvang ik 500 kaarsen voor 800 tot 900 liter; ja, met slechts *3* Zonbranders n°. 6 (zie boven) zal ik 450 kaarsen verkrijgen voor 690 liter per uur. Dit maakt dus het niet onaanzienlijk verschil van een kleine *60* % !

Bij deze gelegenheid wil ik op twee opwerpingen ant-

woorden, die meermaals tegen het z u i n i g e van gloeilicht en van intensiefbranders worden gemaakt.

Men hoort dikwijls dat de besparing aan gas door gloeilicht slechts het eerste jaar aanmerkelijk is, maar in de volgende jaren gaandeweg weer tot het verbruik van den vroegeren tijd nadert, toen er nog geen gloeikousjes waren.

Dit zijn *feiten*, zegt men ons; en tegen feiten is niet te redeneeren.

Zeker; een feit redeneert men niet omver. Maar... wie toegeeft dat de besparing van gas het eerste jaar aanmerkelijk is, moet, wanneer brander en kousje en tijd van lichtgebruik dezelfde blijven, toegeven dat die besparing in het tweede en derde en ieder volgende jaar, ook aanmerkelijk zijn zal.

Daar er nu geene verandering verondersteld wordt in branders en kousjes, moet er om uw „feit" — dat de besparing gaandeweg minder wordt — te verklaren eene aangenomen worden in het aantal uren dat gij uw licht aansteekt en laat branden.

Of het bewustzijn dat het nieuwe licht goedkooper is dan het oude aanleiding geeft tot die kwistigheid, weet ik niet; maar eene andere reden, waarom in het tweede en derde jaar de besparing minder zou kunnen zijn, is niet goed denkbaar.

Wat nu het n i e t-z u i n i g e van intensiefbranders aangaat, de klacht hierover berust ook weer op een feit, dat gesteld kan worden om het andere feit te verklaren. Door intensiefbranders te nemen ziet gij uwe uitgaven voor gasverbruik stijgen, zegt gij. We gelooven u op uw woord. Maar waar ligt de reden? Hierin, dat men in plaats van het aantal pitten te *verminderen* naar evenredigheid der grootere lichtsterkte van intensiefbranders boven de gewone gloeibranders, eenvoudig deze laatste *allen* vervangt door intensiefbranders. En een intensiefbrander verbrandt

meer gas dan een gewone, dit hebben wij boven gezien.

De reden is dus weer niet in de intensiefbranders, maar in de kwistige aanwending van een te groot aantal branders te zoeken.

Alles samen genomen mogen wij zeggen dat de verlichting met gloeikousjes een waarlijk bezuinigende verbetering is in onze huiselijke verlichting, en dat het verstandig aanwenden van intensiefbranders met kousjes van beste kwaliteit nog een tweede bezuiniging is op het reeds zuinige gasgloeilicht.

Eenig in haar soort is de uitvinding der gloeikousjesverlichting tegenover de oude gasverlichting.

Wij kennen veel nieuwigheden, die, tegenover het oude, goedkooper zijn, maar... dan ook slechter.

Wij kennen ook nieuwigheden, die, tegenover het oude, beter zijn, maar... dan ook duurder.

In het gasgloeilicht hebben wij èn veel beter èn veel goedkooper te gelijk.

Ten slotte nogmaals onzen dank aan den heer Carl Gautzsch voor de welwillende vrijgevigheid waarmede ZEd. ons zijne uitmuntende branders en kousjes ter beschikking heeft gesteld.

Oudenbosch, April 1903.

H. BOLSIUS, S. J.

IJsgrotten en de St. Pietersberg bij Maastricht.

Een vreemde samenkoppeling — zal allicht een of ander denken bij het lezen van den titel boven dit opstel geplaatst — wat heeft een ijsgrot met den St. Pietersberg te maken? Een vergelijking van de onderaardsche gangen dezer beroemde mergelgroeve met de door de natuur gevormde holen en grotten in 't algemeen, dat laat zich vatten, maar een verband tusschen den St. Pietersberg en een ijsgrot in 't bizonder, dat springt zeker niet zoo aanstonds in het oog. Het vreemde zal evenwel spoedig opgehelderd zijn door de mededeeling, dat de temperatuur van de groeve een abnormaal lage is: — de St. Pietersberg en nog eenige andere mergelgroeven bij Maastricht behooren tot de categorie der koude grotten, dat wil zeggen, dat de gemiddelde warmtegraad van de lucht in de gangen lager is dan de normale of gemiddelde jaartemperatuur buiten in de open lucht.

In het Januari-nummer van het *Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap Jaarg. 1903,* plaatste ik een artikel waarin dit onderwerp is behandeld, eene meer uitvoerige beschrijving van de groeven voorkomt en de resultaten zijn opgenomen van mijne temperatuurwaarnemingen in den St. Pietersberg en andere mergelgroeven bij Maastricht gedaan in de jaren 1892, '93, '94 en 1902. Enkele malen slechts en reeds lang geleden was zulks geschied; uiteraard op zeer beperkte schaal. Door niemand minder

dan den beroemden J. H. van Swinden werd het eerst de temperatuur van de lucht en van het water van den Drup bepaald; het was in den zomer van 1782. Deze onderzoeker vond voor de temp. van het water 8,89° C., voor de lucht bij den Drup 9.03° C. en op eene andere plaats 8.89°. Toen hij tien jaren later in den zomer weder de groeve bezocht vond hij dat het water van den Drup dezelfde temp. bezat.

De tweede waarnemer was B. Faujas st. Fond, die in zijne hoedanigheid van hoogleeraar in de géologie aan het museum voor Natuurlijke Historie te Parijs met het leger der Fransche Republiek naar de Nederlanden was gezonden. In den strengen winter van 1795, kort na de overgave der stad, ging hij de groeve door den grooten West-ingang binnen, en verliet haar door eene opening aan de oostzijde. In alle gangen, die op een eenigszins grooteren afstand van de openingen verwijderd zijn was de temperatuur volgens hem 10° C.

Een derde bezoeker, die er aan gedacht heeft de temperatuur te bepalen, was de Fransche balling, ex-kolonel en reisbeschrijver, J. B. Bory de St. Vincent. Voor de temperatuur van het water van den Drup geeft hij op 8.89°, en 10° voor de temperatuur van de lucht daar waar in 1640 eenige Franciscanermonniken zoo ongelukkig om het leven kwamen, dus diep in den berg. Dit was in Juli van het jaar 1816.

Eenige jaren later werden door J. G. Crahay temperatuurbepalingen verricht. Deze natuurkundige was eerst leeraar aan het stedelijk Lyceum zijner geboortestad Maastricht en werd later hoogleeraar in de natuurkunde aan de Universiteit van Leuven. Hij publiceerde zijn bevindingen in de *Nouveaux mémoires* der Brusselsche academie deel X. Zij zijn voor de temp. der lucht op de plaats thans nog *Begijnenkamer* geheeten: 2 Maart 1822 8.5° C., 12 Juli 1822 8.9°,

en 10 Jan. 1823 8.5°. Den 23 Jan. 1823 was de lucht op de plaats *de Hel* 7.26°, de lucht bij den Drup 6.3° en het water in het reservoir van den Drup 4.4°; op 7 Mei 1829 was zoowel de lucht als het water 7.6°.

Crahay was niet slechts een nauwgezet waarnemer, maar ook een scherpzinnig opmerker. De halve som der temperaturen door hem in de Begijnenkamer in Januari en Juli waargenomen bedraagt 8.7°. Hij was van meening, dat deze warmte de gemiddelde warmte van de lucht in de groeve zeer nabij zou komen en wees reeds op het zeer opmerkelijke feit, dat de temperatuur der gangen beneden de gemiddelde van die der buitenlucht bleef en wel volgens hem ongeveer 1¼°. Uit de dagelijksche maxima en minima van 1826—1833 had hij voor Maastricht 9.95° als de normale of gemiddelde afgeleid.

Daarna schijnt zich niemand meer voor dit vraagstuk te hebben geïnteresseerd. De opgaven van Crahay, zoo die al ooit in het noorden des lands zijn bekend geworden, geraakten geheel en al in vergetelheid. Als men over den St. Pietersberg schreef, hetzij in populaire en ook wel in wetenschappelijke werken, vergenoegde men zich met de aanhaling dat de temperatuur van de lucht in den berg overal en onveranderd zomer en winter 10° C. bedraagt.

Vooraleer mijne temperatuurbepalingen mede te deelen zal het nuttig zijn op enkele eigenaardigheden te wijzen. De St. Pietersberg is eigenlijk eene lange strook hoogland tusschen het Maas- en het Jekerdal, waarvan de hoogte boven A. P. ongeveer 123 M. bedraagt, en 70 M. boven den weg langs het Luikerkanaal. De groeve, waarvan tegenwoordig alle ingangen op de oostelijke helling van den heuvel liggen, zal een 50 M. boven dien weg gelegen zijn. Door het uithalen van de mergel, die tot bouwsteenen wordt aangewend of tot bemesting of het vervaardigen van

ruw glas dient, is in den loop der eeuwen die doolhof van elkaar in alle richtingen kruisende gangen ontstaan, die schier den geheelen heuvel ondermijnen. Vroeger liepen deze onafgebroken door van het Fort, op de Noordelijkste punt het dichtste bij Maastricht tot over de Belgische grens even voorbij het kasteel van Caester. Door instortingen is het noordelijk gedeelte van den zoogenaamden grooten St. Pietersberg gescheiden. Deze strekt zich nu uit van den ingang achter de kerk van St. Pieter tot voorbij den Roodenhaan, een afstand van anderhalven K.M.: daar is eene verbinding met de volgende groeve, doch slechts door middel van een enkelen gang, die daarenboven op een paar plaatsen bijna is dichtgevallen door het puin dat zich uit geologische orgels in de ledige ruimte uitstortte en geheele heuvels vormt die bijna tot de zoldering reiken 1). De breedte der gangen is gemiddeld 3—5 M. en de hoogte wisselt af van 4 tot 10 M.

Behalve den St. Pietersberg heb ik nog twee andere groeven onderzocht. Deze liggen in de gemeente Oud-Vroenhoven en zijn uitgehouwen in den heuvelrug aan den linker oever van de Jeker, den Louwberg, die iets lager is dan de St. Pietersberg. De eene groeve draagt den naam van Valberg, wegens een ongeluk dat daar in 1705 moet ge-

---

1) Allerlei overdreven voorstellingen omtrent de uitgestrektheid der groeve treft men hier of daar aan.

De gangen zouden zich uitstrekken over eene oppervlakte van 5 uren lang en 3 uren breed, *Dr. H. Blink* in *Tegenwoordige staat 1897 p 508*, — volgens sommigen daalt de bodem in deze gewelven en loopen zij onder de Maas door tot het Belgische stadje Visé; volgens anderen is het gesteente tot Luik toe doorgegraven en beslaat de geheele groeve eene uitgestrektheid van 200 Kilometers. *Elisée Reclus Géog. Univ. 4 p. 199.* Dit is vooreerst geheel in strijd met de geologische gesteldheid van den bodem, en ten tweede met de feiten. De geheele lengte bedraagt ruim 3 K.M. de breedte hoogstens 700 meters.

schied zijn 1); de andere is de Boschberg, gelegen onder het bosch bij het Kasteel van Neer-Canne. De Valberg, de langste der twee, heeft slechts ééne enkele en lage opening, de Boschberg heeft er 8, in een rij gelegen en waarvan de eerste, de hoofdingang, hoog en breed is. Door deze reeks van ingangen dringt het daglicht en de lucht het voorste gedeelte der groeve ongehinderd binnen. Beide groeven staan nog met elkaar in verbinding door middel van een nauwen doorgang, die ontstond doordat een blokbreker in den eenen berg in een gang van den anderen uitkwam. Deze opening — „*het Look*" — bevindt zich op grooten afstand van den ingang van den Valberg en niet zoo ver van den hoofdingang van den Boschberg. Het geheele terrein heeft een lengte onder den grond van een K.M. en een breedte van ruim 200 M. De gangen zijn er veel minder hoog dan in den St. Pietersberg.

Wat nu de temperatuur in deze drie groeven betreft ben ik na herhaalde en langdurige waarnemingen tot de volgende slotsom gekomen:

De temperatuur van den eigenlijken St. Pietersberg is voor

---

1) Mevr. de Dopff, Maria Catharina van Volckershoven vergezeld van hare twee kinderen en de kindermeid, kwam in een rijtuig van Maastricht terug, en werden nabij het kasteel door een hevig onweer overvallen. De koetsier reed een zandsteengroeve in, die een weinig verder boven de voornaamste wandeldreef van het kasteel lag, om daar te schuilen. Nauwelijks was het rijtuig in de groeve of eene inzakking verbrijzelde de paarden, het rijtuig en alle personen, die er in zaten. Zoo verhalen de archieven. Elk jaar op den Woensdag der Kruisdagen, wanneer de processie in de kapel van Neer-Canne komt, wordt van oudsher tot op heden een „*Miserere*" en een „*De profundis*" gebeden voor de verongelukten in den Valberg. De volkslegende verhaalt, dat de protestantsche familie de Dopff met haar rijtuig de Kruisprocessie verstrooid had, alvorens de groeve binnen te rijden, alwaar zij door de straffende hand Gods werd getroffen.

het grootste gedeelte gelegen tusschen 8 en 9 graden. Er is een koudere strook langs de uitgangen, daar is de temperatuur zoowel in den zomer als in den winter tusschen 7 en 8 graden. In deze strook is weder het gedeelte achter de kerk van St. Pieter het koudste: zelfs des zomers is de temperatuur er gewoonlijk onder 7 graden. In de verst afgelegen galerijen stijgt de temperatuur boven 9 graden maar bereikt nooit 10°. De hoogste stand door mij in 4 jaren tijds waargenomen bedraagt 9.68°.

In den Valberg, die slechts een enkelen ingang heeft, is de temperatuur zeer standvastig en ligt tusschen 9 en 10°. In een vrij groot gedeelte langs de N. W. grens klimt zij iets boven 10 graden. Daar is de temperatuur zoo goed als onveranderlijk.

In den Boschberg met zijn menigvuldige openingen is de temperatuur aan grootere schommelingen onderhevig. Gedurende den winter is zij op de meeste plaatsen tusschen 5 en 7 graden; gedurende den zomer tusschen 9 en 10 graden in het Zuidelijk gedeelte links van den grooten ingang, en tusschen 8° en 9° in het minder uitgestrekte noordelijk gedeelte, rechts.

De gemiddelde temperatuur in den St. Pietersberg ligt dus tusschen 8 en 9 graden en hoewel het moeilijk is het juiste bedrag aan te geven zal het wel niet ver van 8.5° verwijderd zijn. De gemiddelde van den Valberg mogen we op 9.8° stellen, en die van den Boschberg op niet veel meer dan 8°.

Volgens opgave van het Ned. Meteorologisch Instituut te Utrecht, bedraagt de normale jaartemperatuur van Maastricht 11.1°. Hieruit zou volgen dat de betrekkelijk warme Valberg nog ruim een graad onder de normaal blijft; dat de St. Pietersberg 2.5 graad en de Boschberg dooreengenomen zelfs 3 graden beneden de gemiddelde luchttemperatuur der plaats blijven.

In het bovengenoemde opstel stelde ik de vraag of er voor deze temperatuurverlaging, alsook voor het merkwaardig feit, dat de koudste strook zelfs des zomers langs de uitgangen gelegen is, eene afdoende verklaring te geven was. Ik was van meening, dat zoowel het een als het ander door de verdamping zou moeten verklaard worden. De poreuse mergelsteen bevat eene groote hoeveelheid vocht, waardoor ook de lucht in den berg steeds zoo goed als verzadigd is van waterdamp.

Om nu afkoeling te kunnen teweegbrengen moet telkens eene nieuwe hoeveelheid vocht verdampen, en daartoe is weder noodig, dat de aanwezige waterdamp uit den berg worde verwijderd. Dit geschiedt op twee wijzen: vooreerst door uitlevering van waterdamp naar buiten, waar de dampspanning in den regel minder zal zijn, — en ten tweede door luchtverversching, wier bestaan een feit is zooals de luchtstroom bij de uitgangen aantoont, en waarvoor men verschillende oorzaken kan opgeven.

Er bleef in deze verklaring evenwel altijd iets onzekers en onbepaalds en zij scheen niet in staat algeheele rekenschap van alle verschijnselen te geven. Ik maakte daarom de woorden, waarmede Crahay zijn eerste artikel besloot, tot de mijne: „Het moge onbetwistbaar zijn, dat de verdamping die in de gangen plaats heeft eene afkoeling teweegbrengt: ik zou daarom niet durven beweren, dat het verschil van warmte van de berglucht met de buitenlucht geheel alleen aan deze oorzaak zou moeten worden toegeschreven en dat geen andere tot op zekere hoogte medewerkte: namelijk de nog zoo weinig gekende kracht die in sommige grotten eene zoo groote verlaging van temperatuur doet ontstaan en onderhoudt dat er het water bevriest en het ijs er het geheele jaar door ijs blijft", — en ik eindigde met de bemerking: „Wel zijn er verschillende theorieën, ter verklaring van het ijs en de abnormale koude in som-

mige grotten, uitgedacht, maar hare toepassing op ons geval stuit, naar mijn oordeel, op niet weinig bezwaren."

Toen ik dit schreef waren mij de werkjes van Dr. Eberhard Fugger, Prof. aan de KK. Oberrealschule te Salzburg nog onbekend. Deze heeft eene bijzondere studie gemaakt van ijsgrotten en alles wat daarmede in verband staat. Ik mocht ze sinds van den schrijver zelven ontvangen. Het zijn vier deeltjes. In „*Beobachtungen in den Eishöhlen des Untersberges bei Salzburg*" 1888, geeft hij de merkwaardige uitkomsten zijner waarnemingen en onderzoekingen in de ijsgrotten en windgaten die in de omgeving van Salzburg worden aangetroffen. In „*Eishöhlen und Windröhren*", 3 deeltjes 1891—'93, heeft hij met de gtootste zorg en moeite de geheele literatuur over dit onderwerp bij elkaar gebracht: daarin worden alle bekende ijsgrotten opgegeven en andere daarmede verwante verschijnselen, met een kort overzicht der daarover handelende literatuur, verder worden er alle theorieën uitvoerig behandeld. Franz Kraus, geen geestdriftig aanhanger van de theorieën door Fugger verdedigd, noemt het „Die beste Zusammenstellung über diese Literatur" 1). Wij wenschen in de volgende bladzijden den lezer in staat te stellen een oordeel te vormen over het ontstaan van het ijs in de grotten om daarna te kunnen uitmaken in hoeverre wij er ons voordeel mee kunnen doen om de abnormale koude van den St. Pietersberg te verklaren.

In een volgend artikel hoop ik de theorie der „Windröhren" te behandelen, een natuurverschijnsel, dat met de eigenaardige toestanden der groeven groote overeenkomst heeft.

Onder ijsgrotten verstaan we grootere of kleinere door de natuur gevormde onderaardsche ruimten, die hoewel

---

1) Höhlenkunde von Fr. Kraus 1894, p. 207.

beneden de sneeuwgrens gelegen, het geheele jaar door, of het grootste gedeelte ervan, ijs bevatten. Zij hebben slechts een enkele opening, waarmede ze met de buitenlucht in verbinding staan, en deze is steeds hooger gelegen dan de bodem der grot: men daalt steeds in een ijsgrot af, soms tot een aanzienlijke diepte. Daar heerscht dan, ook midden in den zomer, de ijzige wintervorst: buiten groenende velden en boomen, kweelende vogels, koesterende zonnestralen, binnen een tooneel uit den wintertijd, een sneeuwmassa opgehoopt aan den ingang, op den bodem een dikke laag ijs, waaruit vaak machtige zuilen van kristalhelder ijs oprijzen, ijspegels van geweldige afmeting die neerhangen van het gewelf en eene temperatuur die den bezoeker noopt dit phantastisch oord weer spoedig te verlaten.

Hoe lager hare ligging is, des te merkwaardiger is het verschijnsel. In Maart 1892 onderzocht E. Martel de Abîme du Creux-Percé bij Dijon. Deze afgrond ligt 475 M. boven de zee, is 55 M. diep en wordt tot op den bodem door het daglicht beschenen: toch bevat hij zomer en winter groote hoeveelheden sneeuw en ijs. Verreweg de meeste ijsgrotten evenwel zijn meer dan 1000 M. boven de zee gelegen.

De oudste bekende ijsgrot is La Baume of grot van Chaux-les-passavant bij Besançon; de oudste beschrijving er van dateert van 1586. Daar zij gemakkelijk toegankelijk is en slechts 570 M. boven de zee is gelegen verheugde zij zich immer in een druk bezoek, werd meermalen beschreven en misschien wel het meest van allen ook wetenschappelijk onderzocht. In zijn *Mundus Subterraneus* (1678) geeft Pater Kircher reeds van verscheidene ijsgrotten eene min of meer uitvoerige beschrijving. Het aantal bekende grotten nam gaandeweg toe: in 1892 waren aan Fugger 117 ijsgrotten bekend door hemzelven of anderen bezocht en beschreven; en daarenboven nog een menigte van onderaardsche gangen, door hem Windröhren genoemd, die geen eigenlijke

ijsgrotten zijn, daar zij niet ééne maar twee openingen bezitten en zich in nog andere opzichten van de eigenlijke ijsgrotten onderscheiden, maar waarvan vele toch ook in den zomer ijs bevatten. Men heeft in de laatste jaren zich ook bizonder er op toegelegd nauwkeurige onderzoekingen en waarnemingen te verrichten en aldus juiste gegevens omtrent dit natuurverschijnsel verzameld. Waren vroeger de beschrijvingen onvolledig en onbetrouwbaar, overdreven verhalen van het wonderbare dat men gezien, of erger, dat men van anderen gehoord had; thans is hierin verandering gekomen, men stelde zich niet meer tevreden met een enkel vluchtig bezoek, met hetgeen de bewoners der streek wonderbaars verhaalden; maar men heeft zorgvuldig alles onderzocht, men heeft geregeld waargenomen, men is naar de grotten gegaan ook in het jaargetijde, waarin de tocht de grootste inspanning vordert en niet zelden hoogst gevaarlijk is, men heeft binnen en buiten de grot van Chaux-les-passavant zelfregistreerende thermometers opgesteld en zoo heeft men getracht ook hier den sluier van geheimzinnigheid weg te nemen waarmede de natuur vaak hare werkzaamheden bedekt.

Dat zoo vele onderzoekers zich in de laatste jaren met het vraagstuk der ijsgrotten zijn gaan bezighouden, is een gevolg van de levendige belangstelling door het vraagstuk der grotten en holen in het algemeen gewekt. De aardkunde is hierdoor met een geheel nieuw gebied verrijkt, dat de Fransche spelaeologie en de Duitschers Höhlenkunde noemen. Vele leden der Fransche, Duitsche, Oostenrijksche en Zwitsersche Alpenclubs wijden zich aan het onderzoek dezer onderaardsche spelonken. Vereenigingen werden opgericht met het uitsluitend doel de holen te verkennen. Het is ten hoogste interessant de beschrijvingen te lezen dezer vaak levensgevaarlijke ontdekkingstochten door koene Alpinisten ondernomen. In diepe kloven of steile schachten daalt men

met touwen of langs touwladders naar beneden om dan 100 of 200 meter onder den grond kilometers ver door te dringen hetzij te voet of te water, want door die holen stroomen dikwijls onderaardsche rivieren met bruisende watervallen. De wonderverhalen van Jules Verne zijn niet tooverachtiger dan die beschrijvingen.

Om een denkbeeld te geven van de werkzaamheid op dit gebied ontwikkeld, zij het genoeg te vermelden dat Fr. Kraus de stichter van de Verein für Höhlenkunde te Weenen in 1879 en schrijver van vele boeken over holen, voor Oostenrijk-Hongarije, het klassieke land der holen, in 1892 kennis droeg van 659 door de natuur gevormde holen, allen min of meer uitvoerig besproken. Tot 1894 had Martel met zijn gezellen 230 afgronden en grotten bezocht, in de meeste waarvan nog niemand zich ooit gewaagd had. De diepste grot is die van Trebiciano 322 M. de uitgestrekste van Europa de Adelbergergrot waarvan het onderzochte gangennet 10 K.M. lengte heeft. De Mammouthgrot in Amerika heeft eene lengte van 220 K.M.

Men zou meenen, dat men nu dan ook in staat moest zijn, eene afdoende bevredigende verklaring van het verschijnsel der ijsgrotten te geven, en toch bestaat er nog geen theorie, welke algemeen als de ware wordt erkend. Wel beweert E. Richter in *Petermann's Mittheilungen 1889 Uber Eishöhlen p. 222*, dat men eindelijk eens moet ophouden met een vraagstuk voor onopgelost te verklaren, dat naar de eensluidende meening van allen die ijsgrotten kennen, niet uit eenige vluchtige bezoeken maar uit jarenlange waarneming, reeds lang is opgelost," toch blijven velen aan hun vroegere theorieën geheel of gedeeltelijk getrouw, en schrijft Fr. Kraus in zijn *Höhlenkunde*, die in 1894 is verschenen, p. 219 dat men den lezer op een dwaalspoor brengt met te beweren dat er eene onaanvechtbare ijsgrottentheorie bestaat; en p. 207 dat eene overeenstemming onder de vertegenwoordigers der

verschillende theorieën reeds daarom niet mogelijk is, omdat men wederkeerig alle waarnemingen voor onjuist of gebrekkig verklaart, die de door hen voorgestane theorie weerspreken. Evenzoo E. Martel in *Les Abîmes p. 396*: „de theorie der ijsgrotten, waarmede de Saussure, Pictet, Deluc e. a. zich hebben beziggehouden, is nog te weinig bepaald te weinig gekend, de hypothesen, die ze moeten verklaren, zijn te talrijk, nog te zeer bestreden ja onderling tegenstrijdig, om mij hier te wagen aan eene verklaring van het ijs in den afgrond van Creux-Percé." Wel verklaart hij zich geneigd de Fuggersche theorie, door E. Richter verdedigd, te aanvaarden.

Toch schijnt het pleit beslecht, ten minste wat de hoofdpunten betreft, en de theorie van Deluc, door Thury en vooral krachtig door Fugger verdedigd, het veld te zullen behouden. Waar de voorstanders der andere theorieën verklaren dat in het vraagstuk het laatste woord nog niet is gesproken — omdat zij zelve zich wel bewust zijn van de bezwaren die tegen hunne voorstelling gelden — daar houden de volgelingen van Deluc, met volle overtuiging staande dat het thans zijn oplossing heeft gekregen. Voor hen die zelf geen onderzoekingen hebben gedaan, die zelfs nooit eene ijsgrot hebben gezien is het natuurlijk geraden met voorzichtigheid partij te kiezen: daartegenover staat, dat zij over een rijk materiaal van gegevens kunnen beschikken; Deluc had ook nooit eene ijsgrot bezocht, toen hij, alleen uit de beschrijvingen van Pictet zijne theorie afleidde. Kiest men uit het groot getal beschrijvingen, onderzoekingen en waarnemingen, die, welke meer dan andere den indruk van nauwkeurigheid en betrouwbaarheid maken, dan is men al spoedig geneigd te erkennen dat eene vergelijking tusschen de verschillende theorieën beslist ten gunste van de Deluc-Fuggersche uitvalt.

Reeds omtrent den tijd waarop het ijs wordt gevormd

heerscht verschil van meening. Noemt men elkaars waarnemingen omtrent dit punt onjuist, is men het reeds hierover niet eens, dan is het niet te verwonderen dat ook de verklaringen geheel uiteen zullen loopen. De een beweert: het ijs vormt zich in den winter en blijft den zomer over; de ander laat het ijs zich in den zomer vormen en in den winter verdwijnen of afnemen. Weder anderen hielden het ijs in de grotten voor overblijfselen uit den grooten ijstijd, die vroeger over Europa heeft geheerscht. Deze laatste veronderstelling bleek geheel onhoudbaar. Ieder jaar smelt het ijs gedeeltelijk, soms geheel weg en vormt het zich telkens opnieuw: in 1727 werd al het ijs uit de grot van Chaux-les-passavant verwijderd en in 1743 vond men niet slechts den bodem weder met eene dikke laag bedekt, maar evenals vroeger eene menigte ijszuilen van 2 M. hoogte; ook zijn permanente ijsophoopingen ontdekt in verlaten bergwerken, die nog geen honderd jaren geleden aangelegd waren.

Zij, die het er voor houden dat het ijs in den zomer ontstaat, beroepen zich op vele beschrijvingen van ijsholen en verklaringen van de bewoners der streek, die zulks bevestigen — zij beroepen zich op het feit dat onderzoekers in de maanden November en December bevonden dat de grotten droog waren of slechts weinig ijs bevatten, terwijl zij er in den zomer groote hoeveelheden ijs aantroffen — zij beroepen zich op het feit dat men ook des zomers temperaturen beneden nul heeft waargenomen — eindelijk op het door meerderen waargenomen feit, dat zich in den zomer ijs heeft gevormd daar, waar een paar dagen te voren nog geen ijs te zien was.

Maar zij, die de andere meening zijn toegedaan, hebben op alles hun antwoord gereed.

Vooreerst er zijn ook beschrijvingen en verklaringen die het tegendeel beweren; maar wie zal veel waarde hechten aan die verhalen van het volk, aan die beschrijvingen,

meestal van oudere dagteekening, niet zelden uit de tweede hand, en te duidelijk den stempel dragend van het legendarische! Zoo heet het in eene oude beschrijving (1686) van de grot van Chaux-les-passavant: „niettegenstaande het volk van alle kanten met wagens en muildieren naar de grot stroomt en het ijs naar alle streken van Bourgondië en de vlakte der Sâone voert, vermindert de hoeveelheid ijs niet, daar zich gedurende een enkelen heeten dag zooveel vormt, als men in acht dagen kan wegvoeren." De Hongaarsche geleerde Mathias Bel plaatste in de *Philosophical Transactions 1739, XLI, 41* een in 't latijn geschreven bericht over de ijsgrot van Scilicze, waaraan wij het volgende ontleenen: De grot heeft dit wonderbaars, dat als het buiten het sterkst vriest, zij van binnen zwoele lucht bevat; maar koude, ja ijzige lucht, als de zon het warmste schijnt. Zoodra de sneeuw smelt en het voorjaar begint, drupt helder water van het gewelf naar beneden; door de koude verandert het in doorzichtig ijs en vormt ijspegels, die er uitzien als dikbuikige vaten en in takken van wonderbare gedaante uitloopen. Het water dat op den bodem valt, bevriest sneller dan men zich verbeelden kan.

In dien ijskouden toestand verkeert de grot den geheelen zomer door, en wat wel het merkwaardigste is, deze neemt toe met de hitte der zon. In het begin van het voorjaar begint de zwoele warmte van den winter te wijken, kort daarna, als het voorjaar verder is voortgeschreden, valt de koude in en naarmate buiten de temperatuur stijgt koelt van binnen de grot sterker af. Is nu de zomer daar en gloeien de hondsdagen, dan gaat van binnen alles in ijzigen winter over... Als de hondsdagen voorbij zijn en de zomer in den herfst is overgegaan volgt de grot de verandering van het weder buiten op hare eigenaardige wijze. Als het in de nachten der eerste maanden kouder wordt, begint het ijs merkelijk af te nemen; koelt de buitenlucht meer en meer

af, zijn de beken reeds stijf bevroren dan begint het ijs te smelten als werd er een vuur onder gestookt, totdat het er volkomen droog wordt en geen spoor van ijs meer over is als de winter heerscht. Dan verbreidt zich een zachte warmte door de geheele grot, en wordt zij van ijzig graf een toevluchtsoord voor insecten en andere kleine dieren, die de winterkoude niet kunnen verdragen. Behalve zwermen van vliegen en muggen, scharen van vleermuizen en geheele vluchten van nachtuilen, komen hier ook hazen en vossen hun verblijf zoeken, totdat met het voorjaar de grot weder haar ijzig aanzien herkrijgt."

En dit wonderbaar sprookje, dit wetenschappelijk romantisch verdichtsel, zooals Fugger het terecht noemt, is tot op heden ijverig nagedrukt geworden in tal van wetenschappelijke werken, dan eens met dan eens zonder die vredig met elkaar samenlevende hazen en vossen.

Maar in den winter, meent men, zijn de grotten droog en vrij van ijs, terwijl men er des zomers groote hoeveelheden in aantreft. Op deze bewering is het antwoord: Hoe eene ijsgrot er gedurende den winter uitziet hebben slechts weinigen gezien, daar de meeste alsdan slechts met veel moeite of in 't geheel niet te bereiken zijn. Maar het is niet meer dan natuurlijk dat er in November en December weinig of geen ijs aanwezig is en dat de grot dan droog is. Het ijs is door de warmte van de zomer- en herfstmaanden weggesmolten en het water door de spleten van den bodem verdwenen, ook is de herfst in het gebergte een droge tijd, zoodat er weinig vocht in den bodem aanwezig is en de wanden en het gewelf droog zijn. Het is dus volstrekt niet te verwonderen, dat de ijsvorming in het begin van den winter nog niet of slechts spaarzaam kan plaats vinden: waar geen water is kan geen ijs ontstaan. Maar in Januari dringt het smeltwater reeds overvloediger in den

grond, en in de eerste maanden van het voorjaar, wanneer de temperatuur buiten, vooral in de nachten, nog zeer koud kan zijn in het gebergte, zal de ijsvorming dan ook op ruimere schaal plaats hebben, zelfs in April en Mei nog aanzienlijk kunnen zijn. In den zomer is er nog veel ijs voorhanden, maar men kan gemakkelijk zien dat het alsdan in een stadium van wegsmelten verkeert.

Fugger geeft afbeeldingen van een machtigen ijskegel uit vele stalagmiten opgebouwd, oprijzend uit den bodem der Kolowratsgrot in den Untersberg op verschillende tijdstippen van het jaar 1). Den 21 Mei 1876 vertoonde hij zich in volle grootheid, den 29 Juli was hij reeds half versmolten, den 22 Oct. waren er nog slechts eenige resten over; — den 26 Nov. is hij reeds weder duidelijk aan het toenemen en kon men getuige zijn hoe een ijskegel ontstaat; den 6 Jan. 1877 had hij iets in omvang gewonnen; den 31 Mei was hij weder van kolossale afmeting doch het smeltingsproces was reeds begonnen. In het begin van den winter moge dus de ijsvorming nog gering zijn, hetgeen uit de afwezigheid van smeltwater goed te verklaren is; doch het is niet waar dat er zich alsdan nimmer ijs vormt of nimmer ijs aanwezig is. Toen professor Thury van Genève den 19 Jan. 1861 op zijn weg naar de Grand Cave de Montarquis in het dorp Pralong du Reposoir uitrustte, verzekerden hem de bergbewoners eenparig, dat hij in de Grand Cave geen ijs, maar niets dan water zou vinden en zwoele lucht. Op zijn vraag echter: hebt gij dat gezien? kent gij iemand, die in den winter in de grot geweest is? was het evenzoo eenparige antwoord: in den winter is het er niet schoon, in den winter gaat er niemand heen. Bij zijn terugkeer uit de grot, waarin hij eene temperatuur van — 4° had waargenomen en voi-

1) Beobachtungen bl. 21, v.v.

komen droog ijs gevonden had, vroegen de dorpsbewoners aan zijn gids, wat ze in de grot gezien hadden. Toen deze nu verzekerden, dat zij ijs bevatte en dat het er koud was, riep een bergbewoner, na een oogenblik zwijgens uit: C'est égal, dans les véritables glacières il n'y a point de glâce en hiver.

Ter verdediging hunner meening, dat het ijs zich in den zomer vormt, beroepen eenigen zich op het feit, dat er in dat jaargetijde temperaturen onder nul zijn waargenomen. Als afdoend antwoord hierop geeft Fugger een lange lijst van de temperaturen, die in 95 verschillende ijsgrotten op verschillende tijden van het jaar werden waargenomen zoowel door voorstanders als door tegenstanders van het zomerijs. Daaruit blijkt, dat geregeld de hoogste standen in den zomer, de laagste standen in den winter voorkomen. In den winter komen temperaturen voor van — 7°, — 8°; in den zomer is de temp. weinig boven 0° zoolang er ijs in de grot aanwezig is, doch waar dit geheel is weggesmolten, stijgt zij tot 10° en hooger. Slechts in vijf gevallen werd eene temp. onder 0° gevonden, tweemaal in Juni — 0.2°, eens in Mei eveneens — 0.2° en eens in Oct. — 0.05°: Deze laten zich zeer goed door een nachtvorst verklaren: de temperatuur van — 0.1° van den 30 Aug. 1877 in de Kolowratsgrot zou door den invloed der windrichting kunnen veroorzaakt zijn. Ook ontkennen de tegenstanders van het zomerijs niet dat, als de omstandigheden gunstig zijn, de temp. onder nul kan zinken zooals in de Windröhren, waarover wij later zullen spreken, maar zij beweren dat de waargenomen temperaturen onloochenbaar uitmaken, dat er van ijsvorming in eenigszins groote hoeveelheden gedurende den zomer geen sprake kan zijn. En wie verdienen meer vertrouwen, de thermometers, die des winters temperaturen beneden nul aanwijzen of de bewoners der streek, die beweren dat het dan warm is in de grot? De overgang uit de felle

vorst buiten in eene minder koude lucht, doet natuurlijk een gevoel van warmte ontstaan, maar het klinkt toch wel wat sterk als men hoort verzekeren, dat er 's winters uit het Katerloch bij Weitz in Stiermarken lucht zou opstijgen heet als die van een broeikas, en dat het in een andere ijsgrot 's winters zoo warm zou zijn, dat men het er niet dan in hemdsmouwen kan uithouden.

Wat eindelijk de bewering betreft, dat men het ontstaan van ijs in den zomer feitelijk heeft waargenomen, zoo wordt dit door de tegenstanders gaarne toegegeven; maar niet dat dit plaats heeft in de eigenlijk gezegde ijsgrotten waarover we thans spreken: men heeft het enkele malen zich zien vormen in het laagste gedeelte eener windbuis bij bizonder gunstige omstandigheden: en misschien in een gedeelte eener ijsgrot waar dezelfde oorzaken werkzaam waren doch dan slechts als een dun vlies of als dunne naaldjes. Wij komen hierop later terug. Neen, juist het feit, dat men het ontstaan van het ijs in een grot zomers nooit heeft kunnen bewijzen, dat het ijs des zomers steeds vochtig is en duidelijk sporen van wegsmelten vertoont, dat het op het einde van den zomer werkelijk geheel of gedeeltelijk is verdwenen, dit alles dwingt tot het besluit, dat het ijs in de grotten niet in den zomer wordt gevormd.

Het heeft heel wat moeite gekost de oude vooroordeelen uit te roeien en de eenvoudige waarheid aannemelijk te maken. Schier algemeen wordt thans aangenomen dat het ijs zich in den winter vormt, enkelen nochthans zijn nog niet geheel overtuigd, anderen, als Fr. Kraus, willen het voor de meeste gevallen aannemen, maar blijven de eigenaardigheid van in den zomer ijs voort te brengen voor sommige grotten handhaven.

F. DE BRUIJN.

Uit de Pers.

POLEMICA de S.S. Eucharistiae Sacramento inter Bartholomaeum Arnoldi de Usingen O. E. S. A. ejusque olim in Universitate Erphurdiana Discipulum Martinum Lutherum anno 1530.

Manuscripto „de Sacramentis Ecclesiae" extracta ac introductione variisque commentariis necnon imagine illustrata a Dominico Fr. X. P. Duynstee ord. erem. St. Augustini. Stahel'sche Verlags-Anstalt in Würzburg 1903.

Een strijdschrift uit de dagen der groote scheuring van de zestiende eeuw, uitgegeven in het jaar 1903! Men zou kunnen vragen, waartoe het dienstig was, maar de geleerde uitgever haast zich het antwoord te geven op die vraag. Daar zijn er geweest, die ter goeder trouw of niet, zich gerechtigd achtten de leermeesters van Luther, ja de geheele orde, waartoe hij eenmaal behoorde, verantwoordelijk te stellen voor zijn afval. Dat is onrechtvaardig: wie kennis maakt met het boven aangekondigde werkje, zal er zich spoedig van overtuigen. Bartholomaeus Arnold de Usingen, die Luther onder zijne leerlingen had geteld, was een der eersten en tevens een der meest begaafden, die met kracht streden om de dwalingen van den hervormer te bestrijden. Uit een onuitgegeven handschrift „*De Sacramentis Ecclesiae*" heeft P. Duynstee, ordebroeder van Usingen, diens polemiek met Luther over het h. Altaargeheim het licht doen zien. 't Spreekt van zelf, dat men hier geen volledig theologisch tractaat over de Eucharistie te verwachten heeft: 't is hier hoofdzakelijk te doen om de weerleg-

ging van Luthers dwalingen en drogredenen. En nu reeds meer dan drie eeuwen zijn voorbijgegaan, sinds de groote strijd tusschen de Katholieke Kerk en de hervorming begon, zal misschien de beoefenaar van de geschiedenis nog meer belang stellen in dit tijdschrift, een gedenkteeken uit veel bewogen dagen, dan de godgeleerde. Eén ding blijkt duidelijk en 't was dit, wat P. Duynstee blijkens zijn voorwoord wilde aantoonen: Usingen week in zijn leer over het h. Sacrament des altaars geen haarbreed af van de uitspraken der Kerk: met klem en tevens met onmiskenbare piëteit handhaafde hij tegenover zijn gewezen leerling de zelfstandigheidsverandering, de macht van den priester om te consacreeren, de communie der leeken onder één gedaante enz. De noten aan den voet der bladzijden, waarin de verdienstelijke uitgever een menigte aanhalingen uit de geschriften der Kerkvaders en theologanten plaatst, doen nog duidelijker uitkomen, hoezeer Usingen overeenstemde met hetgeen de Kerk alle eeuwen door als onomstootelijke waarheid had verkondigd. Vermelden wij nog, dat ons in de inleiding een beknopt overzicht wordt geboden van de dwalingen, die in den loop der tijden omtrent dit verheven geheim ontstonden en van den persoon en de werken van Usingen, en wij kunnen de aankondiging besluiten van dit werkje, dat een eervol getuigenis aflegt voor Usingen's trouw aan den katholieken godsdienst, maar niet minder voor de belezenheid en de omvangrijke theologische kennis van den uitgever.

PRAELECTIONES DE JURE MATRIMONII quas in seminario Warmundano habuit Th. M. Vlaming J. U. D. Tom. II Fasc. posterior. Warmundae. Prostant apud auctorem.

Dit is niet de volledige titel van dit deeltje, waarmede Prof. Vlaming zijn aanzienlijk werk tot een gelukkig einde bracht. De lengte van den volledigen titel deed er mij tegen opzien, dien geheel af te schrijven.

Wel beschouwd, geloof ik, dat nu eens de goede genius der

critiek mij ingaf deze kleine tekstvervalsching te plegen. Want — deze kortere titel is juister. Ziehier waarom.

De schrijver voegt er aan toe: „et in commodum auditorum suorum typis excudi curavit." En daar is op zich zelf genomen niets tegen. Het zou echter menigeen een verkeerd denkbeeld kunnen geven van den aard en de strekking van dit werk. Wanneer men hoort van een boek, dat het ten gerieve der leerlingen door een professor werd uitgegeven, denkt men zoo licht aan een schoolboek in den strengeren zin genomen, acht het ongeveer gelijk aan andere reeds bestaande schoolboeken en — gevoelt, wanneer men eenigszins van handboeken voorzien is, weinig lust tot verdere kennismaking.

Dat nu ware verregaande onderschatting van dit werk. Het verdient een veel ruimer verspreiding ook buiten den kring der leerlingen of oud-leerlingen. Ik durf zeggen: het moest in de boekerij van geen enkelen zielzorger der Nederlandsche kerkprovincie ontbreken. En ik durf voorspellen het zal er bij velen, zeer velen hunner eene plaats vinden.

Dat succes heeft zijn verleden reeds gewaarborgd. Want, zooals de schrijver zelf zegt, onderging zijn werk reeds een eigenaardig levenslot. En dit niet zoozeer om de voorrede, die, wel eigenaardig, eerst in het *tweede* deel verscheen, als om hetgeen aangaande dit levenslot in die voorrede verhaald wordt.

„Toen ik, aldus de schrijver, het eerste deel van dit boek ter perse legde, dacht ik er volstrekt niet aan het buiten de muren van ons seminarie te verspreiden; ik wilde alleen onze leerlingen te gemoet komen, door hun den last van schrijven te verlichten. Dit was de reden, waarom ik den lezer niet in eene voorrede omtrent den aard van het werk op de hoogte bracht. Nu ik echter (misschien minder wijselijk) van plan veranderd ben, en het eerste deel reeds in veler handen kwam, wil ik in 't kort de reden aangeven, waarom ik het drukken liet en thans algemeen verkrijgbaar stel."

Het drong derhalve de omheining, waarbinnen het aanvankelijk besloten werd, door of klom er overheen en werd met instemming ontvangen. Dat is niet geweest een uiting van overmoedig zelfvertrouwen, maar een zwichten voor den drang

van hen, die buiten stonden en zich overtuigd hielden, dat het daar veel nut stichten zou. Maar dan behoeft het 't teeken van zijn vroegere meer bescheiden levenswijze niet langer op het voorhoofd te dragen. 't Zou slechts een verkeerd denkbeeld wekken omtrent zijne verdiensten. Neen — en zoo is de gepleegde vervalsching een gelukkige verbetering — het melde zich overal vrijelijk aan, gelijk het *is*. Niemand zal op de gedachte komen daarbij te vragen: zijt gij tot mij eigenlijk wel gestuurd en verheft gij u niet boven uwen stand?

Want het kenmerkt zich aanstonds en beveelt zich aan vooral door drie uitnemende eigenschappen, door *degelijkheid*, door *duidelijkheid* en door practischen zin, door *doelmatigheid*.

De *eerste* eigenschap heeft het gemeen met alle goede werken, die ongeveer dezelfde stof behandelen, 't eene natuurlijk beknopter, 't andere breedvoeriger. Dergelijke werken zijn er betrekkelijk vele.

De *tweede* heeft het ook met andere gemeen. Eene helderheid echter en eenvoudigheid van voorstelling, als waarin hier de behandeling zelfs van afgetrokken en diepzinnige vraagstukken u wordt geboden, treft gij niet bij vele dier schrijvers aan, in *dezelfde* mate misschien bij *geen enkelen.*

En *even groote* doelmatigheid voor de zielzorgers der Nederlandsche kerkprovincie ten opzichte van allerlei gevallen, die zich in deze kwestie veelvuldig voordoen, vindt gij *zeker* bij *niet één* ander. Men komt niemand te na met dit zonder voorbehoud te erkennen.

Daarvan is de schrijver zelf zich volkomen bewust. Hij spreekt het in de voorrede onverholen uit. En hij *mag* het zeggen, want het *is* zoo. ,,Hoewel, lees ik daar, het voorzeker niet aan werken ontbreekt, die — zooals de bekende van Feye, Gasparri, de Becker, Heiner, Rosset, Pompen — ons onderwijs zeer goed hebben aangepast aan de laatste uitspraken van den H Stoel, is er nauwelijks één, hetwelk voor *ons*, priesters namelijk die in deze kerkprovincie en bijzonder in het Haarlemsche diocees het heilig dienstwerk verrichten, bij het gebruik alléén volstaat of ook maar eenvoudigweg voldoet."

En nu heeft Prof. Vlaming dat dubbel doel nagestreefd, om de Nederlandsche clergé een boek te bezorgen, dat voldoet en

aan welk boek men in allerlei kwesties omtrent het huwelijk practisch ook genoeg heeft, zonder dat men naar andere werken behoeft om te zien. Naar mijn bescheiden meening is hij hierbij geslaagd en meer dan dat, uitnemend geslaagd.

Het verleden heeft dit trouwens reeds voldoende bewezen, zooals gezegd werd. In de toekomst zal het werk ongetwijfeld *de* vraagbaak worden en waarschijnlijk langen tijd blijven. Dit verdient het ook.

V.

LE SAINT ÉVANGILE DE N. S. JÉSUS-CHRIST ou Les quatre évangiles en un seul, avec notes, cartes et plans par le Chanoine Alfred Weber.

In 1898 werd dit werk goedgekeurd en hoogelijk geprezen door Jean-Pierre bisschop van Verdun: twee jaren later nam dezelfde bisschop het beschermheerschap aan van de Vereeniging 1) opgericht ter verspreiding van hetzelfde werk „opdat het Evangelie weer dagelijks in den huiselijken kring zou gelezen worden." In ons exemplaar der *veertigste* uitgaaf lezen wij dat de duitsche, engelsche en arabische vertaling weldra het licht zullen zien. 2)

Er is dan ook het mogelijke gedaan om het boek een grooten aftrek te verzekeren: men heeft het *innerlijk* zorgvuldig en goed bewerkt, *uiterlijk* behaaglijk net en toch zeer goedkoop uitgegeven.

Wat de tijdbepalingen van het evangelisch verhaal betreft, zoo ongeveer kanunnik Weber, heb ik of de *zekere* opgaven der Evangelisten, of de *aanduidingen* der Liturgie, of het *aannemelijk* gevoelen van bevoegden gevolgd. Intusschen laat ik mij niet voorstaan alles onweersprekelijk beslist te hebben. Voor

---

1) Haar zetel is Verdun, rue Mautroté, 20.

2) Elders lees ik dat die vertalingen reeds verschenen zijn en het aantal der verspreide exemplaren de 100.000 nadert.

de vaststelling van den loop der geschiedenis meende ik te mogen vertrouwen op de degelijke *Synopse évangélique* van Mgr. Fleck, het Leven van onzen Heer Jezus Christus van Fouard en het doorwrochte bijbelwerk van P. Patrizi S. J. Zeker, waarborgen genoeg voor goed en ernstig werk.

Het exemplaar, dat voor ons ligt, is een boek in groot 12o van vijf a zeshonderd bladzijden, met eene kaart van Palestina, van het meer van Genezareth en omstreken en eenige fraaie plaatjes; het kost in geheel linnenband fr. 2,60. Konden wij zulke uitgaven ook in Nederland hebben!

LATIJNSCHE SPRAAKKUNST. Beknopte Lat. Spraakkunst door W. Jaspar, leeraar te Rolduc, bij N. Alberts, Kerkrade.

Het aantal boeken door de leeraren van Rolduc in het licht gegeven is weder met één vermeerderd. De Eerw. Heer Jaspar is onvermoeid. Te midden der vele beroepsbezigheden weet hij de weinige beschikbare oogenblikken te benuttigen. Immers hij vond de kracht en den moed, om niet alleen eene Grieksche maar ook eene Latijnsche Spraakkunst samen te stellen. Eerbied voor zulke arbeidzaamheid! Want arbeid werd daartoe gevorderd; getuige het „Voorwoord" dezer Latijnsche Spraakkunst, waarin de lijst der Duitsche en Fransche schrijvers wordt gegeven, die door den S. werden geraadpleegd.

„Naast deze meer uitgebreide grammatica, zegt S., is eene „kleine spraakkunst bewerkt, die nagenoeg woordelijk met deze „grootere overeenstemt, doch alleen de onmisbare stof voor de „lagere klassen bevat. De beknopte editie is bestemd voor de „drie eerste studiejaren hoogstens."

„De groote editie wil den leerling der hoogere klassen in „staat stellen om zijne reeds opgedane kennis langzaam aan „te vullen... Dit boek moet niet van buiten geleerd, maar bij „voorkomende gelegenheden telkens ter hand genomen en ge„raadpleegd worden en is daarom van uitgebreide registers „voorzien."

Voor deze methode laat zich veel zeggen. De studenten hebben een klein boek en weten van zelf wat zij moeten kennen, terwijl verschillende punten die alleen voor de besten bestemd zijn, gevoeglijk in de groote spraakkunst kunnen behandeld worden. Al zoude op de hoogere klassen de ijver der jongelui niet in die mate gloeien, dat zij de aanvullingen en opmerkingen over de verbuigingen, over den vorm en de afleiding van adverbia, verba enz. telkens naslaan, kan de leeraar hen toch op tal van bijzonderheden wijzen en langzamerhand in het boek thuis brengen.

In het eerste gedeelte der beknopte Spraakkunst, dat de syntaxis voorafgaat, is gelukkig al de overtollige leerstof over boord geslagen. Wat uitzonderingen hebben velen onzer in de jeugd moeten opzeggen! Wat waren zij vervelend, lastig en nutteloos! Zelfs de groote editie dezer spraakkunst heeft in dit opzicht eene gezonde soberheid weten in acht te nemen. Misschien ging S. een weinig te ver; want men mag vragen: moeten onze jongens volstrekt niets meer hooren van de declinatie der Grieksche woorden? Is eene korte behandeling niet even noodig als menige aangevoerde opmerking? Doch verschil van opvatting is in zulke werken onvermijdelijk.

Van grooter gewicht acht ik de vraag, wat de voorkeur verdient, met S. en vele nieuweren reeds op de laagste klas de declinaties en conjugaties volgens de stammen der woorden te behandelen, of volgens de eenvoudiger methode, die zonder tegen den aard der taal te zondigen, zoo weinig mogelijk van stammen gewaagt? Zeker, hetgeen S. in de kleine editie van de stammen leert, *kan* ook aan een middelmatig talent verklaard worden, maar naar mijne overtuiging niet zonder te groote moeite. En is dan de verworven wetenschap in verhouding tot den arbeid van leeraar en leerling niet te gering? Bezwijkt niet menig minder ontwikkeld student, die anders tamelijk goed zoude slagen? Geen taal, noch Grieksche noch Latijnsche noch moderne, moet men, dunkt me, *beginnen* aan te leeren met de stammen en wortels der woorden. Zulke studie is voor den philoloog of althans voor rijperen leeftijd bewaard. S. kan zich voor zijne leerwijze vooral beroepen op het voorbeeld der Duitsche schoolmannen. Maar moeten wij met onzen zesjarigen

cursus hen in alles navolgen, die over 9 leerjaren beschikken? Is een Hollandsche jongen gelijk aan een Duitschen? Vinden onze levenslustige knapen afgetrokken denkbeelden niet zeer vervelend? Moge de Duitsche geest, zoowel in dit als in menig ander vak, niet *te ver* bij ons doordringen en hun lange leercursus aan gene zijde der grenzen blijven!

Reeds in de kleine editie heeft S. bij de behandeling der *pronomina* onder de declinaties die regels geplaatst over het gebruik der voornaamwoorden, welke gewoonlijk voor de syntaxis of de stilistiek bewaard blijven. Zoo geeft b.v. n. 69, 70 de gevallen, waarin het pronomen *is* vermeden wordt; zoo vindt men onder de verbuiging van *ipse* de verschillende wijzen, waarop dit pronomen vaak moet vertaald worden, enz.

Dat de groote editie reeds bij de declinatie der pronomina en verder bij de conjugatie der verba bijzonderheden vermeldt, die anders in de syntaxis hare plaats vinden, verdient geen afkeuring, al geeft men de voorkeur aan de gewone methode, die het overzicht gemakkelijker maakt. Maar wat den S. leidde deze leerwijze voor de kl. editie te kiezen, is mij een raadsel. Moeten die moeilijke regels — want vooral in de toepassing zijn zij moeilijk — reeds te gelijk met de verbuigingen aangeleerd worden?

Het is moeilijk voor een schrijver eene methode te vinden, die een ieder voldoet. Geen wonder, dat de methodologie een uitgebreid vak is.

Over de duidelijkheid, de inkleeding der regels, de paradigmata der conjugaties heb ik niets dan lof. Een paar opmerkingen kunnen haar nut hebben voor een tweeden druk.

N. 61 kl. ed. (73 gr. ed.) wordt gesproken over de verbinding: vestrum, nostrum omnium. Liever zag ik de *gewone* woordschikking: omnium vestrum, nostrum. In de gr. ed. staat terzelfde plaats een regel over de vertaling van den 2den naamval der persoonlijke voornaamwoorden *van mij*, *van u*, *van ons*. De regel kon duidelijker zijn. Wanneer een student daar leest, dat de zin: *Zelden wel ontvang ik een brief* VAN U, *doch* enz. moet vertaald worden door het bezittelijk voornaamwoord: raras quidem *tuas*... accipio literas, komt hij allicht in

verzoeking de gewone uitdrukking van Cicero: binas *a te* accepi litteras; fam. 10, 5; 11, 7; 11, 12 enz. af te keuren.

N. 7 (en 8) leest men: „van de substantiva zijn naar hunne „beteekenis mannelijk de namen van *mannen*..., als adiectiva „bij de aangegeven Latijnsche mannelijke substantiva: poëta, „Persa...

Het spijt mij, dat ik den regel niet kan vatten. Werd misschien bedoeld: *alsmede* de adiectiva bij deze substantiva?

De omschrijving: *er is aan mij overtuigd*, die het Latijnsche: mihi persuasum est moet verklaren, is nog minder gelukkig, dan het daarop volgend: *er wordt mij gehoorzaamd* = mihi paretur.

Het eerste gedeelte der Syntaxis, dat handelt over subject, praedicaat, naamvallen enz., is naar mijn oordeel geslaagd. Beknopt zijn de gewone regels gesteld en doorgaans met vaste hand. In een dergelijk werk zal steeds een en ander voorkomen waarover men in gevoelen kan verschillen, hetzij het de zaak of de methode betreft. Mag ik iets aanstippen?

N. 305 gr. en 192 kl. ed. treft men den regel aan, dat het praedicaat mannelijk is, wanneer de subjecten personen zijn, die in geslacht verschillen. Het voorbeeld van Terentius, dat gewoonlijk wordt aangevoerd, moet ook hier dienst dien: pater et mater *mortui* sunt.

Waarom die versleten regel, terwijl de S. wel zal weten, dat uiterst zelden dergelijke voorbeelden worden aangetroffen? Zou er b. v. bij Cicero en Caesar wel één enkel gevonden worden? Ik betwijfel het.

In de voorrede wijst S. op de woorden van H. Lattmann, dat het „Eindringen in die Gründe... der sprachlichen Erscheinun- „gen für wichtiger gehalten wird, als eene möglichst bequeme „äusserliche Aneignung". Dit gevoelen is tot zekere hoogte volkomen waar. Dientengevolge mocht men verwachten, dat de genetivus en ablativus qualitatis (204 kl. ed.) en vooral de genetivus subiectivus bij *esse* (208) niet meer verklaard was door verzwegen substantiva en adiectiva als homo, res, negotium, munus, opus, officium en vele andere, die niet opgenoemd worden. De ware opvatting lag hier toch niet boven het begrip der leerlingen.

Op den inhoud van dit gedeelte kan, mijns inziens, weinig aangemerkt worden; en dit zegt hier veel. De uitdrukking: *zich* een kleed aantrekken (360, gr. ed.) is blijkbaar de pen ontglipt.

De behandeling der nominaalvormen van het verbum is ook degelijk. Slechts een en ander zoude er kunnen opgemerkt worden. Zoo wordt b.v. voor het attributief gebruik van het participium tot voorbeeld gegeven: mater amata = de beminde moeder. Zou S. de grenzen van het classieke Latijn zóó ver uitbreiden, dat hij dit amata voor carissima goedkeurt?

Zeer gewichtig en verreweg het moeilijkste is de leer van tempora en modi. Gelijk reeds uit de inleiding blijkt, heeft S. zich op de studie van dit gedeelte dan ook op bijzondere wijze toegelegd.

De verklaring en toepassing van het absoluut en relatief gebruik der tempora, waartoe hij Lattmann tot leidsman gekozen heeft, beheerscht de geheele behandeling van tempora en modi.

Wat door dit absoluut en relatief gebruik verstaan wordt, zegt S. n. 283 kl. ed.

„1. De handeling geschiedt van het standpunt van den „schrijver of spreker in het *heden*, het *verleden* of de *toekomst*. „Dit noemt men het ABSOLUUT GEBRUIK der tijden.

„2. Men kan ook nog aangeven, in welke betrekking *eene* „*handeling, wat den tijd betreft, staat ten opzichte eener andere* „*handeling*: of beide handelingen *gelijktijdig* plaats hebben, of „wel de *eene aan de andere voorafgaat*. Dit is het RELATIEF GEBRUIK der tijden."

Die opvatting is wetenschappelijk en wordt overal doorgevoerd en toegepast. Dit geldt vooral van de bijzinnen zoowel van indicativus als coniunctivus.

Ik noemde de opvatting wetenschappelijk en dat is zij, al zoude men het met S. niet *geheel* eens zijn over een of ander onderdeel b.v. over *al* de beteekenissen der coniugatio periphr, met het partic. fut. act. — en dit punt is voor de geheele theorie niet zonder belang. Maar de ontwikkeling van deze quaestie zoude te veel plaatsruimte vergen.

De bewerking van tempora en modi heb ik met de grootste belangstelling nagegaan; ze schijnt mij zeer verdienstelijk, maar... voor leerlingen te moeilijk. Zeker, de kleine editie is

veel minder overladen met afgetrokken beschouwingen, maar ook hier ben ik gedwongen met minder nadruk te herhalen: te moeilijk. S. was zich zelven bewust van de stoute poging, die hij ging wagen, gelijk genoegzaam blijkt uit de voorrede. Oprecht hoop ik, dat anderen mijn oordeel te streng achten.

Daarbij komt, dat deze wijze van behandeling den leerling meer in schijn, dan in werkelijkheid eene grondiger opvatting geeft van de tempora en modi en hem zelfs lichtelijk op een dwaalspoor kan brengen. Immers de hoofdzaak komt hier op neer. Hetgeen S. het relatief gebruik der tijden noemt, geven andere grammatici eenvoudig als hoofdregel, terwijl zij uitzondering heeten, hetgeen bij S. als het absoluut gebruik der tempora geldt. De zaak is nagenoeg dezelfde, de terminologie en wijze van voorstelling verschillen. Daardoor is het voordeel der duidelijkheid aan de zijde der gewone grammatica en ontkomen de studenten daarenboven het gevaar van verwarring.

Bij S. wordt de aandacht van den leerling in dezelfde mate gevestigd op het absoluut als op het relatief gebruik, door de anderen op de eerste plaats en het nadrukkelijkst op het relatief gebruik, hetgeen volgens 309 kl. ed. te recht in ondergeschikte zinnen de *regel* is, vindt men toch *dikwijls absoluut „gebruikte tempora.*"

Zal de leerling nu niet kunnen zeggen: hetgeen *dikwijls* bij de schrijvers gevonden wordt, mag ik navolgen; het komt er dus al weinig op aan, welke tempora ik kies, want zijn zij niet relatief, dan zijn zij absoluut.

Kon de S. althans duidelijk bepalen, *wanneer* de tempora absoluut, wanneer relatief gebezigd worden. Maar behalve in de algemeen bekende gevallen b.v. na postquam enz. doet hij het niet. Een beginsel wordt door hem niet gegeven. „Dat hangt af van de opvatting des schrijvers" zal hij wellicht antwoorden. Volkomen juist. Doch is die opvatting willekeur? Wordt er niet iets anders te kennen gegeven door absolute dan door relatieve tijden? Heeft Cicero zonder reden gezegd: Iste praetor monumenta etiam nostrorum imperatorum, quae victores civitatibus Siculis aut *dederunt* aut *reddiderunt*, spoliavit. Waarom zeide hij niet relatief: *dederant*, *reddiderant*? Voor willekeur is in een taal geen plaats. De ontwikkelde student,

die zijne spraakkunst meester is, kan nu wel zeggen: hier is de tijd absoluut gebezigd, maar op de vraag: waarom? blijft hij het antwoord schuldig.

Nog op een ander punt viel mijne aandacht. Hier en daar worden zeer afgetrokken bepalingen gegeven, welke in de voorbeelden niet of bezwaarlijk kunnen worden toegepast. Dit geldt natuurlijk minder van de kleine, dan van de groote editie. Een paar voorbeelden zullen mijne bedoeling duidelijk maken. Ik lees n. 483 gr. ed.

„de MODUS POTENTIALIS beteekent, dat de handeling *enkel in* „*de gedachte bestaat*, zonder op mogelijkheid of werkelijkheid „te letten. Vandaar dat hij gebruikt wordt in zinnen, die een „handeling bevatten, welke *onmogelijk* is."

Bedoelt S. door den laatsten zin: dat hetgeen op zich zelf onmogelijk is, toch soms, wanneer men op de onmogelijkheid geen acht geeft, door den potentialis kan uitgedrukt worden?

In n. 487 en volgende worden voorbeelden bijgebracht. Een potentialis heet daar de coniunctivus der zinnen:

Cuius responso iudices sic exarserunt, ut capitis hominem innocentissimum *condemnarent*.

Invitus quidem feci, ut L. Flaminium e senatu *eicerem*.

Bestaat nu het condemnare en eicere enkel in de gedachte? Let men hier niet op de werkelijkheid?

S. zal zeker redenen gehad hebben bij dergelijke zinnen aan den potentialis te denken, maar welke zijn die redenen?

Niet minder vreemd is de definitie van den zoogenaamden *coniunctivus* FICTIVUS n. 486. Deze geeft te kennen „dat men „*aanneemt*, dat een handeling *werkelijk geschiedt*, *geschied is* of *zal geschieden* of dat men hanlelingen in *onderling verband* „brengt, zonder verder onderzoek naar de werkelijkheid of den „wezenlijken samenhang der handelingen."

Tot voorbeeld dient: in turba C. Vibienus ita est mulcatus, ut vitam *amiserit*.

Beteekent die coniunctivus nu, dat men *aanneemt*, dat C. V. *werkelijk* het leven verloren heeft? In welke beteekenis moet ik dan dat *aannemen* verstaan?

Een ander voorbeeld: ut summa *haberem* cetera, temporis certe vix satis habui. Hoe moet ik het *aannemen* hier opvatten?

Wat is *aannemen* in de oratio obliqua (486)? Wat in comparatieve zinnen met *tamquam si* (ib.) enz.?

Het tweede gedeelte van den gegeven regel brengt mij in nog grootere moeilijkheden. Maar genoeg daarover.

Op dergelijke wijze kan ik van eenige andere regels de bedoeling althans gedeeltelijk niet gissen.

Tot mijne verbazing vond ik in de *kleine* editie gewag gemaakt van het zeer zeldzame *praesens de conatu*. Doch nog grooter werd mijne verwondering, toen ik verder las: „Zoo gebruikt „men de verba *damnare, condemnare* van den *aanklager.*"

Waarschijnlijk bedoelt S., dat men met een praesens de conatu te doen heeft, wanneer de aanklager den beklaagde veroordeelt (condemnat). Maar is dit niet eene gewone *metonymia*? Of moet men deze troop een praesens de conatu noemen? Het verschil, dunkt mij, springt nog al in het oog. De aanklager *tracht niet te veroordeelen* (praes. de con.), maar stelt de *oorzaak* der veroordeeling (metonymia).

In de opmerking bij hetzelfde nummer gevoegd, wordt gezegd, dat een *jarenlange oorlog* als *feit*, zonder op den duur te letten door het *perfectum historicum* kan worden uitgedrukt. Het voorbeeld luidt: in eadem causa fuerunt Usipetes, qui complures annos Sueborum vim *sustinuerunt.* Zouden nu de woorden complures annos niet bewijzen, dat er juist van den langen duur gesproken en er dus juist op gelet wordt?

Liever had ik gezien, dat het woord *voortijdig* vermeden ware.

Het boek is keurig gedrukt, want de uitgever is N. Alberts.

De Eerw. Schrijver toont in zijn werk een ruimen blik en een breede opvatting der stof. De meest uiteenloopende verschijnselen weet hij uit één oogpunt te overzien en samen te vatten. Mocht ik mij bedriegen in de opmerkingen, die ik met eerbied voor zijn persoon en de grootste belangstelling in zijn arbeid, heb durven maken, dan zal de verklaring mijner moeilijkheden mij aangenaam zijn. In elk geval hoop ik iets ertoe bijgedragen te hebben, wanneer wij bij den tweeden druk een volmaakt werk zullen begroeten.

LEZEN, DENKEN, SCHRIJVEN. Practische stijlleer voor R. K. Gymnasia en andere scholen. I. Door M. S. Vromans, Leeraar aan 't R. K. Gymnasium te Tilburg. Tilburgsche Handelsdrukkerij.

„Dit boekje is eigenlijk samengesteld voor de middelklassen van 't Gymnasium": het bevat *eerst* de voor die klassen noodige aanwijzingen en voorschriften over „lezen, denken en schrijven" door enkele voorbeelden verduidelijkt; *dan* „oefeningen", dat is: stukjes, kleine fragmenten proza en poëzie uit de werken onzer schrijvers genomen, waarbij eene reeks van vragen den leerling toont hoe hij 't lezen, hoe hij 't gelezene ontleden, nagaan en overdenken moet ter ontwikkeling en vorming zijner geestvermogens; *eindelijk*, als aanhangsel, eene opgave van „opstel-onderwerpen".

Eene uitvinding is nu juist deze stijlleer niet; zij wordt daar evenmin voor uitgegeven als voor een tooverformulier dat u en anderen onfeilbaar zeker een goeden stijl zal instorten; zij is een practisch studieboek, dat, onder de leiding van den leeraar, voor zeer velen hopen wij, flink ontwikkelend en vormend zijn kan. Die leiding van den leeraar zal, meenen wij, vooral noodig zijn ter toelichting van de redenen, waarom sommige fragmenten ter behandeling, niet in alles ter navolging, genomen werden.

Inderdaad, het is niet onverschillig van welke schrijvers wij de taal en schrijfwijze afzien; het beste van de besten dient de voorkeur, zoo niet meer, te hebben: de jeugd moest ter studie niets anders lezen, overdenkend vergelijken en zoo leeren navolgen. Dit klinkt en moge erg eng en streng zijn, maar 't zal geen talent doen afdwalen en voorkomen dat deze of gene later moet afleeren, wat hij onberaden zich aanwende. Om dezelfde reden ware het wellicht wenschelijk geweest voor de „middelklassen van 't Gymnasium" niets op te nemen uit Zuid-nederlandsche schrijvers, of dezer stukken zóó af te scheiden van die der onzen, Noord-nederlanders, dat het bleek hoe dezer taal en

schrijftrant de onze moeten blijven. Later kan op gener voortreffelijkste kunstuitingen met minder of zelfs zonder nadeel oog en aandacht gevestigd worden.

ZWERVERS. JAN RAP & Co., door Alph. Laudy. Leiden, J. W van Leeuwen. Uitg. en Antiq. Boekh. Hoogewoerd 89. 1903.

De heer Laudy moge zelf zeggen wat hij ons in deze te gelijk verschenen bundels aanbiedt: 't zijn ,,opstellen, waarin zich Roomsche sympathieën en antipathieën omtrent dingen van den dag afspiegelen... De Schrijver wil slechts zijne niet-Katholieke landgenooten oplettend maken op een zedelijk goed, hetwelk zij tot nu toe hebben geminacht, en op eenig zedelijk kwaad, dat zij gedachteloos laten voortwoekeren. Hij oordeelt bovendien dat eene passende verdediging van eigen goed recht zijne mede-Katholieken in hun roomsch bewustzijn kan bevestigen en bemoedigen. Daarom roept hij den eersten toe: herziet uw beginsel! den tweeden: volharden wij bij ons ideaal!"

Dat is kloek en flink van de borst gesproken: geen grootspraak met u overbluffende beloften zonder werkelijkheid, maar de uitdrukking eener overtuiging, die, zich bewust van hare vastheid, weet dat zij zonder roekeloozen overmoed stout gaat optreden.

Inderdaad, zoo in ,,Zwervers" als in ,,Jan Rap en Co." is een man aan het woord, die veel goed zag, las, begreep en bij het licht van Gods openbaring overdacht; die het goede en edele waardeerend liefheeft, en verfoeit wat voor den Katholiek onwaar en gemeen is en blijft; die wat zijn geest trof en zijn gemoed bewoog zóó treffend voorstelt dat het u aanschouwlijk wordt. Meer dan eenen schrijvend over deze ,,opstellen" van den heer Laudy is de naam van Jan Holland uit de pen gevloeid. 't Verwondert ons niet, er is waarlijk reden genoeg voor; maar bij alle gelijkenis, die er mag gevonden worden tusschen den grijzen kampioen en den jeugdigen strijder voor

waarheid, godsdienst en goede zeden, bestaat er toch één verschil ten gunste van dezen, dat wij niet gaarne zagen verdwijnen. Jan Holland's denken en zeggen ging wel eens iets over het randje; in zijne wijze van opvatting en uitdrukking slopen eigenaardige vrijheden in, die u mishagen mochten of zelfs verontrusten. Vrijheid van eigen onderzoek, die den ontwikkelden man jaren en jaren iets meer dan eene leuze was, gaf wellicht aanleiding daartoe. Hoe dit ook zij, in het werk van den heer Laudy vreezen wij deze... verrassingen niet.

Arm aan gedachten is de schrijver van „Zwervers" en „Jan Rap" volstrekt niet; maar het, soms al te zichtbaar, zoeken naar een ongemeen of sterk-kleurend woord kon argwaan wekken, ten minste zoo het doorgaat wat Brunetière, even voor '80, overnam „quand on recherche si curieusement les mots on est toujours suspect de manquer d'idées". De heer Laudy is te rijk om van armoede ook maar verdacht te mogen worden.

Bij zijn „afscheid van Jan Rap" verwacht hij hem „te avond of morgen nog wel eens te ontmoeten". Wij hopen het en, zoo niet Jan Rap, dan mogen het zijne kinderen zijn.

De zingende en de sprekende booglamp. [1])

Ruim dertig jaren geleden werd een belangrijke strijd in de elctrotechniek gevoerd. Wat moeten wij zoeken, — dit was het twistpunt, — gelijkstroom of wisselstroom? Gelijkstroom, waarbij de electriciteit, evenals een stroom water vloeiend door een buis, altijd dezelfde richting in den draad volgt, of wisselstroom, die de electriciteit onophoudelijk van richting doet veranderen.

De bewonderenswaardige ontdekking van Volta, de naar hem genoemde zuil, die gaandeweg zooveel verbeterd werd, was in die dagen nog hoofdzakelijk de bron, waaraan men de stroomende electriciteit ontleende: en de Voltasche zuil gaf een gelijkstroom. Van daar, dat de groote toepassingen op den gelijkstroom berustten. Wat moest men dus aanvangen met den wisselstroom? De electrische lampen waren er niet op gebouwd om dien stroom te benuttigen: de telegrafie-toestellen leenden er zich nog minder voor, en in de galvanoplastiek en electrolyse scheen de wisselstroom volstrekt onbruikbaar. De algemeene kreet was dus „gelijkstroom en geen wisselstroom", en de werktuigen, die gelijkstroom leverden, werden met ijver gezocht, ofschoon het immer bleek, dat zij moeilijker te vervaardigen, en onvoordeeliger in het gebruik waren.

Daar komt op eens Jablochkoff met zijn electrische kaars: een toestel, wat sinds door beteren is verdrongen, maar wat

1) Eene voordracht met proeven te Br.

het eerst aan het electrisch licht veroorloofde den drempel van het laboratorium te overschrijden en het gebied der praktijk te betreden. En de electrische kaars vroeg bij voorkeur wisselstroom.

Niet lang daarna kwam een zeer belangrijke uitvinding de waarde der wisselstroomen verhoogen: het was de telefoon van Graham Bell: — een toestel, die eerst in huis, spoedig voor intercommunaal, nog een weinig later voor internationaal gebruik in werking kwam.

Daarop bracht de man, die door het Amerikaansche volk de toovenaar van Menlo-park genoemd werd, Edison, zijn gloeilamp voor den dag: en deze nieuwe lamp kon evengoed door wisselstroom als door gelijkstroom gespijsd worden.

In het jaar '87 klonk door de geleerde wereld de naam van professor Hertz, die door zijne vermaarde proeven Maxwell's onderstelling over de identiteit van electriciteit en licht bevestigde. De electrische golven, door hem in werking gebracht, waren echter weer te danken aan den wisselstroom.

De industrieele wereld werd kort hierop door den wisselstroom in opschudding gebracht. Men had de energie, in Lauffen's waterval aanwezig, naar de tentoonstelling van Frankfort overgevoerd. Het feit was van groote beteekenis: men had de zaak reeds dikwijls beproefd: met gelijkstroom-werktuigen was het echter zoo kostbaar, dat men er niet aan denken kon: en met de bestaande wisselstroommachines was men nooit zeker van het welslagen. Toch was het een wisselstroom, die oplossing gegeven had aan het moeilijke en tevens belangrijke vraagstuk: maar een wisselstroom van geheel bijzonder karakter: de zoogenaamde drie-phasen-stroom.

Intusschen kwam de Amerikaansche ingenieur Tesla zijne schitterende proeven over hooggespannen stroomen bekend maken. Door de studiën van D'Arsonval werden

deze zelfs op therapeutisch gebied benuttigd. Het was alweer een overwinning aan den wisselstroom te danken.

En wien ligt het niet versch in het geheugen, met welke belangstelling de wonderbare X-stralen van Röntgen ontvangen werden? En was het niet wederom een wisselstroommachine, die bij de ontdekking gebezigd was?

Eindelijk toonde nog Branly zijn radioconductor, — het buisje met metaalvijlsel — en in de hand van Marconi werd dit het werktuig, waarmede men tien, twintig, honderd, tweehonderd, ja drie- of vierduizend kilometers telegraphisch overbruggen kon, zonder de hulp van den kostbaren seindraad. En Marconi bouwde zijn seintoestel op den wisselstroom.

Zoo bleek de wisselstroom, eerst geschuwd en geminacht, een rijke bron te zijn, niet alleen voor theoretische onderzoekingen, maar ook voor groote toepassingen, die de industrie en wereldhandel ten goede kwamen. Ja zelfs er is geen andere bron geweest waaruit de tweede helft van de 19e eeuw zooveel voor de Physica heeft geput.

Zal de 20e eeuw er niets meer in vinden? We zijn pas in '03 en de feiten spreken reeds. De wisselstroom heeft reeds de zingende en de sprekende booglamp geschonken: twee vindingen, die minder en bescheidener plaats vragen dan telegrafie zonder draad of X-stralen — maar ontegenzeggelijk vindingen van wetenschappelijke waarde en wie kan te voren zeggen of de electrotechniek er geen belangrijke practische toepassingen van maken zal!

Bij het bespreken van deze onderwerpen, zullen wij niet de chronologische orde van uitvinding volgen. De sprekende booglamp is het eerst ontdekt. Reeds in 1896 was er sprake van. Toen was het geluid echter zeer zwak. Sinds 1900 is het gelukt de stem van de booglamp zoo te versterken, dat zij hare muzikale en oratorische kracht voor het publiek kan ontwikkelen. Zeer velen hebben toen getracht het ver-

schijnsel te bestudeeren en bij die studie vond Duddell de zingende booglamp. Voor de uiteenzetting der verschijnselen is het gemakkelijker eerst de zingende, daarna de sprekende booglamp te behandelen. We zullen derhalve de uitvinding van Duddell het eerst, en daarna die van professor Simon bespreken.

I.

Bij de zingende en ten deele ook bij de sprekende booglamp spelen drie grootheden eene voorname rol: weerstand, zelfinductie en bevattingsvermogen. Het is noodzakelijk ons het begrip van deze electrische grootheden scherp voor den geest te stellen.

Onder weerstand verstaat men de moeilijkheid, die de electriciteit ondervindt, wanneer zij door een of ander lichaam stroomt; deze moeilijkheid hangt af van de lengte, de doorsnede en van den aard van het lichaam.

Dit begrip is niet zeer lastig. Meer ingewikkeld is dat van zelfinductie. Wat verstaat men onder zelfinductie? Bij den eersten aanblik zou men meenen, dat wanneer electriciteit door een draad stroomt, zulks geschiedt zoo als water door een buis vloeit. Maar de werkelijkheid is geheel anders: wanneer electriciteit door een draad stroomt, ontstaat er te gelijkertijd een geheele verandering in de ruimte, welke den draad omgeeft. Dit wordt men aanstonds gewaar, wanneer men den draad langs een vrij bewegelijke magneetnaald spant. Gaat de stroom door den draad, dan wijkt de magneetnaald onmiddellijk van hare eerste richting af. Volgens de voorstelling van Maxwell heeft het volgende plaats gegrepen. De draad was omringd van kleine stofdeeltjes, die in staat waren een snelle cirkelvormige beweging aan te nemen. De electrische stroom heeft de eigenaardige energie, die snelle ronddraaiing mee te deelen.

Vandaar zoo gauw de electriciteit door den draad stroomt, begint de beweging der deeltjes. Maar al is een stofje nog zoo licht, er is altijd energie noodig om het in beweging te brengen. De electrische stroom bij den aanvang verliest dus een gedeelte van zijn energie, om de ronddraaiing der deeltjes te voorschijn te roepen en in het allereerste oogenblik is de stroom minder sterk. Maar Maxwell stelt zich voor dat die deeltjes geen wrijving ondervinden, en zijn ze dus eenmaal in beweging dan is er geen nieuwe energie van den stroom noodig om hunne snelheid te onderhouden: de stroom komt derhalve, en wel zeer spoedig op zijn volle kracht. Gesteld, dat men dezen stroom nu plotseling onderbreekt; de stofdeeltjes waren nog in snelle beweging: die beweging heeft zijn invloed op den draad en verwekt daarin een zeer kortstondigen electrischen stroom, van dezelfde richting als de stroom, die eerst de beweging aan deze stofdeeltjes gaf. Deze kortstondige stroom is, wat men noemt een extra-stroom of stroom van zelfinductie: en deze stroom, bij het onderbreken van den eersten of hoofd-stroom ontstaan, wordt vooral benuttigd. Er bestaat nog wel een tweede extra-stroom, maar deze is practisch minder van belang.

De stroom van zelfinductie heeft de merkwaardige eigenschap verschijnselen in 't leven te kunnen roepen, waarvoor de hoofd-stroom niet in staat was. Tracht men den stroom van 3 of 4 galvanische elementen door een Geisslersche buis te voeren men zal er niet in slagen. Maar vang den zelfinductiestroom op, die dezelfde elementen in een langen opgerolden koperdraad ontwikkelen, en men heeft een voldoenden stroom om de zelfde buis van Geissler sterk te doen lichten.

Een andere grootheid, die onophoudelijk ter sprake zal komen, is het bevattingsvermogen van verschillende lichamen voor de electriciteit of hunne capaciteit. Even als de

electriciteit zelve is de capaciteit zeer eigenaardig. Men neme b.v. een strook bladtin van 1 □ Decimeter oppervlakte, en geve aan deze een positieve electrische lading, tot dat de electriciteit langs de randen een lichtverschijnsel verwekt. Hiervoor zal een massa electriciteit noodig zijn, die wij uitdrukken door M. Een tweede strook bladtin van gelijke grootte trachte men met negatieve electriciteit te laden, totdat de randen weer een lichtverschijnsel vertoonen. Er zal weder een gelijke massa M negatieve electriciteit gevorderd worden.

Maar nu hangen wij de twee strooken zóó, dat de oppervlakten parallel tegenover elkander komen: de afstand tusschen de twee oppervlakken zal zijn b.v. 3 centimeter. Willen we ze nu weer laden totdat de lichtverschijnselen aan de randen zich vertoonen, dan bemerken wij, dat de hiertoe gevorderde massa's electriciteit veel grooter zijn dan M. Wanneer men de voorzorg neemt tusschen de twee strooken bladtin een plaatje glas of mica of een stuk schrijfpapier te plaatsen, kan men den afstand tusschen de twee strooken bladtin gaandeweg verminderen, en voortdurend zal men bemerken, dat er een grootere en grootere massa electriciteit noodig is, om de blaadjes te laden totdat zij lichtverschijnselen toonen. Er bestaat dus een allereenvoudigst en goedkoop middel om een toestel te vormen, die zeer veel electriciteit kan opladen. Men neme een reeks van strooken bladtin, legge goed schrijfpapier tusschen de opeenvolgende metaalblaadjes: vereenige afzonderlijk de even en oneven strooken bladtin en men heeft een condensator voor electriciteit van groot bevattingsvermogen. Zulke condensatoren worden gebruikt bij de toongevende booglampen.

In het voorbijgaan zij hier aangestipt, dat een aldus gevormde condensator in staat is te zingen en te spreken. Wanneer hij geladen wordt komt er positieve electriciteit

b.v. op de even strooken en negatieve op de oneven. Maar lichamen met positieve en negatieve electriciteit geladen trachten elkander te naderen. Wanneer men nu zorgt de ladingen even snel mee te deelen als de lucht heen en weer trilt onder invloed van de stem of van een of ander muziekinstrument, zullen de strooken bladtin even snel tot elkander naderen en daarna weer terugspringen: en zij zullen volmaakt den rythmus teruggeven, waarmede ze de ladingen ontvingen. Het feit is eigenaardig. Er is niets zoo weinig muzikaal als die weeke stukjes bladtin met een stuk papier er tusschen. Bilderdijk gaf in de „Ode aan den Mensch" reeds zijne verwondering te kennen omdat

„dieren ingewand leert zingen."

Wat zou de dichter nu zeggen als hij moest meedeelen: „Twee strookjes bladlood met een papier er tusschen geven een geregelden zang! De electriciteit, die al zoo veel ongeloofelijke zaken in techniek en industrie heeft verricht, was ook in staat om het meest onmuziekale samenstel in een muziekinstrument te herscheppen.

Na ons de begrippen weerstand, zelfinductie en capaciteit in herinnering gebracht te hebben, is de beschrijving van de zingende booglamp gemakkelijk te volgen. Men voert den gelijkstroom van een dynamo of van een sterke batterij galvanische elementen naar de koolspitsen van een booglamp. Voor koolspitsen neemt men zoo mogelijk homogene kool: niet de kernkool, die gewoonlijk bij booglampen gebruikt wordt. De afstand tusschen de koolspitsen moet klein zijn, dikwijls niet meer dan $\frac{3}{4}$ millimeter. Wanneer de lamp brandt, voert men de hulp van den condensator en van de zelfinductie aan, en de lamp geeft een bepaalden regelmatigen toon. Een schematische teekening duidt ons gemakkelijk de verbinding der verschillende deelen aan.

In S. is de dynamo geplaatst: van de positieve klem

wordt de stroom gevoerd naar de bovenste koolspits: de negatieve klem staat met de onderste in verband.

De korte draden A B en D C hebben zelfinductie genoeg voor de proef. Bij B en C zijn zij bevestigd aan den conden-

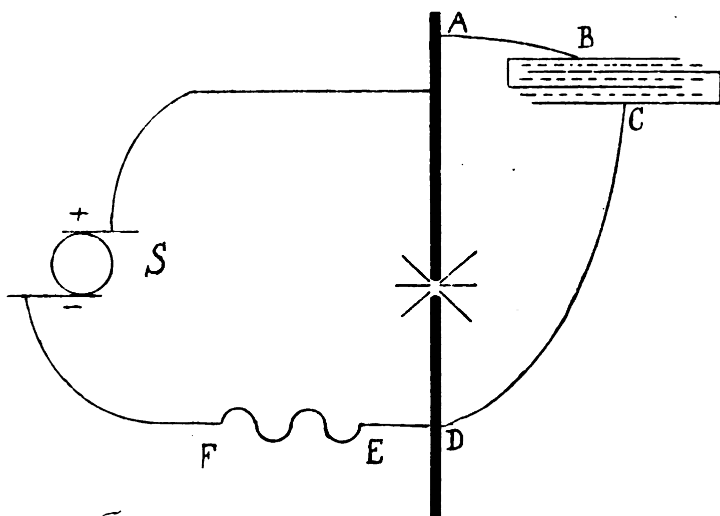

Fig 1.

sator. In een van de draden, welke de electriciteit van den dynamo naar de koolspitsen voeren, is een rol E F ingelascht, die zeer sterke zelfinductie heeft.

Aldus de inrichting van de proef. De theorie of uitleg, dien men er van geeft, is niet zoo eenvoudig en nog aan eenige bedenkingen onderhevig. Voor de hoofdzaak stelt men het zich aldus voor. De dynamo geeft een gelijkstroom, en de stroomloop is langs den bovensten draad naar de koolspits en door de tweede koolspits heen, langs de rol E F van sterke zelfinductie, naar de dynamo terug. Die rol E F met sterke zelfinductie heeft het eigenaardige, dat een gelijkstroom er zonder moeite doorvloeit: een snel wisselende stroom ontmoet er grooten weerstand voor zijn doortocht.

Als de positieve electriciteit bij A gekomen is, de negatieve bij D, dan vertakt zich de stroom: een deel der electriciteit gaat door de koolspitsen en een deel vloeit naar den condensator in B C. De isoleerende stof van den condensator belet echter, dat de stroom er door heen gaat. Is de condensator geladen, dan vloeit de stroom van den dynamo niet meer door A B en C D, maar gaat geheel door de koolspitsen. Daardoor reeds wordt de stroom in de koolspitsen sterker dan hij in den aanvang was. Maar daarenboven: als de stroom, in A B en C D plotseling ophoudt, omdat de condensator geladen is, treedt de werking van de zelfinductie op: en de boven beschreven extra-stroom, van de zelfde richting als de eerste stroom geeft aan den condensator eene nog hoogere lading. Maar dan is de spanning op den condensator te hoog, en de electriciteit stroomt van het bladtin af langs B A en C D en ontlaadt zich door de koolspitsen, waarbij de zelfinductie van A B en C D behulpzaam is.

Is de condensator ontladen, dan kan de stroom bij A en D zich weer verdeelen en wordt het bladtin weer geladen: de zelfde werking van ontlading volgt en de booglamp ontvangt meer electriciteit. Er resten nog twee vragen te beantwoorden: hoe ontstaat het geluid bij deze proef, en waarvoor dient de draadrol E F.

Gelijk we zagen zal de booglamp nu eens meer dan weder minder électriciteit ontvangen: minder als de stroom zich vertakt om ook naar het bladtin te gaan, meer als de electriciteit van het bladtin terugstroomt om door de koolspitsen te gaan. Maar wanneer een booglamp nu eens meer dan weder minder electriciteit ontvangt, zal ook de hoeveelheid warmte in de boogvlam vergrooten of verkleinen: is de warmte grooter, dan zet de omringende lucht plotseling uit: vermindert de warmte, dan krimpt de luchtmassa weer in. Het zijn dus evenveel schokken aan de lucht meegedeeld: volgen

deze schokken snel genoeg op elkander, dan neemt het oor ze waar als geluid.

Maar we onderstelden voortdurend, dat de stroom die van het bladtin terug kwam zijn weg zocht door de koolspitsen, waarom niet door de andere geleiddraden en door den dynamo? Hiervoor dient de rol E F: de stroom in A B en C D is heen en weergaande, een tamelijk snelle wisselstroom: en gelijk de rol E F met sterke zelfinductie gemakkelijk een gelijkstroom doorlaat, is hij een groote moeilijkheid voor den wisselstroom: deze kiest bij voorkeur zijn weg door de koolspitsen.

Zooals we echter zeiden mag deze theorie niet als volmaakt beschouwd worden: men zou nog verschillende vragen kunnen stellen: toekomstig onderzoek kan nog veel leeren en wijzigen.

Is eenmaal de lamp tot toongeven gebracht, dan is het niet moeilijk den toon hooger of lager te maken. Volgens de formule van Lord Kelvin hangt de hoogte van toon samen met de drie besproken grootheden: weerstand, zelfinductie en capaciteit. De weerstand moet altijd zeer klein wezen: anders treedt het geluid niet op: daarom maakt men den afstand tusschen de koolspitsen zoo gering. Bij het vergrooten van den afstand neemt de weerstand sterk toe. Maar de weerstand, klein zijnde, kan toch verschillende waarden bezitten: en wanneer deze waarden zich wijzigen, dan verandert ook de toonhoogte. Dit geeft een moeilijkheid om den toon standvastig te houden. Want de koolspitsen branden op, en daardoor wordt de afstand grooter. Kon men een regulateur vinden, die zoo regelmatig de koolspitsen tot elkander deed naderen, dat de afstand, niettegenstaande het afbranden, onveranderlijk bleef, dan was de zaak gered. Maar zulk een regulateur bestaat tot heden niet. De toon is dus aan onverwachte wijzigingen onderhevig, en de zin-

gende booglamp zou moeite hebben om als soloinstrument het aesthetisch gevoel van de toehoorders te streelen. Wij kunnen er bijvoegen: ofschoon de lamp geluid geeft, is dit geluid toch niet schoon te noemen.

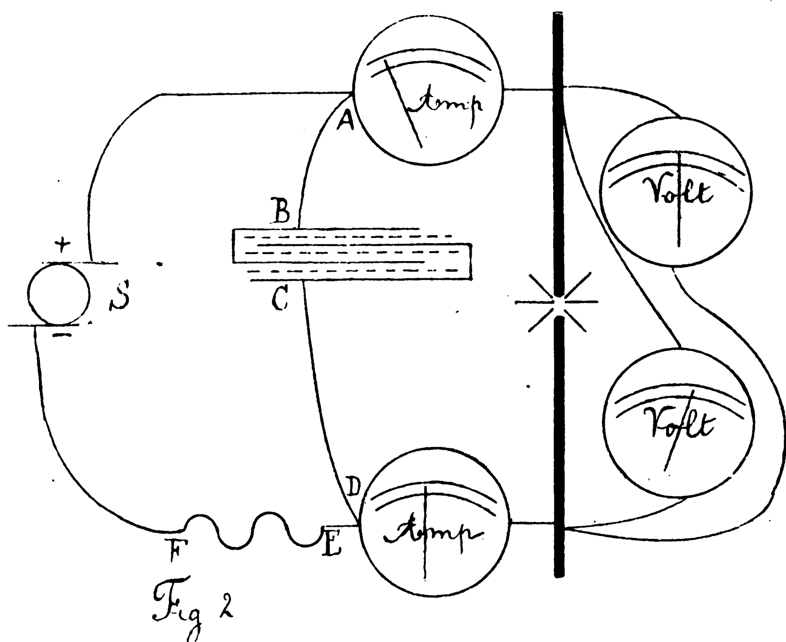
De tweede factor, waardoor de toonhoogte geregeld wordt, is het bevattingsvermogen van den condensator: wordt deze grooter, dan zal de toon lager worden. Want als de capaciteit toeneemt, kan de condensator meer electriciteit opzamelen: hij hoeft meer tijd noodig om geladen te worden en meer tijd om de lading weer terug te werpen door de draden B A en C D. De wisseling zal dus langzamer geschieden, bijgevolg zullen de stooten aan de lucht meegedeeld een minder aantal hebben, en de toon wordt lager. Kiest men een stel condensatoren, van verschillend en goed bepaald bevattingsvermogen, dan zou men (als de weerstand onveranderlijk bleef) een reeks regelmatig opvolgende tonen tot zijne beschikking hebben. Men heeft nog een derde middel om de toonhoogte naar willekeur te wijzigen: het is de zelfinductie van de draden A B en C D. Terwijl men weerstand en condensator onveranderd laat, kan men stukken draad van verschillende zelfinductie tusschen den condensator en de koolspitsen inschakelen. De zelfinductie werkt op de toonhoogte juist zooals het bevattingsvermogen van het bladtin: hoe meer zelfinductie, hoe lager toon.

Dit is in korte trekken de beschrijving van Duddell's proef met de zingende booglamp. Zooals blijkt is de electrische lamp hier een zelfstandig muziekinstrument geworden. Niet zooals de telefoon, die alleen het eens gesprokene teruggeeft, maar gelijk een getokkelde snaar, geeft zij haar eigen toon, die men hooger en lager maakt, gelijk de vingers van den violist de lengte der snaren wijzigen om tonen van bepaalde hoogte aan het speeltuig te ontlokken.

Men zou meenen, dat het hoofdstuk over Duddell's lamp

hiermede was afgehandeld. De zingende booglamp is echter zóó rijk in toepassingen van verschillenden aard op theoretisch gebied, dat het zingen geheel op den achtergrond geraakt, wanneer men een oogslag werpt op de proeven, die met dezen toestel verricht kunnen worden.

1°. De zingende booglamp is wel het eenvoudigste middel om van gelijkstroom wisselstroom te maken. Want gelijk wij zagen: de dynamo geeft gelijkstroom: door den condensator en de zelfinductie wordt deze in wisselstroom omgezet. En die wisselstroom is niet zonder beteekenis, hij heeft bij niet groote spanning een tamelijke sterkte. In het voorbijgaan zij aangestipt, dat onder spanning van een stroom de kracht wordt aangeduid om weerstand te overwinnen. Men drukt

deze spanning uit in eenheden, die volts genoemd worden. Vandaar de naam van Voltmeter voor het instrument, dat

de spanning van den stroom aanduidt. Zoo spreekt men van stroomen van 10, 20 of 110 volts.

De sterkte van den stroom wordt bepaald door de hoeveelheid electriciteit, die in de seconde door de dwarse doorsnede van den draad vloeit: deze sterkte wordt uitgedrukt in eenheden, ampères genoemd, en het hiertoe gebezigde instrument noemt men ampèremeter. Onder deze volt- en ampère-meters vindt men er, die alleen gevoelig zijn voor gelijkstroom: een wisselstroom heeft er geen invloed op. Andere worden zoo vervaardigd, dat zij en voor gelijkstroom en voor wisselstroom kunnen dienen. Schakelen wij nu twee ampèremeters en twee voltmeters in de draadverbindingen van Duddell, op de wijze, als bovenstaande figuur aangeeft.

De bovenste ampère- en voltmeter zijn alleen voor gelijkstroom ingericht: de onderste voor beide soorten van stroom. Wij beginnen met de lamp te laten gloeien zonder geluid. Nu geeft de bovenste ampèremeter aan, dat de stroom een sterkte van 1½ Ampère heeft: ook de tweede ampèremeter wijst op hetzelfde cijfer: de twee voltmeters wijzen beide 35 volts als spanning van den stroom bij de koolspitsen aan. Maar wij brengen de lamp aan het zingen. De bovenste meters blijven staan, respectievelijk op 1½ Ampère en 35 Volts: de benedenste daarentegen stijgen tot 7 of 10, soms tot 20 Ampère, terwijl de Volts iets meer dan 35 worden. Bij den gelijkstroom heeft zich dus nog een wisselstroom gevoegd, die slechts eenige Volts spanning heeft, maar betrekkelijk veel Ampères. Deze wisselstroom heeft nog de eigenaardigheid dat zijne wisselingen niet te snel en niet te langzaam zijn, vergeleken bij andere soortgelijke stroomen. Bij de dynamo's, die voor wisselstroom gebouwd zijn, heeft men zelden meer dan 160 wisselingen in de seconde, bij de toestellen van Tesla en Hertz stijgt het aantal wisselingen tot honderdduizend, tot millioenen en millioenen in de seconde: de lamp van Dudell geeft evenveel wisselingen als

de voortgebrachte toon trillingen in de seconde heeft, 1000 tot ongeveer 40000, naar gelang van de toonhoogte.

2o: Een andere proef leert ons de invloed van de omringende middenstof op de zelfinductie van een draad.

In den draad C D, Fig. 3, wordt een klos gelascht van geïsoleerd koperdraad, om een houten ring gewonden. De toon van de lamp zal nu lager zijn, dan toen de klos niet was ingeschakeld: want deze klos brengt reeds zijn zelf-

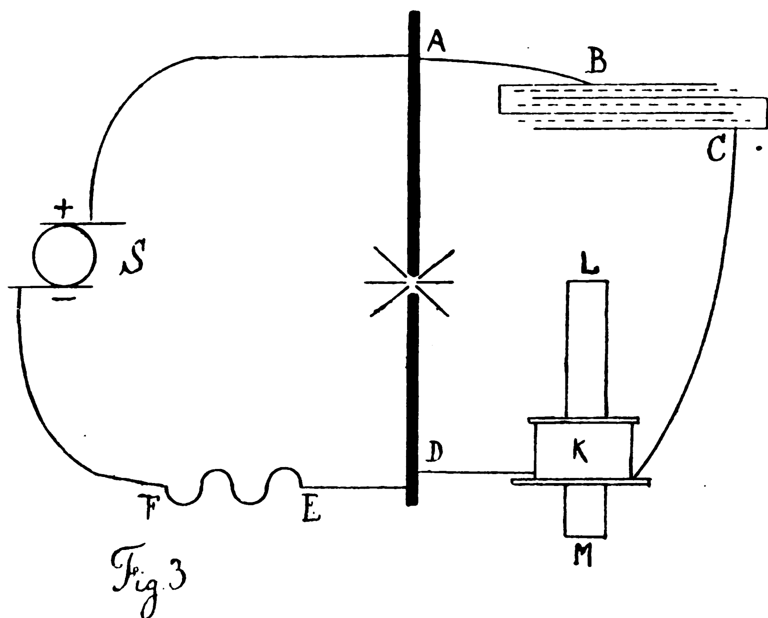

Fig 3

inductie mee. Maar nu neemt men een staaf ijzer, of een bundel weeke ijzerdraden L M. Men raakt niet aan het koperdraad zelf, maar laat de stof door den houten ring glijden. Aanstonds wordt de toon dieper, hoe verder het ijzer in den ring komt des te lager wordt de toon. Het effekt gelijkt wel eenigzins op dat van een violoncelsnaar, wanneer deze voortdurend aangestreken wordt, terwijl de speler zijn vinger van beneden naar boven over de snaar beweegt.

Het is een geleidelijk overgaan van een hoogeren naar een lageren toon. Trekt men het ijzer uit den ring, dan stijgt het geluid weer tot zijn oorspronkelijke hoogte.

Hoe volgt hieruit de invloed van de middenstof op de zelfinductie? De condensator of de weerstand werden niet veranderd: derhalve is er geen andere oorzaak voor het dalen van den toon aan te wijzen, dan de vermeerdering van de zelfinductie: bijgevolg het nabijkomen van ijzer bij den draad vermeerdert de zelfinductie: het is alsof de deeltjes ijzer minder gemakkelijk hunne electrische beweging aanvaarden, maar eens in beweging ook krachtiger terugwerken op den draad. Als de stroom door klos K naar den condensator vloeit, wordt er in den aanvang meer van zijn energie verbruikt door het ijzer: maar die energie is niet verloren, als de hoofdstroom niet meer door K vloeit, veroorzaakt het ijzer een des te krachtiger inductiestroom.

Het zou echter niet wettig zijn hieruit het gevolg af te leiden, dat een vast lichaam in of bij den klos K. gebracht altijd de zelfinductie vermeerderde. Het tegendeel is waar, b.v. voor koper. Een breede koperen ring die rond den klos kan gebracht worden is doorgezaagd op eene plaats. Nijpt men hem, dan komen de einden weer tegen elkander, laat men hem los, dan opent zich de ring. Deze ring wordt — open — om den klos K geschoven en nu brengt men de lamp tot geluidgeven: men neemt de toonhoogte goed waar: nijp den ring daarna dicht en aanstonds stijgt de toon. De zelfinductie is weer veranderd, en in tegenstelling met de vorige proef, zij is verminderd. Zoolang het koper geen gesloten band vormde, was de invloed uiterst gering of nul: zoodra het gesloten werd, steeg het aantal wisselingen in de seconde, en daardoor werd de toon hooger: er was overigens niets veranderd aan de draden of aan den condensator: derhalve heeft de gesloten band de zelfinductie verminderd.

Aanstonds kunnen wij hierbij opmerken, dat zulk een gesloten ring, rond den klos gebracht, waarin wisselstroomen rondloopen, op zijn beurt doorloopen wordt door wisselstroomen.

3o. De klos K met de ijzerstaaf L M geeft ons gelegenheid, om — altijd met behulp van de zingende lamp — een van de schoone proeven van Tesla te doen.

We nemen een rolletje geïsoleerd koperdraad N, waarvan de uiteinden met een tamelijk groote gloeilamp verbonden zijn. Om deze lamp te doen gloeien is er natuurlijk electrici-

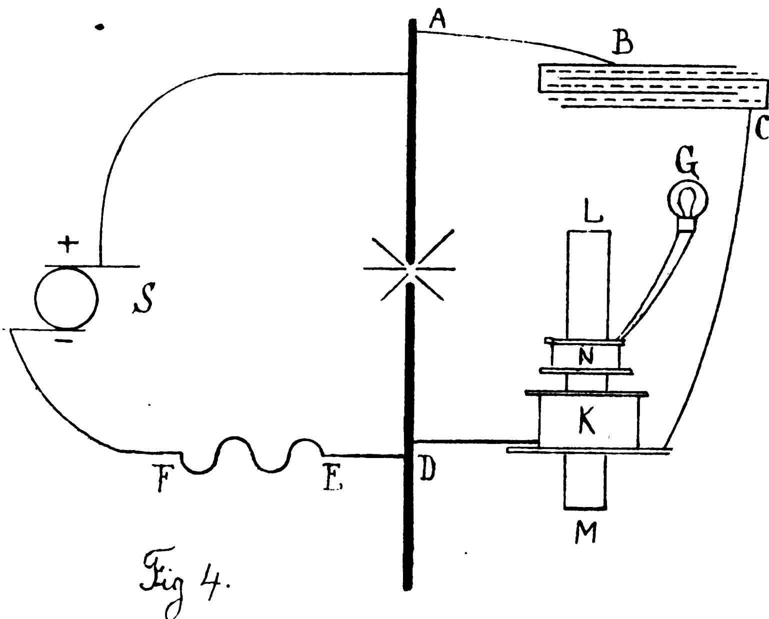

Fig 4.

teit noodig: welnu we zullen noch dynamo noch galvanische batterij onmiddellijk met de draadrol N in verband brengen. Maar de lamp wordt aan het zingen gebracht, en de klos N wordt langs de ijzerkern L M geschoven. Plotseling begint de gloeilamp te lichten en is de rol N dicht bij den klos K, dan verspreidt de lamp een zeer helder licht. Dit verschijnsel

treedt nog op, wanneer de gloeilamp tot een groot soort behoort: b.v. een gloeilamp, die 220 Volts eischt. Waar komt die electriciteit van, die de gloeilamp doet lichten: want het is zeker als de lamp gloeit, is er stroom in den draad. Door den klos K beweegt zich een snelle wisselstroom, wanneer de koolspitsvlam zingt. Maar die wisselstroom in K doet zijn invloed gevoelen in de ruimte: en wel in dier voege, dat zoodra een stroom verandert in K, terstond ook stroom wordt opgewekt in de rol N. Ofschoon de wisselstroom in K slechts een spanning van 8 of 10 Volts heeft, heeft de stroom in N ontstaan een spanning van 110 of zelfs van 220 Volts.

Natuurlijk is de sterkte van stroom in N ook zoo veel minder als die in K.

Opmerkelijk is het bij deze proef, dat rond den klos K of de staaf L M voor onze zintuigen niets is waar te nemen, terwijl die ruimte toch zoo veel energie bevat, dat er overvloedige stroom voor een gloeilamp aan ontleend kan worden.

4o. De ruimte bij L M kan nog verder onderzocht worden; en men zal bevinden, dat ook de eigenaardige proef van Elihu Thomson hier genomen kan worden.

De rol N met de gloeilamp wordt weggenomen, en in plaats daarvan een lichte aluminiumring om L M geschoven. Door zijn gewicht zakt hij tot aan den klos K. De booglamp wordt weer tot geluidgeven gedwongen, en terstond gaat de aluminiumring omhoog en dikwerf zoo, dat hij van de staaf L M wordt afgeslingerd: ten minste blijft hij op bepaalde hoogte zweven, zoolang de lamp zingt. Klaarblijkelijk heeft hier een afstooten van den ring plaats. Hoe is dat mogelijk?

Men kan de omstandigheden van de proef een weinig wijzigen. Voor een der polen van een middelmatig grooten electro-magneet: (een stuk week ijzer met geïsoleerd koperdraad omwonden) hangen wij zoo vrij mogelijk een aluminiumring. Laat de afstand tusschen den ring en de pool

1 c.M. bedragen. Plotseling voeren wij den electrischen stroom in den electromagneet: de ring wordt afgestooten. Maar dat afstooten duurt zeer kort, en na eenige schommelingen is de ring weer in rust, ofschoon de stroom bleef rondloopen. Nu verbreken wij dien stroom: en het tegenovergestelde geschiedt: de ring wordt aangetrokken. De verklaring van het verschijnsel is niet lastig. Toen de stroom begon te loopen rond het weeke ijzer, werd in den aluminiumring ook een stroom opgewekt: een kortstondigen stroom en van tegengestelde richting als de hoofdstroom. Maar stroomen van tegengestelde richting stooten elkander af, gelijk de natuurkunde leert. De ring echter ontving slechts een zeer kortstondigen stroom, en daarom komt hij spoedig weer in zijn gewonen evenwichtsstand. Onderbreek echter den hoofdstroom: terwijl deze verdwijnt, wordt in den ring ten tweede male een kortstondige stroom verwekt: en deze is van gelijke richting met den verdwijnenden hoofdstroom. Gelijk gerichte stroomen trekken elkander aan, en daarom bewoog zich de ring naar de weekijzeren kern.

Keeren we nu terug naar de zingende booglamp. In den klos K is een onophoudelijk wisselende stroom, die verschijnt en verdwijnt met de snelheid van de geluidstrillingen. In den aluminiumring worden telkens stroomen opgewekt, beurtelings tegengesteld en gelijk van richting met den wisselenden stroom in K. Mocht men hier a priori redeneeren, men zou geneigd zijn te zeggen, de ring, nu eens afgestooten en dan weder aangetrokken, moet heen en weer trillen. Doch integendeel: hij wordt voortdurend afgestooten. Hoe komt dat?

De electriciteit is wel zeer snel in werking en voortplanting. In een seconde tijds kan zij bij gunstige omstandigheden 300.000.000 meter afleggen: maar hoe snel ook, zij

eischt tijd om zich voort te planten of hare werking op een afstand te doen gevoelen. De stroom in den aluminiumring komt daardoor altijd te laat: men noemt dit een phaseverschuiving. Het heeft voor gevolg, dat de gelijkgerichte stroom, die de aantrekking moest geven, nooit op tijd aanwezig is, en het spel voor de tegengestelde stroomen vrijer wordt. Hierdoor wordt de ring afgestooten en zelfs weggeslingerd. Gesteld echter, dat men den ring met kracht om laag houdt, wat zal dan geschieden? De energie van de electriciteit kan in dat geval den ring niet meer wegslingeren, maar kiest een anderen arbeid: dan verwarmt zij den ring en in korten tijd zoo sterk, dat men het metaal met de hand niet meer kan vasthouden. Een laagje paraffine

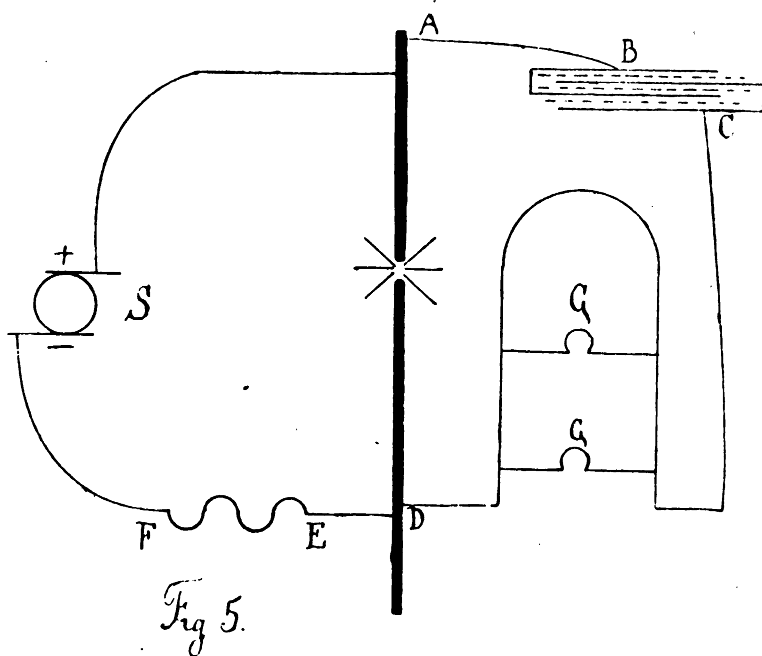

Fig 5.

op den ring vastgestold of een licht smeltbaar stuk metaal smelt gemakkelijk weg.

5°. De reeks van proeven, die met de zingende booglamp genomen kunnen worden, is nog niet uitgeput: o. a. kan een zeer eigenaardig verschijnsel van den wisselstroom, de zoogenaamde *impedanz*, er gemakkelijk mee worden aangetoond. Wij stellen ons echter eerst de vraag: wat bedoelt men door „impedanz". Veronderstel, dat men een 4 millimeter dikken ijzerdraad den vorm van een boog heeft gegeven, zooals fig. 5 tusschen C en D aanduidt: op twee plaatsen tusschen de beenen van den boog zijn er gloeilampjes, G, gespannen. Hoeveel stroomsterkte zou er noodig zijn, wanneer men een gelijkstroom door den boog voerde, om de aldus geplaatste lampjes te doen gloeien? De weerstand van den ijzerdraad is zeer gering, honderden malen kleiner dan die van de gloeilampen. De gelijkstroom volgt den natuurlijken weg, waar hij het minste weerstand ontmoet, en een klein, zeer klein deel vloeit slechts door de lampjes. Een stroom van 25 Ampères laat de lampjes dus koud: wanneer men niet 500 Ampères toevoert, is er van gloeien geen sprake. Maar in plaats van gelijkstroom, wende men wisselstroom aan: een wisselstroom van niet meer dan 4 of 5 Ampères. En aanstonds begint het lichten der lampjes. In den dikken ijzerdraad ontmoet de wisselstroom een onverwachten weerstand, en liever dan door den ijzerdraad kiest hij zijn weg door de gloeilampen. Van waar die onverwachte weerstand, of gelijk men het technisch noemt, die „impedanz"? Het is weer een uitwerksel van de zelfinductie: deze dringt den stroom naar de oppervlakte van den draad en wel des te meer naar mate het aantal wisselingen in de seconde sneller opvolgt. Bij snelle wisseling heeft Bjerkness bewezen, dat de laag, waar de stroom doorvloeit, niet dikker is dan 0,01 Millimeter. Hij nam een dikken koperdraad en even dikken ijzerdraad: deze hebben een verschillende „impedanz". Maar toen hij den koperdraad met een laagje ijzer had overdekt, en den ijzerdraad met

een laagje koper, van niet meer dan 0,01 m.m. dikte, gedroeg de koperdraad zich als ijzerdraad, en omgekeerd. De geheele wisselstroom moet zich dus zijn weg banen door dit uiterst dunne laagje: geen wonder, dat hij moeite ondervindt op zulk een engen weg.

Wanneer men de draadverbindingen maakt zooals in Fig. 5 is aangegeven, treedt het gewenschte verschijnsel op: zoo lang de koolspitsen enkel licht geven en geen geluid, blijven de lampjes G. donker; zingt de lamp, dan ontstaat de wisselstroom en de lampjes gloeien. Want bij het ijzer is de zelfinductie zeer sterk, bij de kooldraadjes van de gloeilampen bijna gelijk nul. Bij den eersten aanblik mocht het dus schijnen alsof de electricteit den moeilijksten weg kiest: want hij gaat door de lampen, niet door het ijzer: maar in werkelijkheid volgt zij ook hier de gewone natuurwet: door de zelfinductie, die in de lampen verwaarloosbaar is, wordt het ijzer een zeer moeilijken weg voor den wisselstroom.

Over dit verschijnsel nadenkend, zal men het besluit kunnen trekken: derhalve als de oppervlakte van den ijzeren beugel grooter wordt gemaakt, zal de wisselstroom een beteren weg vinden langs het ijzer, en de lampjes niet meer doen lichten.

De oppervlakte van den ijzerdraad vergrooten is zeer gemakkelijk: men plet den draad tot een platten band: dan wordt bij dezelfde stofmassa, het oppervlak grooter. Beantwoordt de proef aan deze redeneering? Zeker: men neme slechts een band ijzer van dezelfde hoedanigheden als de eerste beugel, en er zal geen spoor van licht in de gloeilampjes verschijnen.

6°. Ten slotte moge men hier nog een schoone proef aanstippen, die de zingende booglamp ons schenkt, omtrent de grenzen van hoorbaarheid der trillingen.

Het is bekend, dat ongeveer 16 trillingen in de seconde van een snaar, of staaf of van een luchtmassa zich reeds als waarneembare toon in ons oor vertolken. Worden de trillingen sneller, klimmen zij tot 100, 200 1000 enz., dan wordt de toon immer hooger. Zal dat immer zoo doorgaan, en is het aantal trillingen, die men als geluid waarneemt onbegrensd? Onafhankelijk van andere proefnemingen, geeft de zingende booglamp op duidelijke wijze antwoord op de vraag. Men bemerkt slechts, dat als de verbindingen zijn aangebracht gelijk in Fig. 5, de lampen gloeien wanneer de boogvlam geluid geeft: maar omgekeerd is het waar, als de lampen gloeien, dan is een wisselstroom werkzaam: en als de wisselstroom aanwezig is, wordt er trilling in de vlam gevonden. Deze wisselstroom zal immer sneller worden, als het bevattingsvermogen van den condensator kleiner is. Wat geschiedt, wanneer men den condensator voortdurend verkleint. De toon stijgt, stijgt immer: de lampjes gloeien hoe langer hoe beter, maar eindelijk de glans van het licht schijnt helderder dan ooit te voren, maar geen geluid wordt meer waargenomen: het aantal wisselingen is omstreeks 40000 in de seconde geworden: even zooveel trillingen zijn in de boogvlam: maar dat getal is te machtig voor ons orgaan: we hooren het niet meer. Een zeer duidelijk bewijs voor de grens van hoorbaarheid der trillingen.

Hiermede moge de reeks van proeven gesloten worden, waartoe de zingende booglamp leidt: zoo niet alles is aangegeven, het bovenstaande zal toch voldoende zijn om Duddell's uitvinding als rijk voor theoretische beschouwingen te doen kennen.

II.

Plateau, de bekende en geniale onderzoeker van de capillariteitskrachten, zeide eens aan zijne helpers: „de kunst van ontdekken bestaat hierin, dat men zich op tijd weet te verwonderen." Die uitspraak klinkt eenigzins paradoxaal: want verwondering zal het gemakkelijkst voorkomen, waar voldoende kennis ontbreekt: en kennis van het bekende is noodig om het nieuwe van het oude te onderscheiden. Doch men lette op het woordje „op tijd". Dit veroorlooft ons Plateau's gedachte in dezen vorm te gieten: als iemand voldoende kennis heeft van hetgeen reeds ontdekt is, en daarbij een opmerkzamen geest om het nieuwe en ongewone als zoodanig te onderscheiden, heeft hij het meeste kans om nieuwe vondsten te doen.

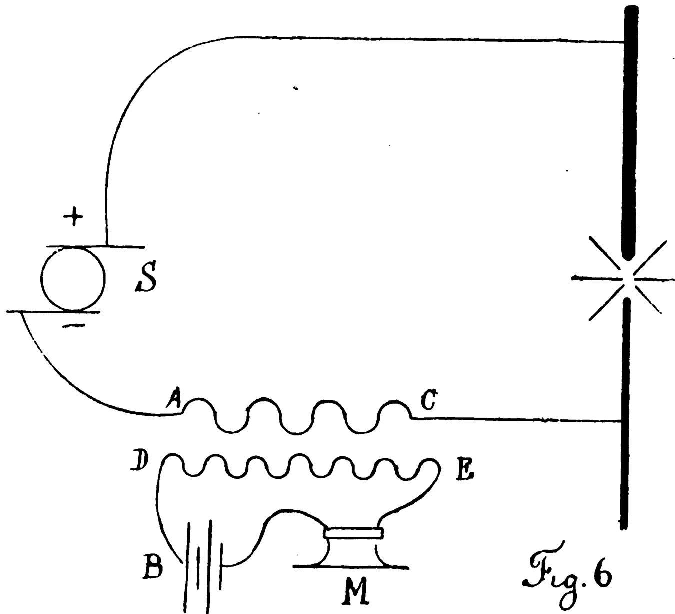
In dezen vorm zal niemand Plateau's woorden onredelijk achten: integendeel men zal er de geschiedenis in vinden van de meeste ontdekkingen: ze duiden ook de geschiedenis van prof. Simon aan.

Deze was bezig in het laboratorium van Erlangen met het onderzoek van een booglamp. Op een gegeven oogenblik geeft de lamp een diepen, regelmatigen toon. Prof. Simon ziet op, en plotseling, even onverwacht, als het was opgetreden, verdwijnt het geluid, om een oogenblik daarna, zonder eenige schijnbare aanlieding weer op nieuw te beginnen.

Dat een booglamp geluid kan geven, was een bekend feit: of liever, het was een bekend gebrek, wat men in de booglampen reeds lang zocht te vermijden. Want als men wisselstroom gebruikt voor de booglamp, kan men zeker zijn voortdurend door een brommenden toon geplaagd te worden. In het laboratorium van Erlangen werd echter gelijkstroom aangewend. Bij gelijkstroom kan een sissend geluid optreden, als de koolspitsen onzuiver zijn, of de afstand tus-

schen de spitsen te groot is. Maar van een een sissend geluid was hier geen sprake. Het was een regelmatige, diepe toon. Een onderzoek volgde en prof. Simon vond, dat, terwijl hij de booglamp gebruikte, een zijner collega's in een aangrenzend vertrek met den klos van Ruhmkorff werkte.

Zulk een klos heeft een bijtoestel om den stroom zeer snel te onderbreken en weer door te laten: een zoogenaamde interruptor: en deze gaf bij zijne trillingen denzelfden toon, die in de booglamp was gehoord. De draad, die den stroom leverde voor den klos liep over zekere lengte parallel met den draad, waarlangs de electriciteit naar de lamp ging: en daardoor werd het raadsel opgelost. Want de snel

onderbroken stroom van den Ruhmkorff-klos moest stroomen induceeren in den parallelen draad; deze voegden hun kracht bij den hoofdstroom van de lamp, en veroorzaakten op de ons reeds bekende wijze het geluid.

Hiermede niet tevreden wilde Simon beproeven, of het hem mogelijk zijn zou, op gelijke wijze, door een microphoon-stroom zijn lamp tot geluid geven te brengen. Hij richtte de proef aldus in.

In S. is weer de dynamo geplaatst of de batterij. In een der draden, naar de lamp gaande, is eene rol A C ingelascht, van geïsoleerd koperdraad, gewonden om een ijzeren kern. Om deze eerste rol is een tweede, weder van geïsoleerd koperdraad, D E aangebracht, wat in de teekening schematisch is voorgesteld.

De kleine batterij B zendt haar electriciteit door den draad D E en tevens door een microphoon M. De werking van den microphoon, heden zoo veelvuldig gebruikt, is bekend. Hij bestaat gedeeltelijk uit een dun plaatje, dat onder den invloed der luchttrillingen kan meetrillen. In de meest gebruikte microphoons, wordt door het trillende plaatje een kleine hoeveelheid koolkorrels beurtelings min of meer samengeperst. Beweegt zich het plaatje in zijn trilling b.v. naar boven, dan zullen de daarop liggende koolkorrels tegen den bovenwand worden gedrukt: gaat het plaatje omlaag, dan zullen de korrels minder vast tegen elkander liggen. Hierdoor moet de weerstand, die de korrels bieden aan het doorstroomen der electriciteit, onophoudelijk gewijzigd worden. Zijn de korrels vaster opeengepakt, dan is hun weerstand minder en er gaat meer electriciteit van B door D E; liggen ze losser, dan is de weerstand grooter en de stroom in D E zwakker.

Trilt het microphoonplaatje onder invloed van een muziekinstrument of van de menschelijke stem, dan zijn de trillingen, — en bijgevolg de wisselingen in weerstand — even snel als de trillingen van het oorspronkelijk geluid. Met dezelfde snelheid zal de stroom in D E versterkt en verzwakt worden.

In n°. 3 bij de proeven met de zingende booglamp is

reeds vermeld, dat een klos door wisselstroomen doorloopen, in een tweeden klos eveneens wisselstroomen doet ontstaan. In tegenstelling met de stroomen van zelfinductie noemt men de laatste eenvoudig „inductiestroomen". Maar een zelfde werking treedt op, wanneer in den eersten klos de stroom beurtelings versterkt en verzwakt wordt. De klos D E moest dus inductiestroomen opwekken in A C. Deze voegen zich bij den hoofdstroom, die naar de lamp wordt gevoerd, en het geluid ontstaat, zooals op pag 411 reeds besproken is.

De aldus genomen proef beantwoordde op buitengewone wijze aan de verwachtingen: alle geluid, door den microphoon opgenomen werd teruggegeven door de lamp: de lamp schetterde als een trompet, floot als een piccolo, sprak en zong als een menschelijke stem, ja, zelfs de heete vlam van de koolspitsen kon lachen.

In een opzicht was de proef eene teleurstelling: het geluid was uiterst zwak, onvoldoende voor een ruimere zaal. Daarom werden alle pogingen aangewend om het geluid te versterken, en men is er in geslaagd.

Een groote verbetering was het versterken van den hoofdstroom en het gebruik van koolspitsen, met een natriumzout gedrenkt. Want bij het vergrooten van de vlam tusschen de koolspitsen, wordt het geluid sterker: en beide genoemde oorzaken hebben grooten invloed op de lengte der vlam. Niet zelden bereikt men hiermede een vlam van meer dan één decimeter.

Het vergrooten der vlam alleen was niet voldoende: men moest ook de stroomen versterken, die onmiddellijk het geluid te weeg brengen. Door verschillende onderzoekers zijn doeltreffende inrichtingen voorgesteld.

Men heeft b.v. de proef genomen, zooals fig. 7 aantoont. Op gewone wijze loopt de dynamostroom naar de koolspitsen: maar in A is een draad gehecht, die in B naar de

positieve klem van een batterij accumulatoren voert: de negatieve klem is in C verbonden aan een draad, die door den microphoon M den stroom naar de tweede koolspits in D voert. Men moet zorgen, dat de batterij minstens 32 volts spanning heeft, maar ook niet veel meer. Spreekt of zingt men voor den microphoon, dan kan de stroom van B C beter of moeilijker naar de koolspitsen gaan, om zich bij den hoofdstroom te voegen: dat afwisselen van beter of moeilijker geschiedt natuurlijk weer met de snelheid der trillingen van het oorspronkelijk geluid: en het gevolg is, dat de lamp op hare beurt het gesprokene of gezongene herhaalt.

Nog eenvoudiger werd deze inrichting toen men in plaats van de accumulatoren een draad met vrij grooten

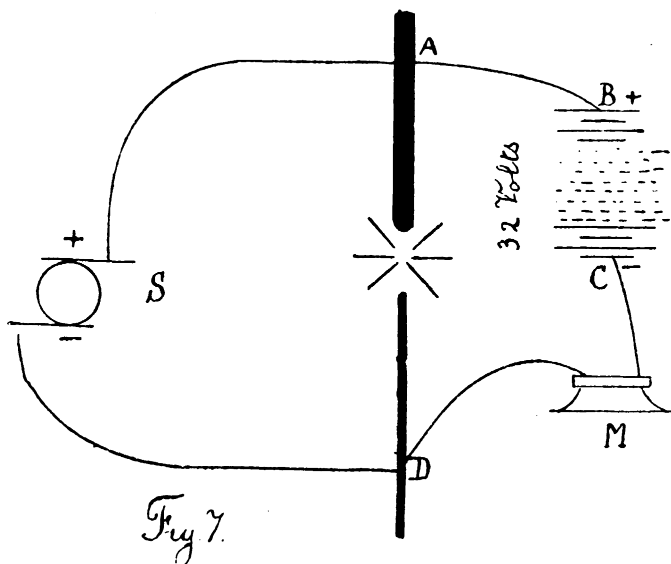

Fig 7.

weerstand tusschen B en C inlaschte. Hoe de werking dan is, valt gemakkelijk te begrijpen: bij A en D vertakt zich de hoofdstroom: een gedeelte gaat door de koolspitsen, een

ander deel door den microphoon. Is deze in trilling, dan wordt de stroom langs A B C M D beurtelings zwakker en sterker, en daar de hoofdstroom altijd de zelfde blijft, zal de lamp met de zelfde snelheid meer en minder electriciteit ontvangen. Het overige volgt van zelve.

Een toestel, die veel opgang maakte, werd uitgedacht door E. Rühmer. Gelijk fig. 8 aangeeft, wordt bij A B een draadrol ingelascht, die sterke zelfinductie heeft: aan de uiteinden van deze draadrol zijn geleidingen gehecht voor den microphoon M.

Hoe werkt deze toestel? Er moge nog sommige punten in

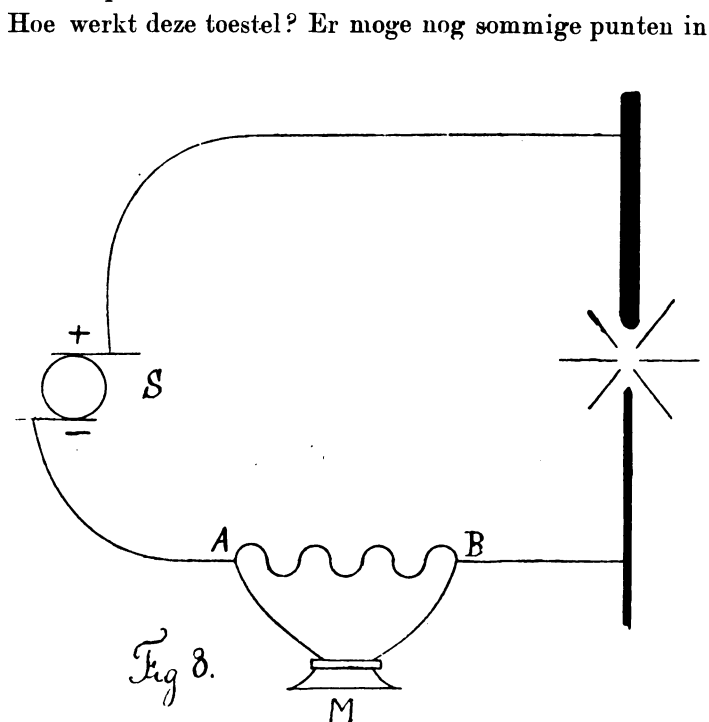

Fig 8.

het duister liggen, maar veel kan men met zekerheid zeggen.

Zeker is het, dat bij A de stroom van den dynamo zich vertakt, gedeeltelijk door A B, gedeeltelijk langs A M B

gaande. In B vloeien de takken samen, en de stroom is dan even sterk als in het deel voor A.

De stroom echter door A B vloeiend is aan veranderingen onderhevig: want bij het trillen der microphoonplaat moet er nu eens meer door den microphoon en minder door A B, dan weer minder door den microphoon en meer door A B gaan. Noodzakelijk volgt hieruit, dat er stroomen van zelfinductie in de rol A B ontstaan zullen. Deze stroomen hebben hun invloed op de warmte van de booglamp, en de verandering van de warmte veroorzaakt het geluid. Of het geheele verschijnsel hiermede ten volle verklaard is, valt moeilijk te zeggen: het zou uit toekomstig onderzoek moeten blijken. De toestel van Rühmer werkt zeer goed, wanneer men over een stroomsterkte van ongeveer 15 Ampères bij ± 120 Volts beschikt. Het voortgebrachte geluid is gemakkelijk waar te nemen, zelfs in een ruime zaal: en al spreekt het van zelf, dat trompetgeluid beter tot zijn recht zal komen dan de zooveel zwakkere menschelijke stem, men kan de vlam toch hooren spreken: zij geeft woorden en volzinnen, die goed verstaanbaar zijn.

Mocht men niet over een stroomsterkte van 15 Ampères beschikken, dan biedt Peuckert een anderen toestel, die bij minder stroom voldoende resultaten oplevert.

In een der draden, die van den dynamo naar de koolspitsen gaan, lascht hij een draadrol I K in met sterke zelfinductie (Fig. 9). In A is een draad aan de booglamp verbonden, gaande naar het eene bekleedsel van een grooten condensator C D. Aan het tweede bekleedsel is een draad gehecht, die van D naar E voert. Hier is een ring geplaatst van weekijzeren draden. Om dezen ring is vooreerst een dikkere koperdraad gewonden. D E is in verband met een der uiteinden van dezen dikkeren draad. Het andere uiteinde is gehecht aan den draad, die in F weder met de booglamp in verband staat. Een tweede geïsoleerde draadwinding is

nog om den ring aangebracht. Van deze is de draad langer en fijner: de uiteinden bij H gaan het éene naar den microphoon M het andere naar de batterij B, terwijl de batterij en de microphoon ook onderling zijn verbonden op de aangeduide wijze.

Spreekt men in den microphoon, dan zal de stroom van B beurtelings weer beter of minder goed door de fijnere draadwinding gaan: dit geeft inductiestroomen in den dikkeren koperdraad van den ring. Deze inductiestroomen ontladen zich in de lamp, die nu alle veranderingen en trillingen volgt, door het geluid in M opgewekt.

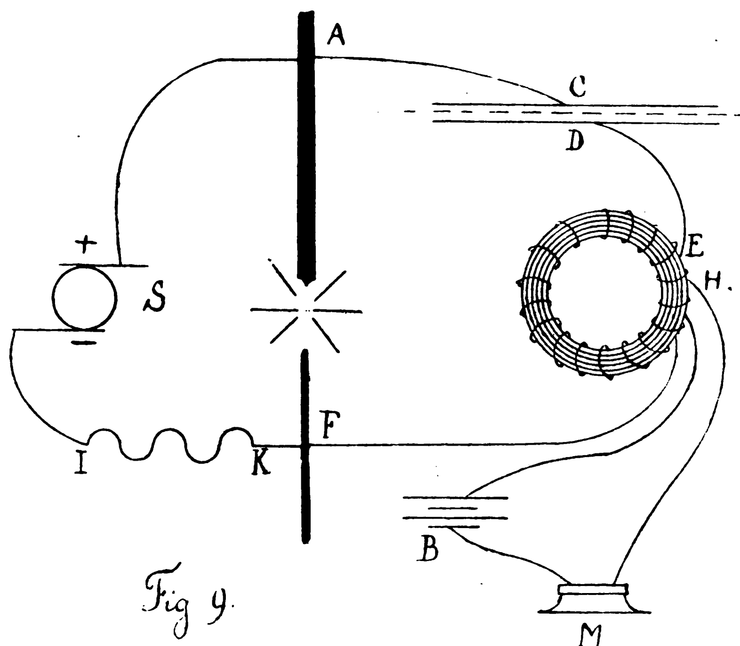

Fig 9.

Men heeft er natuurlijk voordeel bij, dat deze inductie-stroomen uitsluitend door de koolspitsen gaan. Daarom was vóór de lamp de draadrol I K geplaatst, die gelijk wij reeds

zagen, voor een snellen wisselstroom in de gegeven omstandigheid een bijna onoverkomelijke hinderpaal is.

Van den anderen kant belet de isoleerende stof van den condensator den gelijkstroom om door den ring te vloeien, wat schadelijk zijn zou, terwijl zij de inductiestroomen ten volle vrij laat in hunne werking.

Uit dit alles blijkt, dat de booglamp in de proeven van prof. Simon werkt als een telephoon: beiden geven terug, wat in den microphoon is gezongen of gesproken. In zekeren zin doet de booglamp het zelf volmaakter dan de telephoon. Want moeilijk is het een telephoonplaat te vinden, die niet haar eigen toon voegt bij het geluid, wat zij moet overbrengen: de boogvlam daarentegen, een ijle gasmassa heeft geen eigen toon, en uiterst gevoelig en bewegelijk kan zij de fijnste en snelste trillingen uitvoeren.

Laat een geheel orchest, vocaal en instrumentaal zijn zee van tonen in den microphoon doen klinken: de boogvlam geeft alles weer. Het zijn honderden en honderden tonen, te gelijkertijd klinkend: daar zijn er bij, waarvan men de trillingen met tientallen, en andere, waarvan men de trillingen bij duizenden in de seconde telt: sommigen lang aangehouden, anderen in een onderdeel van de seconde elkander opvolgend: eenigen nauw hoorbaar, anderen overheerschend sterk: het is een massa trillingen die het verstand ontleden kan, maar wier mengeling voor de verbeelding overstelpend ingewikkeld blijft. Maar hoevelen ze ook zijn, hoe sterk ze onderling verschillen, hoe kort ze mogen duren, de lenige vlam herhaalt ze allen: in het geluid van de lamp hoort men de stem van sopraan en baryton, den toon van viool en fluit, het geschetter der koperinstrumenten en het doffe geroffel der pauken.

Heeft deze uitvinding reeds practische toepassingen gevonden? Men zoekt, men is op weg, men heeft reeds veel beproefd, wat de vermelding zou verdienen: maar volmaakt

is het gevondene nog niet. Het zou echter te verwonderen zijn, indien de electrotechniek de sprekende booglamp niet in hare toepassingen kon aanwenden: het tegendeel begint reeds door te schemeren: men koestert gegronde hoop op een doeltreffend en nuttig gebruik.

L. Th. DE GROOT S. J.

Nederland en Pruisen op het einde der 18e eeuw.

Onze nog jeugdige 20e eeuw tooit zich gaarne, evenals hare voorgangster, met het woord „snellevend". Onder menig opzicht is daartegen niets in te brengen. Maar als dit betrekking heeft op de staatkundige instellingen — vooral van ons vaderland — dan wordt het record geslagen door de laatste jaren der 18e eeuw. De geweldige uitbarsting van den revolutionairen vulkaan in Frankrijk bracht alle rijken van Europa in beroering. Eeuwenheugende toestanden moesten plotseling wijken voor nieuwe, die slechts een kort bestaan mochten genieten. En dit alles was beurtelings oorzaak of gevolg van oorlogen die geheel ons werelddeel teisterden.

„Geen tijdvak had echter een ruimer krijgstooneel gezien dan het jaar 1799. Van Texel in het Noorden strekt zich de linie der strijdvoerende partijen uit langs den Rijn, over den kam der hoogste gebergten tot aan de Zuidpunt van Italië. Te midden van dit drama ontwikkelen zich twee episoden, die meer in het bijzonder de aandacht trekken. In het Zuiden is het de ondergang der Parthenopeesche republiek — in het Noorden de zegepraal harer Bataafsche zuster op de vereenigde legers van Engelschen en Russen behaald. Maar terwijl de eerste gebeurtenis reeds herhaal-

delijk behandeld werd, wekte het tweede feit tot nog toe in Duitschland veel minder de belangstelling. Toch verdiende het die ten volle, vooral wegens den invloed, dien het op Pruisen uitoefende."

Met deze woorden opent Dr. Hermann Hüffer te Bonn, zijne studie, die hij ten vorigen jare plaatste in het „Historische Vierteljahrsschrift, herausgegeben von Dr. Gerhard Seeliger", dat te Leipzig bij de welbekende firma B. G. Teubner verschijnt.

Hebben nu de staatkundige verwikkelingen in de Nederlanden veel bijgedragen om Pruisen op den noodlottigen weg te brengen, die eindelijk naar Jena zou leiden, en is dus hare kennis van groot belang om de politiek van dien staat te begrijpen — het omgekeerde is ook waar. Het politieke spel aan het hof te Berlijn werpt een nieuw licht op het oorlogsspel in ons land. Tevens is de onderlinge betrekking der beide staten rijk aan leerzame en verrassende afwisseling.

Om echter de mededeelingen van Prof. Hüffer te begrijpen, zal het noodig zijn de gebeurtenissen voor 1799, die hij slechts ter loops aanstipt of als bekend veronderstelt, in hare hoofdtrekken hier uiteen te zetten. Wij kunnen dan twee tijdvakken onderscheiden, gedurende het eerste, loopende van 1786 tot 1795, staat Pruisen tegenover de republiek der vereenigde Provinciën — in het tweede van 1795 tot 1799 wordt de plaats der laatste ingenomen door de Bataafsche republiek.

I. PRUISEN EN DE REPUBLIEK DER VEREENIGDE PROVINCIEN.

Zoowel staats- als handelsbelang hebben de Nederlanden en Pruisen veelvuldig met elkaar in betrekking gebracht. Toch had dit laatste rijk zich altijd onthouden van recht-

streeksche inmenging in ons binnenlandsch bestuur. Zelfs gedurende de regeering van den strijdbaren Frederik den Groote was onze verhouding met hem altijd van vredelievenden aard gebleven.

Maar nauwelijks had de oorlogzuchtige wijsgeer van Sans-souci in 1786 de oogen gesloten of zijn vreedzame neef en opvolger Frederik Willem II deed de wereld verbaasd staan door de wijze, waarop hij ingreep in de moeilijkheden gerezen tusschen het huis Oranje en de Staten-generaal. De tragi-comische geschiedenis is te bekend om ze nog lang te verhalen. De reeds lang smeulende ontevredenheid brak eindelijk in lichte laaie uit, toen democraten en aristocraten, hun onderlinge twisten vergetend, zich samen verbonden tegen den stadhouder. Alwie zich bij deze partij aansloot noemde zich Patriot of werd in de wandeling aangeduid met den minder dichterlijken titel — ons volk heeft altijd een zwak gehad voor bijnamen — van Kees. Hiertegenover stelden zich de aanhangers van den erfstadhouder Willem V, de Oranjeklanten of de Bijltjes 1). Het ontbrak deze partij niet aan macht en had hun hoofd slechts beschikt over meer doorzicht en geestkracht, dan zou het gemakkelijk geweest zijn in den aanvang den tegenstand te overwinnen.

Weldra ontstonden nu onlusten. Schotschriften en kranten deden door hun opruiende taal al het mogelijke om de reeds bestaande gisting te doen toenemen 2). Beide par-

1) De oorsprong van den naam Keezen is nog altijd niet voldoende opgehelderd. Met Bijltjes werden oorspronkelijk aangewezen de werklieden, die op het Kattenburg in Amsterdam aan de scheepstimmerwerven in dienst waren. Deze waren bekend als vurige aanhangers van Oranje.

2) Over de twee voornaamste organen der patriotten „de Post van den Neder-Rhijn" en „de politieke Kruyer" is uitvoerig gehandeld door Mr. W. P. Santijn Kluit in Nijhoffs Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 2e. reeks,

tijen veroorzaakten opschuddingen in verschillende steden Te Utrecht gingen deze uit van de volkspartij, te Amersfoort en 's Gravenhage van de aanhangers des stadhouders. De Engelsche gezant Harris, die te recht Utrecht beschouwde als het broeinest der patriotten gaf den raad zich gewapenderhand meester te maken van deze stad. Daar Holland echter zijne troepen terug geroepen had, rekende Prins Willem V zich allicht niet sterk genoeg. Hij trok de regimenten samen die ter repartitie van Gelderland stonden en maakte zich meester van Hattem en Elburg. Dank zij de vlugheid, waarmee de Hollandsche en Overijsselsche vrijcorpsen den vijand den rug toekeerden, gelukte deze aanslag zonder bloedvergieten maar gaf aanleiding tot een gewichtig besluit.

Bij resolutie van den 8en September 1786 schorsten de Staten van Holland den prins in het commando over hunne troepen. Daardoor werd diens gezag als gouverneur en kapitein-generaal miskend. Zulk een hoon kon Willem V zich niet laten welgevallen. Hij vertrok van het Loo naar Nijmegen, werwaarts hem spoedig het hof uit den Haag volgde.

Niet alleen in het binnenland baarden deze gebeurtenissen groot opzien. Ook het buitenland volgde met spanning de verwikkelingen in de Nederlanden. Frankrijk steunde reeds lang heimelijk de Patriotten, de Oranjepartij daarentegen meende te mogen rekenen op Engelands hulp.

Daar mengt zich plotseling een derde mogendheid in het geding. Frederik de Groote was den 17 Augustus 1786 overleden. Zijn laatste jaren waren gekenmerkt door een geest

10e. deel blz. 293 en 3e. reeks, 1e. deel, blz. 176. — Tegenover het eerste blad riep de Oranje-partij den Ouderwetschen Nederlandschen Patriot in het leven. De redacteur Rijklof Michael van Goens moest echter na 2 jaren den kamp opgeven. — Zie H. T. Colenbrander, de Patriottentijd I, blz. 258.

van vredelievendheid, die scherp afstak bij zijn vroegere bedrijven en waardoor hij zich geheel onttrok aan de buitenlandsche verwikkelingen. Hij werd opgevolgd door zijn neef Frederik Willem II.

„Zelf vol ijver en eerzucht, werd de jonge Koning bovendien geprikkkeld door zijn doctrinairen minister von Hertzberg om de taak van zijn oom te vervolgen, zoo mogelijk een nog trotschere rol te spelen, aan Europa te toonen, dat het zwaartepunt van het staatkundig evenwicht naar de oevers der Spree was verplaatst. De twisten in de republiek der Vereenigde Nederlanden boden een gewenschte gelegenheid om die plannen tot een begin van uitvoering te brengen. De Koning zag in een gewelddadige onderdrukking der partij van de patriotten het middel om den invloed van Frankrijk in de republiek te verzwakken" 1).

Daarbij voegde zich nog een persoonlijke reden, waarom Frederik Willem bijzonder belang moest stellen in hetgeen er in Holland gebeurde. Zijne zuster Frederica Sophia *Wilhelmina* — onder dien laatsten naam bekend en gehaat bij al wat patriot heette — was sedert 1767 de echtgenoote van den erfstadhouder prins Willem V. Terwijl haar man besluiteloos stond tegenover al hetgeen er rondom hem geschiedde, besloot de prinses, die het niet aan geestkracht ontbrak, een laatste poging te wagen om het gezag des prinssen te herstellen. Een reis naar de hofstad werd besloten en ondernomen. Maar tusschen Gouda en Woerden, in

---

1) F. de Bas. Prins Frederik der Nederlanden en zijn tijd I blz. 54. — Ewald Frederik graaf van Hertzberg, geboren 2 Sept. 1725 trad vooral op den voorgrond toen hij in 1763 den vrede van Hubertsburg teekende en hiermede een einde werd gemaakt aan den zevenjarigen oorlog. Van dat tijdstip had hij gedurende bijna 30 jaren de leiding van Pruisens buitenlandsche politiek in handen. Daar zijn optreden in de Poolsche quaestie minder gelukkig was, werd hij eervol ontslagen en stierf den 27 Mei 1795.

de sinds dien beroemd geworden herberg bij de Goejanverwellensluis, werd zij den 28en Juni 1787 door de patriotten tegengehouden en tot terugkeer gedwongen.

Men kan zich gemakkelijk voorstellen welke verontwaardiging werd opgewekt door dezen vermetelen aanslag op eene vrouw van Koninklijken bloede. Niet het minst bij onze oostelijke naburen. „Het thans, zoo het heette, zonneklaar geleverd bewijs van gebrek aan eerbied jegens eene Pruisische vorstin was in het oog van Koning Frederik Willem II een vergrijp, waarvoor zijne majesteit, aanvankelijk niet zonder weifeling, door zijn gezant een schitterende en spoedige voldoening liet vragen" 1).

Dit buitengewone gezantschap werd opgedragen aan den baron van Thulemeyer. Bijster gelukkig mocht deze keus niet heeten. Reeds in 1778 was hij in ons land opgetreden, maar de indruk, dien hij toen maakte, was verre van gunstig geweest. „Hij was een man van onaangenaam karakter, stond te slechter faam bekend in de Republiek, en werd gewantrouwd door beide partijen" 2).

De Staten van Holland toonden zich dan ook weinig bereid naar zijne voorstellen te luisteren, zij gingen liever te rade bij den markies de Vérac, gezant van Frankrijk, in de hoop steun bij dit land te zullen vinden. Dan, Lodewijk XVI, even onbeslist van karakter als Prins Willem V, waagde het niet krachtig tusschen beide te komen. De roem, door het Pruisische leger in den zevenjarigen oorlog verworven, was nog ongerept. Daarbij nam Engeland, dat de zijde van Pruisen hield, een vijandige houding aan. Al wat het Fransche hof deed, was een proclamatie uitvaardigen vol krachtelooze bedreigingen en het oogluikend verlof geven aan ettelijke officieren, welke de vliegende legertjes der patriotten in den wapenhandel moesten oefenen.

1) de Bas. l. c. blz. 59. 2) Colenbrander l. c. blz. 142.

Intusschen leidden de onderhandelingen te 's Gravenhage niet tot den gewenschten uitslag. Nu maakte Pruisens Koning ernst. Een leger van 26000 man werd te Wezel samengetrokken en aan het hoofd daarvan overschreed de hertog van Brunswijk de Nederlandsche grenzen op den 13en September 1787.

Groote ontsteltenis bij de tegenpartij. De aanvoerder der Staatsche troepen, de Rijngraaf van Salm, een der officieren ons door Frankrijk bezorgd, leverde Utrecht zonder slag of stoot aan de Pruisen over 1). Gorcum en andere vaste plaatsen hadden hetzelfde lot en reeds den 20en September deed Willem V zijn intocht in 's Gravenhage. Alleen Amsterdam bood nog tegenstand en weigerde hardnekkig — nog altijd hopend op Fransche hulp — elke voldoening voor de beleediging der prinses aangedaan. Maar toen de verschansingen bij Amstelveen door de Pruisen ingenomen waren, moest het zich den 9en October overgeven. Streng werden de Patriotten gestraft, velen vluchtten naar Frankrijk, van waar zij over eenige jaren met de revolutionaire legers zouden terug keeren 2).

1) Frederik III wild- en Rijngraaf van Salm Kyrburg, geboren 1746 was reeds in 1772 in Staatschen dienst geweest. Later ging hij naar Parijs, wist daar de regeering in de meening te brengen, dat hij grooten invloed had in de Nederlanden, waarom hij van den minister Calonne den titel van maréchal de camp met een jaarwedde van 20000 livres verkreeg. Na de overgave van Utrecht te Amsterdam gekomen, voelde hij zich daar niet veilig en vluchtte met de krijgskas over zee naar Jever. Later te Parijs teruggekeerd, kwam hem zijn oud-adelijke titel duur te staan. Den 25 Juli 1794 stierf hij onder de guillotine, slechts 2 dagen voor den val van Robespierre.

2) In verscheidene steden werd nog een droevig naspel gegeven. Zoo onder anderen te 's Hertogenbosch, waar in November nog bloed vloeide. Een verhaal daarvan, opgesteld door twee ooggetuigen is te vinden in „De Navorscher" 1894 blz. 607. Het geeft een aardig kijkje in de gemoedsstemming dier dagen.

De zege der Orangisten was volkomen 1). Groot was hunne vreugde. Niet minder was dit het geval te Berlijn. Hertzberg en de zijnen waren nu voor goed bevestigd in de overtuiging, dat een Pruisisch leger zich slechts behoefde te vertoonen om een vijand te doen wijken, ja dat elke veldtocht in de toekomst zou bestaan in „une promenade militaire" — noodlottige dwaling, die Pruisen op veel bloed en tranen zou komen te staan. Maar, zoo meende men, de eerste zorg moest zijn eene herhaling der Hollandsche onlusten voor altijd onmogelijk te maken.

Daarom sloten op den 15en April van het volgend jaar 1788 de vereenigde provinciën een dubbel verdrag te Berlijn met Pruisen, te 's Gravenhage met Engeland. Beide mogendheden verplichtten zich ten opzichte der Nederlanden tot wederzijdsch hulpbetoon en tot handhaving van den vrede. Bovendien werd de acte van Guarantie geteekend. Deze verklaart het stadhouderschap te zijn erfelijk in het huis Oranje-Nassau en een wezenlijk bestanddeel van de staatsinrichting der Unie. In Augustus van hetzelfde jaar gingen Pruisen en Engeland onderling een defensief verbond aan, waarin de bovenstaande punten nog eens werden bekrachtigd.

Zoo was Willem V in al zijne rechten hersteld en voor de toekomst gewaarborgd. In macht en aanzien mocht hij zich met Koningen vergelijken. Door familiebetrekking was hij bovendien nauw verbonden met zijne bondgenooten. Koning Georges III van Engeland was zijn volle neef. De verhou-

1) Vele Patriotten, vooral de democraten, moesten het gelag betalen. Verbanning, verbeurdverklaring of hooge geldboeten maakten, dat zij in grooten getale het land verlieten. Zij vestigden zich vooral te St. Omer in Noord-Frankrijk, waar zij uit de Koninklijke kas ondersteuning genoten. Onder deze ballingen bevonden zich ook Elisabeth Bekker en Agatha Deken, de beide schrijfsters, die in hare romans het Hollandsche leven van het voorgaande tijdvak zoo geestig geteekend hebben.

ding tot zijn zwager Frederik Willem II zou nog inniger worden. Willem Frederik, oudste zoon van den stadhouder, verbond zich den 1en October 1791 in den echt met Frederica Louise Wilhelmina, dochter van den Pruisischen Koning. En in het vorige jaar was op den 14en October met groote plechtigheid in den Haag het huwelijk gevierd van Frederica Louise Wilhelmina, de dochter van Willem V met Karel Georg August, erfprins van Brunswijk-Lunenburg, den zoon van Ferdinand van Brunswijk, die sedert den gelukkigen veldtocht van 1787 voor den eersten veldheer van zijn tijd gold. Daar nu het Brunswijksche huis even eens nauw vermaagschapt was met dat van Engeland en Pruisen moest dit huwelijk de partijen, die het verdrag van 1788 onderteekend hadden, onderling nog hechter verbinden 1).

Waarlijk de positie der Oranje-vorsten in de Nederlanden scheen voor goed verzekerd 2).

Helaas! maar al te spoedig zou blijken, dat het niet meer dan een schijn was.

---

1) Ter verduidelijking van de hier besproken familiebetrekkingen, zijn hierachter stamboomen gevoegd van de huizen, die in Pruisen, Nederland, Engeland en Brunswijk aan de regeering waren. Alleen die personen zijn opgenomen, die van eenig belang kunnen geacht worden voor het hier behandelde tijdvak.

2) Sommigen in den lande, die een dieperen blik in de zaken hadden, zagen echter den toestand minder rooskleurig. Onder deze behoorde Brunswijk. Uit zijn kamp aan den Overtoom voor Amsterdam, schrijft hij den 18en Oct. 1787 aan von Herzberg: „Tout est rétabli ici ou le sera dans très peu de jours à l'avantage du Prince; si l'on se conduit bien, la maison d'Orange n'aura jamais été mieux, mais si on saura toujours se bien conduire, c'est une autre question : en un mot il ne réside pas assez de vertu nationale ici, ni assez de capacité, pour que la machine puisse aller par elle même; il leur faudra des conducteurs, et si la Prusse et l'Angletterre s'entendent bien, cela pourra marcher un tems." — Zie Colenbrander, op cit. III blz. 301 en Bijlagen blz. 217. — De latere gebeurtenissen hebben de juistheid van Brunswijks oordeel bewezen.

De Fransche omwenteling, in 1789 begonnen, was met reuzenschreden vooruit gegaan op den eenmaal ingeslagen weg. In April van het jaar 1792 had zij den ongelukkigen Lodewijk XVI gedwongen den oorlog aan Oostenrijk te verklaren. Pruisen had zich bij deze mogendheid aangesloten. Terwijl de Oostenrijksche legers in de Zuidelijke Nederlanden optraden, deed de hertog van Brunswijk een inval in Champagne. Maar al spoedig moest hij ondervinden dat hier — geheel anders dan in 1787 — geen spraak kon zijn van een militaire wandeling. De veldtocht geopend met een hoogdravende proclamatie vond een spoedig en treurig einde in een vrij onschuldige kanonnade bij Valmy. Op het einde van het jaar 1792 kon Pruisens Koning een goed deel der uit Frankrijk terugkeerende troepen gebruiken om het ongelukkige Polen aan een tweede vivisectie te onderwerpen. Den 23 Januari 1793 werd met gedwongen goedkeuring van Oostenrijk, dat zelf niets kreeg, deze zaak tusschen de kabinetten van Petersburg en Berlijn in der minne geschikt 1). Aanvankelijk bewaarde men hieromtrent nog het geheim, maar lang zou dit niet noodig zijn.

Want twee dagen te voren had er eene gebeurtenis plaats gegrepen, waarvan de indruk alle andere politieke misdrijven deed vergeten. Op den 21en Januari was het doodvonnis voltrokken aan Louis Capet, „ci-devant" Koning van Frankrijk. Groot was alom de ontsteltenis en mocht al eene partij in Pruisen toen reeds gewild hebben, wat

1) De eerste verdeeling van Polen, waaraan de 3 bovengenoemde Staten deelnamen, was geschied in 1772. De eenige schijn van verontschuldiging, dien Pruisen en Oostenrijk konden doen gelden, was, dat, zoo zij niets namen, alles in handen van Rusland zou komen. Want Polen had zich zelf in een toestand gebracht, die een onafhankelijk verder bestaan onmogelijk maakte — treurig maar leerrijk voorbeeld voor allen, die de anarchie willen maken tot grondslag der samenleving.

men twee jaren later zou doen, de algemeene verontwaardiging dwong den oorlog voort te zetten. Engeland riep zijn gezant uit Parijs terug. De Fransche republiek beantwoordde dit door een oorlogsverklaring, die tevens gericht was tegen den stadhouder Willem V „wegens zijn slaafsche verknochtheid aan de kabinetten van St. James en Berlijn."

Terwijl nu Spanje, Portugal, Napels en de meeste kleinere vorsten van Italië en Duitschland zich bij de oorlogvoerende partijen aansloten en zoodoende de eerste Coalitie vormden, nam men in ons land de noodige maatregelen om handelend op te treden. Den 15en Februari 1793 trokken de eerste Hollandsche troepen uit 's Gravenhage naar het oorlogstooneel. „De erfstadhouder, (Prins Willem V) de eerste aanvallen van een soort van slaapziekte ondervindende, moest elke rechtstreeksche bemoeiing met de krijgsverrichtingen vermijden, en vergenoegde zich met inspectiën over de marine, wapenoefeningen met de 's Gravenhaagsche bezetting en dergelijken" 1). Daarvoor werd het huis Oranje op het slachtveld waardig vertegenwoordigd door zijne beide zonen, den erfprins Willem — later Koning Willem I — en diens jongeren broeder, prins Frederik 2).

---

1) De Bas. Op cit. I blz. 196.

2) Deze beminnelijke prins, wiens groote gaven voornamelijk op krijgskundig gebied, recht gaven tot de schoonste verwachtingen, onderscheidde zich vooral in de gevechten, die bij Meenen en Warwick geleverd werden. Bij de laatste plaats in den schouder gekwetst, moest hij tijdelijk den dienst verlaten. Toen Pruisen den strijd opgaf, ging hij over in Oostenrijkschen dienst. Weldra won hij, gedurende den veldtocht van 1798 aan den Rijn, de gunst van Aartshertog Karel. Op diens aanraden werd hij met den rang van „Feldzeugmeister" overgeplaatst naar Italië, om aldaar het bevel over een leger-afdeeling op zich te nemen. Dan, de vroegere wonde, nooit geheel genezen, deed hem in een kwijnende ziekte vallen. Hij overleed den 6en Januari 1799 te Padua, nog geen 25 jaren oud. Zijn stoffelijk overschot rustte in het Klooster „degli Erimitani" aldaar,

Een spoedige en krachtige hulp van Hollandsche zijde was dringend noodzakelijk, want steeds dieper drongen de Franschen door in de Oostenrijksche Nederlanden. Reeds tastten zij het gebied der Vereenigde Provinciën aan en in den loop der maand Maart vielen Breda en Geertruidenberg in hunne handen, terwijl aan den anderen kant van Brabant hunne voorhoede zich in het land van Kuik vertoonde. Wel werd het dreigende gevaar voor het oogenblik afgewend door de beslissende nederlaag, die de republikeinsche veldheer Dumouriez leed bij Neerwinden op den 18en Maart 1793, maar de verbonden mogendheden begrepen dat men meer aanvallender wijze en met grootere strijdmacht moest optreden. Het eerste punt moest behandeld worden op een congres te Antwerpen.

Op Zondag den 8en April was een schitterend gezelschap op het stadhuis aldaar vergaderd. Onder de vertegenwoordigers der vreemde mogendheden merkte men op Jozias, prins van Saksen Koburg met den kolonel Mack, beide aanvoerders der Oostenrijksche troepen, Frederik hertog van York, tweeden zoon van den Engelschen Koning, den hertog van Brunswijk, den graaf van Metternich en van ons land, Prins Willem V met zijne beide zonen Willem en Frederik. De raadpensionaris van de Spiegel, die rechtens onze republiek had moeten vertegenwoordigen, was door ziekte verhinderd. Men ziet aan grootheid was hier geen gebrek, des te meer aan eenheid. Slechts één punt stond theoretisch bij allen vast: voortaan zou men veroverend optreden in Frankrijk, en daarmee ging het oorspronkelijke doel der Coalitie — herstel der Koninklijke macht — geheel verloren. Maar overigens liepen de meeningen uiteen. Engeland verlangde dat Holland zou toetreden tot de coalitie. Dit echter streed met van de Spiegels

totdat het in onze dagen is overgebracht naar den koninklijken grafkelder te Delft.

zienswijze; hij toch zag alleen heil in een halve neutraliteit en was vooral afkeerig van elke verbintenis met Oostenrijk, in de stille hoop na den oorlog Hollands gebied te kunnen uitbreiden ten koste der Zuidelijke Nederlanden." Men verloor uit het oog, dat een dergelijke gedragslijn geen achting kon wekken in het buitenland, dat onthouding van het bondgenootschap geen recht gaf op ondersteuning, wanneer nieuwe gevaren de Republiek mochten bedreigen" 1).

Het geringe voordeel, dat de Conferentie had kunnen opleveren, werd nog aanmerkelijk verminderd door den steeds toenemenden naijver tusschen Oostenrijk en Pruisen. De schuld hiervan lag vooral bij de leiders der kabinetten van Weenen en Berlijn. In het eerste kreeg von Thugut alle macht in handen. Volgens zijn oordeel was het bezit der Zuidelijke Nederlanden de groote offers, reeds gebracht en nog te brengen, niet waard. Beter ware het deze landen te verruilen tegen Beieren — een plan, dat vroeger reeds twee maal mislukt was — of zich schadeloos te stellen in Italië of Polen. Dit laatste plan lag hem het meest aan het hart, vooral daar hij Pruisens vergrooting in 1793 noch vergeten, noch vergeven had. Daarom ook wantrouwde Thugut ieder plan dat door Berlijn voorgesteld of goedgekeurd werd.

Aan de Spree werd hij met gelijke munt betaald Markies Luchesini, sedert Hertzbergs val in blakende gunst bij Frederik Willem II, ging echter nog een stap verder. In zijn haat tegen Oostenrijk trachtte hij openlijke vijandschap te zaaien tusschen de beide mogendheden.

Het zoogenaamde subsidie-verdrag, den 19en April 1794 te 's Gravenhage gesloten, bood slechts matige vergoeding voor de inwendige zwakheid, waaraan de Coalitie leed. Wel

1) De Bas. Op cit. I, blz. 189.

werd daarbij de onderstand geregeld, waarmee de mogendheden elkaar te velde zouden bijstaan, maar voor iedereen moest het duidelijk worden, dat de Franschen op den duur zouden zegepralen.

Dat begrepen dan ook de Patriotten hier te lande. Hadden ze tot nu slechts in briefwisseling gestaan met hunne naar Frankrijk uitgeweken landgenooten, thans werden ze stouter en knoopten heimelijk een rechtstreeksche correspondentie aan met de leden der Nationale Conventie, die de Fransche legers in België vergezelden. Deze werden aldus op de hoogte gehouden van al wat de bondgenooten beraamden. De ergste heethoofden, zooals Irhoven van Dam en Gogel dachten zelfs aan een gewapenden opstand in ons land. Wat hen vooral weerhield was vrees voor Pruisen. Intusschen zag al wat anti-stadhoudersgezind was reikhalzend uit naar de komst der Fransche bevrijders.

Deze lieten niet lang op zich wachten. Door de Nationale Conventie gesteld voor de keuze om te overwinnen of onder de guillotine het leven te verliezen — het lot hunner voorgangers Custine en Houchard had den ernst der bedreiging bewezen — gaven de nieuwe generaals Jourdan en Pichegru natuurlijk de voorkeur aan het eerste. Op meesterlijke wijze maakten zij gebruik van de betere organisatie, door Dubois-Crancé en Carnot in het fransche leger ingevoerd, en vielen op nieuw in België. Aaanvankelijk bood de erfprins van Oranje met goed gevolg weerstand langs de oevers der Sambre. Toch voorzag hij, dat hij op den duur niet zou opgewassen zijn tegen den vijand. Nu trachtte men de Pruisen, wier hoofdmacht rondom Trier lag, over te halen eene afdeeling ter ondersteuning naar België te zenden. Tot tweemaal toe werd dit plan besproken, eerst te Maastricht, daarna te Kirchheim-Bolanden, maar beide pogingen stuitten af op den onwil van Pruisen, dat zijn leger wilde sparen voor de Poolsche aangelegenheden, en op de

langzaamheid van den grijzen Möllendorf, die het opperbevel had overgenomen van den hertog van Brunswijk.

Terwijl men aldus tot op den 20en Juni nog aan het onderhandelen was — waarbij de parlementaire vormen eenigszins op den achtergrond raakten — sloegen de Franschen hun slag. Yperen en Charleroi vielen hun in handen. Den 26en Juni 1794 bracht Jourdan den Oostenrijkers onder Koburg bij Fleurus een nederlaag toe, die hen noopte langzaam maar gedurig op de Maas terug te trekken en de geheele ontruiming van België ten gevolge had. Nu stond de weg naar het Noorden open. Dien sloeg het leger van Pichegru in, begeleid door de Nederlandsche uitgewekenen onder Daendels. Na een maand was België genoeg van vijanden gezuiverd om de Hollandsche grenzen te overschrijden. Het eerst werd Sluis belegerd. Onder den indruk van deze tijdingen deed Prinses Wilhelmina een laatste poging bij haren Koninklijken broeder en diens raadsman Luchesini. Maar ontwijkende algemeenheden en holle strategische bespiegelingen was al wat zij ten antwoord kreeg. Om van verdere lastige aanvragen verschoond te blijven gaf Frederik Willem II zijn gezant, graaf von Keller, last 's Gravenhage tijdelijk te verlaten.

Dat moest moed geven aan de Patriotten. In de leesgezelschappen kregen de stoutsten hoe langer hoe meer den boventoon en begon men de meer gematigden aan te duiden met den vleienden bijnaam van „Slijmgasten". 's Prinsen omgeving maakte zich terecht ongerust. Geheel anders de raadpensionaris. Wel zag hij het van buiten dreigende gevaar, maar omtrent de binnenlandsche woelingen bleef hij volharden in een noodlottig optimisme.

Zoo verging de herfst van 1794. Steeds verder drong de vijand door. Sluis ging na dapperen tegenstand den 26en Augustus over. Nadat den 8en October de schans Crèvecoeur gevallen was, bezetten de Franschen twee dagen later

's Hertogenbosch. Nu splitste zich hunne macht in drie deelen. De linkervleugel keerde zich tegen Geertruidenberg, de rechter sloeg het beleg voor Grave en drong met zijn voorhoede door tot Nijmegen, dat den 11en November bezet werd. Overal weken de bondgenooten terug, zich weinig bekommerend om het lot der Hollanders. Tusschen dezen en de Engelschen heerschte volslagen oneenigheid, grootendeels ten gevolge der onbekwame leiding van den hertog van York. Alleen de groote rivieren scheidden nog den vijand van het hart des lands.

Hoogst pijnlijk moeten in dezen uitersten nood de berichten geklonken hebben, welke uit Berlijn kwamen. Het Pruisische Kabinet, zoo heette het, knoopt vredesonderhandelingen aan met Frankrijk; Engeland staat op het punt dit voorbeeld te volgen. Nu besloot de Raadpensionaris hetzelfde te doen. De heeren Repelaer en Brantsen werden gemachtigd uit naam der Staten en des prinsen met den Franschen bevelhebber te 's Hertogenbosch in overleg te treden. Maar deze, veel beter op de hoogte van den inwendigen toestand dan van de Spiegel, haastte zich niet aan hun verzoek te voldoen. Hij verwees de heeren naar Parijs. waar deze na een reis, die hun niet gemakkelijk gemaakt werd, den 7en Januari 1795 aankwamen. Toen mochten ze hunne voorstellen ter tafel brengen, om na eenige dagen, zonder veel plichtplegingen, te vernemen, dat de oude republiek der Vereenigde Nederlanden had opgehouden te bestaan.

Want terwijl anders het koude jaargetijde tijdelijk de krijgsverrichtingen deed staken, deed de strenge winter van 1794 op 95 de ontknooping nog spoediger komen, dan men verwacht had. De felle vorst deed weldra alle groote rivieren vast zitten. Nu verliet Pichegru met de derde afdeeling 's Hertogenbosch. Nadat een eerste poging van Daendels om over de Maas te komen, mislukt was, slaagde hij,

gedurende den nacht van 26 op 27 December, erin bij Empel over het ijs te gaan. Aanstonds volgden andere afdeelingen en spoedig was de geheele Bommeler Waard bezet. Nergens ontmoette men ernstigen weerstand; wat nog aan Engelschen en bondgenooten te Kuilenburg lag ontruimde die stad in den nacht van 14 op 15 Januari om in Noordoostelijke richting af te trekken. Onmiddellijk werd de stad door de Franschen bezet, de Lek overgetrokken en — Holland lag open.

Nu werd de toestand voor den Prins en zijn gezin onhoudbaar. Prinses Wilhelmina, de echtgenoote des stadhouders, hare schoondochter, de erfprinses, met haar tweejarig zoontje — later Koning Willem II — gingen scheep op een Scheveningsche pink en den 19en Januari zetten Willem V met zijne beide zonen Willem en Frederik op dezelfde wijze cours naar Engeland. De laatste stadhouder verliet ons land om het nooit weer terug te zien 1).

Intusschen was reeds den 16en Januari Utrecht door de Franschen opgeëischt. Als proeve hoe het in die dagen toeging schrijf ik hier het bericht over van een ooggetuige.

De vroedschap 2) had reeds in den vroegen morgen eene vergadering belegd. Er werd besloten eenigen uit haar midden af te vaardigen naar den Franschen commandant om op de meest voordeelige wijze te capituleeren. „Alle

---

1) Prins Willem V overleed den 9en April 1806 te Brunswijk.

2) Vroedschap heette de gesloten corporatie, die zich zelf aanvulde en de burgemeesters en schepenen koos.

Zij bestond uit leden der voornaamste familiën en was gewoonlijk talrijk. Aantal en verstandelijk gehalte waren evenwel niet altijd in dezelfde verhouding. Het volksrijmpje dier dagen zeide ten minste van de Amsterdamsche vroedschap, welke 36 leden telde:

Twaalf Allen,
Twaalf Mallen,
Twaalf Niemendallen.

En elders was het al evenzoo gesteld.

deze heeren waren niet vertrokken, of er vertoonden zig twee Fransche officieren met een trompetter voor de Tolsteegpoort, welken begeerden na den commandant van de stad, hetwelk toen de Gen. Hoeufft van Ooyen was, geleyd te worden. Aanstonds kwam het Patriotsche gemeen op de been; en onder het aanhoudend geschreeuw van Hoezee, Hoezee! kwamen de Officieren bij den Commandant.

Het was toen omtrent 11 uuren. Na een kort verblijf begaven zij zig, benevens de Commandant, na de vergadering van H. Ed. Mog. alwaar toen na een korte conferentie het doodvonnis van de provintie en dus ook van de stad wierd uitgesproken. Weldra verspreidde zig het geschreeuw van Hoezee, Hoezee! door de geheele stad. Ja, al verder. Er verschenen al Fransche of drie coleurige cocardes op de hoeden, hetwelk daags te voren een oproerleus zou geweest zijn... Na een kort verblijf begaven zij zig alle en corps, onder het uitboesemen van de grootste blijken van vreugde en vergenoeging opentlijk na hun gewezen societeitshuis, zijnde het IJsere Hek op de Breestraat, alwaar zij zig formeerden tot een algemeene volkssocieteit. Van toen af wierden wij eerst aan een tomeloze onzinnige en naderhand aan eene bedaarde onkundige volksregeering onderworpen!" 1)

Toen den volgenden dag de eerste Fransche troepen onder generaal Daendels de stad bezet hadden, zond deze aanstonds doctor Krayenhoff 2) naar Amsterdam om de stad

1) Uit „Dagverhaal der voornaamste gebeurtenissen... doormengt met die de stad Utrecht in het bijzonder betreffen" door den Utrechtschen apotheker Hendrik Kettel, uitgegeven in den „Navorscher" 1894 blz. 30. — Uit het boven aangehaalde blijkt dat de schrijver een Oranje-klant was.

2) Cornelis Rudolf Theodoor Krayenhoff, geboren te Nijmegen den 2den Juni 1758, tot dan toe in Amsterdam allen bekend als geneesheer, had zich te veel met de politiek beziggehouden en zag zich genoodzaakt naar het Fransche leger te vluchten.

tot overgave te bewegen. Zijne zending slaagde geheel naar wensch, dank de bemoeiingen zijner politieke vrienden. Den 20en Januari 1795 deed generaal Pichegru aan het hoofd zijner troepen zijn plechtigen intocht binnen de hoofdstad, „ten einde het Vaderland independent te verklaren van eenig conquest", zooals het tamelijk wonderspreukig heette in de proclamatie der Bataafsche uitgewekenen.

Met uitbundig gejuich — zoo verklaarde men ten minste in de societeit Diligentia en in het koffiehuis de Karsseboom 1) — begroetten de Amsterdamsche Patriotten hun Fransche bevrijders. Wel viel het uiterlijk der soldaten niet mee. „Deeze Infanterij had het meeste van een bende omzwervers die gewapend waren. Zij waren zonder uniform, zonder kousen, zonder sabels, zij hadden allerhande soorten van mutsen op het hoofd en ieder van hen had een wolle deken om het lijf" 2). Maar dat schaadde niet. Die havelooze helden toch brachten vrijheid, gelijkheid, broederschap, hadden de gehate Oranjes verdreven, beloofden een heilrijke toekomst enz. enz. Alleen de Amsterdamsche straatjeugd toonde zich skeptisch, zij meende dat het dezen Brutussen en Cincinnatussen vooral te doen was om hun assignaten op niet onvoordeelige wijze te verruilen tegen

---

Hier kwam zijne bekwaamheid voor militaire zaken aan den dag en daar deze ook door de provisioneele representanten van Holland op prijs werd gesteld, verwisselde Krayenhoff later voor goed den dienst van Aesculaap met dien van Mars. Aan hem is de eerste topografische kaart van ons land te danken. Door koning Willem I in den adelstand verheven, stierf hij als baron van Krayenhoff den 24en November 1840 en werd begraven in het naar hem genoemde fort tegenover Nijmegen.

1) Dit waren de voornaamste vergaderplaatsen der Amsterdamsche patriotten.

2) Zoo worden zij naar de natuur geteekend door Kettel in zijn „Dagverhaal". Zie Navorscher 1894, blz. 245.

de gouden rijders en zilveren guldens der Unie. Toen dan de halve brigaden met slaande trom door de Utrechtsche straat opmarcheerden naar het revolutieplein —ci-devaut de erentfeste Dam — begeleidde zij den roffel met deze niet onverdienstelijke improvisatie:

„Ramplan, plan, plan,
Pampiere l'argent,
Ze hebben geen kousen of schoenen meer ân!" 1)

Nog twee dagen en 's Gravenhage had het geluk de Fransche broeders onder generaal Bonnaud binnen zijn veste te ontvangen. Nu begonnen de onderhandelingen over het sluiten van een vrede, die een einde moest maken aan een oorlog, welke niet gevoerd was. Na langdurige besprekingen — want men wilde een inlijving bij Frankrijk voorkomen — kwamen twee leden van het Comité de salut public te 's Gravenhage en den 16en Mei kwam het Haagsche verdrag tot stand. De Bataafsche republiek was geboren.

In dien goeden ouden tijd was het gebruik bij de komst van een nieuwen wereldburger een klinkende bijdrage in zijn toekomstigen spaarpot neer te leggen. De Fransche republiek vond hier echter dezen zoo goed gevuld, dat ze besloot, in plaats van een pillegift te geven, liever wat ruimte te maken.

---

1) De Bas Op. cit. I blz. 440. — Dat de Amsterdamsche spes patriae hier vrij juist zag, blijkt o.a. uit de gelijktijdige klacht van Kettel: „de winkels bleven... gesloten; doch dit was maar alleen uit vrees voor de assignaten, want meest alle de Franschen betaalden met die hatelijke papieren, die in Holland van geene waarde waren. Zij gingen in de winkels kochten voor de waarde bij voorbeeld van een schelling, gaven een assignaat van vijf franks en eischten dan voor het overige goed Hollandsch geld terug. Zoo nu de een of andere winkelier zich verstoutte, daarover te morren, stelde hij zich bloot aan allerhande brutaliteiten en mishandelingen." Navorscher. 1894 blz. 253.

Behalve dat onze vloot en leger ten dienste van Frankrijk zouden staan, behield het Staats-Vlaanderen, Maastricht en Venlo met bezettingsrecht van sommige vestingen. 100 millioen Hollandsche guldens moesten in klinkende munt gegeven worden; bovendien kregen wij het voorrecht 25000 man Fransche troepen te huisvesten en te bekostigen 1). Op deze voorwaarden erkende zij de levensvatbaarheid harer jonge zuster, de naar Parijs gezonden vertegenwoordigers kregen het fiat en den 31en Mei kwam de gewichtige tijding — en deze werd vooreerst alleen openbaar gemaakt — dat er Vrede was tusschen de Fransche en Bataafsche republiek.

Nu was het hek van den dam. De Patriotten, die zich al lang op dit heuchelijk feit hadden voorbereid, konden thans in het openbaar feest vieren. De 15e Juni werd daarvoor uitgekozen. Als proeve geef ik hier met bekorting een verslag van 't geen binnen Utrecht geschiedde.

„Door de vrouwe van de Heemstede een extra lange, zwaare, rechtopgaande sparreboom gegeven zijnde", was deze naar Amsterdam gezonden, daar netjes opgetoomd tot een vrijheidsboom en den 6en Juni op de Neude in een koker, bij wijze van kolom, opgericht. Op den feestdag zelf was de stad luisterrijk versierd. Nadat alle klokken van 8 tot 9 uren geluid hadden, vormde zich de allegorische optocht — dat was de smaak dier dagen — op het Mariaplein. Hij bestond uit 39 groepen, de 6 eerste natuurlijk soldaten; van de volgende schrijf ik er eenige letterlijk over.

„No. 8. Vier oude mannen en vier vrouwen uit het oude

---

1) Men had evenwel niet tot dezen datum gewacht, om eenige ondersteuning voor de bevrijders te vragen. In de Gazette de Loyde kon men den 25en Januari al lezen, dat moesten geleverd worden: 200.000 quintalen koorn, 5.000.000 rations hooi, 200.000 rations stroo, 5.000.000 schepels haver, 150.000 paar schoenen. 20.000 paar laarzen, 20.000 lakensche rokken, en evenzoo vele vesten, 40 000 gebreide broeken, 150.000 pantalons, 200.000 hembden en 50.000 hoeden enz.

mannen- en vrouwenhuis, gaande paar aan paar, met stokjes, die met nationale strikjes voorzien waren, in de hand.

No. 9. Acht jongelingen en acht jonge dochters... allen zeer net en egaal in het wit gekleed, met zwarte floersche echarpen om het lijf en dergelijke strikken om de linkerarm. Van deeze droegen vier jongelingen een zeer fraaij gesneedene zwart en wit geverwde houten lijkbus met een urna, staande op de deksel. De vier overige jongelingen en de acht jonge dochters gingen in twee rijen voor de lijkbus uit, dragende wierookvaten, wierookschuitjes en verder toebehoren. Op de lijkbus stond dit opschrift: *Ter gedachtenis aan onze gesneuvelde broeders.*

No. 13. Vierentwintig jongetjes en even zooveel meisjes, alle beneden de seven jaaren oud, en zeer net en egaal in het wit gekleed, met nationale echarpes met afhangende strikjes om het lijf. Zij gingen paar aan paar.

De jongetjes droegen stokjes met schildjes eraan, waarop stond: *Bato's Kroost* en de meisjes vercierde mandjes met bloemen gevuld.

No. 14. Negen jongmans... en vier en twintig jonge dochters... De jongmans gingen drie aan drie, dragende de drie voorsten een schild, waarop de Vrijheid; de drie middelste een, waarop de Gelijkheid, en de drie achterste een waarop de Broederschap afgebeeld was. Voor, achter en aan de zijden van hen gingen de 24 jonge dochters, welke een slinger en festonnen van laurier en palm, met bloemen vermengd, om hen heen droegen...

No. 16. Een extra fraaije bijzonder daartoe vervaardigde triumfwagen met zes paarden bespannen, verbeeldende de Maagd van de Vrijheid in de Hollandsche tuin... De Maagd was... in de aloude Grieksche smaak gekleed, houdende de speer met de hoed van Vrijheid in haar rechterhand, die (de speer nl.) meer dan vier voet boven haar hoofd uitstak...

No. 18. Vier weesjongens, uit ieder weeshuis een, dra-

gende op een burrie een groot boek, waarop stond *De Reechten van den Mensch*...

No. 19. Een burger, dragende een vaan, waarop het Alziend Oog was afgebeeld.

No. 25. Honderd en twintig vrijheidsmaagden... Zij gingen vier aan vier, de kleinste voor, en één vooruit, dragende een vaan met dit devies: *De Vrijheid vormt Bataafsche heldinnen.*

No. 29. Een gewone Fransche open wagen, waarop zaten twee burgers, twee boeren en een Fransch en een Hollandsch militair, waarmede de Gelijkheid wiert verbeelt.

No. 32. Een platte wagen met een kolom er op, waaraan een burger met een keten vastgeboeit was, verbeeldende de slavernij." 1)

Onder een ontzachelijken toeloop kwam de stoet op de Neude aan.

„De plechtigheid een aanvang zullende nemen, trad de Hollandsche Maagd uit de tuin, klom van de triumfwagen af en plaatste zich nevens de vrijheidsboom met de speer en de hoed der Vrijheid in haar hand. De negen jongmans met de schilden, de 24 jonge dochters met de slingeren festonnen en de 48 jongetjes en meisjes met hunne schildjes en bloemenmandjes plaatsten zich op de trappen en het terras van de Vrijheidsboom, en rondom hen op straat de 120 vrijheidsmaagden. Toen wierden vooraf de drie schilden van de Vrijheid, de Gelijkheid en de Broederschap en de drie vlaggen van de triumfwagen boven op de kolom van de Vrijheidsboom gezet. De slinger wierd om de kolom heen geslingert en de festonnen wierden tusschen paaltjes gehangen, die te voren rondom de trappen in den grond gezet waren. Al hetwelk die cierlijke Vrijheidsboom nog

1) Hier plaatst de schrijver zelf deze noot: „Deze burger was de stadsmetselaar Verborg, die sinds dien tijd zijn leven lang den naam van *de slaaf* behouden heeft."

cierlijker maakte. Dit alles onder het spelen der musikanten volbracht zijnde, wierd door de jongmans en jonge dochters van de lijkbus een zeer lamentable toepasselijke treuraria gezongen, onder hetwelk de meisjes de bloempjes uit haare mandjes over de lijkbus strooiden.

Daarna sprongen twee Fransche militairen met drift op de wagen van den geketenden burger, en verbrijselden zijne ketenen, onder hetwelk de jongmans en jonge dochters van de lijkbus een aria zongen, toepasselijk op de vernietiging der slavernij. Op deeze aria volgde een redevoering, die door den Maire... met veel geestdrift wierd uitgesproken...

Eindelijk wierd deeze plechtigheid gesloten met een algemeene dans... dat er de Neude van daverde... Door het overschoone weder zag men veel wandelaars langs de straaten, en die vermoeid wierden, konden gaan rusten en tegelijk zig vervrolijken in de herbergen, want in de meesten ging de viool tot 's andrendaags 's morgens vroeg." 1)

Op soortgelijke wijze deden alom de Patriotten hunne vreugde blijken, terwijl men in 's-Gravenhage aan het werk toog om alles op een nieuwen voet in te richten. Zonder voorbehoud volgde men de nieuwe richting, blind voor een verleden, waarvan men ook het goede geheel miskende, maar met nog minder begrip voor een toekomst, die binnen weinige jaren de bedrijvers dezer luidruchtigheden zou vervullen met schaamte en berouw over hunne uitspattingen.

Nijmegen. F. STRÄTER, S. J.

1) Kettel. Dagverhaal enz. Navorscher, 1896, blz. 492 en volg.

Theorie der ijsgrotten en de St. Pietersberg bij Maastricht.

Het vorig artikel was gewijd aan de feiten, aan de waarneming, thans komt de theorie aan het woord.

Welke verklaring heeft men van de waargenomen verschijnselen gegeven? Kunnen dezelfde oorzaken, die het ijs in de grotten doen ontstaan ook werkzaam zijn om de temperatuur in de mergelgroeven te verlagen? We zagen, dat men het niet eens is omtrent den tijd waarop het ijs gevormd wordt, — omtrent de feiten — we kunnen ons dus op meerdere uiteenloopende theorieën voorbereid houden: het spreekt toch van zelf dat de voor- en tegenstanders van het zomerijs geheel verschillende verklaringen van zijn ontstaan. moeten geven.

De laatsten hebben de gemakkelijkste taak; ze hebben slechts het water te laten bevriezen in den winter en dan te verklaren hoe het gedurende den zomer in de grotten bewaard blijft. Er heerscht dan ook bij hen, althans wat de hoofdzaken betreft, eene groote eenstemmigheid.

Een veel lastiger probleem hebben de eersten op te lossen: hoe in den zomer zulke groote hoeveelheden water tot ijs kunnen bevriezen. Er heerscht dan ook onder hen allesbehalve eenstemmigheid: zij geven de meest uiteenloopende verklaringen, allerlei theorieën, maar geen enkele die erkend wordt een volledigen uitleg van het vraagstuk te geven. Hunne tegenstanders vinden daarin een nieuw bewijs voor hunne zienswijze; dat meeningsverschil toont, dat hetgeen

men tracht te verklaren geen werkelijkheid heeft, slechts in de verbeelding bestaat.

Met het oog op eene verklaring van de abnormale koude van de onderaardsche gangen in de mergelgroeven bij Maastricht, zullen we de voornaamste theorieën nagaan. Het zou geenszins de moeite loonen ze alle op te geven; men behoeft toch waarlijk den geleerde niet te weerleggen, die leert, dat des winters de warmte der aarde niet naar buiten kan treden wegens den hardbevroren grond, en dus in de grotten wordt opgehoopt, maar dat zij des zomers door den lossen bodem heenglipt en door haar verdwijnen de afkoeling in de grot teweegbrengt.

Eenigen zochten de oorzaak van de koude in den grond. Het doorsijpelende water zou op zijn weg door den bodem de daarin aanwezige zouten, voornamelijk salpeter- en ammoniakzouten oplossen, daardoor eene groote hoeveelheid warmte binden en aldus de geheele grot tot onder nul afkoelen. Maar het sijpelwater komt niet of slechts weinig onder nul in de grot, heeft geen hoog zoutgehalte, terwijl in den bodem de twee genoemde zouten weinig of volstrekt niet aanwezig zijn, zoodat de werking buiten alle verhouding tot de oorzaak zou wezen. In den laatsten tijd is deze theorie nog eens voorgesteld door den Amerikaan Hovey in de *Scientific American 1883, 6 Oct.*, maar heeft nooit veel aanhangers geteld.

Sir John Herschel nam aan, dat de voortplanting der warmte door de aardlagen welke de grot bedekken zoodanig was, dat de zomerwarmte na zes maanden de diepte waarop de grot is gelegen zou hebben bereikt, dus in den winter, en dat de winterkoude door den grond heen zes maanden later zich zou doen gevoelen, dus in den zomer. Thans weet men dat de invloed der jaargetijden reeds op eene diepte van 6 M. zeer gering is, de schommeling der temperatuur bedraagt daar nauwelijks 2 graden, en dat zij op eene diepte van 25 M. geheel heeft opgehouden merkbaar te zijn; daar

is de laag der standvastige temperatuur, die onder gewone omstandigheden overeenkomt met de normale luchttemperatuur.

Prof. Bruno Schwalbe van Berlijn, andere oorzaken niet geheel verwerpend, zoekt ook in het gesteente zelf waarin de grot ontstaan is, de hoofdbron der afkoeling. Hij beroept zich op de onderzoekingen van Jungk 1), die zouden bewezen hebben, dat water beneden 4° zich verder afkoelt als het door haarbuizen stroomt. Evenzoo zou het water dat door poreusen steen sijpelt eene verlaging van temperatuur ondergaan: het komt dan waarschijnlijk overafgekoeld aan de oppervlakte van de wanden der grot, d. i. afgekoeld beneden nul, zonder te bevriezen, en is dan de oorzaak van de temperatuurverlaging en de ijsvorming in de grot. In *Petermann's Mittheilungen 1889 p. 222*, somt E. Richter de bezwaren tegen deze verklaring op: De onderzoekingen van Jungk worden door die van Meissner gelogenstraft 2): het verschijnsel waarop men zich beroept staat dus niet eens vast. Doch ook al ware dit wel het geval, dan zou het toch niet bij machte zijn ons te helpen. Het zou te veel bewijzen. Als overal waar water door de rots sijpelt afkoeling zou plaats vinden, zouden nagenoeg alle holen ijsgrotten moeten zijn, want drupwater ontbreekt bijna nergens.

Waarom vindt men dan alleen ijs in de zakvormige grotten met hooger gelegen ingang? Dat verklaart slechts de Delucsche koudelucht-theorie. Ik houd het verder niet voor geoorloofd onderzoekingen met poreuse stof, te doen beslissen, ook waar het de harde kalk der Jura van de Alpen, basalt, enz. geldt. Het drupwater der holen dringt niet door haarbuizen, maar door spleten in de rots: door den steen zelf dringt het water niet. Spleten, vaak van een duim breed, kunnen toch niet met capillaire buizen worden gelijkge-

1) Poggendorff's Annalen, Bd. 125 p. 292.
2) Wiedemann's Annalen, Bd. 29 p. 114.

steld. Als het water overafgekoeld uit de rots zou komen, moest het aan de oppervlakte komende aanstonds bevriezen. IJspegels komen zeker voor, maar veel overvloediger is het ijs, dat zich door de neervallende druppelen op den bodem vormt. Zoover Richter.

Men kan hier nog bijvoegen, dat sterk beneden nul afgekoeld droppelwater nooit werd waargenomen: wel water waarvan de temperatuur slechts weinig boven nul was. Maar dit laat zich zeer gemakkelijk verklaren zonder zijn toevlucht tot de Schwalbe'sche theorie te nemen: de geheele omgeving der grot bezit eene lage temperatuur. Naar de bevindingen van Terlanday waren de spleten en kloven waaruit het water te voorschijn trad, nog vol van ijs, dat zich daar in den winter gevormd had.

Er bestaat nog eene andere theorie welke steeds veel aanhangers heeft geteld: die welke de ijsvorming door verdamping verklaart. Deze is dan ook een factor die zeker werkzaam is en zeker afkoeling teweegbrengt en dan ook door allen wordt erkend. Het komt er slechts op aan te bepalen welke waarde men aan hare werking zal hechten. Voor sommigen is zij slechts van bijkomend gewicht, door anderen wordt zij als de hoofdoorzaak der ijsvorming aangezien. Reeds Saussure schreef de lage temperatuur der winden, die uit sommige openingen in de rotsen te voorschijn komen, toe aan de afkoelende werking der verdamping; in 1822 werd deze theorie door A. Pictet ook te hulp geroepen om het ontstaan van het ijs in de grotten te verklaren: „als we de gemiddelde temperatuur der holen waardoor de lucht stroomt op 8 tot 10° aannemen, zal het niet zoo geheel buitengewoon schijnen, dat het afkoelingsproces, begunstigd door eene aanzienlijke uitbreiding der oppervlakte en eene temperatuur reeds gedaald door de verdamping van het water, eindelijk het vriespunt bereikt,

1) Petermann s Mittheilungen, 1893. p. 287.

en in dit geval zijn de ijsgrotten slechts grotten met koude luchtstroomen, die nog een weinig kouder zijn dan andere, omdat de omstandigheden hier de verdamping en daarmede het onttrekken van warmte aan de omgeving bijzonder gunstig zijn." Volgens hem zal dan ook de tijd waarin het ijs zich het meeste vormt de tijd der sterkste verdamping wezen, namelijk de zomer. Als men die bijzonder gunstige omstandigheden, noodig voor een snelle verdamping, nu maar had kunnen waarnemen, dan zou deze theorie niet zoo spoedig zulke heftige bestrijders gevonden hebben. Maar in de eigenlijke ijsgrotten, met hun enkele dikwijls kleine opening en naar omlaag vallenden bodem, zijn de voorwaarden voor eene rijkelijke verdamping geenszins aanwezig: In plaats van een luchtstroom, stagneerende lucht, terwijl de uitlevering van waterdamp door de opening uit den aard der zaak geen groote verhouding kan aannemen. Absolute stagnatie der grotlucht behoeft niet eens aangenomen te worden en wordt dan ook door niemand beweerd: èn door de opening èn door de spleten in de rots zal de buitenlucht in de grot kunnen dringen: maar dit kan slechts tot een zwakke luchtbeweging aanleiding geven. Feitelijk neemt men dan ook uit de eigenlijke ijsgrotten geen luchtstroom waar. Dat het bepaald zijn bezwaren heeft aan de verdamping zulk een groote werking toe te kennen, dat zij in een niveau van den bodem, waar de temperatuur zonder haar aanmerkelijk boven nul zou wezen, zulke enorme massa's ijs zou vormen, heeft men dan ook wel immer gevoeld, en men gaf meestal toe, dat deze theorie misschien niet in staat was één volledige verklaring te geven. Zoo schreef Fr. Kraus 1): ik wil volstrekt niet beweren, dat het geheele proces niet nog eenige andere complicaties bevat, maar in hoofdzaak kan het gezegde voor eene algemeene verklaring volstaan."

---

1) Literatur Anzeiger, vom Verein für Höhlenkunderin Wien. 1880 p. 5.

De laatste theorie, die wij te vermelden hebben, is die van Jean André Deluc. Uit de beschrijvingen die Pictet van de grotten van Besançon, van St. George en van Mont Vergy had gegeven, kwam Deluc tot de gevolgtrekking, dat de door Pictet gegevene verklaring niet de ware kon zijn en hij trad in de *Annales de Chimie et de Physique, 1822, XXI, 113,* met eene theorie op vroeger door andere voorgeslagen, maar door hem meer uitgewerkt en met de feiten beter in overeenstemming gebracht. Merkwaardig is het, dat dezelfde mémoire van Pictet aanleiding geweest is tot de onderzoekingen van Thury. Hij las dit werk met al de belangstelling, die een hoogst eigenaardig en meesterlijk behandeld onderwerp kan opwekken. Men verwaarloost vaak wat men gemakkelijk kan verkrijgen. Thury had nog nooit eene ijsgrot gêzien, hoewel er eene niet ver van Genève bestond, waar hij hoogleeraar was. Eenige dagen later was hij op weg naar St. George, uitgerust met eenige thermometers en het betreurend, dat hij geen anemometer had om de kracht van den luchtstroom te meten. Maar in de grot van St. George vond hij in 't geheel geen luchtstroom. De theorie van Pictet, terwille waarvan hij was hiergekomen, was eenvoudig niet toe te passen; en hij moest naar een anderen uitleg van het verschijnsel zoeken. Hij bezocht nog andere ijsgrotten, bestudeerde de verhandeling van Deluc en gaf daarna zijn *Etudes sur les glacières naturelles* uit in *Bibl. Univ. de Genève, 1861, X 97,* waarin hij beslist de partij koos van Deluc. Deze theorie heeft steeds een groot aantal verdedigers gehad, waaronder mannen als von Humboldt Arago en Browne, maar het is vooral in den laatsten tijd, dat zij hare volle beteekenis heeft erlangd. Hoe meer feiten als vaststaande bekend worden, hoe meer men onderzocht, hoe meer het bleek dat zij geen louter bespiegeling maar de uitdrukking was der werkelijkheid. Prof. Eberhard Fugger uit Salzburg, heeft door zijne studie van de uitgebreide literatuur over het onderwerp en door zijne vele onderzoe-

kingen in de ijsgrotten hiertoe wel het meeste bijgedragen. „Waarom heeft men toch allerlei geheimzinnige werkingen en ingewikkelde voorstellingen uitgedacht om eene zaak te verklaren, die zoo hoogst eenvoudig is?" zoo vraagt hij 1). Niemand vindt er iets vreemds, iets zoo heel bizonders in, als hij tegen de helling van een berg in een diepe kloof, tegen de zonnestralen en den zuidenwind beschermd, in den zomer nog een massa sneeuw ontwaart, die van den voorgaanden winter is overgebleven. Dan komt het bij niemand op te beweren, die sneeuw is in den zomer ontstaan; maar men neemt als vanzelfsprekend aan: die sneeuw is in den winter daar opgehoopt en door hare ligging beschut, is die groote hoeveelheid sneeuw daar tot in het warme jaargetijde blijven liggen. Maar is er ijs in eene grot voorhanden, dan wordt het geheel anders, dan zou het veel te eenvoudig zijn aan te nemen, dat dit ijs in den winter is ontstaan en dat de zomerwarmte nog niet in staat geweest is die dikke lagen en machtige zuilen van ijs te doen verdwijnen, dan moeten allerhande kunstige verklaringen worden gezocht van dingen die slechts in de verbeelding bestaan." Neen, hier is het zooals meestal overal: eenvoudigheid is het zegel der waarheid.

De verdedigers van het winterijs moeten dus eerst verklaren hoe in den winter het water in de grotten bevriest, en ten tweede hoe het kan geschieden, dat het er gedurende het warme jaargetijde nog wordt gevonden.

Dat het des winters in de grotten vriest, zij het ook minder dan in de open lucht, dat toonen de thermometers aan. De uitleg is niet moeilijk te geven. Als de buitenlucht onder nul afkoelt wordt zij soortelijk zwaarder dan de grotlucht: dit duurt zoolang als de lucht buiten kouder is dan die van binnen. Na eenigen tijd zal de grotlucht en

1) Eishöhlen und Windröhren p. 215. Beobachtungen in den Eishöhlen des Untersberges. p. 3.

de rotswanden die haar omsluiten tot nul en daar beneden zijn afgekoeld. Dan begint de tijd der ijsvorming. Het drupwater dat spaarzamer of rijkelijker de grot binnendringt, verandert in ijs; daardoor wordt de koude lucht weder verwarmd, moet weder voor nieuwe plaats maken, die weder op hare beurt een gedeelte van het water in ijs doet overgaan. Naar den graad van de koude die in de grot heerscht vloeit het water of eerst nog over den bodem en verhardt daar tot een ijsvloer, of bevriest zoo spoedig het den bodem bereikt en bouwt dan die schitterende stalagmieten op, niet zelden van geweldige afmeting. Is de koude intensief dan bevriezen de druppelen, terwijl zij nog aan het gewelf hangen en doen de ijskegels ontstaan of stalaktieten met of zonder hen uit den bodem tegemoetrijzende zuilen. Zijn de omstandigheden bizonder gunstig, dan kan een stalaktiet zich met zijn stalagmiet vereenigen tot een pilaar, waarop dan het gewelf schijnt te rusten.

Tegen deze opvatting heeft men vooral deze moeilijkheid geopperd: de groote hoeveelheden ijs, die vaak in de grotten zijn opgehoopt, kunnen toch bezwaarlijk door zulk eene vulling met koude lucht worden verklaard: 120,000 M³. lucht van —10°, eene hoeveelheid en eene temperatuur die tot de zeldzaamheden behooren, kunnen slechts 4½ M³. water in ijs veranderen, en zullen daarbij zelf tot 6° verwarmd worden. Deze bedenking zou van gewicht wezen als er slechts eene enkele vulling plaats had, maar dit is geenszins het geval. Naarmate de ijsvorming plaats heeft verwarmt zich de lucht, die dan weder door nieuwe koude buitenlucht wordt vervangen. Dit proces heeft voortdurend plaats: gedurende het geheele winterseizoen, dit genomen in den uitgestrekten zin als de temperatuur van de buitenlucht beneden nul daalt, wat nog dikwijls in de late voorjaarsnachten zal plaats hebben, vooral op de hoogten waarop de meeste ijsgrotten gelegen zijn.

Het beste bewijs voor eene theorie is het experiment:

welnu, die verschillende vullingen zijn proefondervindelijk bewezen. De eer hiervan komt toe aan Dr. Girardot en den geniekapitein Trouillet van Besançon. Deze plaatsten in den winter van 1885—1886 een thermograaf in de grot van Chaux-les-Passavant en een anderen buiten aan den ingang. Als men de beide thermogrammen met elkaar vergelijkt, ziet men hoe iedere eenigszins diepere daling onder nul van de buitenlucht spoedig daarop door eene daling van de grotlucht wordt gevolgd: van 25 Nov. tot 31 Dec. geschiedde dit 25 maal, dus even zooveel vullingen met koude lucht soms van —10° en daar beneden; en van Dec. tot in April was de temperatuur in de grot voortdurend onder het vriespunt. Terecht merkt dan ook Trouillet op, dat de aldus binnendringende koude voldoende zou zijn om de gansche ruimte met ijs te vullen als er slechts voldoende water werd aangevoerd. Het is duidelijk, dat ook de geheele omgeving een aanzienlijk bedrag aan warmte moet inboeten en dat het niet te verwonderen is, dat het water tot diep in de scheuren en kloven der rots tot ijs is gestold, zooals men herhaaldelijk heeft waargenomen. Dat in Nov. en Dec. meestal nog weinig ijs wordt gevormd komt hier vandaan, dat alsdan het drupwater gewoonlijk ontbreekt, maar tegen het eind van den winter en vooral in het voorjaar zakt het rijkelijker in de grot en dan is het op de bergen nog koud genoeg, vooral gedurende de nachten, om het in ijs te doen overgaan: in de meeste grotten heeft alsdan de grootste ijsvorming plaats. Het gebeurt ook, dat een ware overstrooming plaats heeft en dat de koude niet toereikend is om al het water te doen bevriezen. Dan vormt zich een min of meer dikke korst op het water dat later weer afloopt en dan deze korst op den ijsbodem achterlaat.

Na het gezegde laat zich gemakkelijk inzien waarom alle ijsholen in haren vorm eene opmerkelijke overeenkomst vertoonen, zij hebben den vorm van een zak of put en een betrekkelijk nauwe opening. Deze vorm is de geschiktste voor

dusdanige vullingen. Is de opening zeer klein en door een lang en nauw kanaal met de eigenlijke ruimte in verbinding, is deze ruimte zeer diep onder den grond gelegen, dan wordt de uitwisseling der buiten- en binnenlucht hierdoor vertraagd en wordt de omlaagzakkende lucht door den bodem reeds zoozeer verwarmd, dat er beneden van ijsvorming geen sprake meer kan zijn. Vandaar dat Martel onder de honderden door hem bezochte grotten slechts één eigenlijke ijsgrot heeft gevonden, die van Creux-Percé, in voorkomen met andere ijsgrotten overeenkomend. De Creux de Souci, waarin de temp. slechts 1° boven nul was, heeft den vorm van een dubbelen trechter of zandlooper. Hij verklaart deze abnormaal lage temperatuur op een gelijksoortige wijze 1). Grotten waarvan de bodem gelijkvloers ligt met den ingang, zijn eveneens weinig geschikt om met koude lucht te worden gevuld, zij zouden daarenboven het ijs gedurende den zomer niet kunnen bewaren, evenmin als die met zeer wijde ingangen en geringe inwendige afmeting.

Diezelfde eigenaardige vorm is ook bizonder geschikt om het ijs dat zich in den winter heeft verzameld gedurende den zomer tegen spoedig wegsmelten te beveiligen, het tweede punt dat nog moet verklaard worden. Als de vrije natuur het winterkleed heeft afgeworpen en zich koestert in de levenwekkende stralen der zon, behoudt de grot haar ijzig aanzien, daar de warmte tot haar gebied niet kan doordringen. Had de buitenlucht er vrijen toegang, voerde zij in geregelden stroom de warmte van buiten naar binnen, dan was het weldra gedaan met sneeuw en ijs. Maar als door een muur, wordt haar het binnendringen belet; door hare verwarming heeft zij zich uitgezet en wordt nu als gedragen door de koudere grotlucht, die zooveel dichter is. Toch zal altijd eenige warmte van buiten naar binnen

1) E. Martel, Les Abîmes p. 390.

overgaan, door geleiding, door dat de wind lucht uit de grot zuigt, die door buitenlucht moet vervangen worden, door het verschil in barometerstand, door straling, door geleiding langs den bodem, door het sijpelwater: maar de opening is niet groot, de geleidbaarheid van lucht en gesteente voor de warmte is gering, de geheele omgeving tot diep in de rots is sterk afgekoeld en vol ijs en zoo komt het sijpelwater in de grot zelve aan met eene warmte slechts even boven nul: al heeft er dus toevoer van warmte plaats deze kan niet aanzienlijk zijn, daarenboven, er is een groote hoeveelheid ijs in water om te zetten; het is dus niet te verwonderen dat het lang weerstand zal bieden en eerst op den langen duur verminderen; en zoolang er ijs voorhanden is, blijft de muur aanwezig die zich tegen het binnendringen van de warme buitenlucht verzet. De grootste vijand van het ijs is wel het sijpelwater, als dat in groote hoeveelheden de grot binnendringt. Nauwelijks is al het ijs verdwenen, zooals in sommige ijsgrotten laat in den zomer plaats heeft, of de temperatuur in de grot begint aanzienlijk te stijgen, zooals de waarnemingen duidelijk hebben geleerd.

Hetgeen wij hier hebben gezegd, wordt door de thermogrammen van Trouillet weder volkomen bevestigd voor de grot van Chaux-les-Passavant. Zoo spoedig de buitenlucht meer dan 2° boven nul is, is de grotlucht ongevoelig voor alles wat er buiten gebeurt, zelfs voor de grootste schommelingen der temperatuur van de buitenlucht; het thermogram der openluchtthermometer moge rijzen en dalen, daarbinnen beschrijft de thermometer een rechte lijn, een enkele maal een weinig gebroken, waarschijnlijk door de storingen boven vermeld, soms dagenlang volkomen horizontaal, maar op den duur een weinig klimmend, nu eens geregeld, dan met kleine sprongen: de thermometer is onbewust van wat er buiten voorvalt, de veranderingen buiten hebben geen, of althans zeer geringen invloed op de temperatuur van de lucht in de grot. De Franschman

noemde daarom de zomermaanden la période fermée: en den winter, wanneer de buitenlucht in de grot zakt, la période ouverte.

Hiermede is in algemeene trekken de Deluc-Fuggersche theorie aangegeven. Voor de bizonderheden, die niet weinig talrijk zijn, moeten we volstaan met te verwijzen naar de uitgaven van den Salzburger Professor, vooral naar zijne waarnemingen in de ijsgrotten van den Untersberg, waaruit blijkt hoe deze vorscher op alle omstandigheden en alle eigenaardigheden heeft gelet en men hem niet als Deluc kan voorwerpen: aus seiner Studierstube heraus zu philosophieren.

Wij willen thans onderzoeken of de verschillende verklaringen van het ontstaan van het ijs in de grotten, die wij in de vorige bladzijden hebben uiteengezet, ons ook kunnen helpen rekenschap te geven van de abnormale koude van de lucht in den St. Pietersberg en de andere groeven.

Vooraf ga de bemerking, dat wat de bewoners der streek van hunne ijsgrotten verhalen, eveneens van den St. Pietersberg wordt verteld; algemeen gelooft men, dat het er 's winters warm en zomers koud is; en dat, hoe kouder het buiten is, des te warmer het binnen wordt. Natuurlijk is dit slechts zoo voor het gevoel en alleen betrekkelijk: de thermometer toch wijst iets geheel anders aan. Een goed bewijs meent men er toch voor te hebben in het groeien der chicorei. Door het uitzagen van de blokken vormt zich een groote hoeveelheid los mergelgruis, dit ligt in sommige gangen wel een voet hoog. In het najaar wordt daarin de chicoreiwortel overgebracht, de daaruit opschietende bleekgele bladstengels worden geregeld geplukt en komen te Maastricht ter markt. Dit geeft het kleine landvolk een aardige bijverdienste, want in dien ondergrondschen wintertuin liggen heel wat chicoreibedden. Is het nu een

strenge winter, dan gaat het den telers naar den zin, de chicorei staat welig te tieren, maar is de winter zacht, dan wil de chicorei niet groeien. De reden hiervan is zeker niet eenig verschil in warmte binnen de groeve, maar is hoogst waarschijnlijk te zoeken in een betere of slechtere luchtverversching. Is de winter zacht, dan is het temperatuurverschil buiten en binnen gering, de wederkeerige uitwisseling van lucht is gestremd, de lucht in de groeve stagneert, hetgeen voor de ontwikkeling der plant nadeelig is, maar als het buiten vriest treedt de warme lichtere lucht naar buiten en wordt door frissche vervangen, er ontstaat een geregelde luchtstroom, die te levendiger wordt naarmate het buiten harder vriest, en lang voordat deze versche lucht bij de tuinen is aangekomen, heeft zij de temperatuur der groeve aangenomen. Dit moet gunstig op den groei der plant werken.

Dat de groeve 's winters warmer zou zijn dan zomers is dus in geenen deele waar. Tot op eenigen afstand van de openingen is integendeel de invloed van het jaargetijde in meerdere of mindere mate merkbaar in dien zin, dat het daar zomers warmer en 's winters kouder is, maar verderop is van dien invloed weinig of in 't geheel niets te bespeuren; en al is in den St. P. B. de zijde waar de openingen gelegen zijn, de Oostzijde, des zomers hooger in temperatuur, toch blijft deze ook dan nog kouder dan het overige gedeelte, waar de warmte gaandeweg toeneemt naarmate men zich van de ingangen verwijdert.

Er zijn hier vooral twee feiten te verklaren: Vooreerst dat de gemiddelde temperatuur der groeve (ongeveer 8.5°) lager is dan de normale voor Maastricht (11.1°) ja dat zelfs de hoogste temperatuur (9.68) er nog beneden blijft: en ten tweede, dat de strook langs de ingangen, zelfs des zomers, de koudste is.

Klaarblijkelijk staan deze anomalieën in verband met

de openingen en het ligt dan ook voor de hand de verklaring ervan in de verdamping te zoeken. In mijn boven aangehaald opstel kon ik nochthans niet beslissen of de verdamping alleen voldoende was om haar teweeg te brengen: en waagde daarom de veronderstelling, dat het wel mogelijk kon zijn, dat er nog andere factoren medewerkten, dezelfde die in sommige grotten de temp. zoodanig verlagen, dat deze het geheele jaar door ijs bevatten. Maar nu wij de ijsgrottentheorieën nauwkeurig hebben nagegaan, blijkt het, dat wij deze op onze groeven niet kunnen toepassen, dat zij ons niet kunnen helpen om de abnormale koude te verklaren.

De theorie, die de afkoeling toeschrijft aan het gebonden worden der warmte van het sijpelwater als het op zijn weg door den bodem de daarin bevatte zouten oplost, brengt ons niet verder; evenmin als die van de verschuiving der jaargetijden; we zagen boven welke waarde er aan te hechten is. Schwalbe's theorie van de afkoeling van het water in het gesteente, is hoogst twijfelachtig: zij steunt op de veronderstelling, dat de poriën van den steen met haarbuizen kunnen vergeleken worden en dat het water door capillaire buizen stroomend, warmte inboet; eene veronderstelling door natuurkundigen weerlegd. Voor de ijsgrotten hebben we de verdamping als hoofdfactor der afkoeling als onvoldoende leeren kennen; maar de St. P. B. heeft niets met een ijsgrot gemeen: er is een wezenlijk onderscheid in den vorm. Daarom kan ook de Deluc-Fuggersche theorie, die we voor de ijsgrotten als de beste leerden kennen, hier geen toepassing vinden. Deze veronderstelt eene onderaardsche ruimte, lager dan de ingang gelegen, waarin 's winters de koude lucht neerzinkt en die zomers tegen het indringen der warme lucht is beveiligd.

Minder gelukkig komt mij dan ook het begin voor van het hoofdstuk „Koude holen” in Fugger's „*Eishöhlen und Windröhren*”. „Koude holen, zegt hij, zou men dezulke

kunnen noemen, die zomer en winter wel geen ijs bevatten, maar wier gemiddelde temperatuur toch geringer is dan die aan de oppervlakte. Zij onderscheiden zich derhalve van de ijsgrotten alleen als minder van meer (dem Grade nach) en ontvangen hun „koude" doordat de zomerwarmte niet in staat is de koude lucht die er 's winters in nederdaalde te verdringen. Vochtigheid en verdamping mogen het hare ter bestendiging der lage temperatuur bijdragen."

Dit kan misschien voor eenige grotten gelden, met name voor sommige door Fugger niet opgegeven grotten door E. Martel onderzocht — dit hoofdstuk is in tegenstelling met andere onvolledig behandeld — zoo in het algemeen opgezet is de stelling gewis onjuist.

In *Le nouveau dictionnaire de physique de Gehler, tome 9, p. 291,* wordt in het artikel „Température" van de onderzoekingen van Crahay in de St. P. B. gewag gemaakt: naar aanleiding daarvan zegt de schrijver: „M. Crahay houdt voor de hoofdoorzaak dezer anomalie de sterke verdamping van het vocht dat zich in deze plaats verzamelde: maar aangezien de damp die zich vormt niet door een luchtstroom wordt weggevoerd, moet het evenwicht spoedig hersteld zijn. Mij dunkt, dat de oorzaak moet worden gezocht in het binnendringen der koude lucht, die ter oorzake van haar meerder soortelijk gewicht in deze onderaardsche ruimten naar beneden zinkt, terwijl de warme lucht, er uit opstijgt en niet kan terugkeeren." In een *Bulletin de l'académie royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles, 1840 n°. 2, Tome VII, 1re. partie* geeft Crahay hierop het volgende ten antwoord: „Men ziet duidelijk uit deze passage, dat de schrijver van het artikel „Température" eene verkeerde voorstelling heeft van de ligging der onderaardsche gangen van den St. P. B.: hij verkeert in de meening, dat de openingen waardoor zij met de buitenwereld in gemeenschap staan, schachten of putten zijn, zooals gewoonlijk het geval is in de mijnen: in de groeven van den St. Pietersberg zijn

geen schachten waarlangs de steen uit den berg wordt vervoerd 1): alle ingangen zijn tegen de helling van den berg aangebracht van weerszijden 1), zij zijn gelijkvloersch met de gaanderijen, die bijna overal op gelijke hoogte gelegen zijn, zoodat men heel gemakkelijk met kar en paard deze groeve kan binnenrijden en over hare geheele uitgestrektheid doorloopen. Hieruit volgt, dat er geen sprake kan zijn van het *naar beneden zinken van de zware koude lucht*, noch *van het verdringen der warme lucht die niet kan terugkeeren*. Bijgevolg kunnen we den uitleg, dien de schrijver van het artikel in het woordenboek geeft, niet aanvaarden en hebben wij naar eene andere verklaring om te zien.

Die andere verklaring zal ons aan de hand worden gedaan door de Windbuizen, waarmede de St. Pietersberg veel punten van overeenkomst heeft, en die wij in een volgend artikel zullen bespreken.

F. DE BRUIJN.

---

1) Eenige jaren geleden werden op twee verschillende punten de blokken uit den berg lang geologische orgels, naar boven gebracht, thans zijn deze dicht gemaakt. Wel zijn nog een paar open orgels aanwezig, maar deze zijn nabij de zijopeningen gelegen, waardoor geheel verhinderd wordt, dat zij zouden werken als de opening eener ijsgrot. De invloed van den Put in het Fort kan gevoegelijk buiten beschouwing blijven; hij staat niet meer met den grooten St. Pietersberg in verbinding en heeft geen rechtstreeksche gemeenschap met de buitenlucht.

2) Ik stipte reeds aan dat de ingangen zich thans alleen aan de Oostzijde bevinden.

Van Maanen's aftreden in September 1830.

Over van Maanen 1) schreef in 1839 *de Gerlache* 2): vooral sinds December 1829 was hij de zondebok der pers in België... zijn invloed op den Koning werd zóó hoog aangeslagen, dat zijn aanblijven als minister aan het hoofd kwam der grieven in de petities; en toch uit zijn karakter en al wat hij deed besluit ik, dat die ambtenaar minder schuld had dan men algemeen dacht. Hij had den naam van onbuigzaam te zijn; maar hij verstond toch de kunst om zich telkens te plooien naar de omstandigheden en hooge ambten te bekleeden onder de meest verschillende regeeringen. Nog jong advocaat, tijdens de omwenteling, toonde hij zich in 1795 openlijk als tegenstander van den Stadhouder en een vurig ijveraar voor de volkspartij. Benoemd tot substituut van den procureur-generaal bij het hof van Holland vervolgde hij gerechtelijk de aanhangers van *het verfoeilijk huis van Oranje Nassau*... Onder Louis Napoleon werd hij minister van justitie. Na den val van dezen Koning en inlijving van Holland bij het fransche rijk, diende hij den Keizer, werd staatsraad en eerste president van het hof in den Haag.

---

1) Over van Maanen's optreden tegenover de Belgen. Zie Geschiedenis van het herstel der Hierarchie in de Nederlanden, I Deel, Nijmegen 1903.

2) Oeuvres Complètes. 3ième éd. tom II, 222.

Aan Napoleon bleef hij getrouw tot aan de komst van den prins van Oranje, en Willem, die hem als een trouw en bekwaam dienaar kende, vergat edelmoedig zijne vroegere fouten en benoemde hem tot minister van justitie. Van Maanen bleef dit, behoudens eene kleine tusschenpoos in 1830, tot nu toe.

Op de keper beschouwd blijkt van Maanen de allergewoonste type van den politieken man, die altijd trouw zweert aan het opgekomen gezag... Als minister heeft hij blindelings het regeeringsbeleid van zijn Koning, met al de krachten, die in hem waren en waarschijnlijk ook van harte, gediend... Waarheid is dat hij door zijn gebiedend en driftig optreden het aantal zijner vijanden vermeerderde en de zaak, die hij voorstond, meermalen benadeelde."

Jaren later verscheen *La révolution belge de 1830* van Th. Juste 1). Deze zegt: „ondanks de algemeene ingenomenheid toen heerschend tegen van Maanen, gaat het niet aan nu nog geen goed in hem te willen erkennen. Reeds in die dagen oordeelde deze en gene vrij gunstig over hem: zoo in 1815 J. F. Gendebien, een rechtschapen en onpartijdig man, die met v. M. zitting had in de commissie voor de herziening der Grondwet: ...van Maanen „is zeer ontwikkeld en verstandig; hij begrijpt goed en vlug; heeft een ruimen blik en treedt flink op; bij alles blijft hij meester van zichzelf; hij laveert schier altijd bij 't bespreken en beramen der zaken, maar trekt aldoor naar zijn doel zonder dat men het bespeurt; in zijn familiekring en geheel zijne levenswijze schijnt hij eenvoudig; hij is zeer werkzaam: ik geloof dat de Koning in hem een goed minister heeft." 2)

In het minst niet twijfelend aan de rechtschapenheid en

1) In 1872, twee deelen. La Haye, Martinus Nijhoff.
2) Tom. II, 26. noot.

onpartijdigheid van Gendebien gelooven wij dat hij van Maanen teekende zooals hij hem in 1815 zag. Maar zou hij later nog zóó geschreven hebben? In de dagen toen „den minister van justitie — v. M. — alle onrechtmatigheden der regeering werden aangerekend"? 1) toen „zijn ontslag eene daad van politiek beleid en eene bevrediging zou zijn geweest voor het tegen hem verbitterde België"? 2) toen Schuermans, de procureur des Konings, niet aarzelde den prins van Oranje te verklaren „dat het verzet tegen van Maanen immer toenam en dat men van oordeel was dat hij ten slotte den Koning ten val zou brengen?" 3)

Eindelijk toen België reeds in beroering was, schreef Schuermans in een laatsten brief aan van Maanen: „eene omwenteling wordt niet algemeen verlangd, wel het herstel van sommige grieven... „de regeering, zegt men, is schuld van alles en Uwe Excell. wordt aangewezen als haar hoofd en raadsman. Uwe Excell. zou dus een grooten dienst kunnen bewijzen aan de koninklijke familie." 4)

't Was duidelijk genoeg; maar 't kwam te laat onder meer dan één opzicht — te laat, omdat daags voordat Schuermans zijn brief schreef, van Maanen ontslagen was — te laat, omdat, toen eerst drie dagen later dat ontslag te Brussel bekend werd, het offer geen voldoening gaf, geen grieven meer wegnam. Toen het in 1828 nog een stap tot den vrede had kunnen zijn en Schuermans dit niet onduidelijk aan prins Frederik, die het vertrouwen van den koning genoot, had te kennen gegeven, werd dit ook van Maanen meegedeeld en wellicht met hem in overweging genomen. Maar de Koning wilde niet schijnen te zwichten voor zijne onder-

1) I, 116. noot.
2) t. a. p.
3) T. a. p. I, 192.
4) II, 57.

danen en van Maanen bleef liever wat hij was. *Zeker* althans is het dat zijn secretaris aan Schuermans schreef niet te begrijpen waarom „de minister zijn ontslag zou moeten nemen daar het toch niet betwijfeld werd of hij den Koning en het vaderland met ijver en trouw diende." 1)

Hoe er door sommigen in de noordelijke streken over van Maanen gedacht en gesproken werd, kunnen wij afleiden uit de aanteekeningen van Baron C. F. Sirtema van Grovestins bij de *Gedenkschriften* van den graaf van der Duyn van Maasdam en den baron van der Capellen. 2)

„De heer van Maanen was een ijverig aanhanger der bataafsche Republiek geweest, en bijgevolg een hevige tegenstander van het Stadhouderschap en van het huis van Oranje. Hij was de procureur of fiscaal bij het hof van Holland, die belast werd de acte van beschuldiging tegen den Stadhouder Willem V te ondersteunen, en tegen dezen vorst en diens familie het vonnis van verbanning eischte". 3)

De Gerlache zei ons reeds hoe van Maanen er slag van had de huik naar den wind te hangen en zich warm te houden. ...„Het voldoen aan een' algemeen geuite wensch in België, het ontslag van den heer van Maanen alleen, zoude reeds vele gemoederen bedaard hebben"; 4) maar van Maanen had zich vrijwel onmisbaar weten te maken bij den Koning, zóódat, toen deze hem eindelijk ontsloeg, het te laat was. Van der Duyn schrijft 25 Nov. '30: „Zeker iemand zeide gisteren: nu zijn twee derden van het rijk gedeeltelijk verloren, omdat men, uit koppigheid, een' on-

---

1) I, 116. noot.

2) Deze gedenkschriften zijn wel wat hartstochtelijk gesteld en daarom niet altijd gematigd. Amsterdam, 1853.

3) *Gedenkschriften*, enz. blz. 221, noot.

4) Bl. 211, noot.

beschaamden, kruipenden minister wilde behouden." 1) Het ontslag was dan ook meer schijn dan werkelijkheid: „de heer van Maanen werd in het ministerie van Justitie vervangen door baron Pallandt van Keppel. Daarover vinden wij in een' brief van den graaf van der Duyn het volgende: „deze keuze is zoo vreemd, om niet te zeggen bespottelijk, dat men er slechts eene nieuw misleiding, eene eenvoudige naamsverwisseling in kan zien, opdat de voorganger toch het werk zou kunnen voortzetten zonder voor oppositie bevreesd te zijn." 2) Elders 3) noemt van der Duyn die „*wederbenoeming*... het wegschuiven der gordijn, achter welke hij — v. M. -- altijd, onveranderd en onvermijdelijk, werkzaam was" geweest.

Van Maanen bleef „de politieke man, die altijd trouw kon zweren aan het opgekomen gezag. Koning Willem I wilde nooit hooren van verantwoordelijke ministers. Toen, in 1820, de tienjarige begrooting in de Tweede Kamer behandeld werd, viel de oppositie herhaaldelijk de handelingen en den gang van het bestuur aan. Men beschuldigde de ministers. Dit bracht den Koning buiten zich zelven, zóó dat hij aan de Grovestins zei: „wat zijn de ministers? Volstrekt niets... Ik kan zonder ministers regeren, of, wanneer ik het goedvind, wie mij goeddunkt aan het hoofd van de ministerieele departementen plaatsen, al was het ook een van mijne palfreniers, want *ik, ik* alléén ben de man die handelt en voor de daden der regering verantwoordelijk is." 4)

Van Maanen *was* toen minister, *bleef* het tot het begin van September, *werd* het *weer* in 't begin van October '30, *was*

---

1) Bl. 279.
2) Bl. 221, noot.
3) Bl. 231.
4) Bl. 190.

het *nog* toen Willem I aftrad en *bleef* het onder Willem II tot '42.

Want de heer van Maanen was „na de troonsbeklimming van Willem II zich aan zijne portefeuille blijven vastklemmen, in spijt van de openbare meening, die op luiden toon zijn ontslag eischte; ondanks al zijne vroegere daden. Het was minister van Maanen, „dien men met den meest blinden ijver het geliefkoosd beginsel van den gewezen Koning had zien verdedigen: dat de ministers slechts dienaren waren, die alleen aan de kroon verantwoording verschuldigd zijn; hetgeen alle denkbeeld wegcijferde van eene ministerieele verantwoordelijkheid, zooals die onder eene constitutioneele regering bedoeld wordt. Maar tijdens de grondwetsherziening in 1840 werd die verantwoordelijkheid, hoewel in zeer beperkten zin ingevoerd, en toen was de heer van Maanen laag genoeg, om na gedurende 25 jaren een beginsel *mordicus* verdedigd te hebben, datzelfde beginsel te verloochenen, ten einde zijne portefeuille te behouden. Van dien dag af, moest de heer van Maanen zich als een verantwoordelijk minister beschouwen, ofschoon *zijne* beginselen altoos dezelfde bleven." 1)

In 1842 afgetreden overleed van Maanen den 14 Febr. 1849. Onder zijne nagelaten papieren bevindt zich ook het hier volgende omstandig verhaal 2) van zijn den Koning afgedwongen, maar nutteloos gegeven ontslag in 1830.

Aan het feit dat van Maanen al die bijzonderheden opteekende voor zijne kinderen, hebben wij wellicht vele der onderstaande naïeve en ietwat ijdele ontboezemingen te wijten. Niet weinig licht werpt het stuk op des schrijvers karakter en 's Konings waardeering van zijn minister.

---

1) Bl. 514, 515.
2) *Rijksarchief*, Collectie v. Maanen, no. 121.

Van Maanen voegde bij zijn verhaal talrijke bijlagen: wij lieten die onaangeroerd en geven door eenige stippels aan, waar hij er naar verwijst.

P. ALBERS.

Op heden den 3 Sept. *1830* des namiddags tusschen 12 en een ure is Zijner Maj. Opperhofmaarschalk Grave van Heerdt van Eversberg, ten mijnen huize alhier bij mij gekomen, en heeft mij terstond bij mijn inkomen in de kamer, onder de hevigste aandoening en schreiende de hand toegereikt, zeggende, dat hij bij zijn leven zeer vele moeielijke en treurige commissies had moeten volbrengen, maar nimmer eene, welke hem zoo hard was gevallen dan de tegenwoordige. Ik weet zelve niet hoe het is toegekomen, dat bij mij het denkbeeld is opgekomen, dat die commissie betrekking zoude hebben, tot mijne aftreding als Minister, maar ik heb dit dadelijk vermoed en den Heer van Heerdt dit gezegd, daarbij voegende, dat, bijaldien daarvan de rede was, die zaak mij niet geheel onverwacht zoude zijn, en dat wanneer de Koning, in de zorgelijke en treurige omstandigheden, waarin de gemeene zaak zich bevindt, konde denken, dat mijne verwijdering als Minister en van de behandelingen der algemeene Staatsbelangen, tot eenig nut konde verstrekken, en grooter onheilen konde voorkomen, Zijne Majesteit daaromtrent niet behoefde te aarzelen.

De Heer van Heerdt heeft mij daarop ter lezing gegeven twee brieven aan Zijne Maj. geschreven. De eene uit Brussel door Z. K. H. den Prins van Oranje, de andere uit Vilvoorde, door Z. K. H. Prins Frederik der Nederlanden beiden op gisteren gedagteekend, en, zoo ik het wel heb verstaan, door Zijnhooggeboren aan den Koning overgebragt, welke hem gelast had, die aan mij te laten lezen.

De brief van den Prins van Oranje 1) behelsde een hoofdzakelijk verslag van den staat van zaken te Brussel, van de groote opgewondenheid aldaar; van de onmogelijkheid om die te doen ophouden zonder het bewilligen in een of ander punt; van zijne hoop en vertrouwen dat men tot eenige rust zou komen, wanneer de Koning konde besluiten mij van de zaken te verwijderen (*Notre pauvre, fidèle et loyal van Maanen,* waren de woorden door den Prins gebezigd.) — dat het hem onuitsprekelijk veel kostte dit aan den Koning te schrijven en zelfs aan te raden, want dat zijne hoogachting voor mij onbegrensd was, daar hij zoo nieuwe gelegenheid had gehad, bijzonder in den Raad van Ministers, mij te leeren kennen als een kundig, standvastig en getrouw Dienaar van den Koning en van het Vaderland; *qui avait acquis à juste titre toute son estime et sa confiance;* — maar dat door mijne verwijdering van de zaken, zeker groote en onberekenbare onheilen zouden kunnen worden voorgekomen.

De brief van Prins Frederik was voor mij even vleiende en vereerende; hij hield in, dat de Prins van Oranje aan Z. K. H. had gemeld wat Hoogstdezelve over mij aan den Koning had geschreven en gaf voorts ook berigt van den staat van zaken. Nadat ik die brieven gelezen had, heb ik die aan den Graaf van Heerdt teruggegeven, en gezegd, dat het besluit niet twijfelachtig konde zijn, waarop Zijnhooggeb. diepbewogen mij in de rede viel, en zeide, in last te hebben mij te zeggen: dat de Koning mij nimmer uit eigen beweging zoude ontslaan; dat Zijne achting voor mij, en zijne overtuiging, dat ik hem, als een man van eer, getrouw en hartelijk had gediend, en jaren lang, zooveel on-

---

1) Over de zienswijze van den Prins van Oranje, zie *Bosscha.* Het leven van Willem den tweede. Derde druk bl. 276 en vv.
P. A.

verdiend leed voor hem had gedragen, hem nimmer zoude bewegen om aan muiters zoodanig offer te brengen; dat hij diep ongelukkig was; — dat de voor hem nog onverklaarbare stap van Z. K. H. den Prins van Oranje, om, alleen, onder het oproerig grauw en de in opstand zijnde burgers van Brussel zich te begeven, — zich aldaar bloot te stellen aan de mij bekende schandelijke behandeling en vernederingen hem aangedaan, ja zelfs om alsdaar als Gijzelaar te worden gehouden in de macht der Muitelingen Zijne Maj. hoogst bekommerde; — dat Hoogstdezelve wel doorzag dat men hem alzoo van het een tot het andere zou brengen door dwang, en zich niet konde voorstellen, dat, al ware het dat ik Zijner Maj. dienst en dien van het Vaderland verliet, men één stap verder zoude vorderen, maar dat Z. M. gemeend had, mij van den inhoud der beide brieven niet onkundig te mogen laten en zeker niets doen zoude tegen mijnen wil.

Hierop heb ik geantwoord, dat van mijnen kant geene aarzeling te pas konde komen; — dat ik geheel deelde in Z. M. kommer, en dat Hoogdz. binnen een uur een brief van mij zoude hebben, houdende, verzoek van mijn ontslag als Minister van Justitie en van alle betrekkingen tot 's-Lands algemeene belangen; — ik heb den Heer van Heerdt voorts verzocht, aan Z. M. te willen zeggen, dat ik het dientengevolge ongevoegelijk zoude achten om op heden te 3 ure in den Kabinets-Raad te verschijnen, tot welken ik, een paar uren bevorens geconvoceerd was geworden, bij het gewone convocatiebillet... ten ware Z. M. mij bevel ter contrarie geliefde te geven, waarna genoemde Heer diepbewogen vertrokken is.

Toen heb ik opgesteld een ontwerp van brief... aan den Koning, en kort daarna een tweede bezoek van gen. Graaf ontvangen, die in last had mij Zijner Maj. erkentelijkheid uit te drukken, en mij te verzoeken, om tot nog toe, van

het gebeurde aan niemand iets te zeggen, met bijvoeging, dat Z. M. mij nader zoude laten weten of ik al of niet in den Kab.-Raad moest komen. Z. Hgeb. voegde er bij, dat hij den Koning in de hevigste gemoedsaandoeningen van smarte had verlaten; dat Z. M. bij herhaling had gezegd te gevoelen, hoe veel hij aan mij zoude missen, die hem, zijn Huis en den Staat zoo lang met trouw en liefde had gediend; — dat mijn ontslag het gevolg moest hebben, dat niemand hem voortaan dergelijke bewijzen van ijver en trouw meer zoude geven, daar men vooruit moest zien, hoe slecht die beloond worden, en dat dus algemeene verflauwing van pligtsbetrachting te voorzien was; en bovendien vele andere, voor mij vleiende uitdrukkingen; eindelijk heb ik den Heer van Heerdt het opstel van mijn brief aan Z. M. voorgelezen, hetwelk hij zeer goed vond; — dien brief heb ik dadelijk aan Z. M. gezonden, zijnde het toen ruim een ure.

Ten twee ure heb ik eene kennisgeving van den Sec. v. Staat bekomen, dat de Kabinets-Raad ten 3 ure geen voortgang zoude hebben... Van al dit voorgevallene heb ik niemand iets gezegd, dan aan mijne dochters en jongsten zoon, met last van geheimhouding voor mijn vrouw, die zeer ziek was. Uit een brief op dien dag, des avonds ten 7 ure van den Dir. van Policie ontvangen, is mij gebleken, dat reeds toen mijne aftreding bekend was,... ik had echter het besluit ... nog niet ontvangen, dat mij eerst des avonds tusschen 8 en half 9 is geworden.

Op Zaterdag den 4 September 1830, des morgens ten half 10 ure, heb ik eene vriendelijke visite ontvangen van mijne gewezen ambtgenoten Verstolk en van Tets om mij hun leedwezen en deelneming te betuigen; zij verhaalden mij, dat er 's avonds te voren een Kabinets-Raad was gehouden, en dat zij toen eerst, tot hunne groote verwondering vernomen hadden, dat Z. M. mij had ontslagen, mitsgaders,

dat Z. M. in dien Raad hen, onder hevige aandoeningen, had toegesproken, en op mijne stoel wijzende, gezegd had: *Gij ziet Mijn Heeren, die stoel staat ledig*, onder bijvoeging van zeer vele, voor mij vleiende uitdrukkingen, en dat het wel een kwartieruurs had geduurd eer Z. M. zijne aandoeningen had kunnen overwinnen en de beraadslagingen aanvangen. Zij verhaalden mij nog, dat de Prins van Oranje, een uur te voren, zeer onverwacht uit Brussel in den Haag was aangekomen. Ik had dienzelfden voormiddag ten 8 ure een billet ontvangen van den Grootkamerheer Graaf van Reede, mij een mondelijk onderhoud verzoekende... Z.Ex. is daarop ten half elf uren, ten mijnen huize bij mij gekomen.

De Graaf van Reede was toen insgelijks zeer bewogen en hartelijk, en zeide mij, reeds ten 6 ure van den Koning den last bekomen te hebben, om mij, van wege Z. M. te komen bedanken voor het offer, dat ik aan Z. M. en aan de Gemeene Zaak had gebracht; — dat het Z. M. meer gekost had, dan konde uitgedrukt worden, mijnen dienst en raad in deze zware tijden te moeten missen; dat Z. M. zelve mij dit zoude zeggen, maar buiten staat was mij heden te zien, vreezende van door zijne aandoeningen overmand te worden, maar aan hem had bevolen, mij dit alles op het hartelijkst te zeggen, en mij voorts te vragen, wat ik verlangde dat Z. M. voor mij zoude doen.

Hierop heb ik in substantie, onder betuiging mijner gevoelige erkentelijkheid, geantwoord, dat ik op die laatste vraag niet konde antwoorden, en er nog nooit aan had gedacht, maar geheel berustede in de zorge en rechtvaardigheid van den Koning; — dat ik geen fortuin had, en zes nog onbezorgde kinderen, welke ik naar mijnen stand en aanzienlijke maatschappelijke betrekkingen opgevoed en met de beste en reinste beginselen doordrongen had; dat ik 35 jaren lang mijn Vaderland altijd in zeer aanzienlijke en

ruim bezoldigde betrekkingen had gediend, en daardoor met mijne vrouw en kinderen aan eene huiselijke ruimte van geldelijke omstandigheden was gewoon geworden, en maatschappelijke betrekkingen had daaraan evenredig; — dat ik zeer dikwijls in de gelegenheid was geweest om door geoorloofde deelneming in onderscheidene ondernemingen van handel, of Maatschappijen van Industrie, zeer aanzienlijke voordeelen te trekken, en zelfs een rijk man te worden, maar dat ik dit altijd had afgewezen, overtuigd zijnde, dat wanneer ik het Land met trouwe en een rein geweten zoude dienen, ik vooral zorgen moest, mij te onthouden van alles dat zelfs in het verwijderdste verschiet, de mogelijkheid konde openstellen, dat ik, over zoodanige onderwerpen geraadpleegd wordende, niet geheel onzijdig zoude zijn; en meer dan eens, zelfs in zaken, waaromtrent men het bijna nooit zouden hebben kunnen denken, nieuwe stoffe had gehad, van mij over dien vasten regel van mijn gedrag te verblijden.

De Heer van Reede, mij met warmte de hand drukkende, heeft geantwoord, dat hij wel verwacht had, dat ik hem alzoo zoude antwoorden, en dat hij aan den Koning van onze zamenspraak verslag zoude doen.

Op dienzelfden voormiddag is de Graaf van Waldburg Truchsess, Minister van Pruissen mij een bezoek komen geven, ten einde mij zijne groote deelneming en achting te betuigen. Z.Exc. heeft dit met niet gewone warmte en hartelijkheid gedaan; en heb ik wijders vele andere soortgelijke bezoeken van aanzienlijke personen, burgers en goede vrienden ontvangen.

Des avonds ten half zeven ure is Z. K. H. de Prins van Oranje bij mij gekomen; bij mijn binnenkomen in de kamer, viel de Prins mij met drift om den hals, en zeide: *dank, — duizendmaal dank, goede, trouwe, beste van Maanen, voor hetgeen gij voor mijnen Vader, en voor mij nu wederom*

hebt gedaan; ik konde mij nauwelijks uit de armen van den Prins ontwikkelen, en Z. K. H. tot bedaren brengen, die snikkende en schreiende zeide: *Uw verlies is onherstelbaar, Gij waart onze steun, maar God geve, dat wij U nog eenmaal in onze getrouwe Noordelijke Provinciën wed'rom als hoofd der Justitie mogen zien optreden.*

Z. K. H. heeft mij toen verder zijn wedervaren te Brussel verhaald, en is wel een uur lang bij mij gebleven; de Ministers van Gobbelschroy en de Hertog van Ursel werden nog heden avond of morgen door den Prins uit Brussel alhier verwacht. Op dienzelfden Zaterdag 4 Sept. des avonds laat heb ik van den Sec. van Staat de Meij van Streefkerk een billet ontvangen ... en aan ZEx. de bijlage van hetzelve teruggezonden met een woord van goedkeuring; — die bijlage was het artikel mijn ontslag betreffende, hetwelk geplaatst is geworden in de Staatscourant van 6 Sept.

Op Zondag den 5 Sept. des morgens ten 9 ure heb ik van gen. Heer een zeer vriendelijk bezoek ontvangen, en van hem verstaan, dat het Z. M. ongemeen smartte en hinderde aan mij mijn ontslag te hebben verleend; dat 24 uren later zulks zeer zeker niet zoude zijn geschied, dewijl de terugkomst van den Prins van Oranje en de mededeelingen door Z. K. H. gedaan, den staat van zaken een geheel ander aanzien hadden gegeven. De Heer de Meij, heeft mij toen namens Z. M. verzocht, mijne gedachten te willen laten gaan en op het papier te brengen, over eenige belangrijke punten, door Z. M. opgeteekend, en heeft mij die aanteekeningen gelaten, welke ik 's avonds met een pro-memoire en concept-art. door mij opgesteld aan ZEx. heb gezonden. Van den Minister de la Coste, heb ik in alle deze dagen niets vernomen.

Op Maandag den 6 Sept. heb ik van den Secr. van Staat kennis bekomen ... dat de Koning mij op dien dag ten half twee op het paleis verlangde te spreken; — ik ben op het

gestelde uur derwaarts gegaan en bij Z. M. in zijn gewone Kabinet toegelaten. Z. M. kwam mij schreiende tegemoet, gaf — en drukte mij beide de handen, en omhelsde mij. Zedigheid verbiedt mij op te teekenen alles wat ik uit dien Koninklijken mond gehoord heb; — mijn hartelijkste vriend konde zich niet anders uitlaten. Het was niet de Koning die tegen zijnen onderdaan en ouden dienaar, maar de man die tegen den man, de vriend die tegen den vriend sprak en zijn geheele hart uitstortte. Ik zal dit kwartier uurs, (want zoo lang duurde het, eer wij beiden tot eenige kalmte gekomen waren), nimmer vergeten. Z. M. heeft mij toen mijne gedachten gevraagd, hoe en door wien ik het gevoegelijkst zoude vervangen worden, onder verklaring, dat hij geenen anderen Minister zoude aanstellen, en dit niet wilde doen; en voorts nog over vele andere punten; — eindelijk heeft Z. M. mij gevraagd, wat hij voor mij konde doen: — hierop heb ik in substantie geantwoord, hetzelfde, dat ik Zaterdag aan den Heer van Reede had te kennen gegeven; onder vernieuwde verzekering, dat ik mijn lot gerustelijk aan zijne regtvaardigheid overliet. —

De Koning heeft daarop gezegd, dat het gewone pensioen van Minister hier niet in aanmerking konde komen, als zijnde te gering, maar dat Z. M. meende, dat ik in het Grootboek was ingeschreven voor een pensioen van f 8000 mij door Koning Lodewijk verleend, welk pensioen echter gedurende mijne latere ambtsbedieningen had geslapen; en hij heeft mij voorts gevraagd, of het mij aangenaam zoude zijn bovendien tot Lid der Eerste Kamer te worden benoemd, terwijl eindelijk de titel van *Minister van Staat* wel van zelf sprak. Ik heb geantwoord, dat ik niets wist van de inschrijving van dat pensioen; — dat zeker mijne benoeming in de Eerste Kamer mij aangenaam zoude wezen, maar dat ik Z. M. bad dit niet te doen, dewijl ik dan toch alzoo wederom tot de algemeene Staatsbelangen zoude

geroepen worden, en Z. M. blootgesteld zijn aan dezelfde moeielijkheden en miskenning, — dat ook bovendien althans in dit oogenblik, alles te los en te onbestand was om te kunnen beoordeelen of nagaan, wat in vervolg van tijd goed of oorbaar zoude zijn, en dat ik zelfs betwijfelde, of het thans, na het voorgevallene wel geraden zou zijn, de aandacht op nieuw op mij te vestigen door den titel van Minister van Staat aan mij te geven. Hierop heeft Z. M gelieven te antwoorden, dat dit laatste echter bij hem vaststond, en geschieden zoude, daar Hoogstdez. reeds te veel had gedaan door mij (dien hij, gelijk hij geliefde te zeggen, nu reeds elk oogenblik gemist had en wiens hulp en raad hij nu zoozeer noodig had) uit het Ministerie te verwijderen, dat dit 24 uren later niet zoude geschied zijn, en dat hij wel wenschte daarop terug te kunnen komen; dat, wanneer hij mij den titel en rang van Minister van Staat niet verleende, hij ten mijnen opzigte eene uitzondering zoude maken, welke onbetamelijk zoude zijn en voor hem grievende, dewijl alle de overige afgetredene Ministers dien titel hadden behouden; — dat hij meende niet mis te tasten omtrent de inschrijving van het pensioen van f 8000, maar dat hetgeen ik ten opzigte van het Lidmaatschap der Eerste Kamer had aangevoerd, misschien niet geheel ongegrond was, ofschoon Z. M. er nog niet van was overtuigd; — voegende Z. M. mij ten slotte toe, *maar wat dan?*

Ik heb toen gezegd dit niet te weten, maar de vrijheid te moeten nemen, van Z. M. te moeten onderhouden over een onderwerp, waarover de Griffier van het Hoog-Geregtshof te 's-Gravenhage mij was komen spreken, namelijk, of ik, na mijn ontslag als Minister, nog behouden had de door mij nimmer afgelegde maar steeds uitgeoefende qualiteit van Eersten President van dat Hof. — De Koning, mij toen met zigtbare vreugde in de reden vallende, geliefde mij te zeggen: *Zeker neen, welke eene gelukkige omstandigheid,* —

dat is waar — Gij zijt alleen als Minister ontslagen, — verder niet; zoo kunt gij wederkeeren, (tot betere tijden), in dezelfde betrekking waarin gij waart, toen ik U 17 jaren geleden leerde kennen, maar hoe groot is de jaarwedde van dat ambt? — Ik zeide te meenen fr. 25000 francs; *o — dan is alles gevonden, hervatte de Koning; dan heb ik slechts een besluit te nemen, dat gij met 1 Oct. aanstaande terugtreedt in het genot van dat tractement, hetwelk gij gedurende Uw ambt als Minister niet hebt genoten, en waaromtrent dat Volk U ook zoo vele logenachtige verwijten heeft gedaan, terwijl gij voor het waarnemen dier functiën nimmer iets genoten hebt; — mijn hart is nu veel ligter dan een uur geleden; — nu kan alles teregt komen; gij blijft aan het hoofd der Justitie in de Noordelijke Provinciën, als eerste President, en wat scheelt dat aan de Zuidelijken, en de titel van Minister van Staat doet U Uwen rang behouden.*

De Koning was hoogst tevreden en verblijd; reikte mij de hand, drukte de mijne, sprak wederom van het geluk, dat alles op die wijze, naar de omstandigheden, zoo goed konde geschikt worden, zonder dat er iets op te zeggen konde zijn; ik was immers eerste President gebleven, was het nog op dit oogenblik; — het genot van het traktement was mijn Regt, en de nooit door hem geschonden, ofschoon nog niet wettelijk bestaande inamovibiliteit der Regters, zoude alzoo opnieuw gehuldigd worden. Ik heb hierop geantwoord, dat ook ik geloofde de qualiteit van 1en President nog te hebben, maar ook die zoude opofferen, indien het belang van den Lande en Z. M. rust en genoegen dit vereischten; dat ik in het tegenovergestelde geval ook geloofde, dat die uitkomst de beste zoude zijn, maar dat ik er toch iets moest bijvoegen, en wel dit, dat ik geene trotschheid of hoovaardij bezat, of immer bezeten had, maar dat ik echter aan mij zelve en aan een gepast gevoel van eer verschuldigd was te verklaren, dat, wanneer Z. M. mogt

goedvinden, nu reeds definitivelijk eenen anderen Minister van Justitie in mijne plaats te benoemen, ik toch niet wel met eere konde aannemen en bekleeden eenen inferieuren post, hoe aanzienlijk ook, hetwelk bij eene tijdelijke of provisioneele vervulling of Commissie ad interim echter het geval niet zoude zijn. Van zoodanige definitive vervulling nogtans zeide mij Z. M. geene questie te zullen zijn, terwijl Hij voor het overige in mijn wijze van beschouwing deelde, en de qualiteit van *Minister van Staat* vast moest staan. Ten slotte verzocht de Koning mij, van al dit verhandelde aan den Heer Secr. van Staat kennis te gaan geven, met last om het noodige in gereedheid te brengen. Bij mijn afscheid was de Koning, met wien ik wel vijf kwartieruurs had doorgebragt, wederom zeer bewogen; reikte mij de hand; zeide mij den moed niet gehad te hebben om mij vroeger te zien, en mij gisteren, zijnde de verjaardag geweest van mijne kranke huisvrouw, ook die aandoening te hebben willen besparen; — mij te danken voor eenige stukken gisteren door mij voor Z. M. vervaardigd, welke hem getoond hadden, dat ik nog de getrouwe, ijverige man was, en hem deden zien, dat wanneer Z. M. mijne hulp verder noodig had, ik mij niet zoude onttrekken; waarna ik van Z. M. afscheid genomen heb, en aan den heer Secr. van Staat op last van Z. M. verhaald heb hetgeen tusschen Z. M. en mij besproken was, en door dien Staatsambtenaar met groot genoegen vernomen werd.

De Minister van Gobbelschroy is mij, terwijl ik dien dag uit was, een bezoek komen geven; de Hertog van Wisch heeft hetzelfde gedaan op Donderdag den 9. Sept. — op welken dag en overige dagen ik menigvuldige bezoeken van belangstelling heb ontvangen, onder anderen van den Minister Baron van Pallandt, van den Hofmaarschalk Baron Huyssen van Kattendyke, van den Opperhofmaarschalk te Brussel Prins de Gavre, van den Opperjagermees-

ter Baron van Heeckeren, van de Staats-Raden Peipers, Stratenus, Metelerkamp, Lijnden van Hoevelaken, van Rozen, Blanken, Beelaerts van Blokland, van den Generaal Graaf van der Goltz, mijnen ouden ambtgenoot, van den Proc.-Genl., Philipse, vele Raadsheeren, Leden der Staten-Generaal, Advokaten, Particuliere personen en goede vrienden, ook van de Heeren M. C. van Hall, Uitwerf-Stelling, den Tex, Advokaat Vaillant en W. Willinck, Jr. uit Amsterdam.

Op Maandag den 13 Sept. 1830 heb ik ontvangen: 1o. Zijne Majesteits besluit van 3 Sept. No. 131, (dragende alzoo dezelfde dagteekening van dat van mijn ontslag) bij hetwelk Z. M. mij bij voortduring verleent *den titel en Rang van Minister van Staat*... en 2o. Z. M. besluit van 13 Sept. No. 73, ... bepalende dat de jaarwedde, verbonden aan het ambt van 1en President van het Hoog Gerechtshof te 's-Gravenhage, aan mij, met ingang van den 1en October zal worden voldaan, van welke jaarwedde ik geen genot meer gehad had, na mijne benoeming tot Minister van Justitie, op 26 Oct. 1815.

Op dienzelfden 13 Sept. 1830 — des voormiddags ten XI ure ben ik op Z. M. Paleis met mijne medeplenipotentiarissen tot het sluiten van het huwelijkstraktaat van Princes Marianne, tegenwoordig geweest bij het teekenen der ratificatien; van dat traktaat door den Koning, de Koningin, Prinses Marianne en Prins Albert van Pruissen en onmiddellijk daarna bij het onderteekenen der akten van den burgerlijken stand en van hetzelve huwelijk door bovengenoemde Vorstelijke Personen, mitsgaders door H.H. K.K. H.H. den Prins van Oranje, Prins Frederik der Nederlanden, Prins Willem van Pruissen, die allen mij met zeer veel goedheid en deelneming hebben toegesproken en zich met mij onderhouden hebben; — behalve de

Prinsen, heeft ook Z. M. mij de eer gedaan van mij de hand te geven.

Sedert heeft Z. M. mij een en andermaal stukken gezonden, betreffende den Staatkundigen toestand van zaken, teneinde deswege vertrouwelijk mijne gedachten te kennen, welke ik steeds onbewimpeld heb medegedeeld, geenszins deelende in de wijze van beschouwing van den Kab.-Raad, althans van deszelfs meerderheid, welke uit die stukken wel was na te gaan en bepaaldelijk die van den Prins van Oranje, van de Ministers v. Gobbelschroy en de la Coste, en van den Hertog van Ursel, die toen ook tot dien Raad geroepen was ...

Op den 3 Oct. 1830 heb ik mij tengevolge van den last, mij ... gegeven, op het Paleis bij Z. M. vervoegd, en alstoen met Hdz. eene conferentie gehad van wel bijna twee uren, ... bij die conferentie, welke zeer vertrouwelijk was, en waarin ik Z. M. onbewimpeld mijne gedachten over den loop, dien de zaken namen, heb medegedeeld, heeft de Koning mij niet het allerminste doen blijken, van eenig voornemen, om mij wederom tot de behandeling der zaken te roepen. Dat voornemen is mij, tot mijne verbazing voor het eerst kenbaar geworden uit een convocatiebillet tot bijwoning van den Kab.-Raad, welk billet ik op den 5 Oct. 1830 des voormiddags te half 12 heb ontvangen ... na lang beraad heb ik gemeend, dat het mij niet vrijstond aan de roeping niet te voldoen, ofschoon ik wel zag, dat, na den loop, die de zaken genomen hadden, veel verloren was, en ik mijne rust en genoegens, door die roeping aan te nemen, aan de Gemeene Zaak ten offer zoude brengen.

Ik ben toen op dien 5 Oct. 1830 ten een ure, met een beklemd gemoed, naar den Kabinets-Raad op het Paleis gegaan, en aldaar door mijne Oude Ambtsgenooten de Meij, v. Tets en Verstolk — en ook door den Heer van Pallandt (die mij ad interim vervangen had) zeer vriendelijk ver-

welkomd, en heb van H. H. E. E. vernomen, dat de Koning thans een geheel *Hollandsch* Ministerie wilde hebben, uitsluitend voor de Hollandsche belangen bestemd en daaraan gewijd; — bij mijne daaropvolgende intrede in Z. M. Kabinet, alwaar de Raad vergadert, is de Koning terstond naar mij toegetreden, en heeft mij, voor ik nog iets konde zeggen gedankt, dat ik aan zijne roeping voldaan had; alles met zeer vereerende verzekeringen van achting, vertrouwen en leed over de noodzakelijkheid, waarin men hem, zijns ondanks gebragt had, om mij een maand vroeger uit zijnen Raad te verwijderen...

Al het bovenstaande heb ik, naar waarheid achtervolgende, zooals het is voorgevallen, voor mijne lieve kinderen in geschrifte gesteld, en op heden onderteekend.

's-Gravenhage, den 7 October 1903.

was geteekend: VAN MAANEN.

Uit de Pers.

DE GROOTE VERTROOSTINGEN DES HEMELS EN DE HEREENIGING IN 'T EEUWIG GELUK.

Met toestemming des schrijvers vertaald uit het Fransch van Mgr. Turinaz, bisschop van Nancy en Toul. Leiden, G. F. Théonville.

„Een boekje van troost", zooals de vertaler het aankondigt. Niet alleen voor hen, die zich door den dood hun dierbaarsten zagen ontrukt, maar voor allen die gebukt gaan onder den last der aardsche beproevingen en de zwaarte van de levenstaak gevoelen. — Wat dit schoone en degelijke werkje van Mgr. Turinaz ons leert over de toekomstige zaligheid met haar volmaakt bezittende aanschouwing, haar volmaakt genietende liefde, haar onverwelkbare glorie, haar altijd nieuw en verrukkelijk lied van vreugde en liefde is zeker wel geschikt om menigen vermoeide het hoofd weer te doen opheffen en met vasten tred den pelgrimstocht te doen voortzetten naar 't hemelsch Vaderland.

De vertaler deed dus een goed werk met dien schat van leerrijke en opwekkende waarheden voor meerderen toegankelijk te maken. Ook voor hen die het Fransch voldoende machtig zijn om de schoonheden van het oorspronkelijke te genieten is toch geen nutteloze arbeid verricht. Op menige plaats, waar de Fransche tekst zich al te nauw aansluit bij de voor leeken onverstaanbare schoolsche termen, is de vertaling duidelijker en voor een ieder te begrijpen, terwijl zij, voor wie technische

termen geen bezwaar zouden hebben, zeer gebaat worden door de nauwkeurige aangifte der bronnen, waaruit zij „tot meerdere leering en stichting van zich zelven en anderen" zelf en overvloediger kunnen putten. In dit opzicht toch laat het oorspronkelijke werkje nog al wat te wenschen over.

De vertaling mag bij groote zakelijke nauwkeurigheid, goed geslaagd heeten. Zij leest over 't algemeen gemakkelijk, al zou men hier en daar wat meer ongedwongenheid en losheid wenschen. Voor de vertaling der Schriftuurteksten werd, voor zoover wij nagingen, gebruik gemaakt van bestaande, gunstig bekende Nederlandsche vertalingen,

Van harte hopen wij, dat door deze vertaling voor velen in ons vaderland de wensch des schrijvers in vervulling mag gaan: dat dit boekje „in de wreedste hartewonden een goddelijken balsem moge storten" en „moge leeren de smart te veredelen, te heiligen en aan te wenden als een ongeëvenaard middel om de hemelsche vreugde te verwerven."

MENSCHEN EN BOEKEN. Verspreide opstellen door Dr. H. J. A. M. Schaepman. Vijfde reeks. Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 1903.

De „weemoedige taak" deze vijfde Reeks — moét het de laatste zijn? — van *Menschen en Boeken* bij ons in te leiden was den pastoor van IJselmuiden best toevertrouwd.

Voor den Doctor was de WelEerw. Heer P. Braam „de groote vriend van mijn geheele leven," en deze blijkt rijkelijk begaafd met alles waarom hij mocht getuigen dat „mijne vriendschap gedurende een tijdperk van veertig jaren wortelde in eene hooge waardeering van de wonderbare talenten, waarmede het God behaagd heeft [dien] zoon van Twente te zegenen, wortelde in het hoog en heilig, in het onvermoeid gebruik dat hij maakte van zijne talenten en, naarmate de jaren voortspoedden, in het in mijn oog providentiëele van zijne glanzende loopbaan."

Het kon dus wel niet anders of de inleiding van deze reeks *Menschen en Boeken* moest als een diep gevoeld en met gloed uitgesproken *in Memoriam* van Dr. Schaepman luiden. Dezes vele vrienden zullen er hem met ons voor danken met meer innigheid dan gewoonlijk ligt in de bekende dankbetuiging „voor de eer aan den overledene bewezen."

Den inleider is deze „vijfde bundel een boek van herinnering op de eerste plaats" en onverbeterlijk juist en schoon teekent hij den inhoud: „herinneringen aan dierbare en groote afgestorvenen, voor wie Dr. Schaepman als in vlekkeloos marmer het naar het leven gebeiteld beeld op de tombe plaatste."

Zeker, die kostbare beeldenrij stempelt dezen bundel tot een boek van herinnering; maar zoo zij monumenten zijn voor dierbare en groote overledenen, zij zijn het niet minder voor den geest die ze ontwierp en in de uitvoering verscheidenheid wist te geven waar ze niet te vinden mocht schijnen.

Nog om eene andere reden is deze reeks merkwaardig; meer dan in eene harer voorgangsters toont zij ons de meesterlijke vaardigheid, waarmee de Doctor zijne taal weet te buigen en te plooien naar den eisch van het uur. Zij klinkt mannelijk eenvoudig en sober bij de groeve van ernstige mannen; daar statig en plechtig, vol weemoed, eerbied en aanhankelijke liefde ter uitvaart zijner vaders en leermeesters in Christus; zij juicht en jubelt bij het standbeeld van den Bisschop-martelaar; zij is keurig en kleurrijk zonder opzichtelijkheid in de teekening van paus Leo's dagen en daden; in de „Losse blaadjes uit Rome" volgt zij lenig en vlug de wisselende stemming van het „goed Roomsch kind" op zijn „slentergang door den Corso", bij het „doorwandelen van St. Pieter" en andere kerken en bazilieken; bij het „stilstaan" voor wonderen van groote en hooge kunst; het nagaan van 't Romeinsche volk „langs pleinen en straten"; wanneer hij in de musaea bevrediging zoekt voor het „schoonheidzoekend oog" of „ruïnes op den Palatijn" en elders;... maar voor wat hij ziet of gevoelt, voor wat er in zijn hoofd of gemoed omgaat, behoeft hij noch het woord noch den vorm te zoeken om alles uit te drukken zóó als het voor zijn geest staat, zóó 't zijn hart beweegt.

OUDE VERSTRAATENS door P. Raëskin. Uitgave van de Sint Willebrordusvereeniging. 1903. Sittard. Boekdrukkerij Bern. Claessens.

Dr. Schaepman, zoo meldt ons in zijn „voorwoord" de schrijver, „betuigde mij zijn volkomen instemming met deze brochure"... Begeerlijker aanbeveling kan den heer Raëskin moeilijk te beurt vallen.

Om „zoo onderhoudend mogelijk de dorre stof van (arbeiders)-pensionneering uit een te zetten" belegt de schrijver eene vergadering, waarop als sprekers niemand minder dan Kuyper en Schaepman zouden optreden: daarna „debat tusschen de heeren Vliegen en Niksaer."

Dat Vliegen en Niksaer elkander ergens willen ontmoeten, moge niets vreemds hebben, maar dien Minister en den Doctor op één avond „in het Dorstige Hert" van een provinciestadje voor het licht te brengen is wel wat stout; stouter nog hen bij het debat te laten zwijgen. Intusschen ligt er noch in hun samenkomen noch in hun zwijgen eene ware onmogelijkheid: en wij wonnen er bij. De zaak werd zeer goed uiteengezet en de twee sprekers behoefden eene of andere uitdrukking niet te verantwoorden, waardoor het debat vanzelf zakelijker uitviel.

Deze uitgave der Sint-Willebrordus-vereeniging verdient, meenen wij, veel aanbeveling.

VERZEN van P. Zwart, Rector te 's-Gravenhage. Haarlem. Henri Coebergh, 1903.

„In vertrouwen gezegd, men heeft het... erg vermetel van mij gevonden, dat ik in onzen tijd nog met verzen van zoo ouden stempel voor den dag durf komen..."; maar de eerw. heer Rector achtte het niet oorbaar ook maar een enkel woord te vermorsen om zijne stoutheid goed te pleiten. Te

recht; 't zou weinig of geen invloed gehad hebben op dien „men", en voor anderen was het volstrekt niet noodig. 't Loont zulke verzen van den ouden stempel te herlezen: 't zijn geen met al de kunst van onzen tijd vergulde maar looze notendoppen. Er zijn gedachten, zoover wij zagen doorgaans goede, veelal schoone, niet zelden geest en hart verheffende gedachten, in deze verzen neergelegd. En de uitdrukking, vorm en taal, laat althans in de jongere stukken, weinig of niets te wenschen over; in de anderen mocht soms meer scherpte en juistheid wenschelijk schijnen. Een voorbeeld; wij lezen:

Zou 't sterfelijk denkvermogen,
Aan 't zintuig vastgehecht,
Een liefdeschat vertrouwen,
Zoo spaarzaam blootgelegd?

Zoo goed de gedachte in deze en de twee volgende strofen is, zoo zwak en onbestemd is zij weergegeven. Daarbij „een sterfelijk denkvermogen" bestaat niet.

Voor eene tweede uitgave moge weldra gezorgd moeten worden.

OVER DE BETEEKENIS DER WISKUNDIGE LOGICA VOOR DE PHILOSOPHIE.

Openbare les, gehouden door G. Mannoury op Woensdag 21 Januari 1903. Rotterdam, Masereeuw en Bouten. 1903.

Sinds de laatste 30 jaren is een tak der wiskunde tot bloei gekomen, die reeds door Leibniz op den ouden stam als een bescheiden lootje geent, meer dan anderhalve eeuw vrijwel was vergeten en verwaarloosd. Wij bedoelen de wiskundige logica (*Algebra der Logik, logique algorithmique, logica mathematica*). In welke hooge belangstelling deze zich mag verheugen, daarvan getuigen de tallooze verhandelingen, door geleerden van alle beschaafde natiën en talen in het licht gegeven, als-

ook de voorname plaats, die voor haar werd ingeruimd op het internationaal philosophisch congres van 1900.

Dat ook ons vaderland in die beweging niet ten achter blijft, bewijst o.a. aanleiding en doel der bovenvermelde brochure.

De wiskundige logica is een werktuig, waarmede men uitgaande van eenige weinige definities en axioma's, zonder verder beroep op de intuïtie, alle stellingen volgens vaste combinatie-wetten in algebraischen vorm afleidt. In het eerste gedeelte zijner openbare les, handelt de heer M. dus over de grondstoffen, die dit instrument te verwerken heeft, speciaal de wiskundige axioma's. In het kort wordt in het licht gesteld, hoe op de vruchtelooze pogingen, sinds eeuwen aangewend om het (5e) Euclidisch axioma der evenwijdige lijnen te bewijzen, in het begin der vorige eeuw eene reactie is gevolgd, waaraan het ontstaan der niet-Euclidische meetkunde te danken is; hoe op deze laatste een geheel nieuw licht werd geworpen door de magistrale dissertatie van Riemann (1854), handelend over de „n-fach ausgedehnten Grössen."

Deze en soortgelijke bespiegelingen, ook op het gebied der rekenkunde, hebben daarna geleid tot eene geheel nieuwe opvatting omtrent de grondslagen der wiskunde en het voorwerp harer beschouwing. De wiskunde is niet enkel de leer der getallen en grootheden — veeleer is zij de leer der combinatiën waaraan men bepaalde teekens of symbolen kan onderwerpen; die symbolen zelve worden gedefinieerd door tot op zekere hoogte willekeurig aangenomen combinatie-wetten, waaraan men ze laat voldoen. *) Een belangrijk hulpmiddel, reeds door Leibniz aan de hand gedaan, is bij deze onderzoekingen „het logisch teekenschrift, d. i. een systeem van teekens of symbolen, waardoor alle wiskundige definities, stellingen en bewij-

*) Het spreekt van zelf, dat men, om eene berekening op concrete gevallen toe te passen, 1° te bepalen heeft, wat door de symbolen in concreto worde voorgesteld, bijv. eene lengtegrootheid door een cijfer; 2° zorge men, dat aan elke combinatie der symbolen eene bepaalde concrete handeling beantwoordt: bijv. aan de samenkoppeling van twee cijfers door het teeken +, het in-elkaars-verlengde plaatsen van twee lengtegrootheden.

zen kunnen worden uitgedrukt, zonder een enkele maal van gewone woorden gebruik te maken...."

Iedereen zal het met den heer M. gaarne eens zijn, dat de wiskundige logica op mathematisch gebied belangrijke diensten kan bewijzen. Met name de „Formulaire de mathématiques" sinds 1893 door Prof. Peano en zijne medewerkers in de „Revue des Mathémaetiques" uitgegeven, legt daarvan een welsprekend getuigenis af. Op dit gebied, waar het geldt uit een klein aantal elementen — eenige weinige klare begrippen en axioma's — een lange reeks van gevolgtrekkingen af te leiden, kan de wisk. logica wonderen verrichten.

Maar is zij ook geroepen, in de algemeene wijsbegeerte eene voorname rol te spelen? De heer M. geeft volmondig toe, dat hare beteekenis hier al zeer gering is, hoogstens die van „een handig hulpmiddeltje, om de resultaten van de overpeinzingen des wijsgeers te verwerken, zonder in staat te zijn ook maar het geringste aan de som zijner kennis toe te voegen."

Inderdaad, in den strijd om de juiste draagwijdte der eerste begrippen en beginselen zelve, die in de wijsbegeerte de hoofdoorzaak van oneenigheid is, laat ons hulpmiddel ons volkomen in den steek.

Desniettemin wil spreker trachten, door voorbeelden duidelijk te maken, hoe de math. logica ook bij bepaalde vraagstukken van wijsgeerigen aard dienstig kan zijn. „De tijd" wordt het eerst onder handen genomen.

Attentie!

Alle tijdsbetrekkingen worden teruggebracht tot drie praedicaten: „gelijktijdig met," „later dan" en „vroeger dan."

Deze praedicaten voldoen aan dezelfde „proposizione primitive" of elementaire eigenschappen, als de praedicaten: „gelijk aan," „grooter dan" en „kleiner dan," bijv.: als A later—grooter—is dan B, en B is later—grooter—dan C, dan is A later—grooter—dan C, e. d.

Derhalve moet de tijd worden opgevat als in aard niet verschillend van de drie dimensies der ruimte, m. a. w.:

Het geheel van al het gebeurde, gebeurende en toekomstige hebben wij samen te vatten tot een ruimte van vier dimensies, waarin „het tegenwoordige" de rol speelt van een ruimte van

drie afmetingen, een beschouwing, die elk onderscheid in realiteit tusschen heden, verleden en toekomst uitsluit. —

Ik stel mij voor, dat de „toehoorderessen en toehoorders" hier vergeefsche pogingen hebben aangewend om den ernst te bewaren, die bij een eerste openbare les in de wiskundige logica past.

En men meene nu niet, dat hier alleen sprake is van een wiskunstig woordenspel, of van zuiver analytische beschouwingen over functiën van vier onafhankelijk veranderlijken, gestoken „im geometrischen Gewande," zonder de bedoeling daaraan eenige reëel-meetkundige beteekenis vast te hechten. Ware dit zoo, wij zouden ons volkomen vereenigen kunnen met eene spreekwijze, die alleen voor oningewijden onverstaanbaar en lachwekkend klinkt.

Neen, in vollen ernst worden de vragen en mogelijkheden gesteld, „door zulk een wiskundige opvatting gesuggereerd: „in plaats van één eeuwigheid, waarom geen twee, geen drie, „geen oneindig veel? Waarom geen inzichzelf wederkeerende, „en dus eindige tijd? Hoe zou de voorstelling zijn van een „mensch, voor wie de praedicaten „vroeger dan" en „later „dan" werden verwisseld, die, om zoo te zeggen „achteruit" „leefde? Hoe hebben wij ons een tweedimensionalen tijd voor „te stellen? enz., enz."

Met evenveel recht zou schrijver dezes de vraag kunnen stellen: indien ruimte — dimensies en tijd in aard niet verschillen, waarom niet al 't gebeurde, gebeurende en toekomstige samengevat tot een *tijd* van vier afmetingen?!?

Arme logica! Zou de geachte privaat-docent zich tot zulke wondertoeren hebben laten verleiden, indien hij „Aristoteles' geesteskind, de philosophische logica," wat meer in eere hadde gehouden, in plaats van haar aan dergelijke „verjongingskuur" te onderwerpen? Onwillekeurig denken wij hier aan de sage van den ouden koning Pelias, die op raad der booze Medea door zijne dochters met de beste bedoelingen werd vermoord en gekookt — ook bij wijze van verjongingskuur.

Naar onze bescheiden meening wordt het standpunt, dat een wiskundige bij soortgelijke quaesties heeft in te nemen, volkomen juist omschreven in deze aanhaling:

„Pour le géomètre de nos jours la conception des points. „des courbes ou des surfaces qu'il étudie s'est associée si „intimement à celle des coordonnées ou des équations corres-„pondantes, *qu'il ne cesse pas d'employer la terminologie géo-„métrique dans les cas où la représentation géométrique commence à lui faire défaut*; en parlant de courbes qui se coupent en des points imaginaires ou à l'infifi, de lignes de longueur zéro, de perpendiculaires qui se confondent etc. *„il exprime des faits purement analytiques sans y attacher une signification géométrique.* Pourtant il n'est pas à contredire *que l'interprétation géométrique d'une relation analytique donne un appui à l'esprit qui facilité les recherches.*"

Aldus schreef de heer G. Mannoury in 1899. *) Die taal is kristalhelder, volkomen logisch en wiskundig juist. Hier spreekt de mathematicus van professie, niet de gelegenheids-philosoof.

Wij achten het overbodig nader in te gaan op het tweede voorbeeld, waarin de wiskundige logica op raadselachtige wijze dienst moet doen om te betoogen, dat de werkwoorden „bestaan" en „gewaarworden" geen essentieel verschil van beteekenis hebben.

Alleen spreken wij ten slotte de hoop uit, dat de heer M., dien wij als talentvol wiskundige hoogachten, zich bij zijne lessen niet meer tot dergelijke gewaagde uitstapjes op philosophisch gebied zal laten verlokken, althans zoolang hij zich daarop „minder veilig" gevoelt. Want daarbij is noch de wijsbegeerte noch de wiskunde gebaat, en wordt op de wiskundige logica een geheel onverdiende blaam geworpen.

En wij worden in onze hoop versterkt door de gulle bekentenis des leeraars, dat hij ter gelegenheid dezer eerste openbare les het genoemde terrein slechts aarzelend heeft betreden, en dat de oppervlakkigheid, waarvan wij hem mochten be-

---

*) Surfaces-Images, par G. Mannoury. Nieuw Archief voor Wiskunde, uitgegeven door het Wiskundig Genootschap te Amsterdam. 2e Reeks, IV. Deel, blz. 112.

schuldigen, althans ten deele is toe te schrijven aan de vrees, anders te veel van de aandacht en 't geduld der toehoorders te moeten vergen.

I. UIT ANTWERPENS VERLEDEN. Antwerpens geschiedenis aan de jeugd verteld door L. Vonck, onderwijzer, kl. 8, 128 bl. 17 platen fr. 0.50.

II. EENE REIS naar de Indiën. Brieven eener Zuster van Liefde uit Gent. Uit het Fransch door E. J. Ossenblok. gr. 8, 238 bl. 44 photos. fr. 1.50.

III. SOBIëSKI en de Zending van Polen, naar het Fransch van baron Kervyn de Volkaersbeke, gr. 8, 192 bl. 16 platen. fr. 1.30.

Op deze drie uitgaven van Desclée, de Brouwer en Co. te Brugge, vestigen wij gaarne de aandacht. Zoo om den nuttig-leerzamen of aantrekkelijk-verhalenden inhoud, als om den lagen prijs — ,,voor onderwijs-inrichtingen nog te verminderen" — zullen deze Vlaamsche werken ongetwijfeld velen als prijsboeken welkom zijn.

,,Uit Antwerpens Verleden" geeft uit de geschiedenis dier stad levendig beschreven voorvallen en goed geteekende schetsen van beroemde Antwerpenaars.

,,Eene reis naar de Indiën" is het merkwaardige dagboek van Moeder Maria Ghislena, eene kloekhartige Liefdezuster, die in 1900 naar Engelsch-Indië vertrok om er de huizen te bezoeken van hare Congregatie. Met haar komen wij te Napels, Port-Saïd, Aden, Bombay — op het schoone Ceylan te Colombo en Galle — dan Engelsch-Indië door van Zuid tot Noord, langs Madras, Lahore" enz.

,,Sobiëski en de Zending van Polen" is eene bewerking van het gunstig bekende werk door Kervyn de Volkaersbeke over

Jan Sobiëski geschreven. „Als veldheer staat deze niet beneden Bonaparte; dezelfde snelheid van opvatting, dezelfde stoutheid in de uitvoering...Doch, meer dan Bonaparte, bezat Jan de teederheid, de groothartigheid, de godsvrucht, die hem tot een volmaakt held, tot een ridder van Christus stempelen. Zijn leven is een heldendicht..."

De Studiën verschijnen — van JULI tot JULI — in tien afleveringen van, eer meer dan m[illegible] ieder 100 bladzijden, welke twee deelen vormen.

De inteekenprijs bedraagt ƒ 5.—, (franco per post, voor Nederland 5.75, voor België *fr.* 12, voor Ned. Indiën ƒ 6.—)

Afzonderlijke afleveringen voor zooverre voorhanden ƒ 0.75.

De inteekening staat open bij den Uitgever P. W. VAN DE WEIJER en alle soliede Boekhandelaren des Rijks.

Brieven, boeken enz. voor de Redactie, gelieve men te zenden aan de Directie van de Studiën te Maastricht, Tongersche straat 53.

Voor alles wat de uitgave en administratie aangaat, wende men zich tot den uitgever P. W. van de Weijer, te Utrecht.
